

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT EMLÉKBESZÉDEK**

XX. KÖTET   ✕   SZERKESZTI A FŐTITKÁR   ✕   1. SZÁM

PLÓSZ SÁNDOR

IG. ÉS T. TAG

EMLÉKEZETE

I R T A :

MAGYARY GÉZA

R. T.

**(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIÁNAK 1927 FEBRUÁR 21-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN)**

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1927

Globus, Budapest.

Tekintetes Akadémia!

Néhány hónap múlva két éve lesz annak, hogy az Akadémia oszlopcsarnokából utolsó útjára kísértük Plósz Sándort. Halála fölötti fájdalomk ma is oly mély és élénk, mint volt a gyász első napjaiban, mert kipótolhatlan a veszteség, melyet elhunytával a magyar jogtudomány szenvedett.

Plósz Sándor egyik legkiválóbb jogtudósunk volt. Hosszú írói és tanári működése alatt korszakos alkotásokkal gazdagította nemcsak a magyar, hanem a német jogtudományt is. Korszakalkotó törvényelőkészítő működése. És igen jelentős volt a szerepe az igazságügyi kormányzat és a politika terén is. De bármennyire sokoldalú közéleti tevékenysége, valamennyi fölött kimagasló tudományos kutató működése. Az igazságot kereső tudományos szellemét belevitte minden közéleti szereplésébe. Ő kutató tudós maradt akkor is, mikor törvényt alkotott, mikor a legfőbb igazságügyi kormányzást tartotta kezében, s akkor is, mikor minden egyéni hajlandósága ellenére a gyakorlati politika terén működött.

Plósz Sándor a polgári perjognak s a váltó- és kereskedelmi jognak volt hírneves művelője. Váltójogi kézikönyve, mely több kiadást ért, a jogászok elemzés mélységénél fogva ma is legértékesebb váltójogi munkáink közé tartozik. A polgári per jog terén kifejtett irodalmi tevékenysége pedig nemcsak nálunk, hanem a német irodalomban is egyenesen új korszakot nyit meg, mert megindítója lett a polgári per jog a szó igazi értelmében veit tudományos művelésének.

Plósz egész lényét a polgári jogvédelem eszméje hatotta át. Élete feladatául tűzte ki a jogvédelem fogalmát minél teljesebben megvilágítani és célszerű szabályozását előkészíteni. Nehéz volna a jogirodalomban példát találni arra, hogy valaki egész tudományos működését a polgári jogvédelem eszméjének oly bensőséggel szentelte volna, mint ő. A jogvédelem a társadalmi együttlét egyik legnagyobb eszméje. Semmi sem érinti az ember sorsát az államban oly közelről mint az, hogy jogi helyzete minden támadás ellen minél teljesebben meg legyen védve. Plósz ezen nagy eszme lényegének megvilágítása és helyes gyakorlati megoldása körül szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A polgári jogvédelem terén szerzett tudományos kutatásainak köszöni Plósz az ország határain messze túlmenő nagy hírnevét is. Még egészen fiatalon egyik munkájával mindjárt az úttörők közé küzdötte fel magát s késő aggkoráig a legelsőek egyikének ismerte őt el a per jogi tudomány terén a bel- és külföldi irodalom egyaránt.

Nagy alakjának azzal hódolok legmegfelelőbben, midőn mai kegyetes megemlékezésem központjává e téren kifejtett működését teszem.

A polgári per jogi intézmények a legszorosabb kapcsolatban vannak a magánjoggal, ennek szolgálatában állanak. Könnyen érthető tehát, hogy mihelyt bizonyos fokú tudományos gondolkodás megindult a jog-

intézmények fölött, a polgári perjogot a magánjog alkotórészének tekintették s a magánjogról szóló munkák keretébe legtöbbször belevonták a polgári perjogot is. S amennyiben kivételesen ez utóbbival önálló munkákban is foglalkoztak, nem ismerték fel annak a magánjogtól különböző jogi természetét. Így volt ez a rómaiaknál, a középkorban s a későbbi időkben is a mult évszázad közepéig. A polgári perjognak ilyen megítélése mellett annak megfelelő átértéséről és tudományos feldolgozásáról természetesen nem lehetett szó. Ennek ideje csak akkor következett be, mikor tudatára ébredtek annak, hogy a polgári perjognak más a természete mint a magánjognak, habár ez utóbbinak szolgálatában áll. Erre az első lökést egy 1868-ban megjelent munkájában Bülow adta,¹ amelyben kifejtette, hogy a polgári per, annak dacára, hogy a magánjogok védelmére szolgál, nem magánjogi, hanem *közjogi* természetű intézmény. A polgári per közjogi természetének felismerése döntő mozzanat volt a polgári per jog tudományos művelésében. A polgári perről mint önálló, a magánjog rendszerétől különböző tudományszakról valtaképpen csak ettől az időtől fogva lehet szó.

Itt kapcsolódik be Plósz Sándor irodalmi működése a polgári per jogra vonatkozó vizsgálódásokba. Bülow az általa felvetett gondolatot nem fejtette ki részletesebben, erre legelőször Plósz Sándor vállalkozott. Igen beható elemzéssel részint magyar, részint német munkáiban,² melyek közül legjelentősebb németnyelvű dolgozata: *Beiträge zur Theorie des Klagerechts* (1880) — mely azonban jórészt csak a magyar értelkezések fordítása — arra az eredményre jut, hogy a magánjogi perbeli védelemre vonatkozó *kereset* nem magán-, hanem közjogi jelenség, nem alkatrésze a magán-, hanem a közjognak. Mindenkiné az állammal szemben közjogi jogosítványa van aziránt, hogy valamely magánjogra vonatkozó keresetét az ő bíróságai által bíráltassa el. Igen érdekes, hogy Plósz vizsgálódását nem terjesztette ki a per egész körére, hanem annak csak egyik, kétségkívül egyik legfontosabb jelenségére, a keresetre. Ma már a polgári per jogi természetére vonatkozó vizsgálódások a polgári per egész területére kiterjednek, különösen az újabb magyar polgári per jogi irodalom törekszik arra, hogy a polgári per minden jelenségének jogi természetét megvilágítsa. Plósznál ezt még nem tapasztaljuk, aminthogy az úttörés munkájában ez nem is volt várható, ő minden figyelmét csak a per bevezető jelenségére, a keresetre irányította s ennek jogi természetét törekedett megvilágítani.

Plósztól függetlenül, s vele majdnem egyidőben, a német irodalomban is beható vizsgálat tárgyává kezdik tenni a keresetnek, mint közjogi jelenségnek jogi természetét és vonatkozásait. Mi azonban nem engedhetjük át a kezdeményezés elsőbbségét másoknak. Igen könnyű megállapítani, hogy Plósz az ő vizsgálódásaival néhány évvel a német irodalmat is megelőzte. Azok az eredmények, amelyekre a német irodalom jutott s amelyeket ott túlnyomó többséggel ma is helyeseknek tartanak, sok tekintetben különböznek Plósz megállapításaitól. Ma nem lehet feladatunk velük behatóan foglalkozni.

Ma csak egy feladatunk és egy kötelességem van, a nagy tudós emlékének igazságot szolgáltatni. Az igazság pedig az, hogy Plósznak elmélete,

¹ Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen. Giessen 1868.

² A kereseti jogról. Magyar Igazságügy, V. (1876, 167. és 231. — Adalékok a keresetjog elméletéhez. U. o., XI. (1879), 337. és 556.

leglább a lényegben, helyes. Ennek igen határozott kifejezést adtam rendszeres perjogi munkám második kiadásában, mely még az ő életében jelent meg, s így bizonyára ő is tudomást vett állásfoglalásomról. Kétségtelenül igaznak tartom, hogy van közjogi keresetjog abban az értelemben, amelyben azt Plósz vette. Mert ha az állam minden jogvédő tevékenységet kizárólag önmagának tart fenn, amint ezt a mai állam kétségtelenül teszi, akkor egyik legelemibb kötelessége polgáraival szemben nekik jogvédelmet nyújtani s minden, a jogvédelem nyújtására irányuló panaszt, kérelmet, nevezziük keresetnek, erre hivatott közegei, a bíróságok által megvizsgáltatni. Plósz pedig keresetjogi elméletében nem állított többet, mint ezt. Ő nem azt mondotta, hogy az állam kötelessége a félnek éppen azt a tartalmú jogvédelmet nyújtani, melyet ez kér, mert hiszen akkor, mikor a kérelmet előterjeszti, még nem is bizonyos, hogy van-e igaza, hanem csak azt, hogy az államnak kötelessége minden jogvédelemre irányuló panaszt gondosan megvizsgáltatni s azt a jog rendelkezései értelmében elintéztetni. Erre az állam minden polgárának az állammal szemben közjogi jellegű jogosultsága van. Ez a Plósz-féle keresetjogi elméletnek lényege s az ebben a részben kétségtelenül igaz is.

Ez az elmélet azért is nagyon rokonszenves, mert mögötte egy nagy eszme rejlik, amelyet bizonyára Plósz is felismert, bár annak munkáiban kifejezést nem adott. Ez az eszme az, hogy az állam legfőbb hivatása a jog és igazság uralmát megvalósítani. Csak annak az államnak léte nyugszik szilárd alapon, mely a jog és igazság uralmát intézményeiben megvalósítja. Az út, amely ennek a célnak elérésére legbiztosabban vezet, az, hogy az állam kivétel nélkül mindenkinek panaszát megvizsgáltatja, vagyis kivétel nélkül mindenkinek jogot ad arra önmagával szemben, hogy bíróságai a panaszt megvizsgálják. Ezt hirdeti Plósz keresetjogi elmélete. Még áldozatok árán is nyújtson erre módot az állam, mert kisebb baj, hogy olykor a bíróságokat egészen alaptalan keresetekkel fásztják, mint volna, hogy egy valóságos jogsérelem orvoslásra ne találjon.

Plósz keresetjogi elmélete tudományos meggyőződésének alapköve maradt élete végéig. Nem írt többet a kérdésről, bár állandóan gondolkodott róla. S minél jobban elmélyedt a kérdés részleteibe, annál erősebb meggyőződéssel valloita igaznak mindazt, amit róla megírt ifjúkori munkájában, a Klagerechtnben, mely megmaradt élete legszebb és legfőbb tudományos munkájának.

Plósz még számos más értekezéssel is gazdagította a polgári perjog irodalmát.

Írt a perorvoslat fogalmáról. Ebben az értekezésében elsőnek törekedett megvilágítani ezt a nehezen megérthető jogintézményt. Foglalkozott a bizonyítás, az okirat, a perbeli beismerés és a törvényes vélelmek elemzésével is. S mindezeket eredeti szempontokból világította meg. A világháború válságos napjaiban felolvasó körútra indult Németországba s több szép értekezésében ismertette a magyar perjogi viszonyokat. Valamennyi értekezését a részletekbe való mélyes behatolás jellemzi. Plósz Sándor valósággal felülmúlhatatlanul áll e téren. A tudomány haladása a legapróbb jelenségek pontos felismerésétől függ. A jogtudomány terén Plósz e tekintetben a legnagyobb mesterünk s az ő bámulatos elemző képessége alapja az ő nagy tudományos sikerének. De tudott felemelkedni magas elvi szempontokra is, mint ezt Akadémianknak 1916. évi közülését gondolatokban gazdag elnöki megnyitó beszéde mutatja, amelyben a jog eszméjét fejtegette.

Már legközelebb a magyar tudományos körök abban a szerencsés helyzetben lesznek, hogy Plósz Sándornak önállóan és folyóiratokban megjelent dolgozatait egy kötetben összegyűjtve fogják olvashatni. A Magyar Tudományos Akadémia újabb nagy szolgálatot tett a magyar jogtudománynak, hogy az összegyűjtést és a kiadást magára vállalta.

A keresetjogról írott munkája mellett Plósznak legnagyobb alkotása polgári peres eljárásunk reformja, különösen azok a törvénytervezetei, melyeket e tárgyban készített.

Mikor az alkotmányt visszaállították, a magyar törvényhozás igen helyes megértéssel az igazságszolgáltatási reformokat legsürgősebb feladatai közé sorozta. A munkát két irányban indította meg: egyfelől az országnak új igazságszolgáltatási szervezetet kívánt adni, másfelől pedig tervbe vette azoknak az eljárási szabályoknak megalkotását, melyek szerint bíróságainknak a büntető és polgári pereket el kell intézniök. Igen nagy bölcsességre vall, hogy a törvényhozás nem egyszerre kívánta a reformokat megvalósítani, hogy nevezetesen az igazságszolgáltatási szervezeti reformok terén más megoldási módot választott, mint az eljárási reform kérdésében. A szervezet kérdésében végleges reformra vállalkozott, míg ellenben az eljárást, különösen is a polgári peres eljárást illetőleg csak ideiglenes szabályozást kívánt létesíteni. A megoldási módok különbözősége az akkori helyzetben rejlett. Az alkotmány visszaállításakor már tiszta, kifejecesedett elvek voltak arra nézve, hogy a bírósági szervezet miképpen alkotandó meg. Nem ütközött tehát leküzdhetetlen nehézségekbe, hogy törvényhozásunk bírósági szervezetünknek végleges reformjára vállalkozzék. Így jött létre az 1869. IV. tc. a bírói hatalom gyakorlásáról, törvénytárunk egyik legszebb és legfontosabb törvénye, amelynek köszönhetjük kitűnő bíróságainkat. A polgári peres eljárás terén ellenben még sehol sem történt oly szabályozás, melyet nyugodtan lehetett volna a reform alapjául elfogadni, arra pedig az ország akkor még nem volt eléggé felkészülve, hogy saját erejéből vállalkozzék megfelelő eljárási szabályzat megalkotására. Ezen megfontolás alapján hozta meg a törvényhozás az 1868. évi 54. tc.-et az úgynevezett polgári törvénykezési rendtartást, amely a polgári peres eljárásnak kifejezetten ideiglenes szabályozását kívánta nyújtani, míg megérkezik az ideje annak, hogy törvényhozásunk a végleges peres eljárási szabályzatot megalkossa. Ez azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint kezdetben gondolták. Mindazáltal a kormány és az országgyűlés lankadatlanul törekedtek a kitűzött cél felé.

Az első lépés erre 1882-ben történt, mikor a kormány Plósz Sándort és egy másik kiváló szakférfiút, Emmer Kornélt a nyugati polgári peres eljárások tanulmányozása céljából külföldi tanulmányútra küldötte. Plósz 1885-ben egy kimerítő törvénytervezetben számolt be tanulmányi útjáról. Ez a tervezet ugyan nem került az országgyűlés elé, de nevezetesen azért, mert alapja volt a további reformmunkálatoknak s mert azóta állandóan Plósz kezében pontosultak össze polgári peres eljárásunk reformjának szálai.

Időközben nagy változás történt az igazságügyi kormányzat terén, Szilágyi Dezső vette át az igazságügyi minisztérium vezetését. Legelső gondoljai közé tartozott a már hosszabb idő óta vajdó reformját polgári eljárásunknak legalább egy lépéssel előbbre vinni. Ő nem gondolt arra, hogy a reformot egész vonalon vigye keresztül. Nem tartotta még az írásbeliséghez hozzászokott gyakorlatot elég erősnek arra, hogy egyszerre, minden átmenet nélkül tudjon áttérni a szóbeliségen és közvetlenségen felépített eljárásra, aminőnek az tervbe lett véve. Ennélfogva azt csak

legszűkebb körben kívánta megvalósítani, a járásbíróági eljárás alá tartozó ügyek fellebbevitelénél. A megfelelő törvényjavaslat elkészítésével Plósz Sándort bízta meg. És habár a bemutatott munkát kiváló alkotás volt, a reform ebben a szűk körben még sem jött létre, mert a gyakorlat nagyobb arányú reformot kívánt. Ennek hatása alatt Szilágyi az egész járásbíróági eljárás reformjára szánta el magát, a megfelelő törvényjavaslat elkészítésével ismét Plószot bízta meg. Az ő munkálata alapján jött létre az 1893 : XVIII. tc. a sommás eljárásról, melynek célja volt a végleges reform részleges megvalósítása. Az egész eljárás reformjára irányuló munkálatok azonban ezután sem szüneteltek, melyekkel ezentúl is Plósz maradt megbízva, mindazonáltal számos törvényhozási és kormányzati okból nem siettek velük túlságosan. Időközben Plósz igazságügyi miniszter lett, s 1903-ban az egész polgári peres eljárásnak saját maga által átdolgozott törvényjavaslatát a képviselőház elé terjesztette. A nemzet ekkor egyik legválságosabb időszakát élte, önmagát emésztő politikai küzdelmekkel töltötte el idejét, s így Plósz törvényjavaslata is lekerült a napirendről. Évek teltek el, míg a belső politikai küzdelmek valamelyest lecsillapodtak s 1910-ben Pósz javaslata az ő újabb átdolgozásában ismét a képviselőház elé kerülhetett. Plósz akkor megint az ő legkedvesebb helyén, az egyetemi tanszéken találjuk. Eltökélt szándéka volt végleg búcsút mondani a politikának, képviselői mandátumot mégis vállalt, hogy jelen lehessen törvényjavaslatának tárgyalásánál. Ő lett a javaslat előadója a képviselőházban. A javaslatot rövid tárgyalás után az összes törvényhozási tényezők elfogadták, s azután mint 1911 : I. tc. lett a törvénytárba beiktatva. Ekként Plósz legfőbb alkotása közel harminc évi fárasztó munka után tető alá került. Alig van törvényalkotásunk, amelyet oly hosszú ideig s annyi gonddal készítettek volna elő, mint Plósz a polgári peres eljárásról szóló törvényt.

És valósággal e törvény egyik legszebb, legjogászasabb s a gyakorlat szempontjából is egyik legértékesebb törvényünk. Összes törvényeink közt eddig a legkimerítőbb, legterjedelmesebb. 792 §-ból áll. A kritika igen behatóan s a legnagyobb elismeréssel foglalkozott vele, s nagy elismeréssel adóztak neki a német szaktudósok is. Plósz ebben a törvényben azt az eszméjét valósította meg, mely őt keresetjogi elméletének felállítására vezette: legyen minél tökéletesebb a jog és az igazság uralma az államban. Plósz a törvényben kétféle módon adott testet ennek az eszmének. Először a felet a lehető legszélesebb jogvédelmi körrel ruházta fel. A rosszhiszemű perlekedést s a perek rosszhiszemű elhúzását ugyan ez a törvény is megbélyegzi, de egyébként a feleknek a jogvédelmi eszközök igénybevételét egészen szabadon megengedi. Világosan mutatják ezt a megállapítási kereset, továbbá a tágkörű fellebbezési és a rendkívül széleskörű perújítási jog. Másodszor pedig Plósz törvénye a bírót az igazság kiderítése érdekében a lehető legtágabb körű pervezető tevékenységgel ruházza fel. Plósz szakított azzal a különben nagyon tiszteletreméltó állásponttal, hogy a bíró a perben passzív viselkedjék, s ne vállalkozzék egyébire, mint az eléje tárt kész anyag elbírálására. Ő a bírót erős aktív közreműködést kíván a perben az igazság kiderítése érdekében, anélkül, hogy a bíró elfogulatlanságát és tárgyilagosságát feladja. Kétségtől nehéz szerep, de nem tagadható, hogy az igazság kiderítése érdekében a célravezetőbb.

Plósz Sándor tudományos egyéniségén erős német befolyás vonul végig. Ez ne szolgáljon neki hátrányul, hanem inkább nagy érdemül. A német polgári perjogi irodalom a legelőrehaladottabb, helyes volt

tehát, hogy Plósz annak szelleméhez csatlakozott s az ő kutatási módszerét fogadta el. Ez azonban Plósznál nem jelentette a német irodalmi eredményeknek kritikátlan átvételét. Világosan kitűnik ez a kereset-jogról írt munkájából, mely a keresetnek természete tekintetében egészen más eredményre jut, mint a német irodalom. Német és osztrák befolyás alatt áll a polgári peres eljárásról szóló törvényünk is. Ezen sincs semmi kifogásolni való, mert a német és osztrák peres eljárások a legtökéletesebbek közé tartoznak. Idegenszerűen csak az hatna, ha Plósz ezeket minden kritika nélkül egyszerűen lefordította volna, tekintet nélkül arra, vajjon a magyar viszonyoknak megfelelnek-e. De Plósztól ilyen gépies utánzás nagyon távol állott. Úgy a törvény felépítésében, mint a tartalomban Plósz sok tekintetben egészen új úton járt. Hogy csak egy-két példát említsék, a törvénytörvényi eljárásban az ügynevezett perfelvételi cezura, vagyis a pernek kettőszázados perfelvételi és értelmes szakra, a felek eskü alatti kihallgatásának módja s általában a rendkívül erős bírói pervezetés Plósznak egészen eredeti s a gyakorlatban kitűnően bevált eszméi.

Plósz törvénye a legnagyobb veszedelem idejében, ágyúdörgés közben lépett életbe. A legkevésbé megfelelő alkalom nagy reformok életbeléptetésére. És mégis most az átélt katasztrofális események hatása alatt nagy bölcsességet kell látnunk abban, hogy akkor a törvényt életbeléptették. Mert ha akkor a törvény nem lép életbe, bizonyára még ma sem volna hatályban s bíróságainknak csak sokkal nagyobb nehézségek árán sikerült volna a háború utáni zavaros viszonyokba némi rendet behozni.

Már a háború alatt, de még inkább az azt követő szomorú időkben sokat hallottunk beszélni a bírói jogvédelem egyszerűsítéséről. Azt hangoztatták, hogy szegények lettünk s nagy szegénységünkben a költséges és fényűző igazságszolgáltatási szervezetet és peres eljárást nem bírjuk el. Engem ez az érvelés soha sem tudott meggyőzni, ellenkezőleg az volt a nézetem, hogy minél nagyobb a jogbizonytalanság, annál inkább kell a jogvédelem biztosítékait növelni. Dicséretére legyen mondva kormányzatunknak és a törvényhozásnak, hogy a súlyos viszonyok hatása alatt polgári jogvédelmi rendszerünkön csak egy lényeges módosítást tettek, s ezt is csak átmenetileg, egyébként azonban Plósz törvényén alig változtattak valamit. Ez legjobban bizonyítja, hogy Plósz törvénye rendkívül jeles alkotás. Kétségtelen, hogy ez a törvény egészen más viszonyok szemmel tartásával készült, mint aminek közt most élünk. Ha azonban azt látjuk, hogy az illetékes tényezők ezt a törvényt a mai példátlanul nehéz viszonyok közt is a legmegfelelőbbnek tartják, ez a legdöntőbb bizonyíték arra, hogy az valóban kiváló alkotás, amely a maga rugkonyságával a legsúlyosabb körülmények közt is kitűnően beválik.

Plósz közéleti tevékenysége több mint ötven esztendőre terjedt. Már 1872-ben ott látjuk őt a kolozsvári egyetem perjogi tanszékén. Innen 1881-ben a budapesti egyetemre került, ahol 1894-ig működött. Ekkor az igazságügyminisztériumban államtitkár, majd pedig 1900-ban igazságügyminiszter lett, míg végül 1905-ben ismét visszakerült egyetemi tanszékére.

Legnagyobb bensőséggel tanári hivatásához ragaszkodott. Kutató szellemének ez felelt meg legjobban. Szép jelét adta ennek akkor, mikor arról volt szó, hogy minisztersége után a Kúria díszes elnöki állását elvállalja. Ő kitért a nagy megtisztelés elől azzal, hogy az ő helye az egyetemi tanszéken van. S azután is, közel húsz éven át a legna-

gyobb buzgósággal és fiatalos lelkesedéssel szentelte minden erejét a tudomány művelésének és az ifjúság nevelésének. Nem tartozott a szónokló tanárok közé, de mélyes tudásával, előadásának meggyőző erejével, nemes egyszerű lényével, mindenekfölött azonban az igazságra törekvő szellemével nagy befolyást gyakorolt a hallgatóságra. Az ő szellemében egész jogász nemzedékek nevelkedtek fel, akik épúgy mint nagy mesterük, élethivatásukká tűzték ki a tisztesség és a jog uralmát biztosítani az országban. Vannak kitűnő szervezeti törvényeink, amelyek gondoskodnak arról, hogy a bíró és az ügyvéd teljes odaadással éljen hivatásának, de nem volna igazságos, ha el nem ismernők, hogy Plósz egyéniségének és nevelő hatásának is nagy része volt abban, hogy bírói és ügyvédi karunk azzá az erős jogvédelmi intézménnyé lett, mely őket éppen a legválságosabb viszonyok között képessé tette arra, hogy az országban a jog uralmát biztosítsák.

Plósz Sándor tíz évet töltött el az igazságügyi kormányzat élén mint államtitkár és mint miniszter. Nem csinált nagy politikát, de annál nagyobb érdemei voltak az igazságügyi kormányzat, különösen a törvényelőkészítés és életbeléptetés terén. Kormányzati működésének idejére esik a büntető perrend megalkotása és életbeléptetése. És habár nem volt hivatásos büntető jogász, mind a két irányban igen nagy érdemeket szerzett. Kutató, elmélyedésre hajló lelke távol tartotta őt az aktív politikától, de tévesen ítélnék meg, ha azt mondanánk, hogy nem voltak benne a nagy államférfiú és nagy politikus legszebb tulajdonságai. Ő igazi államférfiúi lélek volt a szó legnemesebb értelmében, előrelátó és törhetetlen hűséggel ragaszkodó politikai elveihez. Biztos szemmel helyesen ismerte fel az ország nagy érdekeit s mélyes fájdalom fogta el lelkét, mikor látta, hogy az ország mindinkább letér arról az útról, mely azok megvédésére legalkalmasabb. Elvhűsége pedig sziklaszilárd volt. Semmiféle szempont nem volt elég erős arra, hogy politikai meggyőződésével ellentétes magatartás követésére rábírja.

Újból vissza kell térnem arra, amint kegyeletes megemlékezésem bevezető szavaiban érintettem, mert ez Plósz Sándor egyéniségének legjellemzőbb tulajdonsága, hogy ő a legkülönbözőbb életviszonyok között mindig ugyanaz maradt — kutató tudós. A tudományos kutatás nehéz munka, sok szenvedéssel jár, de kevesen vannak pályatársai közt, akik annyira martirjai voltak, mint ő. A legszigorúbb bírálatot önmaga fölött gyakorolta s emiatt lelke tele volt kételyekkel tudományos tételeinek helyessége felől. E sorok írójának sokszor panaszkodott, hogy mennyire szenved a sok tépelődéstől. Viszont annál nagyobb volt öröme, mikor a sok lelki küzdelem után végérvényesen meggyőződött valamely tétele helyességéről. Legnagyobb tudományos eredménye, a keresetjog természetéről szóló elmélete is ötven évi folytonos önbírálat után szűrődött le elméjében megtámadhatatlan tudományos igazsággá.

Ez a szinte páratlanul lelkiismeretes kutató szelleme eredményezte nagy tudományos sikereit. És elsősorban ennek tulajdonítható legnagyobb tudományos érdeme, hogy fényes eredményel létesített kapcsolatot a magyar és idegen kultúra között. Kevés magyar jogtudósunk van, akiknek neve a külföldön annyira ismert és ünnepelt, mint az övé. A lipcei egyetem ötszáz éves fennállásának ünnepén őt azon kevesek közé sorolta, akiket díszdoktori diplomával tisztelt meg. A magyar nemzet a népek nagy versenyében, különösen a mai rendkívül nehéz viszonyok közt, csak mint kiváló kultúrnép tarthatja fenn magát. Saját nemzeti műveltségünket a tőkély igen magas fokára kell emelnünk,

de ennek állandó kölcsönhatásban kell lennie a nagy nemzetek műveltségével is. Hogy ezt a nehéz feladatot miképpen kell megoldani, arra a késő nemzedékeknek is szép példát nyújtott Plósz Sándor.

Az igazságot kereső, kutató nagy szellemek legfényesebb erényeit is megtaláljuk ő benne: a kötelességtudást és a szerénységet. Aki végigjárja az igazságkeresés rögs útját, az kötelességtudó is szokott lenni és hamar feleszmél emberi gyarlóságának tudatára, megtanul szerény lenni. Plósz Sándorban ez a két szép tulajdonság különös mértékben ki volt fejlődve. Minden élethivatásában késő aggkoráig a legszigorúbb kötelességérzet hatotta át. Ő volt a leglelküimeretesebb tudós és politikus, a legpontosabb és legbuzgóbb tanár és tisztviselő. Szerénysége pedig egyenesen közmondásszerű volt. Fellépésében és modorában igénytelen és közvetlen, a feltűnést és ünnepeltetést tőle telhetőleg kerülte.

Ezekután azt hihetnők, hogy külső sikerekben, elismerésben igen kevés része volt, pedig éppen ellenkezőleg történt. Kitüntetésekéből, elismerésekből, tiszteletmegnyilatkozásokból kevés kortársának jutott annyi osztályrészül, mint ő neki. Fiatalon került a kolozsvári tanszékről a budapesti egyetemre, innen csakhamar az igazságügyi minisztériumba hívták meg vezetőállásba. Egyik legkedvesebb minisztere volt boldogult nagy királyunknak, aki őt a legmagasabb kitüntetésekkel halmozta el. Akadémiaíának levelező rendes, majd tiszteletbeli és igazgatósági tagja, második osztályának elnöke, utóbb pedig az Akadémia másodelnöke volt. Mikor pedig nagy perjogi alkotása törvénné lett, az Akadémia 1913-ban neki ítélte oda a nagy jutalmat. A közönség szélesebb köreiben is a legnagyobb tisztelet tárgya volt. A háború zajában is, különösen szépen megnyilatkozott iránta a tiszteletnyilvánítás, mikor 1916-ban hetvenedik születésnapját ünnepeltük. De legbensőbb, sőt valósággal megkapó volt a tiszteletmegnyilatkozás az ő személye iránt, mikor a képviselőházban mint előadó az ő perjogi javaslatát képviselte. A politikai ellentétek ekkor a pártok közt igen élesek voltak, és habár mindenki tudta, hogy Plósz erős pártember, az ellentétek az ő személyénél mégis egészen elsímultak. Minden párt a legnagyobb elismeréssel adózott neki mint a korszakos mű szerzőjének. Kevés lapja van a képviselőházi naplónak, mely oly lélelemelő olvasmány volna, mint a polgári peres eljárás tárgyalásáról szóló rész. Rendkívül felemelő volt közéleti pályájának befejező mozzanata is. Mikor néhány hónappal halála előtt nyugalomba vonult, a Kormányzó Úr hozzáintézett kéziratban fejezte ki neki legteljesebb elismerését.

Sokat tűnődtem afölött, hogy ez az ország egy szerény tudósnak is megadta a legnagyobb elismerést és tiszteletnyilvánítást. És a mai kegyeletes alkalommal sem tudok mellette szótlanul elhaladni, mert az nemcsak Plószra nézve jelent sokat, de nagy jelentősége van a nemzet szempontjából is. Világosan mutatja, hogy ez a nemzet hálás tud lenni és rendkívül fogékony nagy kultúreredmények iránt. Hírnevet és kincseket nem sokat adhat tudósainak, de hálás szívét egészen odaadja azoknak, akik érte dolgoznak és érte élnek, és igazi tudományos érdekért pazar kézzel nyújtja a hálás elismerést.

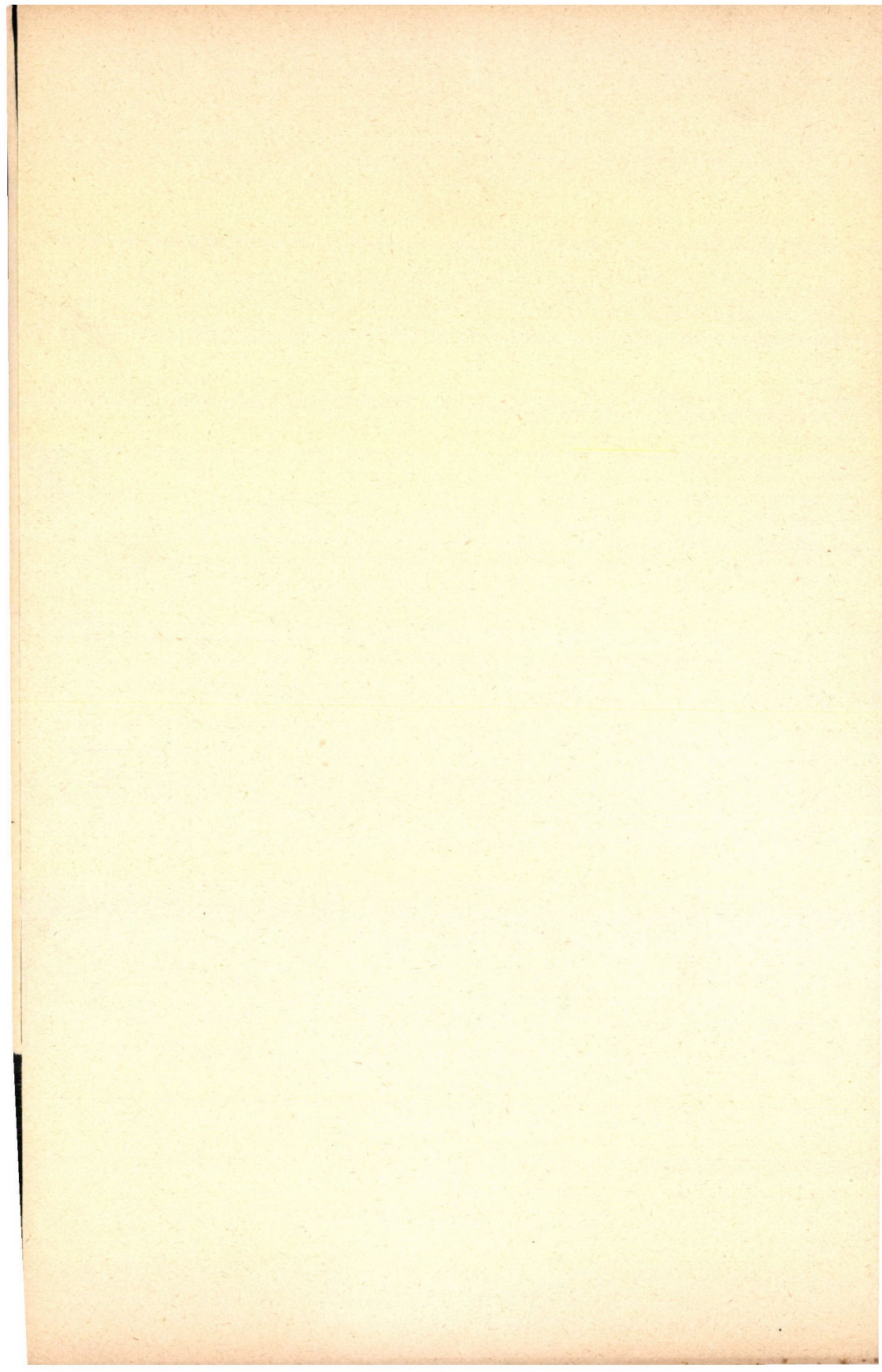
A tudományos és közéleti tevékenység, legyen ez még oly jelentős is, csak töredéke az ember egyéniségének. Ezt csak a legszűkebb baráti és családi körben ismerjük meg a maga teljességében. És Plósz Sándor nagy emberi tulajdonságai ebben a szűk körben bontakoztak ki legszébben. Zárkózott lélek volt, azok száma, akiket barátságával megtisztelt, kevés, de ezekhez bensőséggel ragaszkodott és törhetetlen hűség-

gel volt irántuk. Családi élete pedig valósággal eszményi volt. Szavakat is nehéz volna találni arra, hogy mily bensőséggel szerette fenkölt gondolkodású hitvesét, mennyire szerette gyermekeit, különösen kis unokáit. És ez a mélységes családi érzésű ember nagy természetbarát is volt. Minden idejét, melyet nem a tudománynak, hivatásának, vagy családjának szentelt, a szabad természet ölen töltötte el. Legkedvesebb szórakozása volt szép, gellérthegyi parkjának gondozása.

Tekintetes Akadémia! Plósz Sándor életének javarésze s egész tudományos és közéleti tevékenysége a nemzet sokat ígérő rövid felvirágzásának korszakára esik. De ez nem a teljes igazság, hanem az, hogy ő ezen idő alatt a nemzet felemelkedésének egyik igen jelentős munkása is volt. Az árvaság és elhagyatottság érzése fogja el lelkünket, midőn a nemzet nagyságának összeomlása után egyik-másik azok közül is behódol az elmulás változhatatlan örök törvényének, akik a nemzet boldogabb napjainak számottevő tényezői voltak. De nem szabad, hogy fájdalmunk a reménytelen csüggedés és lemondás fájdalma legyen, mert a nemzetnek élnie kell és újból fel kell virágoznia. Szent fájdalmunk, melyet a boldogabb kor nagyjainak elhúnyta fölött érzünk, sarkalljon minket inkább példájuk követésére. Plósz Sándornak sikerekben és érdemekben gazdag életéből különösen az ő eszményi kötelességtudása az, amely követendő példa gyanánt kiemelkedik a mai szomorú korszak számára. Ha mindenki a maga helyén, legyen az akár előkelő, akár szerény, azzal a buzgósággal és áldozatkészséggel teljesíti kötelességeit, mint Plósz Sándor a tudomány művelésében és közéleti tevékenységében, akkor bizton remélhetjük annak bekövetkeztét, amit ő is remélt, s amiért annyira epekedett, de amit a Gondviselés nem engedett megélnie — az ország újabb felvirágzását. S az ő kötelességtudásának követése lesz a legszebb, legmaradandóbb, s neki is legkedvesebb emlék, amelyet a hálás utókor az ő nemes alakjának állíthat.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 2. SZÁM

FRAKNÓI VILMOS
IG. ÉS T. TAG
EMLÉKEZETE

ÍRTA
BERZEVICZY ALBERT
IG. ÉS T. TAG, ELNÖK

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1927 MÁJUS 8-ÁN TARTOTT
ÜNNEPI KÖZÜLÉSÉN)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1927

FRAKNÓI VILMOS EMLÉKEZETE

ÍRTA

BERZEVICZY ALBERT

(FELOLVASTATOTT AZ AKADÉMIA
1927. MÁJUS 8-ÁN TARTOTT ÜNNEPI KÖZÜLÉSÉN)

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1927

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Akadémiánk sokszoros hálával s ezért őszinte kegyelettel is tartozik ama férfiúnak, kinek emlékét, még életében kifejezett kívánságához képest nekem jutott feladatul e körben beszéddel ünnepelni.

Korán fejlődött s tartósnak és bensőnek bizonyult a viszony, mely Fraknoi Vilmost hozzánk kötötte. Az Akadémia már a 17 éves ifjában észrevette a leendő kiváló történetírót, mikor egy, 1860-ban avégből kiírt pályázata alkalmával, hogy *adassék elő a magyar nemzet műveltségének állása az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története*, a «Perdus et pernox» jelige alatt pályázó munka nyerte el a jutalmat s a jeligés levél felbontása a Frankl Vilmos pesti központi szemináriumi papnövendék nevét tüntette elő. Öt évvel később egy levelében¹ még tiltakozott az ellen, hogy egy munkája az Akadémiában éppen a nagygyűlés előtt olvastassék fel, mert «még gyanuját is el akarta hárítani annak, mintha hajhászná azt a kitüntetést, melyre még érdemetlen». Mindazonáltal már 1870-ben, tehát 27 éves korában megválasztatott levelező taggá s már három év elmúltával rendes taggá, amit nemcsak már akkor jelentős és gazdag irodalmi munkássága, hanem az is megmagyaráz, hogy reá fontos feladatok vártak, melyek miatt lakását is nemsokára az Akadémiába kellett áttennie s ott mint a történeti bizottság előadójának az *Országgyűlési emlékek* kiadását intéznie;² ezt az állását nemsokára a II. osztály titkárságával kötötte egybe.

¹ Levele Römer Flórishoz Esztergomból 1865 november 11-ikéről, *Nemz. Múzeum levéltára*.

² Levele Ipolyi Arnoldhoz Budapestről 1874 jan. 6-ról. *N. M.*

Tekintélye oly gyorsan nőtt s munkássága oly általános elismerésben részesült, hogy az Akadémia kilenc évvel levelező taggá választása után legfontosabb tisztségét, a főtitkárit ruházta rá 1879 májusában. Megválasztása ugyan életfogytig történt, ő azonban irodalmi tevékenységének oly nagy részét állandóan nem áldozhatta föl az igazgatási teendőknek s ezért tíz évvel utóbb lemondott a főtitkárságról s azt — az Akadémia bizalmából — a még díszesebb másodelnöki állással — Széchenyi egykori tisztségével — cserélte föl, melyet a váltakozás gyakorlatának megfelelően, egy három éves cikluson át viselt. Bár ez időben már sokat tartózkodott külföldön, különösen Rómában, ezentúl is az Akadémia állandó bizalmának jeleiben részesült: 1892-ben az Igazgató-tanács tagja lett, 1907-ben tiszteleti taggá lépett elő. Mind e tisztségei csak kifejezői voltak annak az elismerésnek, melyet az Akadémián belül is kifejtett tevékenységével kiérdemelt. Amíg Budapesten lakott s egészsége megengedte, egyike volt az akadémiai ülések legszorgalmasabb látogatóinak és felolvasóinak; részt vett a törökországi *Corvin-kódexek* visszaszerzésére irányult kiküldetésben, Ipolyi oldala mellett nagy része volt dísztermünk történeti falképei tervezésében, megrendelésében és ellenőrzésében s nagyszerű alapítvánnyal is ajándékozta meg Akadémiánkat, felajánlván római házát magyar történeti intézetül, melynek kormányzata, alapítványa értelmében akadémiai bizottságra van bízva.

Ezek a mi belső, mondhatnám házi jogcímeink arra, hogy a Fraknói Vilmos emlékét ünnepeljük és áldjuk. Azonban mélyen érzem, hogy a róla való megemlékezésnek az ország első tudományos testületében azon a széles alapon kell nyugodnia, amelyet az ő tudományos, nevezetesen történetkutatói és történetírói működése a magyar nemzet szellemi életében elfoglal. Kutatói és írói munkájának szinte áttekinthetetlen terjedelme nem menthet föl az alól a kötelezettség alól, hogy jellemzésemet és méltatásomat lehetőleg annak egészére alapítsam, valamint attól sem, hogy tudósi és írói egyéniségének rajzát életfolyása legjellegzetesebb mozzanatainak keretébe helyezzem belé, mert csak ez az

életfolyás tette Fraknóinak példátlanul nagy munkateljesítményét lehetővé és másrészt a tudomány szolgálata szempontjából a legnagyobb beccsel és fontossággal bír az a mód, ahogy ő életfolyását tudományos céljainak, feladatainak alárendelte.

A nyugati felvidék egy szerény kis falujában, a nyitra-megyei Ürmény községben ringott a böcsője nagy történetésünknek ezelőtt 84 évvel¹ s szüleitől, kik eredetileg zsidók voltak,² a Frankl nevet örökölte, melyet csak atyja halála után, 1874 elején, tehát 31 éves korában cserélt fel a magyaros hangzású Fraknói névvel. Korán és nagy határozottsággal választván a papi pályát, miután már mint növendékpap kitűnt több sikeres pályázatával s a doktori fokozatot is elnyerte, már 21 éves korában külföldi katolikus kongresszusokban való részvételével nyitja meg utazásainak végtelen sorát, főképp azért, hogy a mechemni és würzburgi levéltárakban egyháztörténeti kutatásokat végezzen.

Ugyanez időben lesz Nagyszombaton középiskolai tanárrá s kezd foglalkozni Pázmány-monografiájával; a tanárság csakhamar terhére kezd válni, mert heti 13 órában kell a legkülönbözőbb tantárgyakat tanítania s kevés ideje marad saját történeti tanulmányaira.³ A következő évben pappá szentelik s Esztergomban kerül, mit papnevelő-intézeti tanár és egy egyházi lap⁴ szerkesztője. De már 1870-ben Pestre vágyik s pártfogója, Ipolyi kanonök segítségével kieszközli, hogy a fővárosba helyeztessék át, ahol egyelőre a Szent István-társulat körében nyer megbízatást, melynek elfogadásánál azonban föltételül szabja, hogy búvárlataira és irodalmi munkájára elegendő ideje maradjon.⁵

¹ Született 1843. februárius 27-én.

² A *br. Forster Gyula* által kikutatott anyakönyvi adatok szerint Fraknói 1843 februárius 27-én született a nyitra-megyei Ürmény községben a héber Frankl Sándor uradalmi orvos és Gerstl Johanna szülőtől; 1845 szept. 12-én kereszteltetett meg kath. hitre ugyanott; keresztszülei voltak ifj. br. Hunyady János (Fr. atyja a Hunyady grófi uradalom orvosa volt) és gr. Hunyady Mária, később Borghese-Aldobrandini hercegné.

³ Levele Ipolyihoz 1865 márc. 15-ről. *N. M.*

⁴ Új Magyar Sion.

⁵ Levelei Ipolyihoz 1870—1872-ből. *N. M.*

Miután a fővárosban való időzése az Akadémiához közelebb hozta, sőt a publicistika terén való próbálkozásra is indította,¹ 1874 végén váratlanul ajánlatot kapott a Széchenyi grófi nemzetségtől a Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtáránál megüresedett könyvtáróri állás elfoglalására nézve. Az ajánlat tetszett neki, el is fogadta s bár már a következő nyáron sajnálkozott felette, hogy «a múzeum rab-szolgája»,² majdnem öt éven át viselte ez állást, buzgó és üdvös tevékenységet fejtve ki benne, miközben természetesen utazásai, búvárkodásai és irodalmi munkája sem szüneteltek. Sőt annyira megszerette a könyvtárak és múzeumok ügyét, hogy később, már hajlott korában, ez ügy országos szervezésekor ő lett a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, beköltözött a múzeumba s könyvtárismereteit gyarapítandó még Amerikába is elutazott az ottani, európai fogalmainkat túlhaladó intézmények megtekintése végett.

1878-ban elnyerte a nagyváradi káptalan egyik irodalmi stallumát, mely őt — a nélkül, hogy állandóan helyhez kötötte volna — anyagilag függetlenebbé tette s képesebbé arra, hogy utazásaira, tanulmányaira áldozzon, sőt mecénási hajlamát is kielégítse. Anyagi eszközeit még gyarapította utóbb a szentjobbbról nevezett javadalmas apátság elnyerése, míg az arbei püspöki cím s a pápai protonotáriusi méltóság neki az egyházi hierarchiában is érdemeinek megfelelőbb rangot biztosított.

Egész Európára kiterjedő tanulmányútjai mégis leggyakrabban Rómába vonzották s a mult század kilencvenes éveinek vége felé már úgy látszott, mintha lakóhelyét végleg és teljesen az örök városba akarná áthelyezni, ahol XIII. Leó pápa kegyének több jelében részesült, két házat is építtetett magának a Viale del Policlinicon s azok egyikét már ottléte alatt nyitva tartotta történetbúvárok számára, később pedig egészen magyar történeti intézetté alakította át.

Az a magas pozíció, melyet hazai tudományos életünkben és katolikus egyházunkban is elfoglalt s a méltánylás,

¹ Levele Ipolyihoz 1873. ápr. 12-ről. *U. ott.*

² Levelei Ipolyihoz 1874 okt. 6-án és 1875 jan. 20-ról. *U. ott.*

mellyel működése a katolicizmus középpontjában is találkozott, szükségszerűen vetette föl a kérdést, hogy miért nem foglalta el Fraknói, annyi nagy egyházfejedelem hivatott életrajzírója maga is fényes egyházfejedelmi állásaink egyikét? Az ő életfolyásának ez a nagy negatívuma sokat foglalkoztatta nálunk a közvéleményt; magyarázatot kerestek s megtalálhatni vélték azt majd szüleinek zsidó eredetében, majd a szabadkőművességnek őt majdnem egész életén át kísérő gyanujában, majd a Vatikánnak iránta való elhidegülésében, mely Rómából való távozását is előidézte volna. Meggyőződésem szerint mind e találgatások többé-kevésbé alaptalanok. Akárhány példa van rá, — a közeli Ausztriában is, — hogy nem keresztény eredet nem szolgált püspöki, sőt érseki székek elfoglalásának sem akadályául. A szabadkőművesség vádját ő maga cáfolta meg, úgyszólván «sub specie æternitatis», végrendeletében; ha arra került volna a sor, azt könnyű lett volna tehát már életében is elnémítania; azonkívül tapasztalásból tudjuk, hogy a római neheztelések és ellenszenvek sokkal változóbbak, semhogy állandó akadályai lehetnének az egyházi téren való előmenetelnek. A kérdést aligha fogjuk valaha teljesen tisztázni, annál kevésbbé, mert Fraknói maga koronkint kívánni látszott a püspökséget, koronkint nem. Meg volt benne magában a kétely, vajjon a püspöki állás az ő természetének, hajlamainak, hivatásérzetének megfelelő-e? és az kétségtelen, hogy a történettudománynak az a szolgálata, amelynek ő ritka hivatásérzéssel és hűséggel kora ifjúságától végnapjaiig szentelte életét, egyfelől a szabad mozgásnak, másfelől a szellem összpontosításának oly mértékét követelte meg, amely abban a percben lehetetlenné vált volna, amelyben ő egy egyházmegye kormányzatának helyhez kötött gondjait és felelősségét vállalta volna magára.

Bár a kilencvenes évek vége felé szemműtétet kellett magán végrehajtatnia, mely egy időre látásától megfosztotta, még eléggé ép és munkás erőben érte meg — 1915-ben — aranymiséjét, azontúl azonban az elvesztett háború lesújtó katasztrófája s helyzetének abból folyó megváltozása, egyesülve magas korával és egy öt évek óta gyötrő, gyógyít-

hatatlan testi bajjal, előidéztek Fraknóinál is az elkerülhetetlen hanyatlást. Nagyváradi kanonoki stallumából, valamint a szentjobbi apátságból merített jövedelmei is e területeknek a hazától való elszakítása következtében mind csekélyebbekké és bizonytalanabbakká váltak s így élete utolsó éveit a nyugtalan bujdosás, kínos vergődés képét nyújtották, amely annál meghatóbb volt, mert szelleme még ekkor sem ismert pihenést s a tollat úgyszólván csak a halál vette ki kezéből, 1924 november 20-án.

1861-től 1924-ig terjed, tehát hatvanhárom évet, mondhatni két emberöltőt ölel fel az a korszak, amely alatt Fraknói irodalmunkban tevékeny volt, illetőleg azt megjelent műveivel gazdagította.¹ Terjedelmes forrásközlések, melyeknek ő nemcsak megindítója, hanem nagy részben szerkesztője volt, maradandó értékű, kutatásokon alapuló feldolgozásokkal, iskolai tankönyvek és kisebb népszerű kiadványok, szakfolyóiratok hosszabb-rövidebb közleményeivel váltakoznak e rengeteg munkateljesítményben; különös előszeretettel művelte a kor- és életrajzi monografiákat, de gyarapította kultúrtörténeti és jogtörténeti irodalmunkat is, élete vég éveiből számos az egykorú eseményeket tárgyzó, publicisztikai jellegű dolgozatát is bírjuk s egyes kisebb munkái a bibliografia és heraldika körébe is vágnak.²

Az anyagnak ezzel a szinte beláthatatlan gazdagságával szemben itt természetesen csak a legjellegzetesebb művek ismertetésére szorítkozhatunk. Említettük már első, az Akadémia pályadíjával koszorúzott munkáját, mellyel a kultúrtörténelem terén mutatkozott be. Fiatalságának második irodalmi terméke: *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti fejlődése* (1863) jelezte már, hogy munkássága közjogunk történetében is maradandó nyomokat fog hátra hagyni. Fiatalkorából valók világos, szép stílusú

¹ Műveinek megjelenésük időrendje szerinti összeállítását lásd a mellékletben.

² Ez utóbbiakat Áldásy Antal sorolja föl a Genealógiai és Heraldikai Társaságban tartott, szerző előtt csak kéziratban ismeretes emlékbeszédjében.

iskolai tankönyvei is, melyeket közülünk, öregebbek közül még sokan használtunk gimnáziumi tanulmányainkban.

Már 1864-ben kezdett Pázmány Péterrel irodalmilag foglalkozni, amikor még csak a turóci préposttá való kinevezetésére vonatkozó adatokat állította össze. Már ezzel elérkezett ahhoz a tárgyhoz, amelynek talán legnagyobb irodalmi sikereit köszönhetné; t. i. a nagy történeti s különösen főpapi alakok életrajzaihoz. Pázmány Pétert, ki egész életén át rajongó csodálatának tárgya volt és az ő korát Fraknói kétszeresen dolgozta föl: előbb, fiatalkorában egy nagy, háromkötetes monografiában, melynek kötetei az 1868—1872. években jelentek meg, s melynek kiegészítéséül a nagy primás leveleinek kiadását is megindította (1873). Azután jóval később, 1886-ban közreadta a *Történelmi Életrajzokban*, melyeknek szorgalmas dolgozó társa volt, Pázmány rövidebbre foglalt, népszerűbb formájú életrajzát.¹

Habár Fraknói célja kétségkívül az volt, hogy Pázmány alakját az ellentétes megítélések ködéből mind tisztább dicsfénybe emelje, ami neki nagy mértékben sikerült is, habár a jezsuitarendre halmozott magasztalása nem maradhatott ellenmondás nélkül, el kell ismerni, hogy Pázmány életírója már e művében is mértéktartásra és elfogulatlanságra törekedett. Bár a hajthatatlan következetességet a felkarolt eszmék és érdekek támogatásában a nagy primás egyik legkiválóbb tulajdonának mondja, elismeri, hogy a későbbi államférfiú bölcs mérséklete nagyon eltér a fiatal hitvitató és hitértítő szinte féktelen harci hevétől, mely néha túllépte a lojális polémia határait, amire különben ellenfelei is elég példát adtak. Helyesen emeli ki Fraknói a Pázmány működésének korszakos jelentőségét abban, hogy a magyar nyelven való hitterjesztés fontosságát — a protestantizmus példáján okulva — felismerte. Ez lett irodalmi téren is legnagyobb érdeme neki, kit Toldy Ferenc is a magyar könyvnyelv megteremtőjének nevez. Életteljes képekben lép elénk — Fraknói könyveiben — a nagy férfiú tüneményes pályája. A 46 éves

¹ Feltűnő, hogy F. e művében sehol se hivatkozik megelőző, nagy Pázmány-monografiájára.

esztergomi érseket az akkor túlnyomóan protestáns felvidék nagy bizalmatlansággal és ellenszenvvel fogadta. Magatartásában a fordulat akkor állott be, mikor belátta, hogy Bethlen Gáborban nagyobb erő rejlik, mint ő hitte. Ügyes taktikája és diplomáciája az országgyűlésen lehetővé tette II. Ferdinándnak királlyá választását s a vallási villongások némi elsimítását. Azonban a protestáns ellenhatás a harmincéves háború első szakában megerősödött s Pázmányt és a jezsuitákat menekülésre kényszerítette. A besztercebányai országgyűlés királlyá választotta Bethlent és száműzte a prímást. A fehérhegyi csata után aztán megfordult a kocka, 1622-ben Bethlen megkötö a nikolsburgi békét s leteszi a királyi címet, de kap hét vármegyét; a bécsi béke pontjai újabb megerősítést nyertek, de nádor a protestáns Thurzó Szaniszló lett. A háború újra kitör, majd 1624-ben új békekötés követi, melynek értelmében Bethlen visszabocsátja az elfoglalt megyéket. Az 1625-iki országgyűlés Esterházy Miklóst választja nádorrá s III. Ferdinándot még atyja életében királlyá koronázza. A megújuló harcban Pázmány a királyt a békés politika felé terelgeti s e politika érvényesült, mikor a Bethlen halála után az uralkodó Rákóczi Györgyöt ismerte el Erdély fejedelméül, nem Bethlen Istvánt, kit Esterházy nádor pártolt. A nádorral való folytonos viszályában egyébiránt megnyilvánul Pázmánynak az a hibája is, melyet Fraknói helyesen emel ki, hogy a fölényt, mellyel tehetségei, érdemei és állása felruházták, nagyon is érezte: föltétlen meghódolást kívánt s nem tűrt ellentmondást. A bíbornok 1632. évi római küldetése, melynek feladata volt VIII. Orbán pápát a Richelieu befolyásával szemben eltéríteni a francia királlyal való szövetségtől s a harmincéves háborúban veszélyeztetett katolicizmus érdekében a császár oldalára vonni, nem sikerült teljesen. Ezt életírója éppoly tárgyilagosan állapítja meg, mint amily melegséggel méltatja viszont a prímás nagy érdemeit a magyarországi katolikus egyház újraszervezése, fejedelmi alapítványai, különösen a Pázmány-intézet és a nagyszombati egyetem létesítése s a katolicizmusra nézve elvesztett területek visszahódítása körül.

Harmincéves korában Fraknóit egy újabb kultúr-

történeti probléma foglalkoztatta élénken: a hazai és külföldi iskolázás a középkor végén és az újkor elején. Egy nagyobb, az Akadémia által pályadíjban részesített tanulmányt szentelt e tárgynak e cím alatt: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*; de e tárggyal foglalkozik a Révai Ferenc nádori helytartó fiának iskoláztatására vonatkozó akadémiai értekezés is és ezzel függ össze az az akadémiai értekezése, melyet egy évvel később a XIV. és XV. században a bécsi egyetemen működött magyarországi tanárokról és tanulókról írt.

Főtanulmánya valóban történetírói magaslatról nézi a katholicizmus és protestantizmus nemes versenyét az iskolaügy terén a XVI. század Magyarorszáგában. Éppúgy méltatja az Oláh Miklós és Verancsics Antal érsekek érdemeit, mint a Honter Gáspárét és Stöckel Lénárét. A belföldi iskolákat betűrendes sorban ismerteti, példaképpen egyeseknek szervezetéről és tanítási módjáról is részletes adatokat közölve. A második rész azokat a külföldi iskolákat veszi sorra, melyeket magyarok látogattak, itt a magyar tanulókról névjegyzékeket közöl s egyes egyetemeken életviszonyaikat, tanulmányaikat s azok hatását is tárgyalja. A függelék egyes fontosabb magyar iskolákról részletesebb adatokat is tartalmaz, úgyszintén a XVI. században évről-évre megjelent magyar nyomtatványok felsorolását. A nem nagy terjedelmű könyv széleskörű kutatáson és tanulmányon alapul s Magyarországnak majdnem egész XVI. századbeli kultúrtörténetét felöleli.

Ugyanez időben Fraknoi elvállalta az Akadémia megbízását a magyar országgyűlések történetének megírására, az 1526. évtől kezdődőleg. A bevezetés hivatkozik Mosóczy és Kovachich régibb, hasonló természetű kiadványaira, melyeknek mintegy folytatását kívánta nyújtani az Akadémia történelmi bizottsága. 1874-ben jelent meg az első kötet, mely 1536-ig terjed, a következő években a továbbiak; az 1883. évben kiadott VIII. kötet 1597-ig terjed; a IX. és a X. kötetet Fraknoi már Károlyi Árpáddal együtt szerkesztette, ezután pedig Károlyi Árpád egyedül folytatta a sorozat kiadását. Ezen kötetek bevezetései, melyek külön

is megjelentek, a magyar országgyűlések történetét beleillesztik a kor viszonyainak képébe.¹

1878-ban és 1879-ben hozta a *Századok* Fraknói nagy feltűnést keltett tanulmányát Martinovicsnak és társainak összeesküvéséről, mely aztán a következő évben, kiegészítve a későbbi fejlemények történetével, önálló kötetként is megjelent, s melynek tárgyára — újabb adatok nyomán — még egyszer visszatért 1921-ben. E mű hatásáról másutt is szólnunk; még azok is, akik állításaival szembeszállottak, elismerték, hogy ez Fraknóinak egyik legjobban, legélénkebben megírt könyve. Kétségtelen, hogy ellenszenvvel kezeli az összeesküvés főalakját, s hogy ennek az ellenszenvnek oka nemcsak a Martinovics alacsony jellemtulajdonai-ban, hanem abban is rejlik, hogy benne az istentagadó papot látta, a materialistát és szabadkőművest, kinek forradalmi tervei a magyar klérus nagy hivatását és szerepét támadták meg. De ez magában véve még nem hozta volna Fraknóit ellentétbe a közvéleménnyel. Nálunk Martinovics és társai a nemzeti szabadság vértanúinak dicsfényében állottak, de nem annyira éretlen, ügyetlen és valójában veszélytelen vállalkozásuk miatt, mint inkább az embertelen kegyetlenség miatt, melyet a megtorlásban velök szemben gyakoroltak, s a melyet még sötétebbre színezett a botor titkolódzás, melybe perüket — félelemből — burkolták. Éppen a per nyilvánosságra hozatala tette volna veszélytelenné azt, amit elkövettek. A börtönbüntetés is elegendő lett volna, hiszen osztrák bűntársaikat sokkal enyhébben bírálták el! Ki tudja, vajjon az olyan emberek, mint Hajnóczy, Öz Pál, Szentmarjay, Szolárcsik, nem tettek volna-e még a királynak és hazának jó szolgálatokat, hasonlókat azokhoz, melyeket az ugyanazon bírák által szintén halálra ítélt s kegyelem útján hat évi börtönt szenvedett Kazinczy tett és Verseghy, ki nyolc évig raboskodott. Az áldozatok némelyike egyéni jellemének leszállítása a közönségre azt a benyomást tette, mintha a kegyetlen ítéletek mentegetése akarna lenni. Igaz, hogy Fraknói élesen elítéli Németh János közvádoló jogcsavaró

¹ Áldásy, Kath. Szemle XXXIX. köt. 455. 1.

és vérszomjas eljárását, végül azt is elismeri, hogy a félszázaddal későbbi nemzeti reformmozgalom nagyrészt azokat az eszméket testesítette meg, amelyekért a Martinovics-féle összeesküvés «részeseinek legjobbjai» lelkesültek és szenvedtek, de a bíróság eljárását lelkiismeretesnek találja és nem lát benne szolgalelkűséget s a szigort a francia forradalom vérengzései természetes következménye gyanánt állítja oda. Szerinte a bírák nem nélkülözték a függetlenséget, csak a tárgyilagosságot, s ezért eljárásuk ingadozó és következtelen volt. Csak az Aszalay esete «vet árnyékot» a kir. tábla eljárására. És a kir. kúria még néggyel szaporította a halálos ítéletek számát és másokat is szigorított! József nádor eljárását is Fraknói a per utáni üldözések terén igazoltnak s méltányosnak találja s kimutatja a verítéletek «dermesztő» hatását a nemzetre, melyet a kormány éppen célba vett. Ez az enyhe megítélése a megtorlási eljárásnak, szemben az összeesküvők szigorú bírálatával volt az, ami visszatetszett. Mikor aztán az összeomlás következtében felszabadult titkos levéltárakból nyilvánosságra kerültek az addig ismeretlen adatok is, Fraknói fölhasználta azokat, s el kell ismerni, hogy azok a Martinovics egyéni jellemének megítélésére nézve őt legnagyobb részben igazolták.

Ezután sűrűn következtek a nagy életrajzok, melyek a Fraknói irodalmi munkásságának oly jellegzetes alkotórészei. Werbőczy Istvánnal már 1876-ban kezdett foglalkozni, amikor megírta a mohácsi vész előtti működésére vonatkozó tanulmányát; a teljes életrajz csak 1899-ben látott napvilágot. Vitéz Jánosnak előbb politikai beszédeit és kéziratait ismertette a *Századokban*, azután 1879-ben jelent meg életrajza, melyben pártütését Mátyás ellen kevésbé élesen ítélte meg, mint később, Mátyás királyról írt életrajzában.

Tomori Pál életének leírásánál Fraknóit nyilván szintén a nagy főpap alakja vonzotta, de kétségkívül a magyar történelem egyik legérdekesebb és legregényesebb életfolyásának képet adta nagyobbrészt új adatok alapján és új megvilágításban. Tomori fiatalkorában condottiereszerű vállalkozással majdnem oligarchai szerephez jut; azután csalódások miatt kolostorba vonul, szerzetessé lesz, de rákényszerítik a kalo-

csai érsekséget, és mint ilyenre — tekintettel katonai mult-jára is — rákényszerítik a fővezérséget a mohácsi csata előtt. Kelletlenül s mégis könnyelműen vállalja a megütközést a törökkel s hősi halállal fizet érte.

Csakhamar követte ezt egy másik kalocsai érsek, a Váradi Péter életrajza. Főkép a velencei Szent Márk-könyvtárban nagy szorgalommal összegyűjtött adatok segítségével igyekszik ebben Fraknói e rejtélyes alak teljes képét megrajzolni, de sikertelenül. Mátyás általi bebörtönöztetésének körülményei és okai tovább is homályban maradnak s azt a nagy véleményt, melyet a szerző Váradi Péternek mind közéleti szerepéről, mind lelki és szellemi tulajdonairól alkotott magának s melyet állítólag iratai hírdetnek, e tanulmány alig igazolja. Eszerint a Váradi tevékenységének legnagyobb része egyházi javai zavartalan bírhatásáért vagy visszaszerzéseért vívott harcokban merült ki. Váradi Péter tovább is a magyar történelem nagy ismeretlenei között marad.

Ugyancsak a *Biblioteca Marciana*-ban folytatott tanulmányok nyomán látott napvilágot Fraknóinak két tanulmánya: *Magyarország és a cambrayi liga* (1882) és *II. Ulászló királlyá választása* (1885). Az első érdekes új adatokat tár fel, de elszomorító is a maga ténymegállapításaival. Mutatja, hogy 20 évvel a Mátyás halála után és 16 évvel a mohácsi bukás előtt az európai hatalmak még hogy versengtek, hogy Magyarországot pártjuknak megnyerjék, követeik mily diplomáciai erő kifejtésekkel léptek a tatai országgyűlés elé. De csalódtak; Magyarország szint nem vallott, mert tehetetlen volt s csak apró anyagi előnyök hajhászására használta föl kedvező helyzetét. Egyúttal mutatja e tanulmány a nagyfokú romlottságot és cinizmust az országot vezető urak körében; mindenik csak egyéni hasznát nézte, a nádort, Perényit, Velence drága szövetekkel meg tudta nyerni. E tapasztalatok is hozzájárultak Magyarország elszigeteltségéhez a bekövetkezett vész idejében. A másik, Ulászló megválasztatására vonatkozó tanulmány élénk és folyamatos elbeszélését adja az 1490-iki királyválasztás körüli ismert s azóta már másutt is feldolgozott küzdelmeknek, ármányoknak és bonyoldalmaknak.

Időközben a fáradhatatlan történetíró figyelmét mindinkább a vatikáni pápai levéltár kiaknázatlan adatkinesei vonták magukra. Már 1884-ben adta közre *Magyarország a mohácsi vész előtt, a pápai követek jelentései alapján* című nagyobb tanulmányát, mely bőven merít ebből az új forrásból; de ugyanakkor már előkészíti azt az emlékezetes nagy vállalatot, melyet ő a katolikus klérus kebelében akart megszervezni a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagának rendszeres közzététele céljából. 1884-ben jelent meg első, e tárgyra vonatkozó jelentése a *Századokban*, melyben elmondja, hogy 1882 júniusában az Ipolyi elnöklete alatt az ajánlattevő egyházi férfiak és testületek bizottságot küldtek ki, mely Dankó, Rómer, Tárkányi, Knauz és Fraknói kano-nokból állott, s melynek feladatául a vatikáni magyar ok-irattár előkészítése, szerkesztése és kiadása volt kitűzve. Az itt közölt tervnek megfelelőleg 1887-ben azután megindult pompás kiadásban a *Monumenta Vaticana Hungariae* első sorozata, tulajdonképpen a Fraknói szerkesztésében, melynek első kötete a pápai tizedszedők 1281—1275-iki számadásait tartalmazta. Előszóul XIII. Leó pápának 1884 május 25-én a bizottság küldöttei előtt tett nyilatkozata szolgál, mely azt a felvilágosodott kívánságát is kifejezi, hogy a vatikáni levéltár minél behatóbb tudományos használat tárgyává tétessék, amiért a vállalkozást áldásában részesíti. Az okmányok kizárólag az eredeti latin szövegben láttak napvilágot.

Ezzel egyidejűleg megindult a második sorozat, mely a magyarországi pápai követeknek Burgionak és Campegginek 1524—1526. évi jelentéseit tartalmazza Ipolyi előszavával és Fraknói prolegomenájával, ez utóbbiakat latin és magyar szövegben. Azután még az első sorozatból öt kötet jelent meg, melyek Gentilis bíbornok okiratait, XIV. és XV. századbeli pápai bullákat, a római Szt.-Lélek-társulat anyakönyvét s Mátyás király levelezését a pápákkal tartalmazzák. A második sorozat II. és III. köteteit már Veress Endre szerkesztette. A Fraknói közvetítésével s b. Hornig veszprémi püspök bőkezűségéből jelent meg a veszprémi püspökség két-kötetes oklevéltára is 1899-ben.

Miután már 1888-ban Bakócz Tamás primás birtokszerzeményeivel foglalkozott egy kisebb tanulmányban, a következő évben közrebocsátotta e rendkívüli férfiúnak teljes életleírását a *Történelmi Életrajzok* sorozatában. Látszik, hogy Fraknói nem érzéketlen a magyarországi renaissance e hatalmas alakjának varázsa iránt, de azért nem is vak hibáival szemben. Bakócz valóban hasonló az olaszországi rinascimento hőseihez; szegény sorsból küzdi fel magát roppant gazdagságra és hatalomra; mint pap koronkint a haditanácsban is szerencsés stratégiának bizonyul, államférfiú és diplomata, nagyúr és műpártoló. II. Ulászló uralkodása alatt mint kancellár — a pápai követ mondása szerint — hazájában pápa és király is egy személyben, minden, ami lenni akar, ezért csodálkozást keltett, mikor 1512-ben roppant pompával bevonulván Rómába, csakugyan pályázott a pápaságra; szép számú szavazatot is kapott a conclavéban s mikor mégis Giovanni Medici lett X. Leó néven pápa. Bakócz be akarta várni a fiatal, de beteges ember halálát, hogy újból szerencsét próbáljon. De elküldték legátusként saját hazájába, szervezni a török elleni keresztesháborút; ezt a feladatot ő úgy oldotta meg, hogy a kereszties hadak vezérévé megtette Dózsa Györgyöt, az erdélyi kurta-nemest, aki az urak ellen fordította seregét és megcsinálta a pórlázadást, amiért aztán Bakóczot tették felelőssé, annál inkább, mert ő felszólalt a jobbágyokat elnyomó törekvések ellen. De akkor már — Ulászló halála után — az ő hatalmának napja leáldozott, hosszú életének végéveiben már csak birtokperek foglalkoztatták, amelyekkel még tovább gazdagítani igyekezett nemzetségét, az Erdődieket. Fraknói szerint Bakócz abban az egyben különbözött az egykori Olaszország szerepvivő egyházfejedelmeitől, hogy kifogástalan pap volt; egyébként azonban éppoly álnok, képmutató, cselszövő és önző volt, éppúgy vágyott birtokra és hatalomra, mint azok; nyilvánvaló, hogy Velence zsoldjában is állott, de a köztársaság iránti szolgálatkészsége nem vált be: a pápaválasztásnál az mégis cserbenhagyta. Fraknói a Bakócz főpapi szerepét bírálva megállapítja, hogy őt terheli a felelősség azért, hogy mikor a reformáció vihara kitört, a magyar egyház

hajója nem volt biztos révben s a hajós nép nélkülözte az ellentállás képességét; e hiba következményeit azután Pázmánynak kellett jóvátennie.

A Bakócz életrajzát nyomban követte egy még nagyobb kortársáé: a Mátyás királyé. Fraknói ezt kétségkívül élete egyik főművének tekintette s nagy gondnal és ambícióval és már megelőző tanulmányaiból s műveiből kivilágló készültséggel látott hozzá megírásához. E legkedvesebb hősenek életét és egyéniségét is tárgyilagosan igyekszik jellemezni; tehetségét a nagy Napoleoné mellé állítja, telve van csodálattal iránta, még azt is elismeri, hogy a királyi főkegyúri jog kérdésében II. Pál pápát meghátrálásra kényszerítette; hibáit inkább érezteti előadásában, mintsem hogy rájuk mutatna és korholná azokat, de kimondja, hogy nagy céljai érdekében nem volt válogatós eszközeiben s önkényes volt az uralkodásban. Ez az alapvető életrajz is eldöntetlenül hagyja a Mátyás életének magyar nemzeti szempontból előálló nagy problémáját, azt a kérdést, hogy hazánk későbbi sorsára nézve mi lett volna üdvösebb: az-e, ha Mátyás egész erejét a török ellen fordítva, annak későbbi elhatalmasodását talán megakadályozza, vagy az, hogy megvalósítva a római császárságra irányuló becsvágyát, Magyarországot már az ő korában belekapcsolja egy nyugatra gravitáló német birodalmi politikába? Fraknói Mátyás-életrajza német kiadásban is megjelent.

Legjelentősebb jogtörténeti műve Fraknóinak a *m. kir. kegyúri jog történetét Szt. Istvántól Mária Teréziáig* tárgyzó, melyhez utóbb (1899) még egy külön oklevéltárt is szerkesztett.

E mű előszavában a szerző maga szerényen mondja, hogy vele mint történetíró csak előkészíteni kívánta a talajt a jogtudós számára. Köz- vagy egyházjogi tételeket tehát nem állít fel, de bírálja a Hármaskönyv vonatkozó részeit, megállapítja a Sylvester-bulla hamisított voltát és Kollár Ádám tanításának ellentmondásait. Főkép a pápai Datárialévéltnak csak a mult század végefelé hozzáférhetővé vált Regestáiból merítve roppant adathalmaz segítségével ismer-teti a magyar királyi kegyúri jog fejlődésmenetének válto-

zatos történetét, tulajdonképen folytonos harc képét nyújtva, mely a pápai és királyi hatalom között folyt s néha már majdnem teljes szakadást eredményezett. E harc lezárva, egyezséggel — concordatummal — kiegyenlítve a XIX. század végéig sohasem lett. Érdekes tény, hogy a kegyúri jog kiterjesztése terén legnagyobb sikereket Hunyadi János mint kormányzó és Mária Terézia érték el; ez utóbbi ismertette el a Szentszék által a magyar királynak Szent Istvántól származtatott «apostoli» címét is és alatta van első nyoma a placetum jog gyakorlásának. Fraknoi pártatlanul áll a két harcoló fél között s ép úgy látszik méltányolni a Szentszéknek a maga jogai védelmében kifejtett erélyét, mint a magyar királyoknak inkább gyakorlatra, mint okmányokra alapított igényeit, amennyiben azokat nem kizárólag világi hatalmi érdekek, hanem a hazai kath. egyház saját érdekei is sugalmazzák.

Mikor az ezredéves ünnepély alkalmából az Athenæum kiadásában megjelent a *Magyar Nemzet Története* tíz kötetben, mindenki természetesnek találta, hogy a IV. kötetnek, mely *A Hunyadiak és Jagellók korát* tartalmazta, megírására Fraknoit kérték fel. Valóban senki sem lett volna hivatottabb nála, ki már megelőzőleg annyi monografiában, életrajzban és tanulmányban dolgozta föl ama korszak egyes mozzanatait és alakjait, ki ama kor megismerése számára annyi új forrást fedezett föl s például a Mátyáskori diplomáciai okmánytár megindításával oly fontos forrásművel is gyarapította annak irodalmát. Ez az emlékezetes kor valóban méltó történetíróra talált benne. «A középkor alkonya — írja ő maga előszavában — és az újkor hajnala esik abba a 86 esztendőbe, amelyet a Hunyadiak és a Jagellók után nevez a magyar történetírás.»

Először dolgozta föl ez alkalommal az I. Ulászló rövid uralkodásának idejét, kiről megállapíthatni véli, hogy ha életben marad, az ország egyik legnagyobb uralkodója lett volna. A vármai csatavesztésnek, mely a fiatal királynak is életébe került, leírása alkalmat szolgáltat a szerzőnek, hogy megkísérelje Cesarini Julian bíbornok, pápai legátusnak, ki a békeszegést az egyház tekintélyével szentesítette, eljárását igazolni. Szerinte a nemzeti becsület sugallatai a szegedi

béke fölbontását ajánlották. A békekötés föltételei megdőlvén, az — a király és tanácsosai felfogása értelmében — felbontottnak volt tekinthető. A várnai csata elhatározása főképp a Hunyadi János műve volt. Azt az ítéletet, mely a vereséget a szerződés- és esküszegés méltó büntetése gyanánt tünteti föl, az események tárgyilagos elbírálása nem igazolja. A mi korunkra is ráillik az, amit Fraknoi az 1444-iki katasztrófa következményeiről mond, hogy «a magyar nemzet viszontagságteljes története folyamában gyakran súlyos csapásoktól lesújtva, mindig újra fölemelkedett ... erőfeszítésével a jövőt megmenteni képesnek bizonyult».

A Hunyadi János kormányzóságának idejéről azt mondja Fraknoi, hogy az apró küzdelmekben és meddő tárgyalásokban telt el, úgyhogy a kormányzó az ország belső viszonyai rendezésére nem fordíthatott kellő figyelmet. Mátyás király uralkodásának későbbi korszakára nézve itt, úgymint a Mátyás-életrajzban találhatók megállapítások, melyeket újabb kutatások már túlhaladtak. Feltűnő, hogy az Ulászló és Beatrix szégyenletes házassági perének végkimenetelét a szerző teljesen mellőzi.

A protestantizmussal szemben Fraknoi természetesen nem helyezkedhetik egészen pártatlan álláspontra, de minden gyűlöletes haragtól vagy elfogultságtól ment marad. Az emlékezetes hatvani országgyűlés leírása színtelenebb és kevésbé drámai nála, mint például Szalay Lászlónál. Sok tekintetben új világot vet ő e korszakra a pápai követek jelentéseinek bőséges használata által. A nemzetnek a mohácsi vész előtti elkésett sorakozására a király mellé szépen mondja Fraknoi: «Azt, amit Mátyás lángelméje és tetteje hosszú, dicsőséges uralkodásának erőfeszítéseivel kiküzdött: azt, amit utódjainak kezéből az oligarchia kiragadott: Lajosnak önként visszaadta a pártharcaiban kifáradt nemzet». A mohácsi csatát élénken ecseteli s annak kimenetelével szemben idézi Michelet ismert szavait: «Quand donc payerons nous notre dette à ce peuple bénit, sauveur de l'occident?!» Különösen érdemes munkát végzett Fraknoi a kor műveltségi állapotainak beható és mindenre kiterjedő rajzával.

Mátyáskori tanulmányai könnyűvé tették Fraknóira nézve, hogy egy külön kötetben megírja Mátyás király magyar diplomatáinak rövid élet- és jellemrajzait is. A 21 életrajz közül 17 papi személyre vonatkozik; meg is magyarázza Fraknói, hogy Mátyás diplomáciai megbízásainál kénytelen volt papokat választani, mert főuraink jobbára nem tudtak latinul. Egyes új fölfedezéseket is köszönhetünk e műnek; így itt állapítja meg például szerzője, hogy Kosztolányi György, Polikárp és Handó György nem egy és ugyanaz a személy, mint soká hitték.

Ezután megint egy oly férfiú életrajza következik, kivel Fraknói már megelőző munkáiban sokat foglalkozott: a Werbőczy Istváné. Méltó tárgy ez egy történetírónak, mert a *Tripartitum* szerzője nemcsak hogy tehetségeire, képzettségére s különösen szónoki adományára nézve korának egyik legrendkívülibb jelensége volt, hanem életpályája is egyike volt a leghányatottabbaknak, legváltakozatosabbaknak s nemzetünk szellemére nézve legjellegzetesebbeknek. E pályának egyes részleteit még Fraknóinak sem sikerült földerítenie. Bizonyos, hogy Werbőczy már az 1505-iki rákosi országgyűlésen mint annak a forradalmi jellegű dekrétumnak a szerzője és előterjesztője szerepelt, amelyben a nemzet ki-mondta, hogy Ulászló halála után magyart választ királyává; ezért a rendek nemzeti ajándékot ajánlottak fel neki s utóbb a király is kénytelen volt őt birtokadományban részesíteni. 1514-ben fejezte be az *Opus Tripartitumot*, mely a király megerősítése nélkül a nemzet törvénykönyvévé lett s melyet Fraknói részletesen ismertet.

A közbejött pórlázadás következtében Werbőczy az elnyomás összes rendszabályainak fő értelmi szerzőjévé lett s hármaskönyvébe is beiktatta a jobbagyság örökös szolgá-ságát». Ezt Fraknói úgy tünteti föl, mint nem csupán a bosszú művét, hanem mint «a köznemesség gazdasági érde-keinek védelmét». Bizonyos, hogy ez s utóbb a protestánsok kérlelhetetlen üldözésében való vezérkedése szerezték meg Werbőczynek a szabadelvűbb irányú történeti irodalomban a reakció megszemélyesítőjének hírét. Nagy vagyonszerző volt, de életrajzírója őt integer politikai jellemnek tartja.

Kétségtelen, hogy egészen 1526-ig a köznemesség jogai s a katolicizmus érdekei iránti buzgalmával, tudásával és elragadó ékesszólásával szinte korlátlanul uralkodott a rendi országgyűlés fölött. De életefolyása bizonyítéka a sors forgandóságának s a közhangulat változékonyságának is. Az 1525-iki hatvani országgyűlésen egyetlen beszédjének hatása alatt a király és Báthory nádor jelenlétében s ezek akarata ellenére megválasztják egyhangúlag nádorrá s szinte erőszakkal beültetik a nádori székbe, s egy évvel később ugyanaz az országgyűlés visszahelyezi Báthoryt, hűtlenség miatt elítéli az idejében megszökött Werbőczyt, vagyonát elkobozza, a nélkül, hogy egy hang is emelkedett volna mellette. «A nemzet érett volt — Mohácsra».

A nagy nemzeti katasztrófa után Werbőczy Zápolyaihoz csatlakozott s egyik főtenyezőjévé lett megválasztásának és megkoronáztatásának. De a törökkel való barátkozás sehogy se tetszett neki s csakhamar a Ferdinánddal való megegyezést kereső «békepárt» fejévé lett. Ekkor azonban az előregedett államférfiút befolyásától mindinkább megfosztotta a Martinuzzi emelkedő hatalma. Járt számos követésben is Mohács előtt és után, a nélkül, hogy nagy diplomáciai sikereket mutathatott volna föl. Legszerencsétlenebb volt utolsó követjárása, már több mint nyolcvanéves korában, a János Zsigmond megbízásából a budai basánál; a basa a tiszteletére adott ebéd alkalmával magánbosszúból megmérgeztette őt.

Fraknoi könyvében erősen kiemeli Werbőczy vallásos buzgalmát s azt, hogy műve által a magyar jog egységét a magyar korona területének szétszakadása idejében megóvta; a főkegyúri jog megvédése is a szentszékkal szemben mindig a Tripartitum alapján történt. A reakció vádjával szemben arra utal, hogy a fő- és köznemesség egységének hirdetése jelentékeny lépés volt a nemzetegység felé s megszüntette azt az oligarchiát, amely például Lengyelországot tönkretette. Naív lelkűnek mondja Werbőczyt, aki beszédeivel gyujtani tudott, de azokat, akiket feltűzelt, csalódásokba és kudarcokba vitte belé. Élete azért nem volt iránytű, hanem inkább szélkakas; s pályája egészen szerencsétlen-

nek mondható, mert politikai programja kudarcot vallott s mindennek, amiért küzdött, ellenkezőjét volt kénytelen utóbb elfogadni.

A Fraknói négy évtizedre terjedő római kutatásainak legszélesebb körű feldolgozása volt *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel* című 1901—1903-ban megjelent háromkötetes műve, melyben mintegy «felvonulnak a pápák II. Sylvestertől XI. Inceig, védő karjaikat terjesztve a magyar királyság fölé. Egy élet munkájának javarésze van benne — vallásos és hazafias szellemben végezve.»¹ XI. Ince pápa érdemeit Magyarországnak a török járom alól való felszabadítása körül Fraknói külön tanulmányban is méltatta, mely német és olasz nyelven is megjelent.

A *Magyar Történelmi Életrajzok* vállalatát még egy kötettel gazdagította nagy biográfusunk, mikor 1902-ben közrebocsátotta gr. Széchenyi Ferencnek — az István atyjának — életleírását, mellyel ismét arra a talajra lépett, amelyen Martinovicsra vonatkozó tanulmányai mozogtak. Széchenyi Ferenc, kinek emlékét nálunk főkép a nagy fia s a múzeumi könyvtár megalapítója iránti kegyelet őrzi, mint szereplő történeti alak a mai nemzedéknek kevésbé érthető és rokonszenves. Szolgálatot vállalt a II. József törvénytelen uralma alatt, — mint egyébiránt sok más kiváló kortársa is, — s a kalapos király több aggályos intézkedését mint bánhelyettes és utóbb mint főispán — Fraknói szerint — «tapintatos módon szerencsésen végre is hajtotta». Széchenyi azt a nem éppen kifogástalan elvet követte, hogy nem az a lényeges, kik szerkesztik a törvényeket, hanem az, hogy jók-e? József császár mind merészebb föllépése azonban végre is lelki válságba sodorta a nemzeti érzését soha meg nem tagadó Széchenyit, mely őt beteggé tette s hivatalos állásáról való lemondásra indította. Aulikus érzülete mellett ez a magyar főúr demokratikus és szabadelvű gondolkodású volt, híve a szabadkőművességnek, ki bizalmas magántitkárául választotta azt a Hajnóczyt, aki Martino-

¹ *Angyal D.* id. h.

vicscsal együtt vérpadra került. Később, már Ferenc király idejében, Széchenyi ismét hivatalt vállalt, főkamarászmester és a hétszemélyes tábla alelnöke lett, később pedig somogyi főispán, mely minőségében őt önkényes eljárása éles ellentétbe hozta a már akkor nekibátorodott ellenzékkel. Fraknói bevallja, hogy ennek a nem éppen elsőrendű történelmi alaknak életrajzát oly terjedelmesen megírni főképp annál a kegyeletnél fogva vállalkozott, melyet aziránt érzett, ki megalapította azt a fontos nemzeti közintézményt, amelynek biografusa maga is munkássága jelentős részét szentelte.

Közjogtörténetünk érdekes problémája, mellyel Fraknói már öregkorában szeretettel foglalkozott, a királyválasztás és trónöröklés kérdése. Már 1913-ban egy tanulmányt szentelt a királyi trónöröklés rendjének az Árpádok korában; ebben — eltérőleg legtöbb jogtörténészünktől — azt bizonyítja, hogy az Árpádházban a trónöröklés rendje mégis a fiágon való elsőszülöttség volt s csak olyankor történt ettől eltérés, ha elsőszülött fiú nem volt vagy annak trónfoglalására nézve akadályok forogtak fenn; ilyen esetekben az ízbeli, nem ágbeli öröklés joga volt elismerve. Tulajdonképpen királyválasztás az Árpádok idejében nem volt, csak bizonyos elismerés a rendek részéről. Később, 1921-ben még egy tanulmányt írt Fraknói a magyar királyválasztások történetéről, egy évvel később pedig egy másikat a Habsburgház trónöröklési jogának megállapításáról az 1687/8-iki országgyűlésen. Ez az utóbbi tulajdonképpen pragmatikus előadása az 1687-iki országgyűlés előzményeinek és a koronázási hitlevél keletkezésének, helyenkint polémia az osztrák jogászok felfogásával.

Fraknóit egyébiránt végéig leginkább a külpolitika foglalkoztatta, melynek történelmi munkáiban is mindig kiváló hely jutott. Történeti alapon mozog még az a rövid tanulmánya, melyet 1917-ben a magyar országgyűlés által a külpolitikára gyakorolt befolyásnak szentelt s melynek mintegy folytatása volt *A tolnai országgyűlés külügyi akciója 1518-ban*. E tanulmányok azt igyekeznek kimutatni és példákkal is igazolni, hogy a magyar országgyűlés előbb, mint bármely más, fölismerte és érvényesítette azt a hivatását,

hogy a külpolitika vitelébe befolyást gyakoroljon. Voltak esetek, amikor a háború vagy béke, valamint a szövetségkötés fölött az országgyűlés határozott s számos példa volt arra is, hogy a magyar országgyűlés követeket küldött diplomáciai tárgyalások megindítása végett.

A közelmúlt egy külpolitikai kérdését világította meg Fraknói, midőn kevéssel halála előtt, 1923-ban, id. Gróf Andrássy Gyula külügyminiszteri magatartását méltatta az 1878. évi pápaválasztás alkalmával, a külügyminisztérium előbb ismeretlen adatai nyomán. Andrássy mind a pápa székhelyének már 1871-ben fölmerült kérdésében, mind hét évvel később a pápaválasztás alkalmával céltudatosan és sikeresen oly politikát követett, mely a monarchiát megóvta attól, hogy e kérdések miatt az olasz királlyal összeütközésbe jusson.

Egyébiránt Fraknóit végéig főkép az egykorú világháború eseményei foglalkoztatták, melyekre vonatkozólag már 1915-től kezdve a magyar s részben németül is megjelent cikkek és röpiratszerű közlemények egész sorát hozta nyilvánosságra. Főcélja volt e közleményeknél Magyarországot a háború előidézésének vádjától tisztázni; Tisza eljárását az események által igazoltnak találja, ellenben a monarchia akkori külügyminisztereit gyakran vádolja előre látás és céltudatos erély hiányával; élesen tör palcát Románia hitszegése fölött. Ahol Fraknói a tulajdonképpeni történetírás útjain halad, így az előzmények pragmatikus előadásában, jeles írói kvalitásai teljes mértékben érvényesülnek; az úgyszólván egykorú események fölött mondott ítéletei természetesen nem fellebbezhetetlenek.

Első, történetírói szerelme, melyet a Hunyadiak kora iránt érzett, még egyszer lángot vetett, mikor 1924-ben megírta a *Biblioteca Corviniana és a Neoplatonismus divata s a Corvina-Könyvtár alapítása* című kisebb tanulmányait. Ezeket tulajdonképpen ama nagy, a *Corvin-Könyvtár* ismeretetésének szánt s olaszul is megjelenő könyv számára írta, melynek létrejöttét már meg nem érhetette, de melynek kiadását mintegy végrendeletileg bízta a Szent István-Akadémiára.

Fraknói vérbeli történetíró volt, ki szokatlanul korán

adta hivatottságának jeleit, egész lelkével szánta magát e hivatásnak s a mellett késő vénségeig törhetetlen hűséggel és sohasem fogyó szorgalommal kitartott. Első, pályanyertes műve jelszavául Cassiodorusnak azt a mondását választotta, mely szerint éjjel-nappal forgatnunk kell elménkben atyáink emlékeit, vizsgálni nemzetünk bölcsőjét, multjának évkönyveit és emlékeit, mert rút dolog saját honunkban idegennek lenni.¹

Nála a legteljesebb és legszebb összhangban találjuk a történetíró kutató és feldolgozó feladatának megoldását, mely mindinkább veszendőbe menni látszik ma, mikor a forrás- és adatközlés bősége mellett a feldolgozás elapadása majdnem azt a benyomást teszi, mintha a jelen nemzedék csak napszámos-feladatokat kívánna végezni egy jövő nemzedék alkotó tevékenysége számára. Amit Szalay László mondott, hogy a történetíró felváltva kézműves és művész tartozik lenni,² azt Fraknoi teljes mértékben megértette, átérezte és követte.

Fáradhatatlan kutató volt és szerencsés kutató; kutatásai őt Európának majdnem minden tájára elvitték: Kopenhágában járt és Spanyolországban, Krakóban, Boroszlóban, Drezdában, Mechelnben és Würzburgban, Konstantinápolyban és Belgrádban, Olaszországnak majdnem minden nevesebb levéltárában dolgozott, de leginkább, természetesen Róma kötötte le. Kutatásai mindig közvetetlen célokat szolgáltak, de amit a keresett anyagon kívül följegyzésre méltónak talált, azt is följegyezte s ezek a jegyzetei nagybecsű irodalmi hagyaték gyanánt maradtak reánk. Anyagi helyzete s bőkezűsége megengedte neki, hogy azokat, kik munkájában segítették, vendégszeretetével jutalmazza, ami természetesen szívesen látott vendéggé tette őt mindenütt, hová kutatásai vitték.

Amily elismerő volt mások szolgálatait és eredményeit iránt, oly kevéssé látszott a maga munkáját valaha meg-

¹ Perdius et pernox patrum memorias revolve, scrutare gentis tuæ cunabula, regestas et annalinus nonumenta observa: turpe enim esti in patria sua peregrinum esse.

² *Magy. története* I. köt. Előszó VI. 1.

elégelni ; láttuk történeti műveinek rengeteg tömegét ; azt részben az a körülmény is megmagyarázza, hogy sok dolgot kétszer írt meg : kisebb tanulmányok közlése vitte rá, hogy az illető tárgyat nagyobb összefoglalásban is feldolgozza, így aztán a kisebb monografiák beolvadtak a nagy műbe ; míg viszont arra is vannak nála példák, hogy nagyobb feldolgozásokat utóbb szűkebb keretbe vonva alakított át. 1865-ben lelkes örömmel üdvözölte a *Századok* megindulását, s a szerény kezdőnek akkor felajánlott munkatársi tevékenysége nagy erősségévé és díszévé vált utóbb legregibb történelmi folyóiratunknak.¹

Fraknóit mint történetíró-t sok pályatársa fölébe kellett hogy emelje egészen rendkívüli és sokoldalú műveltsége, olvasottsága s világlátottsága ; még késő aggkorában is folyton gyarapítani igyekezett ismereteit ; munkássága kezdettől fogva kiterjedt a jogtörténelemre is, melyet becses művekkel gazdagított s élete legutolsó szakában a közjog s a publicisztika terén is nyomokat hagyott hátra.

Fiatalkori tankönyveit nem tekintve, művei mind a monografia terén mozognak, bár ez a forma egyes esetekben nagyon tágkörű értelmezést nyert, mikor például a Millenáris magyar történelem számára a Hunyadiak és Jagellók korát, tehát egy majdnem egy-évszázadot felölelő korszakot dolgozott fel ; különös szeretettel művelte az életrajzokat, melyek terén páratlanul gazdag tevékenységet fejtett ki. Életrajzai is többnyire korrajzokká bővülnek, mint ahogy általában Fraknói szerencsésebb volt a kor- mint az egyénfestésben ; életrajzainak alakjai a történeti megismerés minden eszközének fölhasználása mellett is ritkán lépnek a maguk életteljes valóságában elénk. Ezt még Mátyás királyra is elmondhatjuk, kinek történelmi képét pedig tagadhatatlanul sok új vonással és színnel tette érzékelhetővé. S ezt ő maga is érezni látszott. Mikor egy, ugyanazon korból merített életrajzi mű megjelent s ő azt elolvasta, azt az elhatározását jelentette ki, hogy a meglátott új nyomokon indulva,

¹ Lásd Pesty Frigyeshez 1865 május 8-ról írt levelét a *N. Múz.* levéltárában.

Mátyás életrajzát újra akarja megírni; újabb kutatásokat folytatott is, újabb adalékokat bocsátott közre, de más feladatok csakhamar elvonták őt e szándéka megvalósításától.

Fraknóit történetírói stílusa is határozottan legjobbjaink közé emeli. Komoly egyszerűsége, a cikornya és dagály kerülése ha meg is fosztja műveit a mohón olvasottak előnyétől, viszont megóvjá azokat a köznapiság és alantasság, az adomázó bőbeszédűség árnyoldalaitól. Ahol az olvasóra különösebben hatni akar, ott kissé szónokiassá lesz és szereti az emlékezetünkbe bevésődő szentenciák fölállítását. Szóval nem veti le soha egészen a koturnust, de ridegen kerül a hatáslesés olcsó eszközeit. Stílusa is mutatja, hogy át van hatva a történetírói hivatás ama tisztaságának és komolyságának a tudatától, amelyet Thiers oly szépen fejezett ki, mondván, hogy a szellem minden alkotásai között a legtisztább, a legszemermesebb, a legszigorúbb, a legmagasabb és egyúttal legalázatosabb a történetírás. Ez a büszke, világos látású és szerény múzsa mindenekfölött megkívánja, hogy pipere nélküli öltözékben jelenjék meg.¹

A felfogásnak ez a formára vonatkozó komolysága és szigora jellemzi Fraknóit történeti ítéleteiben is: az elfogulatlan, pártatlan tárgyilagosságra való törekvés. Számos írott nyilatkozatát is bírjuk, mely ennek a tárgyilagosságra való törekvésnek meggyőződésen alapuló tudatosságát mutatja.

Ez a törekvés Fraknóinál szorosan összefügg életének azzal a nagy problémájával, amely a történetírói és papi hivatásnak személyében való egyesülése által volt adva. Ő egyforma lelkesedéssel, mondhatni rajongással csüggett mindkét hivatáson, sőt a papit talán még gondviselészerűbbnek érezte, mint a historikusit. Rendkívül nagy véleménynyel volt az egyház hivatásáról az emberi dolgokban — hazája sorsa körül is — és ebből folyt nagy véleménye a papi állásról, annak politikai rendeltetéséről s annak különleges szerepéről a történetírás terén is. Nem ok nélkül választott biográfiai, emlékbeszédei tárgyául legtöbbször ki-

¹ Histoire du Consulat et de l'Empire XII avertissement de l'auteur XVIII 1.

váló papi személyeket;¹ nem ok nélkül utalt mindig a magyar történelem művelése körül érdemesült papokra: Prayra, Katona Józsefre, Fesslerre, Horváth Mihályra, Ipolyira. A *Monumenta Vaticana* megindításánál sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy annál világi munkaerőket is kénytelenek igénybe venni s reményét arra nézve, hogy jövőben elegendő papi szakember fog rendelkezésre állni, — mintha a vatikáni levéltár okmányainak kihasználásánál világiaknak nem is illenék szerepet adni.² Az egész vállalatot kizárólag a káptalanok adakozására kívánta alapítani. «Mily dicsőség háramlanék ebből a magyar egyházra, — írja, — mily előny a magyar papságra, e nagy célnál a szentszék és a magyar tudományosság, az egyház feje iránti hódolat és a nemzeti dicsőség eszméi együttesen forognak szőnyegen.³ Magyarországon — úgymond — a Forgáchok, Pázmányok és Szelepcsényiek politikája megmentette a történelmi hagyományok folytonosságával az alkotmányos intézmények életét.»⁴

Papi eszményképét, melyet annyi nagy pap életének tanulmányozása nyomán alkotott meg magának s melyet élő pályatársai között leginkább Ipolyiban látott megtestesülve, a vallásosság és papi buzgalom, főpapi bőkezűség mellett főképp az irodalmi munkásság vagy államférfiúi érdemek jelességeinek egyesülésében vélte megtalálni. Meggyőződése volt, hogy «az egyház, mielőtt szava a koronák tanácsában és a törvényhozó testületekben mérvadó lett, a népek irányzásának hatalmát már korábban gyakorolta. Ma is, a politikai uralomért versengő irányok mérkőzései közepett, a nemzeti és művelődési, etikai és humanitárius feladatok körében termékeny mező nyílik hazafiúi ambíciója és egyházi kötelességérzete kielégítésére».⁵

¹ Életrajzai Pázmány Péterről, Vitéz Jánosról, Tomori Pálról, Váradai Péterről, Bakóczról, Karai Lászlóról, Henckel Jánosról, jellemrajzai a pápai diplomákról és Mátyás király papi diplomatáiról, emlékbeszédei Horváth Mihályról, Ipolyi Antalról, Rómer Flórisról.

² *Századok* 1884. 89 s. köv. 1.

³ Levele Ipolyihoz 1881 jún. 29-ről *N. Múz. l. t.*

⁴ *Akad. eml. beszéd* Ipolyi felett 1888 máj. 6.

⁵ *U. ott.*

Mert érezte, hogy «az író és pap között a személyben fennálló kapcsolat természete tanulságokban gazdag», s ennek a kapcsolatnak a következményei kiváltképpen a történetírás terén idézhetnek elő kötelesség-összeütközéseket, Fraknoi fiatal kora óta számolt ez összeütközések lehetőségével s igyekezett magát azok eseteire követendő irányelvekkel vértetni föl.

Már 1868-ban első, nagy Pázmány-kiadása előszavában hangsúlyozza, hogy «az események fölfogásában, az egyéniségek megbírálásában elfogulatlan és részrehajlatlan igyekeztem lenni; de nem vágyódom azok dicsősége után, kik az igazságosságot a közönyösséggel, a tárgyilagosságot a színtelenséggel azonosítják. A kath. egyházban Isten művét, a szabadság és haladás, a fölvilágosodás és jólét emeltyűjét látom; de azért nem kellett azon következményre jutnom, hogy minden intézmény, törekvés és egyéniség, mely katholikus jelleggel bír, szent, helyes és kifogástalan s mind ami a kath. egyházon kívül áll, rossz, helytelen és átkos». Mikor — sokkal később, már 1901-ben — közrebocsátotta vatikáni kutatásai alapján a *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a szentszékkal* című munkája első kötetét, — melyben, természetesen, számolnia kellett azzal is, hogy az egy katholikus irodalmi társaság, a «Szent István-társulat» kiadványa, — ennek előszavában, a kath. egyház hazánk körül szerzett érdemeinek dicsőítése után ezeket írja: «A történetíró hivatását: az igazság keresésében az elfogulatlanságot és előadásában a tárgyilagosságot, lelkiismeretesen igyekeztem betölteni. Köztudomású, hogy az egyházi írónak egyáltalán nem kötelessége elvitatni vagy elpalástolni az isteni mű gyarló szolgáltnak tévedéseit és fogyatkozásait, melyek az egyháztörténet több lapjára homályt vetnek, de az egyház isteni szervezetén alapuló tekintélyét nem ingathatják meg». E helyes célkitűzés után a mű befejezésében¹ azután már határozottabban nyilvánul meg a pap-történetíró álláspontja, mely szerint «a tények néma ékesszólása hirdeti, hogy attól kezdve, amikor II. Sylvester a korona ado-

¹ III. kötet, 1903.

mányozásával a független magyar állam megalapítását lehetővé tette és biztosította, az országnak a török járom alól XI. Ince pápa hathatós közreműködésével történt felszabadításáig a magyar nemzet vallási, kulturai és állami életének minden nevezetesebb mozzanatában a pápák vezető és támogató, oltalmazó és mentő karjaival találkozott. A szentszék diplomáciája a szolgálatában álló emberek gyarlóságainak tüneteitől nem lehetett ugyan mindig ment, de a sötét pontok eltűnnek abban a fényárban, mely az atyai szeretet, a politikai bölcsesség és a nemes áldozatkészség nyilatkozataiból sugárzik ki. Amazokat föltárva, ezt nem homályosíthatjuk el». Hasonlóképpen nem fél attól, hogy azoknak az összeütközéseknek a tárgyalása, melyeket Magyarország uralkodóinak s államférfiainak álláspontja a szentszékkel szemben időnkint felidézett, «árnyékot vethetne arra a hódolatra, mellyel a magyar nemzet Szent Péter utódai előtt mindenkor meghajolt».

Fraknói munkái minden tárgyilagosságra való törekvése ellenére nem maradhattak ellentmondás nélkül. Elismerendő objektív ítélete például a főkegyúri jog kérdéseiben vagy a gr. Széchenyi Ferenc korabeli szabadkőművesség megítélésében, Bakócz birtokvágyának, Vitéz János pártütésének helytelenítésében. De tagadhatatlan bizonyos fokú közönye a nemzeti jogok melletti küzdelmek iránt ott, ahol azok a protestánsok jogainak kivívásával párosulnak, habár viszont elismerő a protestantizmus érdemei iránt a kultúra terén ; és kétségtelen, hogy a pápák politika tényeinek bírálatában való szabadság és bátorság tekintetében nemcsak Horváth Mihály, hanem a kifogástalan katolikusnak elismert Pastor is messze túlhaladja őt. Fraknói rendesen elsiklik az olyan — éppen a renaissance korában, melynek annyi művét szentelte — nagyon gyakori tények fölött, melyekben a vatikáni politikát vezető indítékok nem kifogástalanok. Szinte képtelen valami vitás kérdésben igazat nem adni a pápáknak, még ott is, ahol a tőle annyira csodált Mátyás királlyal álltak szemben.

Ahol aztán felfogása polémiát idézett elő, ott ő szilárdan és férfiasan megállotta helyét. Ismeretes polémiája

Kossuthtal a Martinovics-féle összeesküvés tárgyában; nálunk — mint már említettem — a közvélemény — Kossuthtal együtt — főképp vértanuhaláluk miatt, bizonyos eszményi fényben látta a magyar jakobinusokat, kik valójában nem oly nagyon veszélyes s kissé zavaros elméleteket hajhászó forradalmárok voltak. Fraknói meglehetősen alantas jellemnek mutatta be fejöket, Martinovicsot; ez sokaknak fájhatott, de a történeti igazság szempontjából a Fraknói adatai megdönthetetlenek. A *Budapesti Szemlé*ben Marczali szállott vele szembe, a Történelmi Társulatban gyakran volt heves összecsapása Thalyval, főleg a jezsuiták megítélése körül. Ő e támadásokat annál érzékenyebben fogadta, mert a papi rend ellen irányzottaknak tekintette, melyeknek célja a Történelmi Társulatban a «papi befolyás»-t megtörni; egyes protestáns írók is melléje állottak s elégtételül nagy többséggel megválasztották alelnöknek, amit ő ugyan el nem fogadott, de e kimenetelben mégis a maga diadalát látta s úgy érezte, hogy ezzel a káptalannak is, melyhez tartozik, becsületet szerzett.¹

A háború kitörésével reánk zúdult világesemények nagysága őt valósággal megbűvölte; nem hagyta ugyan teljesen abba történeti kutatásait, de mohón esett neki az egykorú események tanulmányozásának s irodalmi tárgyalásának, amit annál könnyebben tehetett, mert ez időben már Bécsbe tette át lakását, ahol közelebb volt az intéző tényezőkhöz s a levéltári forrásokhoz. Egész sorát bírjuk tőle a jobbára német nyelven is megírt értekezéseknek, melyek mind a háború kifejlődését és lefolyását, a hármasszövetség «agóniáját», Olaszország, később Románia hadbaszállását stb. tárgyzazzák. Ezzel az új feladattal szemben is Fraknói mindenekelőtt megalkotta magának elvi álláspontját, mondván, hogy a «történetíró a tárgyilagosságot, melyet régletűnt századok alakjaival és eseményeivel szemközt elsajátított, a hatalom tényleges birtokosai irányában is képes érvényesíteni».²

¹ Levele Ipolyihoz 1875. ápr. 1-ről, Rómer Flóriszhoz 1878. dec. 5-ről, Ipolyihoz 1885-ből: *N. M.*

² Tárgyalások az olasz neutralitás biztosítása érdekében. Különlenyomat, 1915. 31. lap.

A hatalom változó birtokosait nem is kímélte Fraknói e röpirataiban, de gondos és szorgalmas munkája ellenére a történeti igazság megismerését általuk nem vihette sokkal előbbre. Szerette e munkáiban hangsúlyozni, hogy ő nem mint publicista, hanem mint történetíró ítél e dolgokban, ez azonban éppen nagy tévedésről tanuskodik. A történetíró képzett és gyakorlott, történetismeretének szilárd alapján nyugvó ítélete megállapítható tények megítélésében mindenestre biztosabban igazodik el, mint a napi politika céljait szolgáló tollharcoloknak nem elfogulatlan s könnyen megtevésezhető bajnokaie. Azonban, hogy a történetíró mint ilyen ítélkezzék, arra mindenekelőtt az események teljes, mindenoldalú és biztos ismeretére van szüksége, ez pedig egykorú eseményeknél, melyeket csak a hírlapokból, a részesek közléseiből s a kormányok saját hivatalos kiadványaiból ismerünk, teljesen hiányzik; ez csak a későbbi események magaslatáról, mikor már sok hazugság szétfoszlott és sok titokról lehullt a lepel, válik lehetségessé.

Ezen iratai egyikében¹ Fraknói elárulja azt is, ami a pápai hatalomról táplált ideális felfogásnak egészen megfelelő, de a gyakorlati politikában naivitás benyomását teszi, hogy ő 1915. május 2-án levelet intézett gr. Burián külügyminiszterhez, amelyben azt javasolta, szólíttassék fel a pápa, hogy elhagyva a Vatikánt, menjen el a Quirinálba az olasz királyhoz és személyes megjelenésével igyekezzék őt a háborúba való beavatkozástól visszatartani. Ez a javaslat ily alakban természetesen Bécsben sem fogadtatott el s még kevésbbé fogadtatott volna el Rómában, bár a pápa bizonyos békéltetési kísérleteket tényleg tett, melyek azonban eredménytelenek maradtak.

Azonban Fraknói nemcsak írói tollával szolgálta a tudomány és közművelődés ügyét, hanem becses szolgálatokat tett annak a tudományos munka megszervezése s a közművelődés eszközeinek elterjesztése körül is. Múzeumi könyvtári tevékenységéhez fűződő érdeme a *Magyar Könyvszemle* megindítása 1876-ban, mely által a magyar biblio-

¹ A hármasszövetség agóniája. *B. Szemle* 1917. 482. szám, 27. l.

gráfia s könyvtárügy állandó szakközlöny birtokába jutott. Ugyancsak ő indította meg a családi levéltáraknak örök letétképpen a Nemzeti Múzeumban való elhelyezését, melyet a közönség oly szívesen karolt föl, hogy eddig már a letéteményezett levéltárak száma 125-re emelkedett. Ennek az intézkedésnek a bece a kutató munka szempontjából rögtön szembeötlött, mert hiszen a családi levéltárak legnagyobb része azelőtt nem volt hozzáférhető, vagy legalább tudományosan nehezen használható, sőt legtöbbször nem is volt szakszerűen rendezett állapotban. Azonban egy másik, még fontosabb előnye ennek a központi elhelyezésnek csak újabban, viszonyaink változása következtében lett nyilvánvalóvá. Most, mikor hazánk két harmadrésze elszakított, most tudjuk csak megbecsülni a Fraknoi akciójának gondviselészerűségét, mert hány családi levéltár lett ezáltal és csakis ezáltal az ország részére megmentve.¹

A történelmi kutatás ügyét kívánta szolgálni Fraknoi a Római Történeti Intézet nagylelkű megalapításával. Ez az intézet az alapító által már említett római házában tekintélyes könyvtárral s némi egyéb berendezéssel már 1895-től kezdve szolgálta rendeltetését, egyelőre azonban csak úgy, hogy Fraknoi benne lakván, sok esetben vendégül látta a kutatókat. Ezidőben látott napvilágot b. Hornig Károly veszprémi püspök bőkezűségéből a *Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis* mintaszerű kiadványa. Később, mikor az alapító elköltözött Rómából, házáat egész berendezésével a magyar államnak ajándékozta oly kikötéssel, hogy az mint Magyar Történeti Intézet az Akadémia egy külön e célra rendelt bizottságának vezetése alatt álljon. Az intézet ünnepélyes megnyitását megakadályozta a közbejött háború, melynek ideje alatt az épület, mint ellenséges állam tulajdona, zár alá helyezettvén, a spanyol kir. követség jóakaró oltalma alatt állott. A béke megkötése után az olasz állam sietett azt, mint kulturai célt szolgálót, rendelkezésünkre visszabocsátani s azóta az intézet alapítójának szel-

¹ Lásd e tárgyra nézve Áldásy Antalnak még csak kéziratban levő emlékbeszédjét Fraknóiról a Genealógiai és Heraldikai Társulatban.

lemében — bár küzdve a nehéz viszonyokkal — dicséretesen működik, azonban költségei fedezéséről az állam kénytelen gondoskodni, mert Fraknói azt a szándékát, hogy a fenntartás céljaira is megfelelő alapítványt tegyen, a beállott mostoha viszonyok következtében meg nem valósíthatta.¹

Tevékenysége a könyvtár- és múzeum-ügy felkarolása körül szélesebb alapot nyert s még hathatósabb lett, mikor a múzeumok és könyvtárak főfelügyelőjének állását foglalta el, melynek hatásköre hajlott kora mellett is élénken ragadta meg figyelmét. Szívesen járt vidéken is új intézmények létrejöttének biztosítása, vagy azok felavatása céljából; a külföldi könyvtárakban is különös figyelmet fordított a magyar bibliográfiát érintő jelenségekre, — mint említettük — kiküldetésben Konstantinápolyban is járt a Mátyás könyvtárának odakerült maradványait visszaszerezni igyekezhén.

Már a múzeumok ügye, melyet oly lelkesen felkarolt, magával hozta Fraknóira nézve bizonyos közösséget a tudomány és a művészetek iránti érdeklődésnek. Ez az érdeklődés a művészetek iránt lelke legbensőbb hajlamának felelt meg s annak a felfogásnak, melyet ő az egyház művészetpártoló mecénátusáról alkotott magának s műveiben is sok nagy főpap érdemeként méltatott. Mindkét, 1874-ben és 1884-ben Budapesten rendezett ötvösműkiállítás elragadta őt, főképp azért, mert megmutatta, mily régi és nagy kincsei vannak a magyar kath. egyháznak.² Már 1870-ben cikket írt Ipolyi Arnold — akkor még csak kanonok — művészeti gyűjteményének ismertetésére.³

Mihelyt maga is tehette, a nagyobb javadalmasokét is meghaladó bőkezűséggel pártolta Fraknói a képzőművészetet, különösen kegyeletes célú megrendelések által; megfesttette azt a képet, mely a nagyszombati egyetemnek Pázmány általi alapítását ábrázolja és főképp az ő buzgó-

¹ Lásd Áldásy emlékbeszédjét Fraknóiról az Orsz. Pázmány-Egyesületben: *Kath. Szemle* 1925 okt. 457—458. l.

² Kelet nélk. levele Rómer Flórishoz. *N. M.*

³ 1871. máj. 19-iki lev. Ipolyihoz. *U. o.*

ságának s áldozatkészségének köszönhető, hogy a nagy egyházférfiú, kinek már életrajzával is emléket állított, Pozsony főtemplomában, hová temetkezett, méltó síremléket kapott. Ugyancsak ő gondoskodott róla, hogy II. Sylvester pápának halhatatlan tette, a magyar királyi korona adományozása a római Laterán-bazilikában egy magyar művész domborműve által megörökíttessék.

Fraknoi nemes művészpártolását azzal akarta megkoronázni, hogy Rómában a történeti intézet mellett a tanulmányaikat s munkájukat az örök városban folytató magyar művészeknek is házat emel. A ház felépült s az intézet szervezésére vonatkozó tárgyalások az 1904. év folyamában annyira haladtak, hogy az akkori vallás- és közoktatásügyi magyar miniszter indítva érezhette magát az alapítónak nagylelkű elhatározásáért a képviselőház nyilvánossága előtt köszönetet mondani.¹ Azonban az intézet jövőjének biztosítására vonatkozó tervek főképp egyházkormányzati téren váratlan akadályokba ütköztek, s e körülmény annyira elkedvetlenítette Fraknoit, hogy lemondva szándékáról, a művészeti célokra szánt római házat eladta.²

Boldogult nagyérdemű tagtársunk élete, hosszúsága ellenére nem lett volna ránk nézve oly gazdag, oly termékeny és hasznos, ha ő annak felhasználásában mesternek nem bizonyult volna. Egyízben azt írta Ipolyinak, hogy az «ars fruendi» tudományában senki oly virtuozitást nem ért el, mint ő, t. i. Ipolyi.³ Ez esetben a levélíró vagy a saját lelke tükrében látta annak jelességét, kit megdícsérni akart, vagy csakugyan eltanult valamit Ipolyitól, kit különben is oly nagyra tartott. Az bizonyos, hogy az élet művészetét, azt a képességet: az életet okosan, szépen és hasznosan élni át, alig sajátította el valaki oly teljesen, mint Fraknoi.

¹ *Képviselőházi Napló* 1901—1906. XXVIII. köt. 81. l.

² E meghiusult alapítás történetét a vonatkozó levelezés közlésével maga Fraknoi mondja el abban *A Római történeti és művészeti intézetek ügyében* című kis füzetében, melyet 1905-ben «jóakaróihoz és barátaihoz» intézett «bizalmas előterjesztés» alakjában nyomtatott ki. (Akad. Könyvtár.)

³ 1884 okt. 31-ről k. levél. N. M.

Ezt részben életbölcseletétől egyensúlyozott lelkiéletének köszönhetette; mikor valami mellőztetés érte, azt írta egy barátjának: «Régi elvem: esztelenség még nem becsülni azt, amit birunk, mert még többet nem értünk el.»¹ De az öntudatosná lett életművészet nála főképp három elemből alakult ki: barátságaiból, utazásaiból és munkaszeretetéből.

Fraknói rendkívül jó barát tudott lenni. Még ma is élünk néhányan, kik barátságával dicsekedhattunk s erről tanuságot tehetünk. Persze barátai legtöbbször már vele együtt a sír takarja. Akit barátságára méltónak ismert meg, ahhoz aztán többnyire az egész életen át híven ragaszkodott, azért mindent megtenni kész volt s azzal kereste is az együttélést. Bár érzékeny természetű volt, könnyen engesztelődött s egyáltalán nem volt haragtartó; így aztán lehettek régi barátságai. Rómer Flóris, Bubits Zsigmond, br. Hornig, Trefort, Ipolyi, gr. Zichy Géza, Tárkányi Béla, Szilágyi Sándor, Grünwald Béla, Szily Kálmán, később Szalay Imre s Fejérpataky is meghitt barátai voltak; bár a Történelmi Társulatban néha szembekerültek, tartotta a jó barátságot Pulszkyval és egész családjával is. Az együttes utazás legerősebb próbája a baráti összhangnak, s ő mégis szeretett együtt utazni Treforttal, Szilágyival, Tárkányival, Bubitscsal, s hívogatta őket, ha nélkülök járt külföldi szép helyeken. Rendkívül vendégszerető volt, szerette a baráti Symposionokat, melyeknél nem annyira az ingyenség, mint inkább a kölcsönös bizalmas megnyilatkozás és eszmekeltő társalgás vitte a főszerepet; az ily baráti összejövetelekbe szellemes nőismerőseit is szívesen bevonta. Amint maga szeretett vendégeket látni, úgy örömmel ment el barátaihoz is vendégül; különösen a bars-szentkereszti püspöki vár, melyhez a Pázmány Péter emlékei is fűződtek, volt az Ipolyi ottani püspöksége idejében legkedveltebb vidéki tartózkodási és üdülőhelye.

Leggyöngédebb volt viszonya Rómer Flórishoz és Ipolyihoz, s e viszony emlékét számos levél is őrzi. Rómert, ki jóval idősebb volt, mint ő, atyjaként tisztelte, apám-uram-

¹ 1897 márc. 24-ről k. lev. Örtvayhoz. *U. ott.*

nak szólította néha tréfásan leveleiben, magát pedig fiának vallotta. Ipolyi iránt nemcsak barátsággal, hanem határtalan tisztelettel, mondhatni rajongással is viseltetett. Az idősebbnek, Ipolyinak korai haláláig eltartott szép viszony létrejött tulajdonképpen sajátságos véletlennek volt köszönhető. Mint központi szemináriumi papnövendék, Fraknói ugyanannál az antikváriusnál szerezte könyveit, akihez Ipolyi is járatos volt; ettől hallotta, hogy ez utóbbi, mint akkor már hírneves tudós, az ő személye iránt érdeklődött és ígérte, hogy éppen akkor pályadíjat nyert, még csak kéziratban létező munkája átdolgozásában segítségére lesz. Fraknói rögtön levelet írt Ipolyinak, hivatkozott rá, mennyire tiszteli őt, mint a *Magyar Mythologia* szerzőjét s kérte «kegyeskednék az ifjúnak, ki alig lépte át azon nagyterjedelmű labirint küszöbét, melyben az érett férfiú is könnyen eltévedhet, segédkezet nyújtani».¹ Rátaláltak egymásra s a viszony oly gyorsan fejlődött, hogy öt évvel később a fiatal pap az esztergomi levéltárakban már a hírneves kanonok számára kutat, még később a *Magyar Encyklopédia* szerkesztésében az ő utasításait kéri, s 1872-ben az akkor már püspöki méltóságra emelkedett Ipolyinak Pesten — mint maga vallja — «ügyviselője, teljhatalmú minisztere», s ezt az állást örömmel akarja tovább viselni, neki utazásairól, kutatásairól beszámol. Mikor pedig az ő legnagyobb öröme Nagyváradra, az ő kanonoki székhelyére áthelyezett püspök hirtelen meghal, levélben vallja, mily mérhetetlen rá nézve e veszteség, mily kimondhatatlan a fájdalom, mely lelkét eltölti; napról-napra jobban siratja az elhunytat!²

Különösen tanulságos az, miképpen tudta Fraknói magára nézve megszámálhatatlan utazásait és váltakozó tartózkodásait élvezetessé tenni. Mindig a vágy vitte s a vágyat kielégítő gyönyörködés jutalmazta meg. Egyszer az erdőbe, máskor a havasok közé, még máskor a tengerhez, majd meg keleti, de legtöbbször olasz földre vágyott és sohasem késett vágyát azon frissében kielégíteni. A hazai helyek

¹ 1860 okt. 27-ről k. levél. N. M.

² 1861-től kezdve írt számos, részben kelet nélküli levél Ipolyihoz. U. ott.

között a már említett Bars-Szentkereszten kívül különösen a Püspök-fürdő erdei magánya vonzotta és a Tátra bércei ; ez utóbbiakat öreg korában télen is föl szerette keresni s e látvány leírhatatlan gyönyörűségei jótékonyan hatottak rá.¹

Bámulatos az a mindvégig megőrzött fiatalos lelki üdőség, amellyel benyomásokat fölvenni, a látottakban gyönyörködni tudott, azok fölötti elragadtatását másokkal közölni sietett. Maria-Wörth csöndes, elszigetelt magányában szeretett egyedül csolnakázni ; Veldesben azt találja, hogy az ottani tó Ausztriának bár legkisebb, de legszebb tava ; napi munkájának elvégzése után fürdik, csolnakázik, sétál ; a vár komorságát összehasonlítja Bars-Szentkereszt élénk derűségével ; jár az Ampezzo-völgyben, hol a Dolomiták nagy benyomást tesznek rá, meglátogatja Heiligenblutot a Gross-Glockner tövében. Abbaziába, Voloscába a tenger vonzza, a ligetek balzsamos illata, a séták az olajfák árnyékában, itt minden ambicióból kigyógyultnak érzi magát, csak egészséget, munkakedvet, békességet kíván ; néha oly szépnek tűnik fel neki e tengerpart, hogy fölöslegesnek találja Nápolyba vagy Nizzába menni. Németországban Goslar ragadja meg figyelmét, a német császárok ősi székvárosa. Kopenhágai látogatása alkalmat ad neki, hogy megfürödjék a Sund hullámaiban ; Scheveningenben is fürdőzik s ott angolul tanul és ellátogat a régi Leydenbe gr. Apponyi Sándor társaságában. Angolországban Trefort a kalauza ; főképp Durham és Edinburgh ragadják meg figyelmét ; Cambridgeben az anglikán vespera meghatja, bámulattal és tisztelettel ír az angol kultúráról. Krakóban is tölt 3 napot, ami régi vágya volt s e város túlszárnyalja várakozásait.²

Majd keletnek fordul ; Athén is meghaladja felfokozott várakozásait ; az Akropolis kétségkívül legszebb, leg-tiszteletreméltóbb romja a világnak, mélyen meg van hatva, mikor először szent megilletődéssel jár oszlopai között ;

¹ Levele Ortvayhoz 1906 febr. 11-ről. *U. o.*

² 1875., 1878., 1879., 1880., 1883., 1884., 1885. és 1886. évekről való s részben kelet nélküli levelei Römerhez, Ipolyihoz és Pesty Frigyeshez. *U. ott.*

Eleusist, Korinhot, Mykenét és Korfut is meglátogatja. Palesztinában nagyon boldog napokat töltött; a lovaglást és a sátrak alatti tanyázást fölötte élvezetesnek találta. De a legnagyobb benyomást Konstantinápoly teszi rá; azt írja, hogy mindaz, amit életében látott, elhomályosul e hely ragyogó szépsége mellett. Ismételve jár ott s első ízben tizenöt «boldog» napot tölt a török fővárosban, melynek szépségei annyira elragadják, hogy folytonos extázisban él. Konstantinápolyról kellene elmondani, hogy «*veder e poi morir*»; csak most van valódi fogalma a természet szépségeinek sokféleségéről. Mily kár, — mondja, — hogy a világ e legszebb helyét oly nép bírja, mely a keresztény civilizáció esküdt ellensége ma is, mely lassan bár, de feltartóztathatatlanul megy az enyészet felé és pusztulás színhelyévé teszi e földi paradicsomot.¹

A Fraknoi külföldi tartózkodásának túlnyomó része azonban Olaszországnak jutott; keresztül-kasul járta ez országot, legtöbbet oly helyeken időzve, ahová tanulmányai vonzották. Elragadtatással ír Pegliről s különösen a bordigherai pálmaligetről, Flórenc, Ravenna fenséges műemlékei ritka élvezetet nyújtanak neki. Bellaggio, a comoi tó partján elbájolja őt; ábrándjait és álmai hó óhajításait megvalósítva látja itt, sőt a valóság hihetetlen mértékben meghaladja azokat. Kimondhatatlanul boldognak érzi magát itt, hol — különösen a Villa Serbelloniban — «a természet fenséges szépségei a komfort minden előnyeivel karöltve jelennek meg». Sajnálja — úgymond, — hogy nem költő, mert csak költő lenne képes leírni e hely minden bájait.²

Legotthonosabbnak érzi magát természetesen az örök városban. Rómának rá sajátyszerű varázsa van és mégis oly otthonosan érzi magát benne már első látogatásai alkalmával, mintha mindig ott élne. Májusban szeret leginkább ott lenni, mert tavaszi pompájában legszebb az olasz föld,

¹ 1886., 1906. és meg nem jelölt évekből való levelek Rómerhez, Ipolyihoz és Ortvayhoz. *U. ott.*

² 1874., 1878. és 1879. évekből való levelek Ipolyihoz és kelet nélküli levél Gyulai Pálhoz. *U. o.*

hosszú sétákat tesz és élvezi a természetet; koronkint leül a romokra és olvas a régi Rómára vonatkozó könyveket. Seholsém érzi magát oly jól testileg és lelkileg, mint ott, hol az ókor és a keresztény világ nagyszerű emlékei mindig új élvezetet nyujtanak és felfrissítik a lelket.¹

A Fraknoi öntudatossá lett életművészetének harmadik eleme gyanánt munkaszeretetét jelöltem meg. A munkaszeretet vitte rá, hogy irodalmi munkáját — ami pedig a tudományos jellegünél nem könnyű dolog — tudta úgy berendezni, hogy azt bármely tartózkodási helyén elővehesse és folytathassa. Ezzel elérte azt, hogy legkedveltebb tartózkodási helyeinek kellemei lendületet adtak munkájának s hogy viszont a pihenést és életélvezetet azokon a szép helyeken megédesíthette a teljesített munka tudata. A velési várban oly boldog, oly jó kedvvel és sikerrel dolgozik, mint régóta nem; valóságos furor scribendi szállja meg, reggeli félhatkor már íróasztalánál ül és dolgozik délutáni ötig, hogy aztán üdüljön. Scheveningeni tartózkodása alatt mintegy húsz nyomtatott ívet írt meg a pápai legátusok életrajzaiból. Bellaggióban a Villa Serbelloniban egész nap a kertben, pálmák, ciprussorok és magnoliák közt dolgozik; és hogy megy a munka! mindennap három ívet ír meg a II. Lajos korából és ugyanannyit az országgyűlések történetéből. Rómában 1896-ban többet és nagyobb kedvvel dolgozik, mint 30 év előtt; 1898-ban is ugyanott még a régi szenvedéllyel dolgozik és sokféle terve van. Ellenben Budapestre érve, irigyli távollevő barátját, ki nyugodtan dolgozhatik, míg az ő élete annyira zaklatott.²

Csak aki így tudta a maga munkásságát berendezni s magára nézve élvezetessé tenni, csak aki úgy érezte, mint ő, hogy az élet legfőbb kincse az egészség és a munkakedv tartós megőrzése,³ csak az végezhetett életében oly rengeteg

¹ 1881., 1884., 1885., 1886., 1896. és meg nem jelölt évekből való levelei Rómerhez, Ipolyihoz, Ortvayhoz és Pestyhez. U. o.

² Kelet nélküli levelei Ipolyihoz, Gyulaihoz és 1896., 1898., 1902. évi levelei Ortvayhoz. U. o.

³ Levele Ortvayhoz 1896 január 1-ről. U. o.

munkát, mint Fraknói, s pedig úgy, hogy műveiből seholsem érezhető ki a fáradás, az erőltetés, a közöny, a robotolás; mindegyikben benne van egész lelke, mindegyikből kisugárzik annak a gyönyörűségnek a melege, amelyet neki a mű létrehozása szerzett.

Nagy, rendkívül nagy és becses az a szellemi kincs, melyet a Fraknói hosszú életének ernyedetlen munkássága reánk hagyott. Mi e nagy ajándékot semmi egyébbel nem hálálhatjuk meg, mint a kegyeletes megemlékezéssel. És vajjon lerójuk-e méltóan ezt a tartozásunkat?

A boldogult egy 1882 nyarán, mikor svájci útjára készült, Ipolyihoz intézett levelében tréfálva azt írta, hogy ha netán valahol ott veszne Svájc jégmezőin, tartson az ő nagy barátja fölötte szép emlékbeszédet és hagyatékából állíttasson neki szép renaissance síremléket a nagyváradi templomban.¹ Bizonyosan olyan sírokra gondolt, aminőket Andrea Sansovino, a két Rosselino és Desiderio da Settignano állítottak Róma és Flórenc templomaiban előkelő és nevezetes papi személyeknek.

Ebből az óhajtaból semmi sem valósult meg. Nem Ipolyi tartott fölötte, hanem ő tartott Ipolyi fölött már hat évvel később emlékbeszédet, és a nagyváradi templom, az ő kanonoki temploma, a Szent László egykori sírtemploma — ma idegent ural.

Hanem hogy a Fraknói Budapesten levő sírját — mint oly sok jelesünkét — még ma is csak egyszerű fejfa jelöli meg, az már nehezen egyeztethető össze a kegyelettel és hálával, mellyel emlékének tartozunk. Az idők sanyarúsága s a csapások, melyek bennünket értek, megkövetelhetik, hogy minden erőnket a jelen és jövő elutasíthatatlan feladatainak szenteljük. De annak, amit a jövőért alkotunk, erkölcsi alapját ingatná meg az, ha létrehozását a mult iránti hála súlyos elmulasztásával vásárolnók meg.

¹ 1882 jún. 22-iki levél. *U. o.*

Fraknói műveinek időrendi összeállítása.*

1861. A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története. Az Akad. ált. jutalom-mű (Frankl V. név a.). Pest, Emich G. kiad. Scitovszky primásnak ajánlva.
1863. A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti fejlődése (Frankl név. a.). Pest, Pfeiffer F. — A magyar főpapok a trienti zsinaton. A zsinat befejezésének három százados emlékére (Frankl n. a.). Esztergom, Horák.
1864. Magyarország története kath. gymnasiumok középosztályai számára, II. jav. kiad. (Frankl n. a.). Pest, Pfeiffer F. — Pázmány kineveztetése túróci préposttá (Frankl. n. a.). Magyar Sion.
1867. A párisi béke (Frankl n. a.). Századok.
1868. Pázmány Péter és kora (Frankl n. a.). Simor primásnak ajánlva, Ráth Mór, I. kötet. Egy ismeretlen Corvin-kódex Rómában és Spanyolországi levéltári kutatások, mindkettő a Századokban (Frankl n. a.).
1869. Pázmány Péter II. kötete. Tanulmányok spanyolorsz. állami levéltárakban. Dr. Gindely «Gesch. d. 30-jähr. Krieger» ismertet. Századok (Frankl n. a.).
1870. Lukácsi Kristóf: Magyarok őselei ismertet. Századok (Frankl név a.).
1871. Az eperjesi béke 1633-ban. Lányi-Knauz, könyvismertetés. Pethő Sándor címeres leveléről. Századok (Frankl n. a.).
1872. Pázmány P. III. kötete. A magyar nemzet története I. füzet. Házi könyvtár. Henckel János, Mária királyné udvari papja, Akad. értekez. Pest, Eggenberger. A Révay-család levéltáráról. A vármegyék tört. monográfiáinak tervrajza. Az 1514-iki porlázadás története. Corvinus Jakab jegyzőkönyvéről. Századok (Frankl n. a.).
1873. A magyar nemzet története II. és III. füz. A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, Akad.-pályadíj. kiadv. Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külf. iskoláztatása 1538—1555. Akad. ért. Eggenberger. Pázmány Péter levelei I. kötet, Hipolit érsekről. Javaslat az áll. levéltár felállít. és szervez. iránt. Közlemény a b. Révay-család levéltáráról. Berger Illés magyar története. Egy XVI. századb. magyar fűvész és orvos. Valamennyi a Századokban (Frankl n. a.).
1874. Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században; akad. értekez. Eggenberger. A magyar ország-

* Ez az összeállítás nem tarthat teljességre igényt, mert Fraknói különböző folyóiratokban elszórt kisebb dolgozatainak némelyike elkerülhette a szerző figyelmét.

- gyűlések története 1526—1581. Akad. Ráth M. I. köt. Melanchton és magyarorsz. barátai. Bpest, Athenæum, u. az németül Dux Ad.-tól. Franklin. Jacobus Paleologus, könyvismeretetés, A kancelláriai irattárról. Századok (Innen kezdve Fraknoi n. a.).
1875. A magyar országgyűlések története II. és III. köt. Adatok a hazai és külf. iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században. Az Illésházy-levéltárról. II. Lajos számad. könyve. Ujlaky Miklósról. Századok.
1876. A magyar országgyűlések története IV. köt. Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Pázmány ismeretlen műveiről. Huszár Gál Kassán. Dudik könyvének ismertetése : A kalandorok történetéhez. A királyválasztási tárgyalások 1563-ban. II. Lajos udvara ; valamennyi a Századokban. A protestantizmus terjedése Sopronban. Új Magyar Sion.
1877. A magyar országgyűlések története V. kötet. Skizze der Kulturzustände Ungarns etc.
1878. II. Lajos és udvara, tört. rajz. Franklin. Olcsó Könyvtár Zrednai Vitéz János politikai beszédei. Vitéz János kéziratának ismertetése a Századokban. Martinovics és társainak összeesküvése I—III. rész. U. ott.
1879. Martinovics és t. összeesküvése folyt. IV—V. rész. Századok. Vitéz János esztergomi érsek élete. Szt. István-Társulat. A szekszárdi apátság története. Franklin. I. köt. A magyar országgyűlések története VI. köt. Horváth Mihály emlékezete. Ráth M.
1880. Martinovics és társai összeesküvése, önálló kötetként. Ráth M.
1881. Tomori Pál élete I—III. A m. kir. udvar lelkészei; mindkettő a Századokban.
1882. Magyarország és a Cambrai liga. Századok.
1883. Váradi Péter kalocsai érsek élete. Századok. Magyarország és a Cambrai liga önálló kötetként. Athenæum; u. annak német kiadása.
1884. Magyarország a mohácsi vész előtt, a pápai követek jelentései alapján. Szent István-Társulat. Váradi Péter kalocsai érsek élete, önálló kötetként. Athenæum; Évi jelentés a vatikáni magyarországi okirattárról. Századok.
1885. II. Ulászló királlyá választása, I—III. Századok.
1886. Pázmány Péter, a Magyar Tört. Életrajzok kötete. Ungarn nach d. Schlacht bei Mohács, Schwicker ford. W. Lauffer. XI. Ince pápa és Magyarország felszabadít. a török uralom alól. Szent István-Társ. Andreas Pannonicus munkái : Irod. tört. em. lékek. Monumenta Vaticana Hungariæ, I. és II. sorozat; mindkettőnek első kötete.
1887. Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. Századok.
1888. Ipolyi Arnold emlékezete, akad. eml. beszéd, Hornyánszky.

- Bakócz Tamás primás birtokszerzeményei, Századok. Monumenta Vaticana I. sorozatának II. és III. kötete.
1889. A Monumenta Vaticana I. sorozatának IV. és V. kötete. Erdődi Bakócz Tamás élete (Tört. életr.). Carvajal János bíbornok magyarországi követségei, akad. értekezés.
1890. Hunyadi Mátyás király, tört. életrajzok. Cesarini Julian bíbornok, magyarországi pápai követ élete, Bpest, Hornyánszky.
1891. Monumenta Vaticana első sor. VI. kötete (Mátyás kir. levelez. a pápákkal). Mátyás kir. életrajzának német kiadása. Freiburg i. Breisgau.
1893. A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. Bpest, Athenæum.
1895. A m. kir. kegyúri jog Szt. Istvántól Mária Teréziáig. Akad. kiadványa.
1896. A Hunyadiak és Jagellók kora ; a Magyar Nemzet történetének (millenáris kiadás) IV. kötete. Trevisoi Simon életrajza, Századok.
1897. Anna szász hercegnő mint magyar trónkövetelő. Századok.
1898. Pechinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál. Kathol. Szemle. Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítása Magyarországon ; akad. értekezés. Mátyás király magyar diplomatái.
1899. Prolegomena et Monumenta rom. cath. episcoporum Vesprimiensis dioec. Két kötet. Werbőczy István Életrajza. Tört. Életr. Oklevéltár a m. kir. kegyúri jog történetéhez ; akad. kiad. I. köt.
1900. Petrarca és Nagy Lajos ; akad. értekez.
1910. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. Szent István-Társulat. I. köt. Egy pápai követ Mátyás udvaránál. Olcsó Könyvtár. Possevino nagyváradi látogatása 1583-ban. Nagyvárad, Szent László-Társ. Szent László levele a montecassinói apáthoz ; akad. értekez.
1902. Magyarország, egyh. és polit. összekött. stb. II. köt. Gr. Széchenyi Ferenc : Magy. Tört. Életr. Egy jezsuita diplomata hazánkban. Bpest, Stephaneum. Papst Innocenz XI. u. Ungarns Befreiung von d. Türkenherrschaft, ford. Jekel Péter, Freiburg i. B.
1903. Magyarország. egyh. és polit. összekött. stb. III. köt. Papa Innocenzo XIe la liberazione dell'Ungheria dal giogo Osmanno, ford. Óváry L. Firenze, Seeber.
1904. II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái, Athenæum.
1905. A római történeti és művészeti intézetek ügyében bizalmas előterjesztés jóakaróihoz és barátaihoz. Franklin.
1906. Mária, V. István leánya, nápolyi királyné. Franklin.
1912. A római magyar Seminarium története, írta Pannoniai Arator István 1579-ben, ism. Fr. Stefaneum.
1913. A királyi trónöröklés rendje az Árpádok idejében, Kath. Szemle. Nagy Lajos házassági politikája. Franklin.

1914. Mátyás király és a Hohenzollernek diplom.érintkezései. Franklin. Ungarn u. die Hohenzollern. München. Mátyás törekvései a császári trónra; akad. értekez.
  1915. Wann u. wie soll man Frieden schliessen? Wien.
  1916. Az osztrák-magyar kormány területi ajánlatai Olaszországnak. Bp. Szemle. Tárgyalások az olasz neutralitás biztosítása érdekében. U. ott. Diplomáciai tárgyalások Romániával 1914—1916. U. o. Egyháznagyok a magyar középkorból: Bibl. Vitæ Bpest, Élet kiadása.
  1917. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára. I. Bp. Szemle. A tolnai országgyűlés külügyi akciója 1518-ban. U. ott. A hármasszövetség agóniája. Franklin. Kritische Studien zur Geschichte des Dreibundes. Bpest, Kilián.
  1919. Die ungarische Regierung u. die Entstehung des Weltkrieges. Wien, Seidel.
  1921. A magyar királyválasztások története. Athenæum. Martinovics élete. Athenæum.
  1922. A Habsburgház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8. évi országgyűlésen. Athenæum.
  1923. Gróf Andrássy Gyula és a pápaválasztás 1878-ban. Bp. Szemle. A bécsi Pázmány-intézet megalapítása. Stephaneum.
  1924. A Biblioteca Corviniana és a Neoplatonismus divata. Bibliofil Szemle. A Corvina-könyvtár alapítása. Bp. Szemle.
-

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 3. SZÁM.

GRÓF APPONYI SÁNDOR
IG. ÉS T. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
DÉZSI LAJOS
R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1927 JÚNIUS 20-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

EGY ARCKÉPPEL.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1927.

Pápa, 1927. — Fõiskolai kõnyvnyomda.

Gróf Apponyi Sándor tisz. tag emlékezete.

(1844—1925.)

Irta és a M. Tud. Akadémia 1927 június 20-iki összes ülésén felolvasta

Dr. Dézsi Lajos r. tag.

A magyar művelődéstörténet tanulmányozója örömmel és büszkeséggel állapítja meg, hogy nálunk minden társadalmi osztály kivette részét a nemzeti művelődés nagy munkájából. Előkelő uraink nemcsak a kardot forgatták vitézül, nemcsak vérüket ontották a haza oltalmában, nemcsak az ősi alkotmányt védték az országgyűléseken, hanem a tudomány és irodalom pártolásában és művelésében is jó példával jártak elől. Mintha Mátyás, Bethlen és a Rákócziak tudománypártolása lebegett volna előttük követendő példaképen.

Ott van a XVI. században báró Balassa Bálint, aki nemcsak a „vitézek ékes iskolájá“-t járta sikerrel, hanem alapos tudományos műveltségre is tett szert; ismerte a klasszikus írókon kívül az új-latin, nemkülönben az olasz, német, lengyel, horvát, török költészetet s költői tehetséggel megáldva s szerelemtől ihletve méltán áll a magyar költők élén.

Ott van gróf Zrinyi Miklós, korának nemcsak legvitézebb katonája és törökverője, hanem kiváló hadtudományi író és politikus is, aki őse magasztalásában költői magaslatra emelkedett. A nők képviselőjéül ott van gróf Pekri Lőrincné, Petrőczy Kata Szidonia. A kisebb költői tehetségek közül gróf Balassa, Kohári, Ráday Pál és Gedeon, Amade László és a fordító gróf Haller János nevét csupán megemlítve, kérdem: milyen hiányos lenne a magyar történetírás Istvánffy Miklós, Forgách, Bethlen Miklós, János, Farkas, Kemény János fejedelem, báró Apor Péter és gróf Teleki József, a Hunyadiak történetírója és könyvtáralapító nélkül? A Telekie-

ket külön kiemelem, mert ezek tudományszeretetéről egész nagy értekezést lehetett írni. Micsoda tűzes magyar volt gróf Gvadányi József s báró Orczy Lőrinc és Barcsai Ábrahám, „a két nagyságos elme“. Mennyit köszön az új Magyarország gróf Széchenyi Istvánnak!

Micsoda érdemei vannak a regényírás terén báró Jósika Miklósnak, báró Eötvös Józsefnek és báró Kemény Zsigmondnak! Sőt az irodalom más terén is. Valóban, aligha van más nemzet, mely írói közül annyi előkelő nevet tudna felsorolni. És ezeket nem hiúság, hanem belső hivatottság érzése, a tudomány és irodalom őszinte szeretete hajtotta az írói pályára.

Ezek emellett megbecsülték más társadalmi osztály íróit is. Eötvös Petőfi első méltatói közé tartozott s micsoda lelkesedéssel követi a nagyenyedi deák Kőrösi Csoma Sándor útja nyomait. Micsoda szerető gonddal szedte össze gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije, Debreczeni Márton eposza apró cédulákra írt részeit, hogy költői alkotásából egy sor el ne vesszen!

Akik írói működésre hivatást magukban nem éreztek, azok könyvtáralapítással igyekeztek a nemzeti kultúra ügyét előmozdítani. Mindenki ismeri e téren gróf Széchenyi Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum, gróf Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár alapítójának érdemeit. Ezekhez sorakozik gróf Apponyi Antal György, a nagyaponyi könyvtár és gróf Apponyi Sándor, a „Bibliotheca Hungarica Apponyiana“ alapítója.

Az Apponyi-családnak már korábban is volt több író, könyvgyűjtő és könyvkedvelő tagja. Nevezetes közülök Apponyi Balázs, XVII. századi latin költő, bars megyei főispán, aki körülírással latin fordításban horatiusi versmértékbe szedte Szent Dávid 150 zsoltárát s 81 íves (324 levél) kötetben Bécsben II. Ferdinándnak ajánlva kinyomatta: „In Divini et Regii Prophetæ David Triadem Quinquagenariam, seu Psalterium Interpretatio Poëtica“ (1624) címmel. Több ilyen verses latin fordítás van Bézától, Buchanantól stb. Ezek között nem utolsó hely illeti meg az Apponyi Balázs művét. Hegedüs István, aki az Egyet. Phil. Közlönyben (1918. 1—16. l.) behatóan

ismerteti, azt mondja róla, hogy „jellemző sajátsága nyelvének teljesen klasszikus színezete“, „változatosság tekintetében az egész magyarországi latin költészetben ő előtte párja nem akad. Költői adománya nem közönséges. Verselése zengzetes és a klasszikus mértékek prosodiáját lelkiismeretes tisztasággal megőrzi“. Apponyi Sándor, aki katalógusában bő leírást szentel neki, Ipolyi Arnoldddal szemben azt bizonyítja, hogy nem volt protestáns vallású. Ugyanő fedezte fel Apponyi Péternek egy Zrinyire írt latin epigrammáját. Az Apponyi-családban volt egy kiváló író is ez időben: Apponyi Miklósné Pongrácz Eszter, akinek „Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedett, drága kövekkel kirakott arany korona...“ c. imádságos könyve 1902-ig harmincöt kiadást ért meg. Ez az Apponyiné arról is nevezetes, hogy ő volt akaratlanul is oka Petrőczy Kata legszebb kesergő szerelmi dalainak, t. i. féltékenységeben azt hitte (Antalffy E. adatai szerint), hogy Apponyiné iránt fellángolt szerelme idegenítette el tőle férjét, Pekri Lőrincet... Volt a családban jezsuita tanár és ferencrendi áldozópap is, a csaknem szentnek tartott János, kinek arcképét az ireki franciskánus zárdától csere útján az Apponyi-kastély számára Wosinszky szerezte meg.

Csak megemlítjük gróf Apponyi Antal György (1751—1817) nevét, aki negyven év alatt mintegy 26.000 kötetnyi tudományos könyvtárt gyűjtött, amelyet fia Antal (1782—1852) Bécsből Pozsonyba vitetett (1827) és ott csaknem húsz éven át nyilvános könyvtárként kezeltetett.

* * *

Ilyen tudománypártoló és könyvkedvelő hagyományok éltek az Apponyi-családban, midőn gróf Apponyi Sándor, Antal unokája 1844 január 19-én Párizsban született. Apja Rudolf (1812—76) szentpétervári követségi titkár volt, midőn megismerkedett gróf Benkendorff Sándor orosz rendőrniszter leányával Annával (1818—1900) s 1840 május 10-én oltárhoz vezette Szentpéterváron. Az esküvőre — mint az egykorú tudósítás írja — a menyasszony haját a cárné rendezte el s I. Miklós, a „vascár“ diszmagyarban, mellén a Szent-István-rend nagyszalagjával vezette az oltárhoz s mind

a két (görög keleti és kath.) templomban megjelent a szertartáson. Az esküvő után Párizsba utaztak, ahol Rudolf apja volt a nagykövet s azután őt is odahelyezték át. A menyasszonyt ugyanaz az egykorú leírás¹ Canova Hébéjéhez hasonlítja, a legszabályosabb, klasszikus vonásokkal, aki azonkívül jó, nyájas, természetes, elbájolóan vidám, művelt és családias volt. Ezt megerősítette fia is, ki ha anyja szóbakerült, mindig elérzékenyült s azt a kijelentést tette, hogy képzelni sem lehetne jobb, kedvesebb és gondosabb anyát nála. Az anyai szeretetet a fiú rajongással viszonzta; — később is, mikor férfivá serdülve a világban messze elkalandozott, első dolga volt mindig anyját mindenről tudósítani s e levelekből a fiúi szeretet és gyöngédség melege sugárzik.

Ilyen családi környezetben növekedett Apponyi Sándor és a négy évvel ifjabb Ilona, később Paolo Borghese, Sulmona herceg neje. Mivel szülei állandóan Párizsban, Londonban, majd ismét Párizsban tartózkodtak, középiskoláit magánúton végezte Elefánty Ferenc vezetése mellett, aki kiváló matematikus hírében állott s 1860-ban bekövetkezett haláláig a magyar lapoknak is külföldi levelezője volt. Már akkor az ifjú gróf szenvedélyes könyvgyűjtő volt s már ebben az évben megkezdte könyvei katalógizálását. Párizs és London antiquáriumaiban már ekkor jól ismerték. 14 éves volt (1858), mikor Londonban a Tottenham Courton Westell antiquárius boltjában ráakadt Laskói Osvátnak „Biga salutis“ (Hagenau, 1498) c. művére s megvásárolta azt két shillingért. Már ekkor összes zsebpénzét (havi egy font sterlinget) könyvekbe fektette, sőt sokszor folyamodott póthitelért vagy a budget felemeléséért. Midőn a vizsgák letévése végett a tanév végén hazajött, bámulatba ejtette tanárait bibliográfiai és classica philologiai ismereteivel. Egy ilyen esetet maga beszélt el, hogy egy latin vizsgálat alkalmával azt is elmondta, hogy a kezébe adott klasszikusnak miféle nevezetes kiadásai vannak, miért jó vagy jobb a Bentley, Burman, Heyne vagy Orelli kiadásai

¹ Journal du comte Apponyi attaché de l'ambassade d'Autriche à Paris. Publié par Ernest Daudet. Tome III. 2. éd. Paris (Plon) 1914. 390., 392., 395., 404—7., 412. l.

13.627/
20.9.

13.627

On

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XX. KÖTET. — 9. SZÁM.

**ID. LÓCZY LAJOS T. TAG
EMLÉKEZETE.**

IRTA

VENDL ALADÁR

L. TAG.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1928 OKTÓBER 22-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928.

13.627/20.9

Id. Lóczy Lajos t. tag emlékezete.

Irta és a Magyar Tudományos Akadémia 1928. évi október hó 22-én tartott összes ülésén felolvasta: **Vendl Aladár** I. tag.

Tekintetes Akadémia!

1920 május 13.-án érkezett Csopakról az a mélyen elszomorító hír, hogy *Lóczy Lajos* kiváló geológus, a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagja örökre lehunyta szemét. Fájdalom szorította össze szívünket, mert benne a magyar tudomány egyik legnagyobb úttörőjét veszítettük el.

A M. Tud. Akadémia III. osztálya a mult év októberében tartott zárt ülésén engem szemelt ki arra, hogy elhunyt jeles tagjáról megemlékezzem. E megbízás nehéz feladat elé állított, mert az elköltözött fordulatokban gazdag élete nemcsak a maga egyéni tudományos működése szerint itélendő meg, hanem abból a szempontból is, hogy mint szakmájának fáradhatatlan előharcosa, két irányban is utat tört. Mégis hálás szeretettel és örömmel vállaltam el e megbízást, mert őszinte tisztelet és szeretet kötött a megboldogulthoz: A magyar királyi földtani intézetben — mikor ő volt ez intézet igazgatója — nemcsak pihenést nem ismerő tevékenységét, hanem arany szívét és puritán jellemét is közvetlen közelből ismertem meg.

A Magyar Tudományos Akadémia hálás tisztelettel és őszinte kegyelettel tartozik ennek a férfiúnak, kinek munkássága világszerte elismerést és dicsőséget szerzett a magyar tudománynak.

Lóczy Lajos atyja, *lóczi Lóczy Sándor* Aradmegyében, az egykori Zarándmegyében határbiztos volt. 1849-ben családjával együtt Pozsonyba menekült s itt született 1849

november 4.-én *Lóczy Lajos*. A szabadságharc elülte után a család Ópálos (Paulis)-ra költözött vissza. Édesatyja itt rövid idő múlva (1864-ben) elhunyt; édesanyja: *orosházi Kun Mária* jóval túlélte férjét s 1904-ben, 88 éves korában halt meg. Ópáloson a családnak mintegy 20 holdas szőlőbirtoka volt, mely az özvegységre jutott édesanyára szállott; majd — mivel Lajos a maga haszonélvezeti részéről gyengéd figyelemmel lemondott — nénjére maradt. Ennek a gondosan művelt szőlőnek ritka nemes gyümölcse évenként megismétlődő rendelésre részben a királyi asztalra került. Erről a szép szőlőről *Lóczy* mindig bizonyos ellágyulással emlékezett meg, mert gyermekkorának legédesebb emlékei e szőlőhöz fűződtek: Itt töltötte legszorgosabb fiatalkorát s ekkor forrott össze e szelid vidék bájos képével.

A gimnáziumot Aradon járta; 1869—1874-ben Zürichben a mérnöki szakosztályt hallgatta. Tanárai közül legerősebben hatott rá *Escher von der Linth* — Svájcnak akkori leghíresebb geológusa —, kinek előadásait mohó tudásvágygal hallgatta s kivel sok kiránduláson is résztvett. *Escher von der Linth* halála után az új tanárhoz, *Heim Alberthoz* szegődött, kivel még nagyobb hévvel járta Svájc hegységeit és résztvett vele a Schaffhausen-i térképlap geológiai bejárásában is. 1874-ben mérnöki oklevelet szerzett, mire Aradon mint kulturmérnök akart letelepedni. Közben azonban *Krenner Józseffel* ismerkedett meg Pesten, aki — látván *Lóczy* lelkesedését különösen a paleontológiáért — felszólította, hogy lépjen be a Magyar Nemzeti Múzeum ásvány- és földtani osztályába. *Lóczy*, hogy a megkedvelt tudományhoz hozzáférközhessék, az ajánlatot örömmel fogadta és így a *Wiesinger Károly* távozásával megürült segédőri állásra neveztetett ki. Hivataloskodásának első éveiben a múzeumban felszaporodott őslénytani anyag rendezésével és meghatározásával foglalkozott, — közben geológiai felvételeket is végzett: megismerkedett Budapest környékével, nyáron pedig kedves Aradmegyéjében kezdte meg geológiai tanulmányait.

Csakhamar *Szabó József*, *Wartha Vince*, *Hofmann Károly*, *Böckh János* és a m. kir. földtani intézet többi tagja

is megkedvelte az élénk fiatalembert. Ezek közül *Lóczy* leginkább *Hofmann Károly*hoz vonzódott, kiből nemcsak a tapasztalt geológust tisztelte, hanem családjának jó barátját is.

Ekkor történt, hogy néhai *gróf Széchenyi Béla* közép-ázsiai expedícióját szervezte és *Pulszky Ferenc*, a magyar nemzeti múzeum igazgatója s *Suess Ede* bécsi egyetemi tanár ajánlatára *Lóczyt* szemelte ki geológus-kísérőül. *Lóczyn* kívül még *Bálint Gábor* nyelvész — a keleti nyelvek tanulmányozása céljából — és *Kreitner Gusztáv* főhadnagy — a térképfelvételi munkák és egyéb geográfiai megfigyelések végzése céljából — volt az expedíció tagja.

1877 december 4.-én indultak Triesztből. 1878 február havában először Indiában állapodott meg az expedíció, hol a gróf *Lóczyt* a Himalája keleti részébe küldte. *Lóczy* Dardzsilingig jutott fel, hol nemcsak e város környékét, hanem Szikkinnak azt a részét is bejárta, mely Bootan-nal határos. *Széchenyi* néhány hétre Jávára is ellátogatott s *Lóczyt* is magával vitte és elküldte a sziget keleti végén levő vulkánok tanulmányozására. *Lóczy Junghu* klasszikus munkája alapján felkereste a Merapu hatalmas vulkánját, melynek aktív kúpját — a híres Merapit — megmászta s kráterjét is behatóan tanulmányozta. Batáviában ismét a grófhöz csatlakozott s vele együtt Sanghaiba utazott, hová a gróf *Bálintot* és *Kreitnert* előre küldötte volt. Itt azonban csak *Kreitnert* találták, mert *Bálint* megbetegedett s haza utazott.

Mivel keleti Khinában a nyári hónapok türhetetlen melegek, *Széchenyi* ezt az időt *Kreitnerral* Japán beutazására használta fel, *Lóczyt* pedig a Jang-cze-Kiang-tól délre eső khinai terület beutazásával bízta meg, különösen azzal a feladattal, hogy először a Po-jang tavat tanulmányozza, azután a hatalmas Ta-Jü-Ling hegyláncról gyűjtsön adatokat, mivel azon a vidéken geológus még nem fordult meg. *Lóczy* fel is kerekedett, a hazuról kapott pénzen tanulmányozta a Po-jang tavat, melynek déli táján Nan-csang-fu városán át Kien-csang-ig, vagyis a Ta-Jü-Sing hegylánc tövéig jutott el. Itt lázba esett s kénytelen volt Sanghaiba

visszatérni. Mindamellet a Kiang-si tartomány északi részéről átnézetes geológiai térképet készített. A Jang-cze-Kiang nagy kiterjedésű deltáját felfelé egészen Nanking-ig tanulmányozta és térképezte. A Jang-cze-Kiangról oly kitűnő képet nyújtott, mely *Richthofen* tanulmányait lényegesen kiegészítette.

Szeptember elején megjött ugyan *Széchenyi* Japánból, de néhány nap múlva újból elutazott Pekingbe, hogy ott a további utazást egyengesse. Ez idő alatt *Lóczy* tétlenségre volt kárhoztatva.

Végre 1878 december 7-én — egy teljes évvel az Európából való elindulásuk után — útra kelt az expedíció Sanghaiból gőzhajón, a Yang-cze-Kiangon Khina belseje felé. Majd a Han-Kiang mellékfolyón vitorlás bárkákon hatoltak fölfelé. Végre Sen-hszi tartomány határától lóháton és gyalog folytatta útját a karaván, melynek lélekszámát a szolgák és a khinai hatóságok részéről kirendelt katonák száza növelték. Klasszikus löszterületeken keresztül Kan-szu tartományhoz jutottak, melyben a lösz Lan-csou-fu városáig tart. Kan-szúnak azelőtt ez volt a székhelye, 1876-ban azonban Czo-czung-tang alkirály a nagyfal közelében levő Szu-cson városba helyezte át, honnét közelebről vezethette Kashgar visszahódítását. Szu-cson s a tőle Ny.-ra húzódó nagyfal is már a Góbi területén van s itt akarta az expedíció — Észak-Tibet kikutatása végett — útját Kashgár irányában legalább a Lop-nor tóig folytatni. Czo alkirály figyelmeztette a gróft azokra a veszedelmekre, melyeknek az expedíció az úttalan és ivóviznélküli sivatagban s főleg a Tibet északi részén szabadon garázdálkodó vad rablótörzsekkel való találkozás esetén ki volna téve. A gróf azonban kész volt megküzdeni minden nehézséggel, úgy hogy az alkirály annyit megengedett, hogy a kutatók a nagy falon kívül elmelessenek An-szi-fan-ig. Ennél tovább azonban khinai alattvalót (tehát sem szolgát, sem katonát) nem engedett. Ajánlotta, hogy a rendesen használni szokott úton Sze-csuenből igyekezzék az expedíció Lhasszába, a lámák városába eljutni.

Nem maradt tehát más hátra, mint az An-szi-fan kö-

rüli Góbi s az attól D-re emelkedő Nan-shan hegység tanulmányozását félbeszakítani, visszatérni s más ponton megkísérelni a Tibetbe való bejutást. Megpróbálták a Kuku-nor tava felé Lhasszába jutni. De a Hszi-ning-fu-ban székelő kukunori kormányzó csak a Kuku-nor taváig engedte őket, mert azon túl a közállapotok teljesen megbízhatatlanok voltak. Így az expedíció kénytelen volt a csaknem másfél ezer kilométernyi utat Sze-csuen-be, illetőleg Li-tang városába megtenni, hogy onnét Batang-nál, a felső Yang-cze-Kiang völgyén keresztül a tibeti teakereskedők útjára lépjen, mely Lhassza felé vezet. Ezt a pontot az expedíció el is érte. Itt azonban a lámák és a tibetiek nemcsak barátságtalanok voltak, hanem fegyveresen ellenállottak, ami ellen a khinai hatóságok rendeletei teljesen hatástalanok voltak. Miután a terv kivihetőségében az izgatott hangulat láttára még a Ta-czien-lu-i katolikus hittérítők is kételkedtek, *Széchenyi* elkedvetlenedve lemondott eredeti tervéről. Úgy hogy innét az expedíció egyenesen D felé haladt s Yü-nan-on keresztül Bhamo-t igyekezett elérni, vagyis az angolok szélső burmai városát az Irawadi partján. Nagy nehézségek után el is jutottak Bhamo-ba. Itt az expedíció feloszlott. *Lóczy* és *Kreitner* az Irawadi póstagözsén hazafelé indult, *Széchenyi* még egy időre ott maradt párdücvadászaton.

Az expedíció tehát nem járhatta be Tibet belsejét s nem láthatta Lhasszáat. De az az év a tibetiek rendkívül nagy izgatottsága miatt az ily vállalkozásokra nem is volt alkalmas.

Ezen a hosszú, mintegy 2.5 évig tartott úton *Lóczy* teljesen kiforrott egyéniségnek bizonyult, ki a grófnak gyakran szeszélyes indulatai ellenére is mindig szem előtt tartotta a kitűzött célt s önérzetes higgadtsággal türtőztetni is tudta magát. S minél beljebb jutottak Közép-Ázsia ismeretlen tájai közé, *Lóczy* erkölcsi súlya annál inkább gyarapodott és észrevétlenül ő vált az expedíció közép-pontjává.

Széchenyi gróf *Lóczy* iránt csak a későbbi években melegedett fel, mikor látta, hogy *Lóczy* valóban önzetlen

művelője a tudománynak és hogy az expedíció egyre növekedő nimbusza főleg Lóczy munkájának volt köszönhető.

Itthon Lóczy ismét elfoglalta segédőri állását s hozzálátott khinai jegyzeteinek és gyűjtött anyagának rendezéséhez, valamint a geológiai térképek kifestéséhez.

Eközben élénk levélváltás fejlődött ki közte és *br. Richthofen Ferdinánd* közt Berlinben, ki Lóczy eredményeit a legfeszültebb figyelemmel kísérte. *Richthofen* főleg Észak-Khina ismertetését három vaskos kvartkötetben írta meg; s mivel a Széchenyi-féle expedíció útjai közép és nyugati Khinában *Richthofen* bejárásait voltak hivatva ki egészíteni, *Richthofen* arra határozta el magát, hogy munkája negyedik, befejező részét csak akkor fogja lezárni, mikor Lóczy munkáját már befejezte.

Közben nőül vette *Faur Zsenit*, ki azonban néhány év múlva meghalt. Meghalt három kis gyermeke is. Lóczy mély szomorúságában és nehéz anyagi helyzetében munkába temette magát s éjjel-nappal khinai munkáján dolgozott. Jóakarói megkínálták ebben az időben a m. kir. földtani intézetben megüresedett egyik főgeológusi állással, amit azonban finom tapintattal nem fogadott el (mivel ezzel egyik érdemes kollégáját az előmenetelben megakasztotta volna). Később azonban mégis a m. kir. földtani intézetbe került, hová őt *Böckh János* igazgató 1883-ban a távozó *Mattyasovszky Jakab* osztálygeológus helyébe meghívta. Lóczy ekkor örömmel elfogadta ezt az állást, mely neki nemcsak kedvezőbb elhelyezést biztosított, hanem egyuttal geológus-környezetbe juttatta őt.

A m. kir. földtani intézet a *Hegyes-Drócsa*-hegység geológiai felvételével bizta meg, amivel egyik legrégibb vágya teljesedett. 1883-ban megkezdte ezt a munkát, még pedig gyermekkori lakóhelyéről, Paulisról való kiindulással. 1888-ig minden nyáron folytatta ezt a munkáját. A földtani intézet igazgatósága egyébként más teendővel alig terhelte meg, hogy minél nyugodtabban dolgozhasson khinai munkáján. Időközben *Krenner József* a műegyetemen keresztül vitte Lóczy magántanári habilitációját geológiából.

Lóczy csak három évig maradt a földtani intézetben,

mivel 1885-ben a műegyetemre hívták meg *Krenner József* mellé rendkívüli tanárnak. Feladata volt, hogy a mérnök-hallgatóknak »Geológia II.« címen a földtannak a közet-tanon kívül eső részeit adja elő. A földtani intézettel az összeköttetést azonban fenntartotta, amennyiben még három nyáron át folytatta aradmegyei felvételeit a földtani intézet anyagi támogatásával.

Eredményes munkához azonban megfelelő dolgozó helyiségre és szakirodalomra van szükség. 1889-ig *Lóczy* sokszor változtatta helyét, míg végre a műegyetem Eszterházy-utcai »kis épület«-ének második emeletén külön szobát kapott s mellette egy kétablakos szobát gyűjtemény céljára. Ugyanekkor kapta *Papp Károly* tanárjelölt — ma tudományegyetemi tanár — személyében első asszisztensét. A munkái megírásához szükséges széleskörű irodalomhoz csak a földtani intézet, vagy a nemzeti múzeum szakkönyvtárában fért hozzá, vagy pedig sokszor külföldről való kölcsönzésre volt utalva, — ami nálunk a tudományosan dolgozóknak általánosan érzett baja. Ezek a nehézségek arra ösztökélték, hogy sokféle khinai anyagát tudományos feldolgozás végett különböző szakférfiakhoz küldje. Ennek a szereposztásnak helyes elintézése már magában is nagy körültekinést követelő feladat volt. Emellett azonban *Lóczy* maga is busásan kivette részét a tudományos feldolgozásból.

Eközben a meglevő irodalom és saját tapasztalatai alapján megírta a »*Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*« című vaskos kötetét is, mely a Királyi Magyar Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatában jelent meg. Ez alatt megérkeztek munkatársainak dolgozatai, melyek az expedíció eredményeinek II. kötetében látnak napvilágot. Ebben felette becses munkák foglaltatnak *Frech*, *Lörenthey*, *Koch* és mások tollából. A tudományos ismertetések záróköve a mű III. kötete. A munka első és harmadik kötetében jelentek meg *Lóczy* tanulmányainak eredményei. És mikor a hatalmas munka revideált kiadásban Schafarzik Ferenc fordításában németül is megjelent, a nagy nyugati nemzetek geográfusai a legnagyobb elismeréssel fogadták, főként *Lóczy* tanulmányait.

E munkák folyamán *Lóczy* geológiai tudása rendkívül megizmosodott és az ó-világ nagyrészének beható megismerése kifejlesztette benne geográfus-vénáját is. Bár a mindennapos adatgyűjtő munka elől nem tért ki, mégis jobban a magasabb szempontból való geomorfológiai irány fejlődött ki benne és így vált geológiai alapon álló geográfussá. Hozzájárult ehhez még báró *Richthofen* pályafutásának példája is, mely *Lóczyra* akaratlanul is kiválón szuggesztív hatása volt.

1888 elején *Hunfalvy János* halálával megürült a budapesti egyetemen az összehasonlító földrajz tanszéke. A súlyos betegség után még ágyban fekvő *Lóczy* — számot vetve képességeivel és szíve sugallatát követve — a bölcsészettudományi kar felszólítására elfogadta az egyetem ajánlatát. Néhány hazai tekintélyen kívül különösen báró *Richthofen* sietett *Lóczyt* a budapesti egyetem földrajzi tanszékére ajánlani. Különben neki magának is annyi jó hive volt, hogy az egyetem habozás nélkül, mint legjobban rátermettet — őt hívta meg.

Ezzel benső vágya teljesedett és a tudomány szempontjából is szerencsés fordulat volt ez a kinevezés, mert ekkor *Lóczy* oly helyzetbe jutott, hol átfogó tevékenységét sokkal jobban kifejthette, mint a műegyetemen.

Lóczy helyzete a műegyetemen kissé fonák volt, mert a geológia mérnöki oktatásának egyik fontos része: a közettan nem volt az ő kezén. A mineralógiai képzettségen gyökerező közettan ugyanis tőle nagyon távol esett; ezzel soha sem foglalkozott. Ha pontosabb közettani megállapításokra volt szüksége, mindig máshoz fordult. Ez volt az oka, hogy *Krenner* — mikor *Lóczy* a »geológia II.« előadására rendkívüli tanárrá neveztetett ki — a közettant »geológia I.« címen magának tartotta fenn. Ez a korlátozott helyzet érlelte meg *Lóczyban* a műegyetemi előadásokról való leköszönés gondolatát.

Lóczy — ki ekkor (1893-ban) már évek óta a tudományegyetemi földrajzi tanszék rendes tanára volt — a »geológia II.« ellátását a műegyetemen csak meghívott előadói minőségben adta elő tudományegyetemi kinevezése

óta. Végül 1893-ban e műegyetemi megbízásról leköszönt.

A saját tanszékén a szabad önrendelkezés összehasonlíthatatlanul kedvezőbb légkört jelentett számára, mint amilyent a műegyetemen valaha is remélhetett volna. A műegyetemen a szigorúbb tanmenetből kifolyólag a tanár lekötöttsége sokkal nagyobb, mint a tudományegyetemen.

Lóczy 1889-ben, mikor egyetemi tanárrá neveztetett ki, megkapta néhai *Hunfalvy János* földrajzi intézeti helyiségeit az egyetem központi épületének szerb-utcai szárnyában. Kezdetben csak egyetlen háromablakos szobája volt, hol kivüle még tanársegéde, a kozmografia rk. tanára s a gyakorlatozó hallgatók is dolgoztak. Mégis ez a kis szoba volt a bölcsője a mai magyar földrajznak. A gyorsan fejlődő intézet nemsokára kibővült s 1905-ben átköltözött a régi képviselőház helyiségeinek egy részébe a Sándor-utcába. Ekkor a magyar földrajzi társaság gazdag könyvtára is Lóczy intézetében nyert elhelyezést és így ezentúl a földrajzi tanszéknek szolgálatára lehetett.

Lóczy új állásában közelebb került a »Magyar Földrajzi Társaság«-hoz, melynek működésébe belekapcsolódott. E társulat egyik választmányi ülésén fejtette ki azt a tervet, hogy a Magyar Földrajzi Társaság égisze alatt a Balaton tétessék a legbehatóbb tanulmány tárgyává. A munka vázlatát nyomban elő is terjesztette, a szerepek kiosztására javaslatot tett; magának a tó környéke geológiai reambulációját tartotta fenn. A munka keresztülvitelére 5000 forintot vélt szükségesnek. Később azonban jóval nagyobb összeget sikerült lassanként e célra kieszközölnie. S csakhamar megindult a nagy munka, melynek folyamán Lóczy kiváló szervező tehetsége lépten-nyomon megnyilvánult. A munkatársak megteszik megfigyeléseiket, összegyűjtik az intézetekben és laboratóriumokban feldolgozandó anyagot. A legsúlyosabb rész, a geológiai reambuláció Lóczy vállára nehezedik. 1892-ben még mint idegen jelent meg a Balaton mellett; a nyárra bérbe vette a Sörös-féle villát Balatonfüreden. Családja a villában üdült, maga pedig onnét kezdte meg kirándulásait. Hozzá csatlakozott tanítványa, *Cholnoky Jenő*, ki akkor a műegyetem vízépítési tanszékén volt asszistens.

Rövid idő múlva megvásárolta a szomszédos csopaki határban a Plossza-féle nyaralót néhány hold szőlővel együtt. Ezentúl itt élte legboldogabb idejét s ez a hely vált a Balaton kutatásának gyújtópontjává.

Lóczy mindinkább nagyobb területre terjesztette ki megfigyeléseit, végül az egész dunántúli területen, sőt még a gráci és a bécsi medencében is tanulmányokat végez. Egyedül már nem is győzte a munkát, hanem mindig újabb munkaerőket toborzott egyes területek tüzetesebb tanulmányozására.

A Balaton környékének legbonyolultabb része a tó zalai és veszprémi oldala. E területen Lóczy Böckh Jánosnak, akkoriban a m. kir. földtani intézet igazgatójának örökségébe lépett. Mindenki ismerte ekkor Böckh Jánosnak már 144.000 mértékben színesen is megjelent térképlapjait, valamint a hozzátartozó monografiát is. Párját ritkító munka ez kartografiai, sztratigrafiai szempontból, pedig ez a pontos munka mindössze csak két nyári felvételi időszakban készült. E kiváló munkával kezében Lóczy eleinte reambulációt kísérelt meg. Csak később derült ki, hogy az újabb idő követelte tektonika aprólékos kibogozása az új 25.000-es méretű térképek alapján a legrendszerezesebb bejárást követeli meg. Kezdetben ily nagy munkára nem is mert gondolni. Kiderült, hogy ez a javítgató reambuláció több időbe került, mintha kezdettől fogva részletes felvételt végzett volna. A munka teljes elkészülte 20 évre nyult ki, mert Lóczynak meg kellett várnia a munkatársak dolgozatait, melyek eredményét saját művében felhasználta.

Közben a földrajzi társaság az 1891—1893. ciklusra Lóczyt választotta meg elnökéül. A társaság folyóiratának akkori szerkesztője meglehetősen a saját felfogása szerint szerkesztette a »Földrajzi Közlemények«-et s nem sokat törődött az elnök intencióival. Emiatt Lóczy a három év leltével le is köszönt az elnöki tisztségéről. Később azonban, — mikor már az ő tanítványai léptek sorompóba a társaságban — Lóczy ismét elvállalta az elnökséget három cikluson át 1905—1914 között. Azóta egészen új köntös-

ben és új tartalommal jelent meg Magyarország egyetlen földrajzi folyóirata.

Számos tanulmánya és elnöki cikke jelent meg ebben az időben a »Földrajzi Közlemények«-ben. Geológiai értekezéseit a »Földtani Közlöny«-ben adta ki. Általában a Földtani Társulat életében irányító szerepe volt, mint választmányi tagnak; arra azonban nem volt rávehető, hogy a társulat elnökségét is elfogadjja.

A M. Tud. Akadémiának 1888 óta levelező, 1901 óta rendes tagja volt.

Az egyetem földrajzi tanszékén minden erejével azon volt, hogy tárgyát hallgatóival megkedveltesse és iskolát alapítson nemcsak előadások, hanem gyakorlatok révén is. Ebben az őt megértő adjunktusa, *Cholnoky Jenő* odaadással támogatta. A tanítványok kiképzése szempontjából s egyuttal maga és asszisztenseinek okulása céljából hallgatóival pompás *utazásokat* tett meg nemcsak hazai vidékeken, hanem külföldön is. Így — egyebeken kívül — Románián és Odessán át a Kaukázusba; Oroszország északi részébe, Moszkva és Pétervár érintésével Finnlandba, Königsbergbe. Más alkalommal Olaszországba vezetett tudományos kirándulást Rómán át Nápolyba, onnét a Vezuvra, Strombolira, Szicília szigetén az Etnára, Palermoba. Felkereste hallgatóival Svájc glecsereit stb.

1908-ban új szakasz kezdődött *Lóczy* életében, mikor *Böckh János* nyugalomba vonulása után *Darányi Ignác* földművelésügyi miniszter meghívására a m. kir. földtani intézet igazgatói állását elfoglalta. Az ő vezetése alatt a m. kir. földtani intézet tagjai épen oly készséggel és lelkesedéssel dolgoztak, mint azelőtt. S ezért ért el fényes sikert az országos felvételek tekintetében. Mikor igazgató lett, sietett minden geológust és külső munkatársat felvételi területeiken meglátogatni azzal a szándékkal, hogy velük együtt a helyszini viszonyokat megbeszélje s a munkát az egész ország szempontjából összehangzóbbá tegye. Személyes tapasztalat alapján mondhatom, hogy mindegyik geológusunk odaadón támogatta őt munkájában; s a közös munkában való elfoglaltság révén *Lóczyt* mindegyik geológus megszerette.

Nagyobb bánatot okozott *Lóczy* lelkének az árván maradt földrajzi tanszék betöltésének ügye. Ő azt óhajtotta, hogy e tanszékét legmeghittebb tanítványa: az időközben a kolozsvári egyetem földrajzi tanszékére kinevezett *Cholnoky Jenő* foglalja el, kiben a természettudományi, jelesen geológiai alapon felépülő földrajz továbbfejlesztését biztosítotttnak látta. Ez az óhaja azonban nem teljesült. Pályázatot irtak ki s a kérvényezők közül *dr. Czirbusz Géza* kapta meg a kinevezést.

Czirbusz teljesen más irányban tanította a földrajzot, mint *Lóczy*; kiküszöbölt a földrajzból minden természetrajzi, különösen geológiai alapot s meglehetősen cinizmussal fordult *Lóczy* kiforrott földrajzi szisztémája ellen. *Lóczyt* bántották ugyan e felületes kirohanások, de azért külsőleg nyugalmat színelte. Felszólalt azonban ebben az ügyben egy távolabb álló: *Schafarzik Ferenc*, a műegyetemen az ásvány- és földtan tanára, ki védelmébe vette *Lóczyt* s a támadást erélyesen visszautasította.

Lóczy elkeseredését a m. kir. földtani intézet új munkaprogramjába temette el s — mintegy újult erővel — hozzálátott Magyarország észak-nyugati részének geológiai reambulációjához. Ezzel oly hatalmas tudományos munkát indított meg a Felvidéken a m. kir. földtani intézet geológusainak egy részével s néhány külső munkatárssal, mely csaknem páratlan a geológiai kutatásban. E kutatások csakhamar tisztázták a Felvidék régi — még a hetvenes évekből, a bécsi földtani intézet felvételi eredményeiből fennmaradt — geológiai térképeinek tévedéseit. Ezek a részletes jelentések azonkívül felvidéki tájainkról az értékes geológiai szelvények egész sorozatát közölték.

Igazgatóságának hatodik évében kitört a világháború. Ez az óriási világégés *Lóczyt* csodálatosképen hidegen hagyta. Fiai a háboruban nem vettek részt és így közvetlenül nem érintve, annyira belemerült a balatoni és felvidéki problémákba, hogy lelke a külvilágtól meglehetősen elzáródott. Csak később, mikor már mindenki erősebben érezte a háború vészes hatásait, csak akkor kezdte ő is komolyabban venni. A földtani intézet őt geológusa a fronton küzdött,

többen a front mögött teljesítettek katonai szolgálatot. E pótolhatatlan munkaerők hiányát Lóczy munkaprogramja erősen megsínylette, így felvidéki akciója is lassan haladt előre. 1918-ban teljesen végeszakadt ennek a nagyszabású munkának.

Az erdélyi földgáz felfedezése körül Lóczy neve is belekapcsolódik az események sorába, habár tevékenysége kezdetben a kálisó kutatás jegyében indult meg. Különösen *Hoitsy Pál* biztatására emelt szót Lóczy — akkor még a földrajz tanára — az erdélyi medence mélyfúrásos kutatása ügyében, kálisó nyerése céljából. Geológus kiküldését kérte, mire *Papp Károly* osztálygeológus — ki már az előző évben tanulmányozta a Mezőséget — *Böhm Ferenc*cel és *Buday Ernő*vel 1907-ben a Mezőséget igen részletesen bejárta. *Papp Károly* és a néhány napra hozzája csatlakozott Lóczy 1907 szeptember 21.-én Nagysármás határában jelölte ki az első fúrópontot. Ez a fúrás azonban nem volt eredményes. A második fúrást *Papp Károly* javaslatára *Kissármáson*, a *Bolygóréten*, báró *Bánffy Dezső* kis lobogó fürdője közelében telepítették. E fúrás 1908 novemberében indult meg s 313 m. mélyen megállapodva annyi gázt fakasztottak vele (864.000 m³ naponként), hogy ettől kezdve megindultak a további gázkutatások. E kutatásokat a pénzügyminiszterium rendszeresen megkezdte s az ügy élére *Böckh Hugót*, a selmecbányai bányamérnöki és erdömérnöki főiskola tanárát állította s őt miniszteri tanácsosi ranggal a minisztériumba be is rendelte.

Lóczy ekkor visszavonult azzal a tudattal, hogy az első mélyfúrásokat Erdélyben sikerült kieszközölnie.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium még 1913-ban megbizta Lóczyt, hogy oly mű megírásáról gondoskodjék, mely a Magyar Korona Országainak földrajzi és társadalmi viszonyait tömör előadásban ecseteli, nemcsak a külföldön burjánzó téves fogalmak eloszlása céljából, hanem saját magunk okulása kedvéért is. Ezzel Lóczy organizáló szeleme ismét elemében volt. Kiszemelte munkatársait s közös megállapodás alapján ki is osztotta mindenkinek témáját. Vele együtt 33-an voltak s ő maga, mint főszerkesztő, fenn-

tartotta magának az egybeállítás jogát. Arról volt szó, hogy mindegyik munkatárs saját témájáról néhány oldalnyi szöveget írjon. Normális időkben ez a munka néhány hónap alatt elkészült volna. A világháború miatt azonban e nagyon fontos munka kiadása 1918-ig huzódott el, mikor szép kiállításban, a Magyar Földrajzi Társaság kiadványaként — sajnos elkésetten — a könyvpiacra került. A hazánkat színlánkokra szétforgácsoló események forgatagában aránylag kevesen vették észre *Lóczy*nak ezt a remek alkotását.

E mű érdemleges tartalma 1914-ig terjed; az azután bekövetkezett eseményekből folyó változásokat nem veszi figyelembe. Egyesek azt vethetnék e munka szemére, hogy éppen ezért nem elég modern. Véleményünk szerint azonban ez a munka így, ahogy van, még sokkal aktuálisabb ma, mint valaha, mert bizonyítéka annak az önzetlen kormányzati munkának, melynek engedékenységet kisebbségeink is élveztek. Világnyelven való megjelenésekor e munkából megismeri a világ a való igazságot! E munka bevezető része került ki *Lóczy* tollából; s ebben a »Magyarország földtani szerkezete« című, mindössze csak 43 oldalra terjedő cikkben átnézetes módon, dióhéjban *Lóczy* mindent érint, ami hazánk geológiai szerkezetére vonatkozólag fontos. (»A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi és közgazdasági leírása.« Szerkesztette *Lóczy Lajos*, Budapest, 1918.)

1916-ban, mikor szövetséges seregeink a szerb ellenállást megtörték, több oldalról is megnyilvánult az óhaj a megszállva tartott s még csak kevésbé ismert ország tudományos átkutatására. Ily szándékkal lépett elő a M. Tud. Akadémia is s célja volt a Boszniával határos nyugat-szerbiai részek tanulmányozása. Az átnézetes geológiai felvétel megszervezését *Lóczy* vállalta el. Elemében volt ismét s hamarosan összetoborzotta a földtani intézetből munkatársait. Maga mellé vette még *Lajos* fiát is, — ki ma a közgazdaságtudományi karon a geológia professzora — a bányageológiai szempontok szem előtt tartása céljából még bányamérnököt is megbízott a munkában való részvétellel. Összesen tizenketten vettek részt e munkában. A kutatás tartama alatt a

katonai parancsnokságok részéről a leghathatósabb támogatásban részesültek.

Lóczy magának az egész Boszniát körülfogó területből az oroszánrészt tartotta fenn, vagyis a Kutsevo planinától, tehát körülbelül Zvornik-Valjevo környékétől egészen a Lim vidékéig. A Száva felé eső területeket a m. kir. földtani intézet tagjai és részben fia látták el. A Limen túl Montenegró felé és magában Montenegróban *Vadász M. Elemér* és *Kormos Tivadar* dolgozott. A magának fenntartott rész bejárásában fia segédkezett neki.

A földtani intézet tagjainak utijelentései és saját megfigyelései s gyűjtései alapján az egész bejárt területről az összefoglaló ismertetést bámulatos szívésséggel kevéssel halála előtt ő maga írta meg. E munka német szövegén látszik, hogy a szerző már nem simíthatott rajta; de azért témáját kimerítő, felette becses forrásmű. Különösen szép a műhöz csatolt 1:200.000 méretű átnézetes geológiai térkép és nagyon becsesek a közölt szelvények. [Weil. Prof. Dr. Ludwig v. Lóczy sen.: Geologische Studien im westlichen Serbien (Ergebnisse der von der Orient-Commission der Ung. Akad. d. Wiss. organisierten Balkanforschungen. II. Band, Geologie); 146 gr. 8 Seiten mit 2 geol. Karten und 2 Profiltafeln, herausg. mit Hilfe Ihrer hochgeb. Gräfin Ludw. Károlyi, geb. Gräfin Hanna Széchenyi. Berlin und Leipzig, 1924. Walter de Gruyter et Co.]

A felkarolt terület sztratigrafiájára vonatkozólag megemlíthető, hogy sikerült Lóczynak kövületek alapján a devan formáció jelenlétét megállapítani. Sokkal elterjedtebb azonban az alsó karbon és a perm. Nagy kiterjedésű a triász (werfeni palák, kagylós mészkő, felső triász dolomit és dachsteini mészkő). Neritikus jura-lerakódások és alsó krétabeliek nem fordulnak elő; ez idők alatt a bejárt országrész szárazulat volt, csupán csak egyes mély besüppedésekben képződtek a mélyebb tengeri fáciesű tuffit-lerakódások, melyek fedőjükben diabázlavatakarókkal kapcsolatosak. Ezeket főleg a júra idejében képződötteknek tartja. A felső kréta lerakódásai ismét nagy kiterjedésűek és erősen transzgresszív jellegűek, ami a terület egykori süllyedé-

sének eredménye. Az utána következő emelkedés okozta az óharmadkori rétegek elmaradását. A miocénban újra folytatódik a tenger munkája, de csak a mi Alföldünkre tekintő előhegységek körül és a dél felé behatoló öblökben. A pliocén édesvizi tavai, melyek elszórtan a hegységben is találhatók, még megoldatlan problémát rejtegetnek. Ámbár nem valószínűtlen, hogy erre felé lehetett a pannóniai medencének az összeköttetése a nagy déli limnikus szárazulattal a mai Égei tenger területén. A tömeges kőzetek, gránitok, gabbrok és szerpentinek legfőképen.

A hegység paleozoi lerakódásai gyűrődöttek, a triásztól kezdve azonban már rögzös jellegűek. Messze menő áttolódások *Lóczy* szerint nincsenek; inkább rövidebb pikkelyes rátolódások jellemzők a bejárt terület karszti részére, főleg a Lim környékén.

Lóczy rövid idő alatt bravuros munkát végzett, melyben sok az új megállapítás és útmutatás. Ezzel a balkáni irodalomban valóban örökös emléket biztosított nevének s egyúttal a M. Tud. Akadémia dicsőségét is öregbítette.

1919-ben, a véres proletárdiktatúra idejében, a direktórium ítélkezése alá kerültek a legkiválóbb tudományos testületeink (a M. Tud. Akadémia, Királyi Természettudományi Társulat, Földtani Társulat, Földrajzi Társaság stb.), főiskoláink (Egyetem, Műegyetem), valamint a gyűjteményekkel összefüggő intézetek is (M. Nemzeti Múzeum, M. Kir. Földtani Intézet stb.). A direktórium mindezeket a sok évi munkára visszatekintő intézeteket és társulatokat a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban összehívott társulati és intézeti vezetők jelenlétében átvette. *Lóczy* ezen az ülésen nem volt jelen.

Nemsokára azonban a direktórium a Természettudományi Társulat üléstermébe tanácskozó ülésre idézte meg a m. kir. földtani intézet és a földtani társulat tagjait, továbbá oly tanárokat, geológusokat és bányászokat, kik a geológia ügye iránt közelebről, vagy távolabbról érdeklődtek. Itt azt a kérdést vetette fel a direktórium, vajjon fenntartandó-e a földtani intézet a jövőben is és mik volnának a legsürgősebb feladatai? E kérdés bevezetéseképen

Lóczyt erős támadás érte, mert az előadó részrehajlással és mulasztással vádolta. Erre *Lóczy* — kinek talán leginkább az fájt, hogy ez a támadó hang éppen volt tanítványai és meghitt balatoni munkatársai egyik megtévedt csoportjának véleményeként hangzott el — mélyen felindulva utasította vissza a támadás személyét bántó részét. A tárgyi mulasztásokat illetőleg pedig kijelentette, hogy az intézeti kiadványok és térképek szaporább kiadását mindig sürgette, de különböző okokból sikertelenül. Önérzetes tiltakozását másnap írásba foglalta s átadta a népbiztosságnak; egyúttal felmentését kérte az igazgatói teendők alól.

Erre *Lóczyt* nyugdíjazták. A fővárosból csopaki otthonába vonult vissza, hol a tudományos munkában keresett vigaszt: szerbiai utazásainak eredményeit állította össze.

A tanácsköztársaság bukása után *Lóczy* azonnal feljött Budapestre, hogy igazgatói állását elfoglalja. Egyúttal — megromlott egészsége szempontjából — végleges nyugdíjazását kérte és 1919 november 1.-én véglegesen megvált a földtani intézet vezetésétől.

1918 november közepén megalakult a »Magyarország területi épségét védő liga«, mely mindenekelőtt azt tűzte ki feladatául, hogy a külföldet Magyarország valódi helyzetéről felvilágosítsa. Elnökül *Lóczyt* választották meg. Ő éppen akkor fejezte be a Földrajzi Társaság kiadásában megjelent munkáját, melyet fentebb már említettünk. Azonkívül *Lóczyt* külföldön is sokan ismerték. Erősen megtámadott egészsége ellenére is nagy ambícióval vállalta el a neki szánt méltóságot s december 14.-én az első közgyűlés elnöki megnyitóját meg is tartotta. Igyekezett a ligát tovább is lelkesedéssel szolgálni, de egészsége nem bírta, úgy hogy az 1919 decemberi közgyűlésen már le is köszönt.

Végleg csopaki otthonába költözött, hol nagy lelki erővel dolgozott élete utolsó napjáig. 1920 tavaszán néhány hetet Budapesten töltött, tudományos üléseken megjelent köztünk rugékonyan, fiatalos kedvvel. És azután — többé már nem láttuk Budapesten...

Lóczy Lajos csupán csak a tudományának élt. Lelki világát a tudománya töltötte be s tudományáért elhanyagolt

és feláldozott mindent. Annyira elmerült saját problémáiba, hogy sokszor a legfeltűnőbb politikai vagy társadalmi események is elkerülték figyelmét. Ez az elmélyedése saját tudományába volt oka szórakozottságának is.

Pihenést, fáradságot nem ismert, állandóan problémái megfejtésén dolgozott.

Csak családjának sikerült néha rövidebb időre a munkától elvonni őt. Családja körében mindig igen jól érezte magát s a családi kör melegségében rövid időre még munkájáról is megfeledkezett. Mert családját a legnagyobb gyengédséggel és a legforróbb szeretettel imádta.

A meleg családi érzés s édes anyja rajongó szeretete csillámlik ki minden leveléből, melyet khinai útja tartamán édes anyjának írt. Második nejével, *verebélyi Marzsó Katalinnal* s három gyermekével boldog családi életet élt. A családi tűzhely éltető melege nyugtatta meg kedélyét akkor is, mikor 1919-ben alaptalan támadások érték.

Lóczy páratlan tudása előadásában és írásaiban is megnyilvánult ugyan, de legjobban szembeszökött kint a szabadban. Ekkor csodáltuk leginkább éleslátását és nagy tudását. A legkisebb részleteket is azonnal észrevette; de azért csak akkor vont következtetéseket észleleteiből, ha már minden oldalról megvilágítottnak látta a kérdést. Pedig az ő elméje sokszor kevés adatból is tudott volna helyesen következtetni. Ezt sokszor láttuk, mikor vele együtt jártunk s sokszor megcsodáltuk, hogy gyakran egy-két adatból ő már előre képes volt megkonstruálni a tektonikai viszonyokat. A további adatok halmaza azután igazolta éleslátásának helyességét és csak e sok adat alapján mondotta ki véglegesen azt a tételt, amit már előre — néhány észlelet alapján — feltételelesen felállított.

A külső munkák folyamán ismertük őt meg legjobban s szerettük meg valamennyien, kik vele érintkeztünk. Ekkor tárult fel előttünk páratlan jó szíve, közvetlensége és szeretetreméltó modora, melyekkel mindenkit lebilincsel. Ilyenkor láttuk igazán, hogy csak tudományának él!

A feltevéseket nem szerette s csak a végső esetben és nem szívesen nyult hipotézisokhoz. A teóriákat sem szerette;

bármilyen hangzatosak is voltak. Csak a tényeket s a tényeken felépült következtetéseket becsülte.

Mikor a takaró-elmélet a múlt század végén s e század elején kifejlődött, természetesen Lóczy is foglalkozott e kérdéssel. Annál is inkább, mert khinai útján a Himalájában fordított szelvényeket észlelt. Mégis a takaró-elméletet igen óvatosan fogadta. És nem is talált takarókat a Magyar Középhegységben. Sőt a Kárpátok hegláncában sem talált olyan nagy távolságokról áttolt redőhomlokot, mint aminők az Alpesekben ismereteseek.

Lóczy tudományos eredményei a külföld elismerését is teljes mértékben kivívták. Már khinai útja után ismert neve volt külföldön is. Sőt azon az ázsiai területen, hol ő járt, hosszú időn keresztül az ő megfigyelései döntöttek vitás kérdésekben.

Sven Hedin a Himalájától északra hatalmas hegláncot fedezett fel, melyet Transhimalájának akart elnevezni. A londoni legkiválóbb geográfusok ekkor Lóczyhoz fordultak, hogy helyes volna-e a Transhimalája elnevezés? Lóczy válaszában felhívta az angolok figyelmét arra, hogy ő a Széchenyi-expedíció tudományos eredményeinek I. kötetében — már 20 évvel előbb — így nevezte ezt a területet. (Lásd: Cholnoky: Lóczy Lajos, Földrajzi közlemények XLVIII. p. 73.)

Lóczy nemcsak munkái és levelezése révén került kapcsolatba külföldi tudósokkal, hanem sok külföldi útján is. Mindig kereste a kapcsolatot a külfölddel. Nemzetközi földrajzi és földtani kongresszusokon több ízben képviselte hazánkat (Bern, Düsseldorf, Stockholm, London, Róma stb.). Mikor a földtani intézet igazgatójává kinevezték, 26 európai város földtani intézetét látogatta meg. 1909-ben Londonban kormányunk kiküldöttjeként a világtérképre vonatkozó tárgyalásokon vett részt. 1909 tavaszán rendezte Budapesten az I. nemzetközi agrogeológiai konferenciát. 1911-ben Romániában végzett vizsgálatokat a petroleum-területeken, melyeket már régebbi utazásaiból is ismert. Ekkor Károly király Lóczyt — a petroleumkutatások terén

kifejtett érdemei elismeréseül — a román koronarend középkeresztjével tüntette ki.

Ennél több fejedelmi kitüntetésben nem is részesült. De annál több tudományos testület hajtotta meg zászlóját Lóczy munkássága előtt. A M. Tud. Akadémia nagyjutalmával 1896-ban a Széchenyi-féle expedíció eredményeit tüntette ki; ez a kitüntetés jórészen Lóczy érdeme. A mű III. kötetében megjelent munkájáért Lóczy a Marcibányi mellékdíjat kapta. A francia tudományos akadémia Lóczynak a Széchenyi-féle műben megjelent két munkáját 1900-ban a 3000 frankos *Csihacsev-díjjal* tüntette ki. 1911 május 26.-án Lord Curzon személyesen adta át Lóczynak a Royal Geographical Society tiszteleti tagsági oklevelét és az angliai geografusok jubiláris érmét. Balatoni munkáját a Magyarhoni Földtani Társulat 1915-ben a *Szabó József-éremmel*, a M. Tud. Akadémia 1916-ban a nagyjutalommal tüntette ki, 1920-ban tiszteleti tagjává választotta.

Lóczy nemcsak a M. Tud. Akadémiának volt tagja, hanem minden természettudományi társaságban és mozgalomban irányító volt. A Szent István Akadémia IV. osztálya tiszteleti tagjává választotta. A Magyar Földrajzi Társaságot Lóczy emelte európai nivóra; a Magyarhoni Földtani Társulat és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat választmányában mindig döntő szava volt.

1896-ban a Pázmány Péter tudományegyetem tiszteletbeli doktorrá, 1907-ben a m. kir. Józsefműegyetem tiszteletbeli műszaki doktorrá választotta Lóczyt.

Lóczy egész életén át puritán egyszerűségben élt. Nagy tudása és összeköttetései révén mehetett volna külföldre olyan geológiai munkákat végezni, melyek aránylag könnyűszerrel pénzt szereznek. Ő azonban önzetlen tudós volt, a tudományt csak magáért a tudományért szerette! Megmaradt élete utolsó percéig szegény, de rajongó tudósnak!

Tekintetes Akadémia!

Lóczy munkáit sorra méltatnom e megemlékezés keretében lehetetlen. Ehhez köteteket kellene írnom. Munkáinak jegyzékét *Cholnoky* foglalta össze a Földrajzi közlemények XLIII., 75—82. lapján. El nem mulaszthatom azonban, hogy Lóczy három legnagyobb alkotását — legalább vázlatosan — e helyen bemutassam.

Lóczy első munkaterülete a Hegyes-Drócsa volt, melyhez gyermekkori emlékei révén vonzódott. E hegység szembetűnőbb részeit uttörőképen *Peters* és *Wolf* tanulmányozta. *Wolf*nak gazdag odvas-konopi gyűjtéseit, valamint *Hofmann Károly* gyűjtését is *Schlönbach* határozta meg 1867-ben. Ily előzmények után kezdett Lóczy a Hegyes-Drócsával foglalkozni. Erre vonatkozó értekezéseit a kínai útja előtt 1874, 1876 és 1877-ben a Földtani Közlönyben közölte. Hazaérkezése után hat nyáron át térképezte e hegységet (1883—1888). Felvételét egészen Erdély széléig kiterjesztette s megfigyeléseinek eredményei a m. kir. földtani intézet »Évi jelentései«-ben jelentek meg. Munkája haladásával szélesedett látóköre s több ízben kiegészítette vagy részben helyesbítette első impresszióit. Ennek tulajdonítható, hogy munkáiban még nem nyújtja a Hegyes-drócsa geológiai viszonyainak befejezett képét, amit legjobban ő maga érzett. Későbbi éveiben szándéka volt, hogy a Biharra és ezzel kapcsolatban a Hegyes-Drócsára is visszatér; de sajnos, erre a sors nem adott neki időt. Értekezéseiből és jelentéseiből azonban mégis kibontakozik előttünk a Hegyes-Drócsa szilárd alapváza.

A Hegyes-Drócsa a Bihar és az Erdélyi Érchegység rendszerének legdélibb s Ny-i irányban a Fehér-Körös és a Maros közt legmesszebbre az Alföld felé kiugró elaggett tönkfelületű horsztja. A 66 km. hosszú hegység Ny-K-i irányú vízválasztóvonalának két legjobban szembetűnő kúpja a Hegyes (806.6 m) és a Drócsa. Mivel a hegység tektonikai szerkezete és képződményeinek uralkodó csapása NyD Ny-KÉK-i, a képződmények keresztezik diagonálisan

az orografiai vizválasztó vonalát. Ezért *Lóczy* e hegységet *diagonális horsztnak* nevezi.

Az alaphegység uralkodó kőzete a fillites *agyagpala*, mely tele van fehér kvarcitlencsékkel és kvarcitpadokkal. Számos *diorittörmzs* tört rajta keresztül, minek következtében az agyagpala számos helyen amfibolitává, földpátos kvarcittá, kloritpalává stb. stomolitosodott. A diorit intruzióját *gránit-áttörések* követték, melyek nemcsak a palákat, hanem a dioritot is áttörték. A diorit és gránit közösen elfoglalta területek közt legnagyobb a Paulis és Konop közt levő: a Hegyes hegység rész D-i lejtőinek kétharmada. E csaknem 200 km² terjedelmű területnek DK-i része gránit, mely a Maros balpartjára is átszap s ott a Lippától ÉK-re levő dombokat alkotja. A hegység DK-i részén Soborsintől egészen az erdélyi egykori határig hatalmas eruptív vonulatot találunk, mely a Paulis-Kladova környékénél 3—4-szer nagyobb. Ez a vonalak sokféle bázisos eruptív kőzet összessége: gabbro, diorit, dioritporfirit, diabáz, szerpentin stb. Ezeken gránit és kvarcporfir tört át.

A gránit törmzseit sok helyen (pl. a paulisi szorosban is) turmalinos pegmatittelek kísérik, mint már 1862-ben *Cotta* is megfigyelte. A szlatinai völgyben a gránit és pegmatit kísérete gnájsszá és csillámpalává injiciálta a fillites palákat. Nyilván e hatalmas intruzívumok fellépésével karöltve gyűrődött meg a fillitformáció redőkbe. Sem a palák, sem az intruziók kora nem volt megállapítható. *Lóczy* azonban valószínűnek tartja, hogy régebb paleozoos üledékekből képződött a fillitformáció. Feltűnő, hogy a hegység Ny-i felében az erozió egészen a batolitok szintájáig lehatolt (főleg Paulis körül), míg a Dk-i részben ugyanezen magmák eruptívumai: dioritporfirit-, diabáz-, porfir-, porfirit-lávák ma is a felszínen vannak.

A filliteken diszkordánsan telepszene azok a szürke agyagpalák és arkózák (főleg a Hegyes csúcsának D-i lejtőjén, Nádosai fővölgy, Szlatinai völgy forrásvidéke táján), melyeket *Lóczy* »régi üledékes képződmények« néven foglalt össze. Ezeket a m. kir. földtani intézet a most kiadni szándékolt átnézeti térképen a felső karbon színével jelzi.

Lóczy kiemeli, hogy a diorit és a gránit ezek közt a rétegek közt intruzió-módjára fordul elő és hogy az intruziók folytán ezek a rétegek sok helyen igen erősen metamorfizálódtak. A Hegyestől Ny-ra kisebb-nagyobb területeken előforduló arkozákat és konglomerátumokat a földtani intézet legújabban a felső permbe helyezi. Régi (karbon és perm) kőzetek fordulnak elő még a hegység É-i oldalán a Világos-Taue-i keskeny vonulatban; itt fedőjükben sötét-színű, bitumenes mészkő és dolomit telepszik. A mészkő márgásabb padjaiban Lóczy crinoidea-nyéltagokat talált és ezek alapján a mészkövet a Kodrun hegység *triász* mészköveihez hasonlítja. Jelentős ez a megállapítása, hogy a diorit és a gránit intruziói ebben a triász mészkő-dolomit-csoportban nem mutatkoznak.

Tehát a Hegyes-Drócsában a palozoikum után egyes területeken szedimentáció ment végbe, még pedig a karbonban és permben kontinentális, a triászban pedig marin fáciessel.

A hegységen NyDNy-KÉK-i irányban rézsút 50 km. hosszúságban *tithon-neokom* vonulat húzódik végig. Orografiailag e vonulat azt az árokszerű depressziót foglalja el, mely a hegység Ny-i (paleozoos pala-, diorit- és gránitból álló) alaphegység része és a DK-en levő eruptívumok területe közé esik.

E csatornaszerű kitöltés szedimentumai közvetlenül az alaphegység kőzeteire települtek (Milová, Lippa) és főként konglomerátumok és csillámos homokkővek. Lóczy a homokkőben levő vékony márgapadokban aptychusokat talált (*A. punctatus*, *A. cfr. Beyrichi*) és azért e kőzetek fekéregióját tithon-korinak tekintette. E homokkő-komplexus további hatalmas zöme azonban feltétlenül neokom kori.

Neokom kárpáti homokkő néven Lóczy azokat a kékes-szürke vastag homokkőpadokat és sötét agyagpalával és homokos márgapalával váltakozó hieroglifás homokkőveket foglalta össze, melyek Konopon patellinákat (*Orbitulina*) tartalmaznak. Ez a rétegkomplexus a rézsútos krétazóna szélesebb DK-i szalagja. Ez a mokom homokkővonulat erősen gyűrődött rétegei közt szaruköves mészkőszirteket tar-

talmaz; ezeket Lóczy néhány bizonytalan kövület alapján tithon koriaknak sejtette. 1884-ben *Pethő Gyula* igazolta Lóczy sejtésének helyességét. Meg van e vonulatban a *gosau* emelete is; kevésbé gyűrt rétegei (kivált Madarsák körül) ÉNy felé túlterjeszkedve közvetlenül a hegység drócsai részének agyagpaláira telepsznek rá; vastagságuk Lóczy szerint cca 200 m. Lóczy megállapította a *gosau*-képződmény jellemző rétegcsoportjait s kövületek alapján tisztázta a *gosau* jelenlétét. A Kornye-völgy és a konopi völgy közé eső árokban a szénnyomokat tartalmazó csomós szennyes mészkőből számos nagy rudistát gyűjtött. Marosmonyoró-Gross tájékán a konglomerátumok közt sötét homokos anyagot talált lignittelepekkel és édesvizi kövületekkel (Omphaliák). Ez adatokból az tűnik ki, hogy 6—8 m vastag szintben édesvizi terresztrikus fácies szakította meg a kis mélységű sósvizi lerakódások folytonosságát. Fedőjükben vastag márgás homokkőpadok telepsznek actaeonellákkal. Néhol csak fedőrétegek kvarchömpölyöktől és fillitdaraboktól konglomerátosak. Helyenként e fedőrétegek finomabb szemű homokkövek, tele sósvizi fauna elemeivel (*Ostrea vesicularis* Lk, *Spondylus* cfr. *striatus* Sow., *Janira quadricostata* Sow., *Crassatella macrodonta* Sow stb.).

Szintezési táblázatában kimutatta Lóczy, hogy ezek a *gosau* rétegek az *alpesiekkal* azonosíthatók.

Lóczynak e megállapításaiból kitűnik, hogy a Hegyes-Drócsa hegység krétakori (neokom-*gosau*) lerakódásai sztratigrafiai és tektonikai tekintetben a nagy bihari hegycsomó D-i és DK-i oldalán felkanyarodó széles krétaöv folytatásai (azzal a megjegyzéssel, hogy az utóbbi zónában a neokom kárpáti homokkő az uralkodó, a *gosau* emelet pedig alárendelt [Felsővidra]). A flis vonulat gyűrődése a *gosau* emelet előtti időben, tehát a középső kréta idejében ment végbe. Ez a gyűrődés erősen megzavarta a tithon-neokom lerakódások eredeti helyzetét: erős ráncosodást hozott létre, sőt *átbuktatott redők* is keletkeztek, az egymástól elszakadt részek *pikkelyesen* tolódtak fel egymásra. E közben a keményebb mészkőből álló tithon-üledékek mintegy kitolódtak a fekvőből, mint *szirtek*. Mindamellett

az uralkodó dőlés DDK-i. Erre az erősen megzavart alapra helyezkedett el azután a felső kréta szintesen és helyenként É felé transzgredálva és azóta is csak kisebb megbillenésekben volt része.

A *paleogén* idéjén keresztül a Hegyes-Drócsa száraz volt. A neogén üledékek a Csigér és a Fehér Körös völgyében megvannak. A Hegyes-Drócsa É-i lejtőjén is megtalálta Lóczy a felső mediterrán lerakódásokat (Felménes, Keszteménes). Közvetlenül a gyűrődött fillitekből álló alaphegységre agyag, fölötte mészköves és krétás agyagrétegek telepsznek, a Brémia völgyben a triász dolomitra fehér dialomacea-pala és sötét hidrokvarcit rakodott rá. E lerakódásokat agglomerátumos *andezittufa* borítja. A tufa fölött helyenként a szarmata rétegek jelenlétét is kimutatta Lóczy. A Körös és a Csigér völgyében a szarmata emelet fedőjében mutatkozó andezittufa felett pannóniai rétegek kerülnek el, sok helyen babércecs agyagtól takarva.

A hegység D-i oldalán, a Maros völgyében a neogén lerakódásoknak nyoma sincs. A miocén időben az Erdélyi medencét az Alfölddel a mai Alsólapugy, Nagykastély, Marzsina vonala kötötte össze a mai 336 m magas holgyai hágón át. A Maros vonala csak későbbi tektonikai elmozdulások folytán alakult ki.

»Felső neogén kavics« néven azt a forrásokban gazdag kavicstelepet ismerteti Lóczy, mely a Maros Lippa-Arad-i szakaszából 14 km szélesen húzódik DDNy-i irányban Vingán át a Béga felé. Belőle *Mastodon arvernensis* és *Aceratherium incisivum* Kaup fogazatok maradványai kerültek elő. Ez a helyi kavics a pannóniai emeletnél fiatalabb, a pleisztocénál idősebb. Ezért nevezte Lóczy »felső neogén«-nek.

E kavicstelep geológiai kora a mai tapasztalataink szerint a *levanti emelet*; még pedig a kavicstelep fekéje a legnagyobb valószínűség szerint a felső pannon (*Congerina rhomboidea* szint) emeletbe tartozik, felső része a *levanti emeletbe*.

A Hegyes-Drócsa negyedkori képződményei: *óriási kavicstelepek* és *babércecs barna agyag*.

A magasan fekvő óriási kavics különösen két völgyfeneket töltött fel; ezek csekély eséssel D-ről É felé lejtnek. A kavics déli, kétségkívül elszakadt első feltünése a Berzova és Monoristya felett levő magaslatokon észlelhető. A kavics anyaga a Hegyes-Drócsa főláncából való kvarcit, szericites kvarcitos fillit, kvarcbreccsa és arkoza; a kavicsok nagysága különböző, néha m^3 méretét is eléri. Az egyes kavicszemek csak kevéssé koptatottak, de sokszor simított lapuak. E pontok mintegy 3 km-re vannak a Hegyes-Drócsa mai alacsony vízválasztójától D-re; magasságuk 400 m körüli. Innét lejtnek ezek a hatalmas régi medrek — függetlenül a mai hegy- és vízrendszertől É felé a kavicsal borított vízválasztón keresztül. A kavicstelep 30—33 m vastag s kemény agyagba, vagy kvarcporondba van beágyazva.

Az aranyági völgyben szintén van egy, az előbbitől független kavicstelep. Ez is óriási kavicsokat tartalmaz. Ilyen óriási kavics, mely szintén kemény, szürke homokos agyagba van ágyazva, a hegység D-i oldalán is található úgyszólván mindegyik völgyben, így pl. a kladovai völgyben, a ménesi és paulisi árkokban. Sőt még a Maros balpartján a lippai szállásoknál is megtalálta Lóczy ezt a kavicsot.

Lóczy ennek a hatalmas elterjedésű óriási kavicsnak képződését legalább is az ó-pleisztocénban kereste s a vízi erőkön kívül még kisebb mértékben a jég hatására is gondolt (a jég szerepe a mai ismereteink alapján nem valószínű).

Nevezetes továbbá még a radnai vízszintes kavicsteraszs, a mai folyó fölött mintegy 50 m magasan. Ez a kavics vörös babércecs agyag alatt terül el, felső rétege aprószemű, alsóbb része durvább tömböket is tartalmaz. A nagy tömbök — melyek $0.5 m^3$ -t is elérnek — főképen a közeli gránitból és dioritból valók; az aprószemű kavics távolabbról kerülhetett ide.

Pleisztocénkori képződmény még a lösz és a babércecs agyag. Temesmegye északi részében a lösz közvetlenül borítja a felső neogén kavicsot; előfordulása nem általános

s csak fölötte következik a 12—15 m vastag *babérces barna agyag* takarója, mely úgyszólván az egész teknő térszínét föl egészen 300 m-ig takaróként befedi.

1885-ben tanulmányozta Lóczy még az aradi Hegyalja előtt elterülő lapályt is, melyen a Maros alluviumán kívül még az a nagy törmelékkúp is feltűnik, mely a ménesi »Szárazér« mentén a Tisza felé lejt, a világosi »Szárazér« mentén azonban a Fehérkőröshöz tartozik. Ezen a területen csaknem mindenütt a közel 1 m vastag humuszos barna termőtalaj alatt kavicsot találunk, mely teljesen hasonló a Maros mai kavicsához. Ebből az következik, hogy Erdély főfolyója az ó-holocén időben ÉNy-i irányban tört elő az ópálosi szorosból. E törmelékkúp lapályán Lóczy magasabb fekvésű ó-holocént is megkülönböztetett. Ennek altalajában 20—27 m-ig kavics-, homok- és agyagrétegek váltakoznak egymással; eddig még nem bizonyos, hogy ezekben nincsenek még régibb (pleisztocén, esetleg pliocén) kavicsok is. Az államvasutak aradi pályaudvarán fúrt kútban 9.52 m mélyen néhány cm vastag lignit-telepet találtak.

A Hegyes-Drócsa csapása a nyugati végén Ny-K-i, Konop-Milova tájától kiindulva KÉK-i. E vonulatában kétségtelenül összefügg a Fehér Kőrösön túl fekvő Bihar hegység déli részeivel. A hegység derekát átszelő völgyben kréta üledékek halmozódtak fel, melyek közül a mélyebb (neokom) kárpáti homokkő szintjei erősen gyűrődtek, a felettük következő felső kréta (gosau) emeletbeli üledékek kevésbé diszlokálódtak. Ebből következik, hogy a mezozoikumban a hegység gyűrődése a gosau emelet lerakódásait megelőzte.

A Fehér Kőrös völgyének neogén lerakódásai és andezitos-dácitos eruptív termékei — főleg tufái — megszakítják a madarsáki és halmágyi krétát. Vajjon a Fehér Kőrös e szakasza kimosás eredménye-e, vagy tektonikai sülyedésnek köszönheti képződését? Lóczy inkább a sülyedést tartja valószínűnek az andeziterupciókra és hévforrásokra való tekintettel.

A Széchenyi-féle expedíció három kötetben jelent meg. A nagy munka címe: »Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásának (1877—1880) tudományos eredményei«. Ebben a monumentális műben Lóczy két munkát irt. Az egyik a mű első kötetében »A geológiai megfigyelések leírását és eredményeit« közli 428 oldalon, 167 rajzzal és 11 táblával; a másik »Fosszilis emlős és puhatestű állatmaradványok leírása és paleontológiai-sztratigrafiai eredmények« címen jelent meg 188 oldalon, hat táblázattal és XI litografált táblával. Mind a két munka hatalmas alkotás és nélkülözhetetlen forrásmű. E helyen főként a második munkáról emlékezem meg kissé részletesebben néhány szóban; ezt a munkát tüntette ki a M. Tud. Akadémia a *Marczibányi mellékdíjjal*.

A főként geográfiai célok jegyében működő expedíció keretében rendszeres geológiai kutatásokról szó nem lehetett. Mégis rendkívül becsesek ezek az útvonalakon tett szaggatott megfigyelések, mert túlnyomó részben teljesen ismeretlen területekre vonatkoznak s ennél fogva hízagpótlók.

A Kuen-lün kelet felé Seu-hszi tartományon át egészen Ho-uanba terjedő *Szin-ling-san* láncának legrégibb kőzetei *gránit*, egyéb régi eruptívumok, *kristályos palák* és a többé-kevésbé *metamorj képződmények*. Ezek fölött, főleg a hegység déli oldalán a *kambriumi* és *szilur* lerakódások következnek. Ezekből *br. Richthofen* trilobitákat, brachiopodákat és korallokat gyűjtött volt.

A következő *devon formáció br. Richthofen* északibb kutatási területén nem fordul elő. A Széchenyi-féle expedíciónak ellenben alkalma volt a devon lerakódásokat Kan-szu legdélibb részében, a Szin-ling-san déli oldalán, továbbá Sze-csuenban és Jün-nanban felfedezni. A Kan-szui lelet és a Sze-csuenban gyűjtött fauna középső devonkori és legjobban a németországi Eiffel közép-devonjához hasonló. A nevezetes együttes fauna 3 lamellibranchiátából, 16 brachiopodából és 9 korallból áll; köztük a *Chonetes orientalis*-t és a *Camarophoria Szü-tschuan-ensis*-t új fajokként irta le Lóczy. A közép-devon gyűrődött; rétegei hozzájárul-

nak a nagy sze-csueni medencét északról körülfogó láncvonulatok alkotásához, melyek a D-É-i hátsó indiai és a Ny-K-i Kuen-lun-i hegyrendszert egymással összekötik.

A karbon-formáció, melyet *Richthofen* San-szi-ban nagy elterjedésben látott, a Széchenyi-expedíció útján is tekintélyes területeket foglal el: Sen-szi tartományból ÉNy-i irányban Lan-csou-fu felé húzódik Kan-szu-ban, de azután onnét tovább a Nan-shan É-i oldalán, vagyis a Gobi-sivatag szélén Szu-csoun keresztül csaknem An-szi-fan-ig vonul. A karbon-rétegek a Szin-ling-hegység felépítésében is résztvesznek és hosszú sávokban jelentkeznek a Hátsó Indiából észak felé érkező vonulatokban is. Az előbbi helyeken csak a felső karbon-triász homokkő fordul elő; Nansan alján csaknem szakadatlan vonulatban a kőszénet tartalmazó karbon bukkan fel és Teng-tjan-csing primitív szénbányájának feltárásaiból került elő a legtöbb kővület. A kővületes rétegek a széntelepekkel váltakozó telepedésben vannak; együttesen a szén-formáció 78—80 m vastag csoportot képvisel. A másik két lelőhely tovább ÉNy-ra San-ta-sien és Nan-Kuo-csai. E három pontról, vagyis Kan-csou-fu környékéről való — a Gobi déli szélén — a Lóczy-féle nevezetes felső karbon fauna. E faunában túlnyomók a brachiopodák (28 faj), melyek közül a *Spirifer mosquensis* Fischer a *Sp. cfr. duplicicosta* Phillips (mely igen közel van a *Sp. supramosquensis* Nikitin fajhoz) és a *Productus cora* d'Orb. stb. a nan-sani karbonnak az urali és az oroszországi karbon lerakódásokkal való szoros kapcsolatát bizonyítják. Lóczy e faunában a következő új fajokat ismerte fel: *Phillipsia kansuensis* Lóczy, *Nautilus* (*Temnocheilus*) *Waageni* Lóczy, *Bellerophon* (*Bucania*) *incerta* Lóczy, *Loxonema* *Széchenyii* Lóczy, *Macrochilina* *Kreitneri* Lóczy, *Chonetella dubia* Lóczy.

Lóczynak ez a megállapítása, hogy t. i. Khína északi része karbonjának fizikai viszonyai és ennél fogva sztratigrafiája is általában az orosz fácieshez közelebb áll, mint a nyugati, németországihoz, oly időben történt, mikor még *Richthofen* is a német karbonhoz hasonlónak tartotta a khinai karbon-képződményeket. *Richthofen* helyzete ne-

hezebb volt, mint Lóczyé, mert *Richthofen* Khina északi részében (Honan, San-szi, Sen-szi) tengeri faunát egyáltalában nem talált, hanem csak fogyatékos növényi maradványokra akadt. Ma tudjuk, hogy éppen a hetvenes évekig kivételesnek gondolt orosz sztratigrafia általánosabban több helyen előfordul.

A Nan-sanban a hegyképződés a kARBONT megelőzőtt gyűrődéssel végződött, úgy hogy a transzgredáló kARBON tenger üledékei — helyi jellegű vetődésektől eltekintve — még ma is elég nyugodt településűek. Ez a kARBON tenger É-i Khinából a Kuen-lün (Nan-san) hegyláncaitól É-ra Oroszország felé huzódott. A felső kARBON idejében megindult azután e területen a szárazulat kialakulása, s ekkor nagy terjedelmű lápok képződtek, melyekből paralikus jellegű gazdag kőszéntelep-sorozatok keletkeztek. Ellenben a Kuen-lün láncaitól D-re a felső kARBON tengernek az a része dominált, mely India tájáról nyult ide Dél-Khinába (Batang) s amelynek üledékei a rájuk rakodott permiektől egyáltalában nem különíthetők el, miért permokARBON néven foglaltatnak össze. Északon szárazulat váltotta fel a sekély mélységű felsőkARBON tengert, délen azonban a permokARBON tenger hosszabb életű volt, úgy hogy még a triász periodusig fennmaradhatott.

A batangi permokARBON faunája nagyon eltérő a nan-sanitól, mert az indiai salt-range-zsal áll szoros összeköttetésben. Mind a két helyen előforduló fajok: *Productus* cfr. *gratiosus* Wagen, Pr. cfr. *ovalis* Waagen, *Spirigerella* cfr. *grandis* Waagen bizonyítják ezt s Lóczy új faja a *Productus* (*Marginifera*) *Desgodinsi* Lóczy szintén közeli rokonságban van Waagennak egy salt-rangei fajához: a *Marginifera excavata*-hoz. Jün-nan-ban (Csung-tjen, Tali-sao, Jung-csang-fu, Pupiao) hasonlóak a viszonyok.

Sztratigrafiai szempontból talán akkor érte Lóczyt legnagyobb meglepetés, mikor Batangban Csung-tjen mellett a középső triász jellemző formájára akadt. Itt permokARBON mészkő közé homokkő és márga rétegei gyűrődtek be, melyekben igen sok kővület fordul elő, bár csak kőmagvak alakjában, de mégis jól meghatározható állapotban.

Az innét előkerült fontosabb fajok: *Loxonema* (*Promathidia*) cfr. *subnodosa* Münster, *Naticopsis* sp., *Avicula* cfr. *Bronni Alberti*, *Lima chinensis* Lóczy, *Myophoria elegans* Dunker, *M. Széchenyi* Lóczy, *M. radiata* Lóczy, *M. Kreitneri* Lóczy, *Spiriferina subfragilis* Lóczy, *Encrinus liliiformis* Lk. stb. Egészen véve ez a fauna a németországi kagylómésző faunája, még pedig a myophoriás homokkő fáciesében. E fauna *litorális* jellegénél fogva bizonyítja, hogy az akkori nagy, a Himalája (Burma, Karakorum) Vladivosztok, Timor *pelagikus* lerakódásairól ismert *triász tenger* mintegy folytatása volt a megelőző s szintén csak a Kuenlun-hegyláncokig terjedt permakarbon tengernek.

A rét-jura szisztémákban már kontinentális lerakódások jellemzőek, pl. a Sze-csuen nagy mezozoos medencéjét, melynek É-i peremén széntelepek is kifejlődtek. Azt már különben *Richthofen* is felismerte volt, hogy a permakarbon óta a szorosabb értelemben Khinát, — Lóczy szerint pedig még Belső Ázsia keleti felét is, — tenger többé nem borította.

Nagyfontosságú Lóczynak az a megállapítása is, hogy fitopaleontológiai szempontból Ázsiának az Amur, Japán, Dél-Kína és az Altai hegység közé eső része külön flóraterrület, mely az India, Ausztrália, D-Afrika területének gondvana-, vagy glosopteris-flórájától eltérő.

Lóczy útvonalain a *kréta* és az *ótercier* szintén kontinentális jellegű volt s ezeken kívül még a *fiatalabb harmadkor* és a *pleisztocén* nyújtott ismét kövületeket.

A pliocénből való az *Elephas* (*Stegodon*) *insignis* Fa. et Cautl (egy alsó jobb állkapocs utolsóelőtti molárisának hátsó része) és a *Siphneus arvicolinus* Nehr. az egykori nagy kiterjedésű tavak üledékeiből (*Richthofen* »*tavi lősz*«-éből); s ezzel Lóczy ezt a kérdést véglegesen tisztázta. Egyúttal ezek a felső Hoang-ho környéki leletek a siwalik fauna egykori nagy kiterjedését is bizonyítják. Ezek az édesvizi lerakódások a Hoang-ho felső vidékén igen vastagok, még az 1000 m vastagságot is meghaladják.

Végül előkerült a pleisztocén löszből a *Bison priscus* (Boj) H. v. Meyer egy szarvcsapja, valamint egész soro-

zata a lőzscsigáknak. E fehér csigaházakra vonatkozólag érdekes *Hilbert* tanárnak — a Széchenyi expedíció leírása egyik munkatársának — az a kijelentése, hogy a »lőszbe ágyazott csigamaradványok a most élő szárazföldi faunától nem különböznek. Generikus jellemre nézve pedig a kínai és az európai lősz szárazföldi csigafaunája megegyezik egymással«. A lősz vastagságát, melyet *Obrucsev* és *Richthofen* erősen túlbecsült, *Lóczy* a kellő mértékre szállította le, (azaz átlag 25—30 m) amennyiben kimutatta, hogy az ennél magasabb lőszdombok belseje rendesen pliocén tavi lerakódásokból szokott állani.

A Talifu-i tó (Ny. Jünnan 2176 m) récents paludinás faunája *Neumayr* szerint feltűnő rokonságban van a nyugati paludinás rétegek szerves maradványaihoz. Khinában az édesvizi puhatestűek faunája napjainkig megőrizte pliocén jellegét.

A belsőázsiai lefolyástalan tavak sorozata egész Dél-Khináig terjedt el valaha, úgy hogy *Obrucsev* ezeket a Hanhai, vagyis egy igen csekély mélységű tenger maradványainak tekintette. *Lóczy* ellenben ezeket a lerakódásokat — melyekben édesvizi csigákat, de a rétegek között mindenütt vastag gipsz- és agyag-telepeket figyelt meg, — nem tekinthette tengeri maradványoknak, hanem számukra ugyanolyan kontinentális viszonyokat tételezett fel, mint amilyenek a maiak. Ezeknek a lényegesen hasonló viszonyoknak az állandóságát *Lóczy* szerint a pleisztocén lősz csigafaunájának és a ma élő fajoknak azonossága bizonyítja.

Mindezek alapján *Lóczy* azt a következtetést vonja, hogy a posztterier kontinentális fizikai viszonyok a pliocén időtől kezdve Belső-Ázsiában és Khina nyugati vidékein a déli és középső európaiakkal megegyeztek és hogy Ázsia hatalmas pusztái és sivatagjai a pliocén-korszakban is olyanok voltak, mint ma, azaz ott a fizikai körülmények — éghajlat — lényegesen azóta nem változott meg.

E munkából azt látjuk tehát, hogy *Lóczy* — bár feljegyzései, közet- és kővületgyűjtései az expedíció természete miatt hézagosak voltak, — Ázsia keleti részének geológiai és fizikai viszonyait útja folyamán igen behatón ta-

nulmányozta és sok olyan szép eredményhez jutott, melyek a tudományra nézve *minden időben* értékesek és nagyobb részt alapvetők is.

*

A Magyar Földrajzi Társaság 1890-ben karolta fel a Balaton kutatásának eszméjét. Ezt az eszmét azonban már jóval előbb felvetette a M. Tud. Akadémia, mikor 1858 december 20.-án tartott diszülése alkalmával a következő pályakérdést tűzte ki: »Adassék a Balatonnak leírása föld- és természettani, úgy természetrajzi tekintetben és fejtessek ki azon befolyás, mely a Balaton vízszíneinek szándékolt lejebb szállításából egészségi és természettani tekintetben is várható az állam- és közgazdaságra, végre állíttassanak pontos és számokra visszavitt adatok egymással szemben annak jó és rossz következéseiről«. A pályázat határideje 1860 március 31, jutalma pedig 100 arany volt. E pályázat meddő maradt, mert nem akadt senki, ki e nagy feladattal megbirkózhathatott volna.

A gondolat azonban nem aludt el, voltak kik nyilván-tartották s ezek közt volt *Lóczy* is, ki a régi eszmét felkarolta s a Földrajzi Társaságnak kivitelre ajánlotta.

Mikor *Lóczy* a Balaton kutatását megindította és mindössze csak 5000 forintra volt reménye, az egész vállalkozás igen szerénynek látszott. Kezdetben csak geológiai reambulációról volt szó, melyet még állattani, növénytani és néprajzi tanulmányok egészítettek volna ki a Balaton vidékének monografiájává. Mihelyt a munka megindult, *Lóczy* újabb speciálista munkatársak bevonását látta szükségesnek, hogy a monografia minél teljesebb legyen. Az első terv keretei mindig jobban tágultak. Ehhez azonban pénzre volt szükség. S az anyagiak előteremtése kizárólag *Lóczy* vállára nehezedett. Szívósságával és tekintélyével azonban mindig biztosította a kutatásokhoz és a munkák kiadásához szükséges összegeket a *vallás- és közoktatásügyi miniszteriumtól, a M. Tud. Akadémiától, Semsey Andortól* és másoktól is.

Lóczy nagy hivatottsággal osztotta ki a szerepeket a maga elé célul kitűzött balatoni nagy monografia meg-

oldása céljából. A szereplők sorából azonban ő maga sem akart kimaradni, sőt egyes speciális fejezetek írásán kívül a munka oroszlánrészét, vagyis a geológiai összefoglalást magának tartotta fenn.

Munkatársai közül első helyen *Laczkó Dezső* említendő, kit *Lóczy* fokozatosan vezetett be a külső geológiai munkába. Először 1894-ben paleontológiai anyag gyűjtésére kérte fel *Laczkót*, ki főleg a Veszprém körül előforduló triászrétegekből gyűjtött. E közben felfedezte *Laczkó* a Jeruzsálemhegy felsőtriász márgájának gazdag kövületlelőhelyét, honnét a *Placochelys placodonta Jaekel* került elő. Ezután *Laczkó* — ki a veszprémi kegyesrendi főgimnázium tanára — kiterjesztette gyűjtéseit Veszprém egész környékére s egyuttal a geológiai térképezésben is nagy gyakorlatra tett szert. *Lóczy* erre őt Veszprém város környékének önálló geológiai térképezésére buzdította. *Laczkó* e feladatnak meg is felelt oly részletesen, hogy *Lóczy* felhívására tudományos eredményeiről a balatoni kutatások kiadványainak I. kötetében kimerítő és külön térképpel ellátott munkában számolt be.

Lóczy a Bakony és a fehérmegyei, zalai, somogyi dombvidék bejárását főképen *Laczkó*, *Papp Károly*, *Cholnoky Jenő* tanítványaival és barátaival végezte. Kívülők azonban sok munkatársa volt, kik a tónak és környékének speciális viszonyaival vagy a gyűjtött anyagok meghatározásával segítségére voltak. Zoologusokon, botanikusokon és a geológiától távolabb állókon kívül munkatársai voltak: *Böckh János*, *Cholnoky Jenő*, *Emszt Kálmán*, *Eötvös Loránd báró*, *Halaváts Gyula*, *Horváth Béla*, *Ilosvay Lajos*, *Kadič Ottokár*, *Kormos Tivadar*, *Laczkó Dezső*, *Lörenthey Imre*, *Méhes Gyula*, *Melczer Gusztáv*, *Szinnyei Merse Zsigmond*, *Papp Károly*, *Réthly Antal*, *Schafarzik Ferenc*, *Treitz Péter*, *Tuzson János*, *Vadász M. Elemér*, *Vitális István*; a külföldi tudósok közül: *Artheber Gusztáv* (Bécs), *Bather F. A.* (London), *Bittner Sándor* (Bécs), *Diener Károly* (Bécs), *Frech Frigyes* (Boroszló), *Jaekel Ottó* (Greifswald), *Kittl Ernő* (Bécs), *Sommerfeldt Ernő*, *Taeger Henrik* (Boroszló), *Weiss Arthur* (Hildburghausen), *Vinassa de Regni P.* (Bologna).

Eötvös Loránd báró a Balaton környéke bazaltjaival összefüggésben levő lakkolitokat igyekezett ingájával kimutatni, hogy ezzel az altalaj tektonikájának ismeretéhez hozzájáruljon. *Ilosvay, Emszt, Horváth, Szinnyey Merse* ásványvízelemzésekkel és kőzetelemzésekkel járultak hozzá a nagy munkához. *Cholnoky* a Balaton jegéről és limnológiájáról írt. A többiek a gyűjtött rendkívül gazdag anyag tudományos meghatározását és a szükség szerint egyes területek bejárását végezték el. *Jaekel Ottó* greifswaldi egyetemi tanár a Bakony leghíresebb paleontológiai leletét, — melyet *Laczkó* a jeruzsálemhegyi felső triász márgában gyűjtött — egy ősteknőst ismertetett. Ez a kiváló lelet új genusznak bizonyult s *Placochelys placodonta* *Jaekel* néven a fosszilis hüllők rendjében hiatust töltött ki. Vele együtt három selachius hal maradványa is előkerült, melyek egyikét *Jaekel Hybodus Laczkói*, másikat *Nemacanthus Lóczyi*-nak nevezett el. A *Placochelys* tökéletesebb példánya *Laczkó* kívánságára a m. kir. földtani intézet múzeumának egyik díszé; a kevésbbé tökéletes második példány *Jaekel* munkájának elismeréseképen a berlini természetrajzi múzeumba került.

A munkatársak közül *Vitális* és *Sommerfeldt* a bazaltok petrográfiai leírásával, *Schafarzik* a gyűjtött kavicsok leírásával járult hozzá a munkához. Az említett többi munkatárs paleontológiai és sztratigrafiiai adalékokkal támasztotta alá a nagy vállalkozást.

Böckh János, a m. kir. földtani intézet akkori igazgatója a Déli Bakony földtani ismertetésében *Lóczyt* mintegy 40 évvel megelőzte. Felvételét Veszprémtől Keszthelyig 1869—1870-ben végezte, monografiája 1871—1872-ben jelent meg. Előtte *Hauer F.*, *Stache G.*, *Paul K.* s mások is tanulmányozták a Bakony egyes részeit, de csak futólag; úgyhogy *Böckh*nek bőséges alkalmá nyílt új ösvények felfedezésére. Az akkori kartográfiai nivóhoz mérten pontos geológiai térképezést végzett, sztratigrafiiai megállapításai meg épenséggel *klasszikusak* voltak. Különösen a *triászra* vonatkozó osztályozása, teljességénél fogva még az alpesi triász szaggatott előfordulásaira nézve is

például szolgálhatott. Rendkívül gyakorlott kézzel, biztos ítélettel állította fel a jórészen még ma is érvényben maradt szinteket, pedig rövid idő alatt, gyorsan végzett felvételei közben aránylag csak kevés kövületet gyűjthetett. Veszprém városa már felvételei területén kívül esett. Böckh élénk figyelemmel kísérte a balatoni bizottság több mint húsz éves működését s teljes elismerését fejezte ki Lóczy-nak a páratlan ambícióval vezetett újabb kutatás eredményei fölött. Sőt utoljára maga is beállott munkatársnak Lóczy mellé: Elővette régi gyűjtéséből a Rezi vidékének dolomitjában talált kövületeit s feldolgozta őket. Egy szép új fajt: *Fimbria (Corbis) Lóczy*nak keresztelt el. Ezzel búcsúzott el a nyomdokaiba lépett generációtól. Halála után az íróasztalán talált kéziratot Lóczy kegyelettel kiegészítette és sajtó alá rendezte.

Lóczy azon volt, hogy mindenekelőtt a munkatársak végezzék el a rájuk bízott feladatokat, hogy ezután ő maga az egész terület összefoglaló geológiai leírását megírhasssa. Az egész munkát utolsó befejező rész gyanánt az egész balatoni vidék összefoglaló geográfiai leírása zárta volna le. Ezt a két összefoglaló részt Lóczy magának tartotta fenn. A sors azonban másként döntött. Ő maga csak a geológiai rész első szakaszát írhatta meg; a geológiai rész második szakaszát: a morfológiai, tektonikai és paleogeográfiai összefoglalást és a tervezett geográfiai összefoglalást már nem alkothatta meg; még pedig hitem szerint nem annyira idő hiánya miatt, hanem inkább azért, mivel csupán csak a bakonyi tanulmányok premisszáiból oly messzemenő konklúziók még nem vonhatók. Az Alföld széles periferiájára vonatkozó ismereteink még nagyon hézagosak. Már pedig előbb ezek a szomszédos területek épen oly részletes-séggel tanulmányozandók, mint a Balaton területe. Ezt az előfeltételt Lóczy maga legjobban szükségesnek tartotta s ezért tartózkodott a végső következtetések kimondásától és ezért vetette magát életének utolsó évtizedében oly mohón a környező területek: a keleti Alpok nyulványai, a felvidék, Szerbia ÉNy-i része tanulmányozására.

Habár Lóczy balatoni munkája derekasan kivette

részét a paleogeografia szálainak kibogozásában és sok új eszmét is felvetett, mégis még sokkal több adatra lesz szükség, hogy a Kárpátok koszorúzta nagy medence fejlődéséről tiszta kép alakulhasson ki. Még nincs itt az a pillanat, mikor a fátylat fellebbentve az Alföld mélyébe pillant-hatunk.

Lóczy munkája az egész kis könyvtárt kitevő balatoni monografiák I. kötete gyanánt jelent meg. Címe: »A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése«, Budapest, 1913, 617 lapon, 15 táblával és 308 szövegek közti ábrával. Ez a kötet magában foglalja mindazokat a végső eredményeket, amelyek a munkatársak munkáiból leszűrődtek. A szöveg legnagyobb része azonban magának a szerzőnek megfigyelése és következtetése. Hiszen 20 éve, hogy a Balaton környékét, főleg a Bakonyt járta állandóan; e közben rengeteg geológiai megfigyelést, temérdek kőzet- és kőület-anyagot gyűjtött össze! E munka taglalása időszakok és területek szerint beosztott előkelő regionális geológiai alkotás.

Lóczyn kívül e kötet még a következő munkatársak rövidebb közleményeit tartalmazza: *Ballenegger Róbert, László Gábor, Lijfa Aurél, Lörenthey Imre, Pantocsek József, Schréler Zoltán, Taeger Henrik, Timkó Imre, Vadasz M. Elemér, Vendl Aladár.*

Böckh János a Balaton északi szegélyhegységét, a Déli Bakonyt klasszikusan ismertette térképészetileg és írásban. *Hofmann Károly* a Déli Bakony bazaltjait írta volt le. Lóczy e művében mindamelllett nemcsak hogy nem végzett felesleges munkát, hanem valóban újat nyújtott. Eltekintve attól, hogy Lóczy a Balaton környékét köröskörül felölelte tanulmányai körébe, még magára a Déli Bakonyra nézve is annyi részletet és annyi érdekes új adathalmazt közölt, hogy művének még ez a része sem egyszerű ismétlés. Munkája használhatóságát a sok hozzácsatolt térképvázlat, geológiai profilrajz, eredeti fényképfelvétel stb. nagyban emeli.

A Balaton környékén a *legrégibb képződmények ó-paleozoos koriak*: gyűrődött fillitek, kvarcitpalák, porfi-

roidok, kristályos mészkövek stb. Ezek fölött diszkordánsan telepszenek és nagyjában a Balaton ÉNy-i partja mentén bukkannak ki a felszínen a *kontinentális típusú permi verrukánó* közetei.

Igen részletesen ismerteti Lóczy a *triász* képződmények hatalmas vonulatát. Részint DNy-ÉK-i, részint harántul haladó ÉNy-DK-i irányú törésekkel eldarabolva típusos rögös alkotású terület ez, mely DNy-i irányban a litéri töréssel elválasztva két zónában jelenik meg a felszínen. A triász sztratigrafiai kifejlődése teljesnek mondható, miként már Böckh János is jelezte. Faunája szerint a bakonyi triász Európa triászterületeinek egyik leggazdagabbja, párját ritkító szép paleontológiai leletei (*Placochelys* stb.) alapján egyúttal legérdekesebbje is. Fizikai viszonyai szerint váltakozva parti és mélyebb tengeri lerakódások építik fel és határozottan alpesi fáciesű. A bakonyi triász teljes rétegsorozatát Lóczy ismertetése valóban »locus classicus«-szá avatta.

A *júra* lerakódásai a Déli Bakonyban eldarabolt területeken fordulnak elő, ami a hegység töredezett szerkezetének következménye. E lerakódások a Nagybakony egységesebb júra-képződményeinek folytatásai. A júra lerakódásaiban legalul a tengeri fáciesű *liász* települ mind a három emeletével. Az alsó liásztól a felső liász idejéig fokozatosan mélyült tenger a felső liász után É felé visszahúzódott és a Déli Bakony területét egészen a malm lepergéseig szárazon hagyta. Csak a *tithon* időszakában tért vissza ide a tenger és üledékeit a liász fölött transzgredálva letelepítette. A liász faunája Lóczy szerint a déli és északi alpesi fácieseket egyesíti magában.

A *kréta* főleg Ajka és Urkut körül legalul urgo-aptien caprotínásmeszekből áll, melyek fölött Sümeg és Ajka vidékén a felső kréta hippuriteses mészkövei telepszenek. Ajka körül széntelepeket tartalmazó Janien szintű kontinentális lerakódások is előfordulnak.

A *kenozoos képződményeknek* Lóczy a legtöbb fáradtságot szentelte. Sok más kutató felfogásától eltérően az volt a felfogása, hogy a harmad- és negyedkorral már csak

azért is érdemes behatóbban foglalkozni, mivel a jelenkort közvetlenül megelőzték, tehát a mai viszonyokhoz a legközelebb vannak.

Mindenekelőtt megállapította Lóczy, hogy a harmadkori rétegek beköszöntése *transzgresszív*. A már előbb összetöredezett paleozoos-mezozoos alaphegység rögei közé az eocén ÉNy felől nyomult előre. A nummulinás mészkő összefüggő övben kíséri a Bakony ÉNy-i peremét Oszlaptól Sümegig s rétegei ÉNy-i irányban lejtnek a Kisalföld felé. Mivel a Bakony belső, azaz DK-i oldalán az eocénlerakódásoknak nyoma sincs, Lóczy azt következtette, hogy a Bakony és a Mecsek közt az eocén időben a Bakonynál magasabb szárazföldnek kellett lennie. Ez a szárazföld Lóczy szerint még a miocén elején is fennállott, úgy hogy egészen a miocénig a hidrografiai lejtő nem DK-nek, hanem ÉNy-nak lejtett, merre a miocén kavicstakaró is elterül.

Az eocén után közvetlenül a *neogén* lerakódások következnek: az alsó mediterrán kavicsok kövesedett fatörzsdarabokkal, kavics- és homokrétegek a grundi nivóból, majd a lajtmészkő. A kavicsok telepe egészen Buda vidékéig felhúzódik, miért Lóczy a veszprémmegyei és fejérmegyei alföldön is egykori magasabb hegységet tételez fel. A *szarmata*-képződmények (Devecser, Tapolca, Háláp, Zánka, Akali) csupán csak az alsó szarmata emeletet képviselik és alacsonyabb fekvésűek, mint a mediterrán emeletbeliek.

A *pannóniai-pontusi-rétegek* az egész Balaton körül uralkodnak, nem tekinthetők külön medence ülepítésének, hanem csak a nagy magyar pannóniai-pontusi tó részének. Vastagságuk a siófoki furásban 340 m, viszont a Badacsony, Szentgyörgy stb. bazaltkúpjai 250—270 m magasságban ülnék ezeken a rétegeken. A pannóniai-pontusi tenger színlői 135—200 m magasságban vannak. A Tihanyi félsziget domborzata csak annak köszöni fennmaradását, hogy bazalttufa, gájszirit-, mész- és kovattufa borította a felszínét és védte meg a denudációtól. A hévizi forrás közvetlenül a pannóniai-pontusi homokkő rétegeinek hasadékból tör elő.

Igen részletesen adja elő Lóczy a Kis Magyar Alföld

különböző *kavicstelepeinek előfordulását*, amint azok részben az Alpokról, részben a Bakony és a Felvidék felől ereszkednek alá ó-pleisztocén, ó-holocén és holocén terra-szaikkal.

A Balaton medencéjében autochton jellegű mocsári fauna jellemezte pleisztocén lerakódások is vannak tőzeggel kapcsolatban. S fontos a Balaton fejlődéstörténetében, hogy ezek a pleisztocén-lerakódások, — a levantei emelet teljes hiányával — közvetlenül a pannónia-pontusi rétegekre ülepdedtek. Kezdetben a tó négy kisebb medence volt, melyek később a mai Balatonná egyesültek.

A neogén egyetlen eruptivuma a bazalt-bazanit, mely lávatakarók és magános kúpok alakjában fordult elő. A bazaltkitörések száznál több helyen nyilvánultak meg s egyes helyeken (pl. a Szentgyörgyön) *Vitális* három, illetőleg (pl. a Tátikán) két eruptiós ciklust ismert fel. *Vitális* kimutatta a bazanit, limburgit, limburgitoid és földpát-bazalt-féleségeket. Ezek azonban *Lóczy* szerint nem jelenthetnek az összes bazaltvulkánokra nézve viszonylagos korokat. Az eruptiók koráról *Lóczy*, — *Böckh Jánossal* és *Hofmann Károlylyal* egyetértve — azt vallja, hogy a kitörések a felső pannóniai-pontusi időben indultak meg s az egész levantei korszakon keresztül a pleisztocén elejéig tartottak. A gájkúpok képződése (Tihany) pedig még később, a pleisztocénban ment végbe. A bazaltvulkánok helyzetére vonatkozólag arra az eredményre jutott, hogy a *Böckh-Hofmann*-féle elrendeződés — egymást merőlegesen metsző törésvonalak szerint — ma már alig fogadható el, mert a feltételezett vetődések nem voltak megállapíthatók. Az összes dunántúli bazaltterületekről megállapította, hogy vagy a Bakony-hegység geomorfológiai tengelyében, vagy medencék peremlein fordulnak elő, vagy árkos vetődésekhez kötöttek. A kitörések termékei 601 m-től (Kabhegy) lefelé fokozatosan alacsonyabb térszínen is találhatóak. A magasabban fekvő bazalttömegek idősebb kitörések termékei, mint az alacsonyabban levők. A legfiatalabb eruptiók a Balaton mellett legalacsonyabb térszínen törtek fel s anyaguk főként tufa.

Külön tárgyalásban ismertette Lóczy a pleisztocén-holocén idő szárazföldi képződményeit: a futóhomokot, a lösz, a tőzeget és a mocsarakat.

Mindezek a megállapítások — sok egyéb fontos részlettel együtt — a munkának ezt a balatonvidéki neogénről írt részét a mű egyik legvonzóbb fejezetévé tették. Ezért egész természetes, hogy a geológusok Lóczy nagy munkájában a *triáson kívül* ezt a szakaszt tartják a legsikerültebbnek és legfontosabbnak.

Lóczy Lajos hatalmas alkotását kiegészíti a csak halála után megjelent térképmű: »*A Balaton környékének részletes geológiai térképe*«. A nagymélt. m. kir. földművelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszter urak támogatásával kiadja a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottsága. A magyar királyi Földtani Intézet 1869—70. évi felvételei alapján Cholnoky Jenő, Kormos Tivadar, Laczkó Dezső, László Gábor, Taeger Henrik, Treitz Péter, Vadász Elemér, Vitális István közreműködésével reambulálta és szerkesztette Lóczy Lajos. 4 lapon 1:75.000 méretben. Kiadását már nem rendezhette maga s csak így eshetett meg az a mulasztás, hogy annak az úttörő tudósnak a neve, — *Böckh Jánosé* — kinek a Déli Bakony első klasszikus felvétele köszönhető, kimaradt a címből. A térkép szép kivitele a bécsi katonai földrajzi intézet érdeme.

A térképen már első tekintetre is észrevesszük, hogy finoman cizellált részletes geológiai munka. Az aprólékos pontossággal kidolgozott ÉK-i lapon (Veszprém környéke) főleg a triásznak a litéri törés folytán elválasztott kettős vonulata ötlík szemünkbe, a Ny-i és DNy-i lapokon főként a bazaltvulkánok kötik le figyelmünket.

A legrégebbi képződmények a Balaton ÉNy-i partján Alsóórsnél és Fülöpnél tűnnek fel a felszínen: bizonytalan paleozoos fillitek és kvarcitpalák s közvetlenül felettük a permii vörös homokkő, palás agyag, szénnyomok és konglomerátumok, melyek megszakításokkal Almáditól csaknem Badaacsonytomajig kísérhetők a part mentén. Csapás irányában hosszú szalagok alakjában tűnnek fel a térképen az alsó, középső és felső triász emeletei, még pedig a litéri

törés folytán két zónában. A Veszprém-Nagyvázsonyi országúton túl látható szélesen elterülve a felső triász földolomitja s rajta egyes szaggatott foltok alakjában Városlőd irányában a dachsteini mészkő. Főleg Heren, Szentgál és Urkut körül, meg Sümegnél találjuk a jurát s Urkut és Sümeg környékén a krétát. Az eocént főleg Városlőd és Halimba közt tünteti fel a térkép, a briozoumos felső eocén márgákat pedig Csabrendek környékén. Herend mellett a miocén grundi szintája tűnik szembe. Továbbá ÉNy felé a lajtmészkő és Hydrobiás mészkő (Nyirád környéke), majd a tongrien kavics takarók (Herend, Városlőd, Ajkarendek) tűnik fel. A szarmata mészkő Tapolcánál s a Balaton partján Zánka és Balatonudvari közt foglal el aránylag nagyobb területet. A pannóniai-pontusi lerakódások főleg Tapolca és Sümeg közt s nagy kiterjedésben a Kisalföld ide szögellő részén fordulnak elő; Salföld és Kővágóörs körül e lerakódások belenyomulnak a két triásszóna közé. A löszborította somogyi dombság közvetlen altalaja szintén pannóniai-pontusi képződményekből áll. Negyedkori kavics, travertius, lösz, futóhomok stb., valamint a holocén-képződmények (kavics, homok, mocsárföld stb.) a medencék lapályát foglalják el. Az egyetlen eruptívum, a bazalt a pannóniai-pontusi lerakódásoknál fiatalabb. A lösz különösen Veszprém körül a triász-lerakódások árkait és teknőit borítja; nagyobb kiterjedésben fordul elő még Városlőd és Taliándörögd közt, Zalaapáti és Keszthely környékén s végül nagy takarók alakjában a Balatontól D-re a somogyi dombvidéken.

A Déli Bakony típusos röghegység és ily értelmű eldaraboltsága különösen a veszprémi térképlap triász-zónáin látszik igen jellemzőn.

Lóczy Lajos több mint 20 évig tartó reambulációjával és szerkesztésével oly munkával és olyan geológiai térképpel gazdagította a hazai szakirodalmat, mely hosszú időn keresztül példaként fog tündöklenni. A Déli Bakony szép geológiai térképét hálás köszönettel fogadhatja a művelt magyar közönségnek az a része is, mely a balatoni fürdőket és nyaralóhelyeket nyaranta fel szokta keresni.

Lóczy Lajos már évek óta ott álmodik szeretett Balatonjának partján az arácsi temetőben... Emléke azonban ma még igen élénken él közöttünk. Sokan vagyunk még, kik látjuk őt fáradhatatlanul dolgozni hegyen, völgyön, rónán és íróasztalánál. Sokáig fog még tartani, míg jóságot sugárzó alakja egészen ködbe vész; de kortársainak elhalásával eljön az az idő is. És akkor majd még sokkal jobban szembetűnnek munkásságának s alkotásainak értékei!

És az utókor bámulni fogja majd azt az alkotó őserőt, mely *Lóczy* munkáiban megnyilvánul s kegyelettel fogja emlékébe zárni a lángeszű úttörő tudóst.

---

a Minelliusénál? Londonban Silvain Van de Weyer belga követ volt vezetője és tanácsadója. Ez a híres bibliofil 80.000 kötet könyvet gyűjtött össze, melyeket nemcsak gyűjtött, hanem tanulmányozott is, mint számos lapszéli jegyzetei elárulták, ebből a londoni Pantechnicon égésekor 30.000 a tűz áldozata lett. Ez a mentor elvitte magával Apponyit a könyvárverésekre, felhivta figyelmét ritka értékes nyomtatványokra, sőt ilyenekkel meg is ajándékozta. Fent is maradt egy kísértő levele, melyet az apához intézett, hogy egy ritkává lett füzetet (Richard, Cobden, Roi des Belges . . . Bruxelles, 1862) juttasson el „az ifjú bibliofilhoz“. Ez a kiváló belga politikus, volt kül- és belügyminiszter, 1874 május 23-án 72 éves korában hunyt el.

Az ifjú Apponyi középiskolái elvégzése után a müncheni egyetemre iratkozott be a jog hallgatására. Itt tanárkodott Döllinger Ignác, a híres egyháztörténész és egyházjogász, az ó-katholikus mozgalom megindítója s barátjával, lord Dalberg Actonnal együtt szorgalmasan látogatta előadásait. Valószínűen ennek emlékét őrzik a lengyeli családi könyvtárban Döllinger, Ketteler, Thomassen, J. Friedrichnek s másoknak e mozgalomra, a zsinatokra s főleg a vatikáni zsinatra vonatkozó művei.

Az egyetem elvégzése után ő is diplomáciai pályára lépett, mely már családi hagyomány volt s kétségtelen, hogy nagy műveltsége, előkelő, szeretetreméltó modora (még aggkorában is rendkívül kellemes és szellemes társalgó volt), valamint családi összeköttetései, anyja révén az orosz, nővére révén az olasz, apja révén az angol és francia udvarral (anyja nagynénjét, Lieven hercegnét diplomata Szibillának nevezték), mintegy kijelölték erre. Azért is szívesen vállalta ez állást, mert Párizst jelölték ki szolgálati helyül, hol már otthonos volt. Metternich Richard, a kancellár fia volt a párizsi osztrákmagyar nagykövet, elegáns világfi, nem pedáns bürokrata, azért mellette kellemes volt a szolgálat.

Itt szövődött meleg barátság közte és Plener Ernő, a későbbi osztrák pénzügyminiszter közt, aki 1865-ben került a párizsi követséghez s már ekkor ott találta Apponyit. Később megjelent emlékirataiban („Erinnerungen von Ernst

Freiherrn von Plener. I—III. Bd. Stuttg. u. Leipzig 1911—1921“), az Apponyi nevével is többször találkozunk s egy helyen így jellemzi őt: „Rendkívül fürge, eleven és friss, nagy olvasottsága van s már akkor kezdett könyveket gyűjteni. Jóllehet csaknem külföldön nőtt fel, mégis élénk magyar patriotizmus volt benne s bibliofil tevékenységét elsősorban a XVI., XVII., XVIII. században Magyarországról külföldön megjelent politikai és történeti művek megszerzésére fordította . . . Amellett — folytatja tovább — más művek régi kiadásait is kedvvel gyűjtögette, amiben egészen szokatlan emlékezőtehetségének rendkívül jó hasznát vette. Nem túlozok, ha azt mondom, hogy Brunet „Manuel du libraire et de l'amateur de livres“ c. nagy művéből a legtöbb adatot és évszámot könyv nélkül tudta. Kissé szeleskedő, talán csekély koncentráló képessége volt, de minden szellemi és művészi esemény iránti élénk érdeklődése a vele való érintkezést rendkívül kellemessé tette“.

A párizsi évek kellemesen folytak. Apponyi a rue de Belle chasse-on lakott, Doré Gusztáv a híres könyvillusztrátor szomszédságában. Barátai és ismerősei voltak nagy számmal, kik közül később is sokszor emlegette az öreg báró James Rothschildot, a híres bankárt, akinek ebédeire és vacsoráira rendszeren hivatalos volt. A báró valamikor osztrák főkonzul volt s szívesen tartott fenn összeköttetést az osztrák-magyar követség embereivel.

Plener fentemlített emlékezéseiben olvassuk egy közös kirándulásukat (1865 őszén) Tourainebe és Bretagneba. Előbb Orléansba mentek, hogy megnézzék székesegyházát; onnan tengeren a Chambord-kastélyba, Bloisba, Amboiseba, Chenonceaubba, Toursba. Azután jött a bretagnei kirándulás Renneson át Morlaixba, Saint Pol de Léonba, onnan Roscoffba s vitorlással a kis Batz-szigetre. Innen Landerneaubba és a Folgoëti búcsújáráhelyre. Az út ez utóbbi része — jegyzi meg Plener — különösen sikeres volt, mert kocsiban, gyakran az oldalutcákon haladva, jobban megismerhették az országot, mely a szép őszi időben a szürke gránitsziklák mellett gyönyörű üdezőld színben virult. Onnan Brestbe mentek, hogy megnézzék a híres hadikikötőt és forgóhidját. Majd egy

kis gőzössel a partok hosszában, hol sziklák szép erdőkkel váltakoztak, Châteaulinbe, innen vasúttal Quimperbe, azután vasúton sok viadukton át a déli parton, mely az északnál élénkebb és barátságosabb volt, Nantes-ba. Apponyi itt elvált Plennertől, hogy meglátogassa Falloux vicomteot, a liberális katolikus párt vezérét s azután visszatért Párizsba.

Ez úgy látszik búcsúlátogatás is volt. Apponyit apjához, a londoni nagykövethez osztották be, ami nem azt jelentette, hogy végleg elszakadt volna Párizstól. Már a következő évben apjával együtt újra ott van látogatóban, amiről régi barátja Plener hűségesen beszámol, még beszélgetésüket is megörökítette.

Apponyi könyvgyűjtéséről, könyvgyűjtése irányáról és tüneményes szerencséjéről már ekkortáiban a hazában is is tudomást szereztek. Egy ilyen ritka szerencséje volt Sztárai Mihály „Az Igaz Papsagnak Tüköre“ (1559) c. művének (mely most az Akadémiai könyvtár tulajdona és ma is unikum) felfedezése. Toldy Ferenc felolvasást tartott 1868-ban Sztárai két drámájáról az Akadémiában s e felfedezést oly nagy jelentőségűnek mondta, hogy ilyen szavakra fakadt a bemutatóskor: „a mai napot méltán lehet a magyar irodalomtörténet ünnepnapjául tekintenünk“. A felfedezőt e szavakkal mutatta be: „Meg kell a Tekintetes Akadémiának neveznem azon hazafit, kinek irodalomtörténetünk a mai örömét köszöni. Emlékeznek, tisztelt társaim, hogy a harmincas években Pozsonyban közhasználatra szolgálva, virágzott gróf Apponyi Antal, a francia udvarnál akkori nagykövet, jeles könyvtára. E tudományszerető és hazafiúi főúr fiának, a mostani londoni austro-magyar nagykövetnek, gróf Apponyi Rudolf úrnak huszonnégyéves fia, Apponyi Sándor az, kiben nemcsak különösen nemzeti irodalmunk és könyvészetünknek mívelt, rokonszenves és mit örömmel emelek ki, egyszersmind nagykészültségű, sőt szellemes barátját, hanem mint buzgó és szerencsés gyűjtőt is van szerencsém bemutatni. Ő e lelet horderejét felismervén, megszerezte azt, róla Wenzel társunkat, kit Párizsból ismert, azonnal szakavatottan értesítette s én ennek szíves figyelmeztetésére azt a Tek. Akadémiának bemutatathatás végett elkérvén, ime, gróf Apponyi Sándor nevében van szerencsém

e nevezetes unikumot ezennel bemutatathatni“. Mintha Toldy már ekkor megsejtette volna, hogy sokat fog még Apponyinak a magyar tudomány és irodalom köszönni!

Apponyi Londonban nem kisebb szerencsével folytatta a könyvgyűjtést s itt egy új megértő bibliofil barátira tett szert id. Kálnoki Gusztáv, a későbbi külügyminiszter személyében, akiről később e szavakkal emlékezik meg: „Azon években, — úgymond — melyeket a londoni követségnél töltöttünk, gyakran bejártuk a képtárakat, felkerestük az antiquáriusokat, egész raktárakat kutattunk át és bő alkalmam nyílt a nagy művészi képzettségű férfiúnak ritka tudását és fejlett ízlését megfigyelni. Gyűjteménye csak pár száz számból állott. Foliánsok, nehéz, csúf könyvek nem találtak benne pártfogóra. A francia klasszikusok eredeti kiadásai, Elzevir-nyomtatványok, a XVIII. század illusztrált kiadásai, sok ritka, érdekes és tréfás könyv, melyek némét catalogusokban a „Culturesgeschichte“ kissé nehézkes elnevezése alatt szerepelnek, képeztek a gyűjtemény magvát. E mellett valamennyi a legkifogástalanabb állapotban, a kötések gyönyörűek“. Mikor Apponyi ezeket a meleg sorokat írta, akkor már a Kálnoki-könyvtár aukcióra került s Apponyi is vásárolt belőlük . . .

Apponyi ezenkívül londoni előkelő főúri ismeretségeit sem hanyagolta el. Korábbi londoni tartózkodása alatt (1861), két napot Althorpeban Lord Spencernél töltve, ott akadt rá annak könyvtárában Marquis de Lassay „Recueil de differentes choses“ c. munkájára, mely tele van magyar vonatkozásokkal s amelyet magának csak 30 év múlva szerezhetett meg. Nemcsak hivatalosan, de a magánéletben is gyakran érintkezett D'Israelivel, aki annyira megszerette, hogy többször meghívta vagy magával vitte falusi jószágára is. Egy másik főúrnál (Bath) tett látogatás alkalmával fedezte fel Thököly Imre és Zrinyi Ilona olajfestményü arcképét. Sokat emlegette Carlylet, a hírneves történetírót, akivel 1876-ben a francia commune idejében találkozott először. Lady Stanleyt megkérte, hogy mutassa be őt a már ekkor hírneves tudósnek. A lady készséggel vállalkozott rá, elmentek hozzá s Apponyi kérdésemre, hogy milyen benyomást tett rá e nagy férfiú, úgy írta le, hogy szép ember volt, kinek úgy arcáról, mint

egész megjelenéséből sugárzott az intelligencia. Hangosan beszélt, skót kiejtéssel, erősen, tűzzel deklamálva. Idegennek skót kiejtése miatt alig lehetett egyszerre megérteni, míg meg nem szokta az ember különös kiejtését. Mikor még nem hallotta beszélni — folytatta tovább elbeszélését Apponyi — egyszer ahol volt, a szomszéd szobában hangos beszédet hallott, úgy hogy arra a megjegyzésre fakadt, hogy kiolvassa odaát a Nibelungenliedet? Felvilágosították, hogy Carlyle olvas fel valamit angolul. Az előbb említett látogatás után lement az egész társaság sétálni a Thames partjára. A francia commune került szóba s Carlyle erősen szidta őket, valami olyant mondott, hogy az Isten törölné el a föld színéről. Bizonyára csak a communardokra értette. A németeket azonban nagyon dicsérte és szerette.

1867 februárjában Plenert is Londonba helyezték át Apponyi Rudolf mellé, s a két jó barát mindaddig együtt maradt, míg Apponyit újra Párizsba nem helyezték át Szécheny mellé követségi titkári minőségben (1871). Ebben az évben apja is megvált a londoni követségtől és pedig — mint Plener beszéli — nem valami tapintatos módon bántak vele. Egy napon Beust külügyminiszter telegrafált neki, hogy kérdezze meg a kormánytól, hogy szívesen látnák-e, ha őt ki-neveznék Londonba osztrák-magyar követnek? Apponyi kötelességszerűen eljárt a ránézve nem épen hízogó megbízásban, de a valódi elégtételt csakhamar megkapta gr. Andrássy Gyulától, aki párizsi nagykövetté nevezte ki. Így apa és fiú ismét együvé kerültek, s az ifjú követségi titkár (1871—74) ismét folytatta könyvtári és antiquáriumi kutatásait. Már ekkor tagja volt a párizsi zártkörű „Société des Bibliophiles Français-nak“, ahol a legkiválóbb francia bibliográfusokkal és bibliofilekkel ismerkedhetett meg. Egy ilyen találkozását Ambroise Firmin-Didot-val, a világhírű bibliográfussal érdekesen mondja el katalogusa egyik jegyzetében: „1874-ben — úgymond — amikor már 84 éves aggastyán volt, a Cyulanus név megfajtására kért fel. Éppen most adom sajtó alá — mondá neki — „Histoire d'Alde“ c. munkámnak egy ivét, ahol két olyan magyarról van szó, akikről felvilágosítást tud talán adni, amit sehol sem találhattam meg. Meg tudná nekem mondani, mi-

csoda ennek a magyarnak a neve: „Philippus Cyulanus de Mora Pannonius m. kir. titkár . . . Gyulay talán?“ Nagy Iván genealogiai műve kezemnél lévén — folytatja tovább elbeszélését Apponyi — a név magyarozatát könnyen megadhattam. Ezek voltak az általa említett „felvilágosítások“, melyekkel a szeretetreméltó öreg úrnak szolgálhattam, s amelyek alapján a magas szerencse ért, hogy „Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise“ c. művében nemcsak idéz, hanem a tartalommutatóban nevem még Appianus és Apuleius közé is kerülhetett“. Ez az érdekes elbeszélés híven jellemzi Apponyit és az ő páratlan szerénységét. Itt találkozott Duc d'Aumale-lal, a Condé hercegek történetírójával, francia akadémiussal és híres politikussal; báró Pichon Jeromossal, a bibliofil-társaság elnökével, akinek könyvtára árverésén később (1897) sok értékes ritkasággal gyarapította gyűjteményét. Vele később is levelezett s egy 1526. évi ritka francia röpirat leírásakor (Hung. III. 1656. sz.), mely Colomb Ferdinándnak, a Kristóf fiának könyvtárából került Pichonhoz s onnan Apponyihoz, érdekesen emlékszik meg 1887. évi levelezésükről.

Apponyi külföldi tartózkodása alatt hazai összeköttetéseit sem hanyagolta el. Levelezett a magyar tudósokkal; az 1865-iki országgyűlés óta a főrendiház tagja s több éven át egyik jegyzője is volt. 1876 május 31-én atyja váratlan halálával teljesen lemondott a diplomáciai pályáról s hazaköltözött családi birtokára Lengyelre, hogy ott a gazdálkodás mellett egészen történeti, régészeti s bibliográfiai tanulmányainak élhessen. Még tett ugyan kísérletet a politikai pályával, fellépett országgyűlési képviselőnek, de midőn Perczel ellenzéki képviselővel szemben kisebbségben maradt, lemondott a politikai működésről. De a közügyektől azért nem vonult félre, eljárt a vármegyei gyűlésekre s a társadalmi mozgalmak élére állott. De szíve inkább a tudományos és művészeti társulatok — Akadémia, Történelmi, Régészeti, Képzőművészeti Társulat — felé vonzotta. A zenét is kiválóan kedvelte s Andrássy-úti palotája a tudósok és művészek találkozóhelye volt.

1878-ban megnősült, feleségül vette gróf Esterházy Miklós Ernő leányát, Alexandrát, hozzá minden tekintetben

illő házastársat, akinek családjában épúgy megbecsülték a tudományt, mint az Apponyiéban. Anyai nagyapja, M. L. de Tegoborski orosz birodalmi tanácsos, híres nemzetgazdasági író volt, kinek műveit (*Études sur les forces productives de la Russie*. Tom. I—IV. Paris, 1854—5; *Sur les finances et le Crédit publique de l'Autriche* stb.) a maga korában nagyra-becsülték. Unokája a vele született kedvességén és sziv-nemességén kívül nagy nyelvtelenség volt s kiváló képzett-séggel bírt s nemcsak megértette, de benső érdeklődéssel és örömmel kísérte férje tanulmányait és nemes bibliofil hajla-mát. A tollat maga is meglepő könnyedséggel kezelte; for-dítása is jelent meg („A vas hatalma“ Gabriele d'Annun-ziótól) Erzsébet királynő halálakor. De különösen nemes kedvtelése volt a festészet. Raoul Frank müncheni híres aquarelfestőtől és Katona Nándortól tanult s művészi tehet-ségének legbiztosabb jele, hogy férjének leghívebb arcképét ő festette meg. „Tolna vármegye történeté“-ben (Bp., 1896) is jelentek meg művészi illusztrációi; 1912-ben férjével tett islandi utazásáról művészi vázlatokat és naplót készített. A könyvtári studio mellett volt a grófné műterme, s mikor a nemes gróf könyvei közt tudományos kutatásba merült, neje művészi hajlamának szentelte idejét. Szebb és ideálisabb munkabeosztást el sem tudunk képzelni. De ez a kettő nem mindig volt szorosan így elkülönítve, mint mikor pl. a grófné megfestette *Sambucus* Jánosnak, a gróf tudós ideáljának mű-vészi arcképét, melyet emlékül nekem hagyományozott.

Apponyinak 1882-ben nyílt először alkalma, hogy az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum által rendezett könyvkiállításon bemutassa gyűjteményét. Három versenytársa volt: Emich Gusztáv, Ráth György és a nagyaponyi Apponyi-könyvtár. 51 művel jelent meg a kiállításon s a könyvek nem-csak ritkaságukkal, hanem pazar kötésükkel is magukra von-ták a figyelmet, úgy hogy György Aladár „Magyarország köz-és magánkönyvtárai 1885-ben“ c. művében is úgy emlékezik meg róluk, hogy az 1882. évi könyvkiállítás alkalmával a Corvinák szokatlanul nagy számban kiállított példányain ki-vül Apponyi gróf könyvei vonták magukra leginkább a köz-figyelmet.

Itt emlékezzünk meg röviden az Apponyi „Hungarica“-könyvtárának anyagáról. Maga a tudós gyűjtő így határozza meg gyűjteménye körét: Gyűjtöttem *magyar szerzőknek nem magyar nyelven írt, a haza határain kívül megjelent munkáit és idegen íróknak Magyarországra vonatkozó, vagy magyarokhoz ajánlott, külföldön nyomtatott műveit*. Már itt megjegyezzük, hogy a túlnyomó részt ez utóbbiak alkotják. E könyvtár állománya a katalogus szerint 2509 mű. Ebből mintegy 800 újságlap (Relatio, Diarium, Neue Zeitung, Avisi Ragguaglio stb.). Ezek csakhamar a jelentett esemény után jelentek meg, sok köztük a szemtanú leírása, és rendszeren olyan eseményrészleteket mondanak el, amiről a történetíró nem emlékezik meg, de kortörténeti szempontból épen azért becsesek. Van köztük sok felületes értesülés, vagy semmitmondó jelentés is, de mivel e rendszeren 2–4 levélnyi nyomtatványok többnyire elkallódtak: ritkaságuk miatt még ezeknek is van bibliográfiai értékük. Az Apponyi gyűjteményének legrégibb ilyen jelentése 1501-ből való („Die Ordnung zu Ofen wider den Türcken gemacht“), az első „Newe Zeytung“ 1515-ből; amint a török veszedelem mindinkább fenyegetett, (1523-tól kezdve) ezek száma mindinkább szaporodik, a Buda visszafoglalásáról kiadott jelentések lenyomatva több kötetet megtöltenének, van ezek közt vers, szonett, drámai forma stb. Természetesen a legtöbb a török-magyar harcokkal foglalkozik. A könyvtár többi része 96 ősnymtatvány (a „Rariora“ anyagával: 135) s tartalom szerint humanisták (Aeneas Silvius, Janus Pannonius, Martius Galeottus, Be-roaldus stb.), filologusok (Sambucus), történetírók, utazók (Herberstein, Brown), egyházi írók (Temesvári Pelbárt, Laskói Osvát). A történeti irodalom tekintélyes része Turcica (Georgievics, Ricaut stb. művei). A gyűjtő egy-egy műnek lehetőleg minden kiadását igyekezett megszerezni s némelyik műnek teljesebb gyűjteménye van itt meg, mint a leggazdagabb közkönyvtárban.

Nehéz volna megmondani, melyek a könyvtár legértékesebb ritkaságai? Mindenesetre ezek közé tartozik Aeneas Silvius törökök ellen írt levelének 1466 körül valószínűen Kölnben nyomtatott három különböző példánya, melynek ma-

gyarázata (Madden szerint) az, hogy diktálás után egyszerre három szedő szedhette. Az egyik példány előtt egy levélen Vergilius 3. eclogájának 24 verssora van lenyomatva s így valószínűen a legrégebb nyomtatott vergiliusi vers. Az 1507 tájban valószínűen Winterburg sajtója alól kikerült „Concordia Hungarica“, melyet Murr a Hess-féle budai nyomda termékének tart, nemcsak magában becses ritkaság, hanem azért is, mert egy nagybecsű kézirat: *Tomus Decretorum regum Hungariae a Paulo Gregorianc collectus*“ középebe van kötve. Az 1523-ban (sine loco) nyomtatott „*Vita et gesta b. Johannis de Capistrano*“ hasonlóképp azért is becses, mert mellé van kötve Nicolaus de Faranak a XV. század második feléből való kézirat Kapisztrán életrajza. Tranquillus Andronicus „*Sylla*“-jának (1527) egy hártýára nyomtatott példánya van itt, mely eredetileg a Siston-Park-könyvtáré volt. Ritka Morus Tamás „*A dialogue of comfort against tribulacion*“ c. Towerben írt művének kétféle (Londoni 1553-iki első és antwerpeni 1573-iki) kiadása, az előbbi Bedford-féle remek bőrkötésben: a török üldözéstől rettegő két magyar párbeszédével a szerző a vallásüldözés miatt félő angol katolikuskokat akarja benne bátorítani. Szintén érdekes Brett Sámuel angol tudósítása a nagyidai zsidó kongresszusról 1650 okt. 12-én, melyen megvitatták, hogy eljött-e már a Messiás? És a kongresszus végén összevesztek. De ki tudná felsorolni a könyvtár értékesnél értékesebb ritkaságait?

A katalogus felsorolja az értékes köteteket is, ezekből néhány példát érdemesnek tartunk felemlíteni, hogy e gyűjtemény értékét is szemléltessük. Szép eredeti kötés pl. az 1490-ben Nürnbergben nyomtatott „*Missale Strigoniense*“, rézsarkos és kapcsos disznóbőrháttal fatáblába kötve; Plautus 1566-iki Sambucus-féle kiadása dúsan aranyozott barna bőrkötésben 1568. évből, „*Patriae et amicis*“ felirattal; egy másik kötés, mely Batthyany Boldizsár könyvtárában volt, Manutius Pál „*Transsilvaniae . . . descriptio. Romae, 1596.*“ c. művének pergamenkötéses példánya, négy sarkában és középen a Buoncompagni-sárkánnyal, valószínűen dedikációs példány, mivel a mű Buoncompagni Jakab hercegnek, XIII. Gergely pápa természetes fiának van ajánlva. Busbequius összes művei

1633-iki Elzevir-kiadása olasz maroquinba kötve a Pecci-család, melyből XIII. Leo pápa származott, címerével; a Siston-Park-könyvtár Aldinái stb. Apponyi gyűjteményébe került az Archinto, Beresford Hope, Brunet, Borghese, Buoncompagni, Firmin-Didot, Karaján, Mircse, Hopetoun, Sunderland stb. könyvtára sok érdekes magyar vonatkozású ritkasága s mint-hogy ezek nagyobbbrészt finom ízlésű bibliophilok voltak, sok gyönyörű amateur-kötéssel is gyarapították Apponyi könyvtárát. De maga is készíttetett iparművészeti becsű kötéseket, főként párizsi és londoni tartózkodása alatt a párizsi Cape-pal, Trautz-Bauzonnet-val, a londoni Bedforddal.

Apponyi egész életén át dolgozott nagy gyűjteménye katalogusán. Már 16 éves korából (1860) maradt fent ilyen katalogusi előmunkálat. Mint maga mondja, a részletes tudományos katalogus írásához francia nyelven Párizsban kezdett hozzá. Az első lapok Picot Emil francia bibliográfus közreműködésével készültek. Később a sok német Relatio kedvéért németül folytatta. 1900-ban készült el két kötet anyagával (1538 mű leírásával) s 1900—2-ben német és magyar nyelven 125—125 példányban finom merített papíron nyomtatva kiadta azt. Nagy részét ajándékba küldöztette el könyvtáraknak és érdeklődőknek. A két kötet nagy meglepetés volt hazai és külföldi bibliofilekre nézve egyaránt. Mindjárt észrevették, hogy méltó párja akadt a Denis, Götze, Dibdin, Salva hasonló rendszerű katalogusainak. Apponyi azután is rendületlenül tovább gyűjtötte az anyagot. Munkáját némileg megkönnyítette, hogy minden antiquárius a katalogus segélyével könnyű szerrel megállapíthatta, ha magyar vonatkozású mű került hozzá s felajánlta a fáradhatatlan gyűjtőnek. Így gyűlt össze 1924-ig újabb két kötetre való anyag, mely értékre nézve az előbbinél nem áll hátrább s ezek bibliografiai tudományos leírását is kevés híján elvégezte, az első nyomtatott íveket még maga is átnézte és javíttatta.

Mi adja meg a katalogus értékét? Előre bocsátjuk, hogy a katalogus szerény megjelölés e mű számára. Magyar művelődéstörténeti okmánytár ez: latin, angol, francia, olasz, spanyol, holland, német, lengyel nyelvű művekből összegyűjtve. Apponyi először bibliografiai pontosságú leírását

nyújtja a műnek, azután megmondja, mi van az Ajánlásban, vagy Előszóban; ha érdekes vagy történeti értékkel bír az ezekben lévő magyar vonatkozás, nemcsak megnevezi, hanem eredeti nyelven közli belőle azokat a részeket. Majd ezzel sem elégszik meg, s ha magában a műben vannak elszórva (pl. levélgyűjteményekben) ilyen adatok, azokra is figyelmeztet, sőt sokszor onnan is kiírja azokat. Sőt figyelmeztet azok értékére, megismertet a kérdés irodalmával s becses kritikái megjegyzéseket is fűz hozzá. Így aztán egyik-másik egész értekezéssé növekszik. Szeretnék erre példákat felsorolni, de akkor a katalógus egy részét közölnöm kellene. Csak röviden utalok a Kapisztránról, a Magellan földkörüli útjáról szóló értesítés kiadójáról Maximilianus Transylvanusról, Riciusról, a Tiszában emberevő harcsát látó orvostól Manardusról, Crusiusról (Turcograecia), Morus Tamásról, az angol Zrinyi-életrajzról, Le Laboureurról, aki Wesselényi híres szerelmi kalandját először beszélte el a franciáknak, Stauffenberg szentgotthardi csata leírásáról, az I. Lipót korában Magyarországon járt híres spanyol utazóról, Cuberóról, Pizarro de Oliverosnak Buda visszafoglalásáról, Marquis de Lassay „Recueil de differentes choses. (1726.)“ c. művéről írt tanulmányokra. Nem kell feledni, hogy mennyi utánjárás, kutatás és szakismeret kellett a nyomtatási hely és év nélkül megjelent művek kora s nyomtatási helye meghatározásához! Erre valóban csak olyan tudós lehetett képes, aki már gyermekkorától kezdve régi nyomtatványokkal foglalkozott. Mindehhez a könyvornamentika, a betűtípusok alapos ismerete is szükséges; Apponyt bámulatos heraldikai ismerete és emlékezőtehetsége képesítette még arra is, hogy a könyv kötésén lévő superexlibrisből annak egykori tulajdonosát is megállapítsa.

Mindezekhez járul Apponyi továbbgyűjtése, u. m. 1. a *bibliográfiai kézikönyvtár*: ebben a legnevezetesebb, a legjobb bibliográfiai kézikönyvek (Hain, Panzer, Maittaire, Copinger, Proctor, Burger, Brunet, Graesse, Denis, Mayer stb. művei); írói életrajzi lexikonok, monográfiák, nyomda-történetek, szótárak, szakfolyóiratok vannak összegyűjtve; 2. a *magyar történeti könyvtár*: magyar történeti forrásművek, monográfiák, okmánytárak és folyóiratok gyűjteménye;

3. a *családi modern könyvtár*, mintegy négyezer kötet, ebben a világtörténelem és mémoire-irodalom van leggazdagabban, mintegy 1400 kötettel képviselve, főleg a középkori és olasz történelem (Hallam, Gregorovius, Guiccardini, Botta, Passolini, Villari, Reumont, Sismondi, Muratori); a leghíresebb angol összefoglaló művek: D. Hume, Hughes, Smolett, Froude, Lord Mahon, Macaulay, Green és más historikusoktól; ugyanilyenek a német és francia történetre vontkozóan, de mégis a mémoire-irodalom a leggazdagabb. A Petitot-Monmerque-féle „Collection compléte des mémoires“ (Paris, 1819–29) nyitja meg a sort 78 kötetben s folytatják a sort Barante, Comte Beugnot, Broglie, Prince Adam Czartoryski, Poniatowski, Comtesse Potocka, Talleyrand, Hübner, Metternich, Beust, Prince de Ligne stb. emlékiratai, Daudet Ernő sokféle francia történeti kiadványa, D'Israelire vonatkozó csaknem minden mű. A klasszikusokból Vergilius Heyne-féle hat quart kötetes kiadását (Lipsiae, 1800), Voltaire nagymargóju, finom papírra nyomott párizsi (1785–9) kiadását, a Johnson-Stewens jegyzeteivel ellátott tizenöt kötetes Shakespeare-kiadást (London, 1793), s Goethe negyvenkötetes stuttgarti-tübingeni (1827–30) kiadását említtem fel, de az utazási, művészeti irodalom is gazdagon van képviselve s mindezek legnagyobbrészt remek amateur bőr-, vagy félbörkötésben a bécsi Bakala, az angol Chatelin, a római Staderini és Gottermayer stb. kötésében.

4.¹ Csak épen felemlítjük a már György Aladártól is említett folyosókönyvtárt modern angol, francia, német, orosz, olasz és magyar regényekkel, politikai röpiratokkal és folyóiratokkal (a *Revue des deux mondes*, *The Nineteenth Century*, *Studio* csaknem teljes sorozatával) mintegy 2000 kötetben.

A könyvtárhoz csatlakozik a *metszetgyűjtemény*. Apponyi ezeket szintén párizsi és londoni tartózkodása alatt kezdte gyűjteni, főként a magyar városképeket, mappákat és arcképeket. A mappák közül, melyeket a bécsi Földrajzi Társaság kiállításán is bemutatott, felemlítjük Appianus 1528-iki Magyarország térképét, melyet Apponyi fedezett fel; az arc-

¹ A könyvtár külső díszéhez tartozik az a sereg remek váza, melyet Capua mellett ástak ki.

képek közül több unikum, ilyen az is, melyen Turi György híres törökverő kapitány együtt van II. Miksa királlyal és Svendi Lázárral. Ő fedezte fel meglehetősen elhanyagolt állapotban a gróf Károlyi László és gróf Mercy Kolozs Florimund olajfestményű arcképét is.

Apponyi irodalmi működése nemcsak a „Hungarica“-katalogusra szorítkozott. Eredeti tanulmányai folyóiratokban is jelentek meg: Maximilianus Transylvanusról (M. Könyvszemle), Pordenone magyar nemességéről (Archaeol. Értesítő). Nagy része volt a Wosinszky-féle „Tolna vármegye története I. II. kötet“ (Bp., 1896) illusztrált diszmű létrejöttében, melyből csak a régészeti rész készült el.

Családja multja iránt való kegyeletből Kammerer Ernővel sajtó alá rendeztette és kiadta „A Pécz-nemzetség Apponyi-ágának az Apponyi-grófok családi levéltárában őrzött oklevelei. I. kötet. 1241—1526.“ (Bp., 1906) c. művet. Sajnos, a II. kötetet, melyből az 1564. évig haladt, már nem tudta befejezni, sem a család történetét nem irattathatta meg, bár ehhez is vannak genealogiai előkészületek. Az ő közvetítésével jelent meg a „Letters of Dorothea Princesse Lieven 1812—34. Edited by Lionel G. Robinson“ (London, 1902). Ez a Lieven hercegné, Benkendorff Dorottya (1784—1857) Apponyi anyjának nagynénje volt, így kerültek e levelek a család birtokába. Gróf Apponyiné maga másolta le azokat a kiadvány számára. A kiadó, mivel a gróf honoráriumot nem fogadott el, egy remekkötésű díszpéldánnyal honorálta az előzékenységet.

Apponyit a M. Tudományos Akadémia már 1888-ban igazgatósági, 1905-ben tiszteleti tagjává választotta, a M. Tört. Társulatnak 1917 óta volt tiszteleti tagja, a Magyar Bibliophil Társaságnak pedig díszelnőke. Rendkívüli érdemei elismerését királyi kitüntetés is kifejezésre juttatta, 1907 óta aranygyapjas vitéz, mely kitüntetést gróf Csáky Albinnal egyszerre kapott meg, valóságos belső titkos tanácsos és királyi tárnokmester volt. A cár koronázására ő kísérte el a király képviselőjét.

Apponyinak van még egy becses kiadványa, melyről meg kell emlékeznünk. Isota Nogarola műveire gondolunk.

Apponyi nagyanyja Apponyi Antalné Nogarola Teréz grófnő volt, ugyanannak a családnak sarja, amelyből a híres író nő Isota Nogarola származott. Már zsenge ifjúkorában nagy buzgalommal olvasta a klasszikusokat s a kor szokása szerint levelezett a tudósokkal. 1450-ben a nagy jubileum alkalmával V. Miklós pápa előtt szónoklatot tartott s nyilvánosan felolvasták azt a levelét, melyben II. Pius pápát a törökök kiűzésére buzdította. Tudjuk, hogy a pápa ezt az eszmét csakugyan magáévá tette. Foscari velencei követtel arról levelezett, hogy az első bűnbeesésben Ádám vagy Éva volt-e bűnösebb? Isota Évát, Foscari Ádámot védelmezte. E levelezést Isota dialogus formájába öntötte s később önálló mű gyanánt is megjelent. Az ilyen dialektikai gyakorlat iránt abban a korban általános volt az érdeklődés. Apponyi nagy fáradsággal és szorgalommal összekerestette a külföldi, főleg olasz levéltárakban a reá vonatkozó adatokat, Ábel Jenővel megíratta életrajzát s azután összes műveit a család többi író tagjaiéval együtt két vastag kötetben, merített papíron saját költségén kinyomatta s a kevés számban (250) nyomtatott művet ajándékban küldözte szét könyvtáraknak és érdeklődőknek. Címe: *Isotae Nogarolae Veronensis opera, quae supersunt omnia*. Vol. I. II. (Bpest—Bécs, 1886) A megmaradt példányok ládába csomagolva a könyvtár felett való padlásra kerültek s a kastély kigyulladásakor (1905 január 19-én) csak egy példányt lehetett megmenteni belőlük. Ekkor az Apponyi-könyvtár is komoly veszedelem fenyegette s Apponyi hangja még évtizedek múlva is az izgalomtól remegett, midőn azt elbeszélte. (V. ö. M. Könyvsz. 1905.) E Nogarola-kiadvány egy értékes és ritka gyűjtemény keletkezésére is alkalmat adott, t. i. Apponyi előbb nagy gonddal összegyűjtötte a Nogarola korára és kortársaira vonatkozó műveket s azok műveit, s így jött létre egy mintegy félezer műből álló *kis renesszánszönyvtár*, melynek bibliophil-katalogusát még a boldogult megbízásából nagy tárgyszeretettel és gondossággal Végh Gyula készítette el s a M. Nemzeti Múzeum könyvtára adta ki. (Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből. Közli Végh Gy. Budapest, 1925. 4°)

Apponyi a bibliográfiai, irodalomtörténeti és történeti

ismereteken kívül kiváló *régészeti* képzettséggel is birt. A tovább tanulmányozásra az is készítette, hogy birtokának egy része őskori temető, régészeti terület volt. Az a szerencsés körülmény is közrejátszott, hogy a patronátusa alatt levő kath. plebánia lelkésze: Wosinszky Mór régészettel is foglalkozott. Midőn az 1882. év őszén végrehajtott próbaásatások kőkor-szakbeli troglodita nép csontvázait, vadász- és konyhaeszközeit hozta napfényre, a nemes gróf huszonöt kataszteri hold erdejét kivágatta, hogy az őskori temetőt felásathassa. Évről-évre a hazai és külföldi régészek nagy érdeklődése mellett folyt a kutató munka s 1889-ig több mint 12.000 darab régészeti tárgyat ástak ki s Lengyel az egész tudós világ érdeklődését magára vonta. Hírneves régészek utaztak le Lengyelre, akiket a tudománypártoló gróf és neje fogadtak páratlan vendégszeretettel; lejött Berlinből Virchow Rudolf s „Excursion nach Lengyel“ c. tanulmányban számolt be az ásatások tudományos eredményéről a berlini anthropologiai társaság szakfolyóiratában. Heger Bécsből, Ranke János Münchenből rándult le Lengyelre, s mindannyian elragadtatással emlékeznek meg a Lengyelen töltött napokról. Virchow társai nevében is azt írta, hogy csak azt sajnálták, hogy egy oly művelt s kedves családtól s a régészre nézve oly tanulságos környezettől el kellett válniok.

Ugyancsak Apponyi ösztönzésére ásatta fel Wosinszky a „Csonthegy“-et, mely úgynevezett zsinórdiszítésű keramikai leleteiről vált híressé. A nemkülönben híres kurdi leletet az etruszk eredetűnek vélt bronzcsöbröket szintén Wosinszky buzgósa és Apponyi áldozatkészsége mentette meg a tudomány és a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára számára. Midőn az ásatásokat befejezték, Apponyi Wosinszkyval egyetértve 1895-ben az összes leleteket Tolnavármegyének ajánlotta fel s ezzel megalapították a Szekszárdi Tolnavármegyei Múzeumot. A lengyeli őstemetőből „őskori sír“-t kapott Szekszárdon és a M. Nemzeti Múzeumon kívül Bécs, Német- és Olaszország: s a lengyeli ősember az egész világnak hirdeti Apponyi és a magyar nemzet tudományszeretetét.

A világháború és az azt követő összeomlás izgalmai őt is megviselték; aggódnia kellett a nemzet fennmaradásáért,

melyet ő még az eddiginél nagyobbnak és dicsőbbnek szeretett volna a jövőben látni.

1918-ban nejével együtt külföldi útra ment, de Münchenben megbetegedett s vissza kellett térniök. A proletárdiktatúra alatt a zaklatást ő sem kerülhette el, bár neje a lengyeli kastélyban gyermekszanatóriumot rendezett be s mintegy húsz beteg gyermeket ápolt, de azért mindig rettegnie kellett a kastély kincseinek kommunizálása miatt. A lengyeli könyvtárt szerencsére nem érte kár, de a Budapesten az Andrássy-úti palotában maradt könyveket széthordták. Ezek egy része a „Hungarica“ anyagához tartozott, részint tanulmányozás és leírás, részint kötetítés végett volt a pesti lakáson. Az elveszett könyvek közül 43 darabot egy antiquárius vett meg s ezek Végh Gyula közvetítésével vissza is kerültek a törzsgyűjteménybe, de a többinek nyoma veszett. Különösen sajnálta és kerestette a gróf a köv. műveket: 1. Martii Galeotti liber de homine, Venetiis, 1476. (Hung. I. 7. sz.) 2. Aquileia története a XVI. század legelső éveiből. 3. Deliciae poetarum 10–14. kötet. Pergamenkötés Duca di Cesi cimerével. 4. Schallanczer: Exempla aliquot s. vetust. Rom. Viennae. Hofhalter, 1560. 5. A Thot-féle kéziratok, hat kötet vörös maroquinbe kötve. Ez utóbbiakat már ekkor felajánlotta a Nemzeti Múzeumnak, remélve, hogy így hamarabb előkerülnek, de hiába. Az eltulajdonított könyveket készséggel visszaszolgáltató antiquáriust egy becses genealógiai kézirattal s antiquarkatalógus-gyűjteményének odaajándékozásával honorálta.

A proletárdiktatúra bukása után meglátogatta őt lengyeli kastélyában Lord Edward Hay antantmegbizott s akkor történt, hogy mikor megmutatta a kastély szomszédságában elterülő Lengyel községet, s megemlítette, hogy a magyarokat a nemzetiségek elnyomásával vádolják, holott e községhez még több mint 30 sorakozik, mind németajkú s nem bántotta nyelvüket senki: azt felelte rá: „Elég bolondul cselekedtek!“

Igy érte meg teljes testi és szellemi épségben 80-ik évét, mely alkalommal a Magyar Bibliophil Társaság külön ünnepélyes díszülést rendezett díszelnöke tiszteletére.

A derűs és boldog aggkornak legfőbb gondja most

már csak az volt, hogy egész életén keresztül fáradhatatlanul gyűjtött kincset, könyvtárát méltó helyre juttassa s annak katalógusát befejezhesse. Ez utóbbi sajtó alá rendezéséből csakugyan megérte, hogy a kéziratot nyomdába adhatta, sőt az első ívek korrektúráját még át is nézhette. A gyűjtemény hová ajándékozásáról sűrűn tanácskozott szakemberekkel, ismerőseivel s végül a leghelyesebbet választotta: a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta azt. 1924 szeptember 15-én kelt ez az adománylevél a „*Bibliotheca Hungarica Apponyiana*”-ról. Hadd álljon itt mint becses művelődéstörténeti dokumentum:

HALÁLESETRE SZÓLÓ AJÁNDÉKOZÁS.

Áthatva attól a kívánságtól, hogy magyar vonatkozású történeti könyvtáram a hozzáértőknek tudományos kutatásra és gyönyörködtetésre szolgálhasson, a könyvtár fennmaradását biztosítandó, érett megfontolás után következőket határoztam: Lengyeli kastélyomban levő XV—XVIII. századi magyar szerzőktől írt, vagy magyar vonatkozásokat tartalmazó könyveket, apró nyomtatványokat, térképeket és metszeteket magában foglaló gyűjteményemet, úgyszintén bibliographiai szempontból értékes régi könyveimet és bibliographiai segédkönyvtáramat halálom esetére — az alatt felsorolt feltételek és kikötések mellett — örök tulajdonul a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozom és adományozom. Adományomat a következő feltételekhez kötöm: 1. A gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában „*Bibliotheca Hungarica Apponyiana — Gróf Apponyi Sándor Magyar Könyvtára*” címen örök időkre minden más gyűjteménytől elkülönített, külön gyűjteményként, értékéhez méltó keretben (a könyvek zárt szekrényekben és tartókban, az egyes lapok és metszetek keretekben, vagy tartókban) nyer elhelyezést oly módon, hogy a gyűjtemény elrendezésénél a tudományos szempont mellett az esztétikai szempont is érvényesüljön, ahogyan ez lengyeli könyvtáramban történt. Könyveim közül azok, melyek bekötve nincsenek, idővel a nyomtatványok jókarbantartását szolgáló kötésekkel látandók el, minden luxus és disztítés mellőzésével; a néhány ívből vagy egyes lapok-

ból álló aprónyomtatványok kartonborítékba kötendők. Min-
 tául a könyvtárban található egyszerű kötések és kartonok
 szolgálhatnak. 2. A Bibliotheca Apponyiana könyvanyagából
 semmi el nem idegeníthető. 3. A Bibliotheca Apponyiana
 könyvei a Széchenyi Könyvtárban általában szokásos lebélyeg-
 zés mellőzésével e célra készítendő exlibrissel jelölendők meg.
 Az exlibris kisméretű legyen, figurális vagy ornamentális dí-
 szítés nélkül; egyszerű keretben szép betűkkel „Gróf Apponyi
 Sándor Magyar Könyvtára“ legyen rajta olvasható. 4. A gyűj-
 temény tudományos használatra a könyvtár helyiségében kor-
 látozott mértékben és csupán tudósoknak és szakembereknek
 bocsátható rendelkezésükre; a könyveket a könyvtár helyisé-
 géből kikölcsönözni tilos. A metszetekről és a bibliographiai
 könyvtárról külön jegyzék készül, mely jelen ajándékozási
 okirathoz csatolandó. 5. A gyűjtemény halálomig saját őrize-
 tem alatt lengyeli kastélyomban marad. Halálom után a Ma-
 gyar Nemzeti Múzeum, illetőleg az Országos Széchenyi Könyv-
 tár igazgatósága a végleges átvételre kiküld egy szakértő
 tisztviselőt, ki a könyveket gondosan csomagolva és kísérve,
 a Magyar Nemzeti Múzeumnak az elhelyezésre kijelölt helyi-
 ségébe szállítja. Lengyel, 1924 szeptember 15. Apponyi Sándor
 s. k. — Mi alulirottak mint együtt és egyszerre jelenlevő, erre
 a célra meghívott tanuk, igazoljuk, hogy az általunk szemé-
 lyesen ismert gróf Apponyi Sándor v. b. t. t., kir. tárnokmester,
 nagybirtokos, az ő halála esetére szóló jelen ajándékozási
 okiratot előttünk írta alá. Mint tanu: Dr. Dézsi Lajos s. k.,
 mint tanu: Végh Gyula s. k., mint tanu: Apponyi Antal s. k.,
 mint tanu: Rózsay Elemér s. k.“

A nagy adományról gróf Klebelsberg Kunó vallás- és
 közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot terjesztett a nemzet-
 gyűlés elé és ez, mint nagy könyvtáralapító elődjének, úgy
 gróf Apponyi Sándornak is hazafiúi érdemeit törvénybe ik-
 tatta (1925. XIX. t.-c.). Így fejezte ki a nemzet háláját nagy
 fiához és a nemzethez is méltóan.

Apponyi ezután rövid betegség után, szellemi épségét
 s könyvtára iránt való érdeklődését az utolsó napig megőrizve,
 csendesesen jobb létre szenderült (1925 ápr. 18.). Dr. Hóman
 Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum páratlan buzgóságú bib-

liofil főigazgatója a rendkívüli értékű adományt átvette s ez most már a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában várja a méltó elhelyezést. A Magyar Nemzeti Múzeum addig is a nagy alapítók emléktábláján örökítette meg gróf Apponyi Sándor és neje nevét.

A következő évben (1926) az elhunyt nagy hazafihoz mindenben méltó özvegye, a lelkes honleány, ki azóta csak a boldogult emlékének él, tovább folytatta az alapítást, t. i. az őt megillető részt is, ú. m. 3300 holdas birtokot, mintaszerű állattenyésztésével, borgazdaságával s 35 holdas parkban épült gyönyörű kastélyával, annak modern könyvtárával és műkincseivel egyetemben, haszonélvezésének feltételével, — amihez járul az adoptált rokon kielégítése is a végrendelet szerint — a Magyar Nemzeti Múzeumnak hagyományozta. Hadd legyen e hely, mely félszázadon át a tudomány temploma volt, ezután a tudósok felszentelt csarnoka, üdülőhelye! Hadd legyen minden, ami gróf Apponyi Sándor és neje Esterházy Alexandra grófnő nevével kapcsolatos, — a nemzeté. Így állított magának is, férjének is „monumentum aere perennius!“

* * *

Mielőtt e nagy szellemtől búcsút vennénk, még egy kérdésre akarok felelni, amit gróf Apponyi Albert is felemlített remek megemlékezésében: Miért nagyjelentőségű gróf Apponyi Sándor tudományos gyűjteménye és munkássága? Azért, mert idegen (német, angol, francia, olasz, spanyol, lengyel, holland) írók Magyarországra vonatkozó műveiből gyűjtött össze több mint 2500 darabot. Ezekben a művekben több századok idegen nemzethez tartozó írói saját tapasztalataik alapján bizonyítják, hogy Magyarország összetartozó, részekre nem osztható egységes állam. Hogy a magyar nemzet évszázadokon keresztül hullatta vérét a haza védelmében. Ez idegen írók egész hosszú sora meggyőződéssel hangoztatja, hogy ez a kulturnemzet századokon át a keresztyénség és a keresztyén kultúra védőbástyája volt s így tartóztatta fel saját testével az őket fenyegető veszedelmet. Nem mi állítjuk ezt, hanem a német, angol, francia, olasz, spanyol stb.

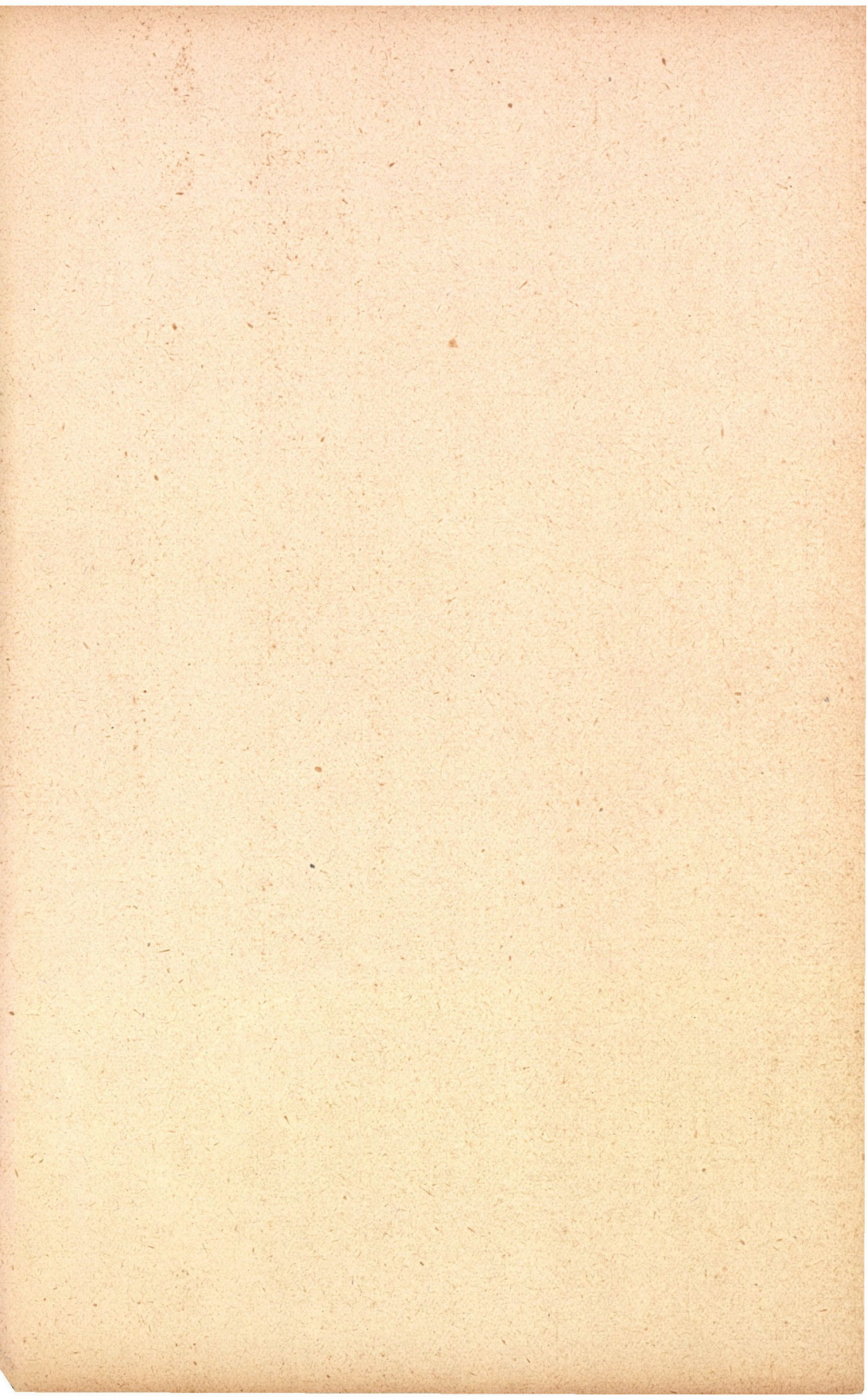

nemzet fiai. Ha nekünk nem hisznek, higgyék el a vérükből származó írónak s nyújtsanak segédkezet nekünk abban, hogy ezeréves szép országunk régi egységét, virágzását visszaállíthassuk. Apponyi emléke így kapcsolódik össze nemzeti érzésünkkel, fájdalomunkkal; így szolgál hathatós támogatással igaz, nemes, hazafias célunk elérésére.

Ezért is legyen áldott emlékezte !

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XX. KÖTET. — 4. SZÁM.

MORAVCSIK ERNŐ EMIL

L. TAG

EMLÉKEZETE.

IRTA

SCHAFER KÁROLY

R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1927 OKTÓBER 24-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1927.

Pápa, 1927. Főiskolai könyvnyomda.

Moravcsik Ernő Emil 1. tag emlékezete.

Irta és a M. Tud. Akadémia 1927. évi október hó 24-én tartott összes ülésén felolvasta: **Schaffer Károly** r. tag.

Tekintetes Akadémia!

Különös balsors nehezedett az Akadémia utolsó két psihiater-tagjára, *Lechner Károly*-ra és *Moravcsik Ernő Emil*-re; mindkettő még láthatta a magyar tudományosságnak „igéretföldjét“, de egyikük sem volt képes kész székfoglalóját megtartani. *Moravcsik* esete annál döbbenetesebb, mert hiszen senkisé gyaníhatta megválasztása idejében, hogy az enyészetnek sötét árnya már közeledik feléje és hogy egy mindennapos bántalom, közönséges fogkörüli genyesezés fog általános vérmérgezés következtében tartalmas életének véget vetni.

Moravcsik E. Emil-ről már egyizben megemlékeztem: a Magyar Elmeorvosok Egyesületének felkérése alapján az 1926 november havában tartott emlékünnepevényen róttam le a magyar psihiatria kegyeletének adóját. A Tekintetes Akadémia megbízásából ma a néhai akadémikusról mint szorosán vett szaktudósról fogok szólni és így a személyi vonatkozások teremtette meleg légkör helyett a szakmunkásság hűvösebb régiójába óhajtom a Tekintetes Akadémiát vezetni. Ebből folyólag mai megemlékezésem rövidebb lesz, mint az első.

Moravcsik E. Emil, aki 1858-ban Nógrád megye Bér községben született, psychés összetételénél fogva a beteg lélek orvosává valósággal teremtve volt. Meleg kedélyvilága, együtt-érző képessége őt kiválóan arra képesítették, hogy az emberi lélek minden, ép és kóros megnyilvánulását nagy érdeklődéssel kövesse, és így felette alkalmas volt az elmeidegorvosi pályára. Ez a körülmény teszi érthetővé azt, hogy az egészen

fiatal orvos, aki eladdig az elmekórtannal nem is foglalkozott, az újonnan felállított elmekórtani tanszék mellé mint annak asszisztense kerülván, valósággal rohamléptekkel élte bele magát új munkakörébe.

A magyar tudományosság körében az elme- és idegkórtan abban az időben nem csupán egyetemi újdonság, hanem mint orvosi szakma is mindössze 20—22 éves volt. 1860-ban tűnik fel az elmekórtannak első egyetemi magántanára *Schwartzner Ferenc* személyében, akit pár évvel később ilyen minőségben *Bolyó Károly* és *Niedermann Gyula* követtek, mindhárman mint szorosan vett intézeti elmeorvosok. De az első klinikus pszichiáter, *Laufenauer Károly* is intézeti környezetből került ki, mert mint a lipótmezei állami elme-gyógyintézetnek alorvosa előbb magántanár, majd az 1882-ben alapított budapesti elmekórtani tanszék mellett nyilvános rendkívüli tanár lett.

Látnivaló eme adatokból, hogy a magyar pszichiatria alapítását nyomon követő kialakulás idejére esik *Moravcsik E. Emil*-nek ezen különleges orvosi ágba való belékapcsolódása. Mint *Balogh Kálmán* volt akadémikus és a gyógyszer-tan s általános kórtan tanárának volt egyetemi gyakornoka, főnökének ajánlatára került 1883 szeptember havában az új elmekórtani tanszék mellé mint asszisztens, ahol hat évi működés alatt jeles klinikus psychiaterré forrott ki. Hogy egyéni tudományos jelentőségét megértsük, szükséges lesz egy pillantást az ő korabeli pszichiatriai irányokra vetni.

Eltéktelve a XVIII. század legelején rövid ideig divott *Heinroth*-féle moralizáló psychiatriától, a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben lényegében véve kétféle irány volt uralkodó. Az egyik leginkább a franciák által kultivált leiró klinikai irány, melynek egyes kimagasló alakjai Franciaországban *Magnan*, Németországban *Kahlbaum* és *Schüle* voltak. Ez az irány főfeladatának tekintette, hogy pontos betegészlelések alapján elmekórképeket állítson fel; így jött létre *Magnan* minden időkre szóló szép synthesise a psychopathiás degenerációról, *Kahlbaum* mélyszégyen megfigyelésekről tanuskodó hebefrenia kórképe. Ezzel a szorosan vett klinikai iránnyal szemben a nagy bécsi pszichiáter *Theodor Meynert* páratlan

anatomiai felkészültséggel és ép-, illetve kórélettani adatok éles elméjű felhasználásával, tehát anatomo-physiologiai alapon megszerkesztette az ép és kóros elmeműködések élet-körtanát és ezzel az elmebántalmakat mint a nagyagyvelőnek szerkezetén, működésén és táplálkozásán alapuló klinikai tudomány-ágat valósággal egymagában megteremtette. *Meynert* lángeszű meglátással ismerte fel mint első azt a döntő, alapvető tény, hogy a nagyagyi féltekék szerkezete magában hordja az u. n. lelki működéseknek összes feltételeit s így joggal mondják a német psychiaterek: „Erst seit *Meynert* ist das Gehirn beseelt“; erre a felismerésre őt csodásan mélyreható gondolkodásán kívül a kp. idegrendszer anatómiájával való beható foglalkozás képesítette. Ezen működésének elvileg nagyhorderejű eredménye, hogy a nagyagyi féltekék állományában van az az érző protoplasma, melyben a külvilág visszatükröződik; ennek szolgálatában állanak az érző ingerületeket odavezető kábelek, az u. n. érző projectiók, melyek segítségével nyert benyomások a nagyagy kérgében tudatossá válván, az ebből folyó akaratos ingerületeket az u. n. mozgó projectiók vezetik a cselekvő peripheriához, a harántcsikolt izomzathoz. Magában a nagyagyi kéregben azután a különböző és tudatossá vált érző benyomások mint emléknymok egymással sokszorosán társítva vannak. Tehát a *projiciálás* és az *associálás* volt *Meynert* conceptiójának lényege; *szerkezeti és működéstani tényezők* együtteséből alakult ki ez a felfogás, melyből azután az associációs psychologia sarjadt ki. Ez a tan csúcspontját az aphasia tanában érte el, melyet a *Meynert*-tel egyedül congenialis *Wernicke* állított fel, aki mint első használta a psychés góctünetnek fogalmát és fejtegetéseiben a localizálható psychés elemi zavarokig tudott eljutni. Főleg *Meynert* és *Wernicke* munkássága révén vált valóra *Griesinger* nagy német klinikusnak inkább postulált, semmint bizonyított tudományos szállóigéje: „*Geisteskrankheiten sind Gehirnkrankheiten*“.

Ilyen volt a klinikai psychiatria helyzete, midőn *Laufenauer Károly* a hetvenes évek végén Bécsben járt, hol *Meynert* klinikáján és laboratóriumában dolgozván, magával hozta Budapestre az agyanatomia iránt való lelkesedését.

Laufenauer ennek megfelelően, alig kapván meg a Rókus-kórház megfigyelő osztályát mint egyuttal klinikát, igyekezett egy kis szövettani laboratóriumot felszerelni, melynek legelső munkásai 1885-ben bold. *Tangl Ferenc* későbbi akadémikus és csekélységem mint harmadéves medikusok voltunk. Lássuk már most, miképen követte a fiatal *Moravcsik* az anatómiai irányt művelő főnökét? Egyéni önállóságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy tanítómestere mellett megőrizte a tiszta klinikai iránnyal szemben érzett érdeklődését és így kizárólag klinikai megfigyelések tekintetében rendkívül szorgalmas és beható észlelésekről tanuskodó működést fejtett ki. Figyelmét főleg az emberi veszettség, a hysteria, a hypnosis, az alcoholismus, a morphinismus és a paralysis progressiva kötötték le és ezen kórképek klinikájára vonatkozó magvas, új adatokat tartalmazó dolgozatai ma sem tekinthetők elavultaknak. Pedig ezeket a nagy figyelmet, lelkiismeretes észleléseket és fáradtságos vizsgálatokat megkövetelő dolgozatokat napi munkája közben, illetve után, vagyis éjjel írta meg és ezzel a mai fiatalság elé mint párját ritkító példakép lenne állítható. Volt azonban a szorosán vett klinikai irányon kívül egy másik kiágazása a pszichiatriának, mely *Moravcsik*-nak érdeklődését hamarosan lekötötte és ez a törvényszéki lélektan volt, melybe még tanársegéd korában rendkívüli érdeklődéssel merült el. Nagy segítségére volt ebben neki klinikai éleslátása, mely a vitás esetek helyes értékelésére vezette; hozzájött ehhez még könnyed, tiszta kifejező módja, miáltal *Moravcsik*-nak törvényszéki elmekórtani véleményei minden olvasójára nem csupán meggyőzőek, hanem esetenként megkapóak voltak. Így történt, hogy már tanársegédsége idejében érlelődött meg az elhatározás a törvényszéki lélektannal való különleges foglalkozásra és ezt nagyon megkönnyítette az a körülmény, hogy a fiatal magántanár *Moravcsik* 1892-ben a törvényszéki elmekórtan nyilvános rendkívüli tanárává lőn kinevezve.

Rendkívül termékeny évek következtek most. Mint a budapesti és pestvidéki polgári és büntető törvényszékek elmeorvos-szakértője rendkívül gazdag anyag felett rendelkezett, melyet nem csupán párját ritkító lelkiismeretességgel és pontossággal dolgozott fel, hanem egyuttal szaktudományos

irányban is tüneményes szorgalommal értékesített. Ezen irányu munkásságának egyik kiváló eredménye volt a csökkent vagy korlátolt beszámíthatóságról szóló munkálatsorozata, melyen alapszik a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvény 246. szakaszának második pontja, mely elrendeli, hogy „ha a szakértők a megfigyelés alatt a terhelt akaratának szabad elhatározását korlátozó körülményeket észlelnek, véleményükben ezeket is tartoznak részletezni“, mert „lehetnek oly lelkiállapotok, melyek a beszámíthatóságot ugyan feltétlenül ki nem zárják, de lényegesen csökkentik, ily eseteket is mindig gondos szakértői megfigyelés tárgyává kell a bírónak tennie“. Ezzel kapcsolatban mondja *Moravcsik*, hogy büntető ügyekben nem lehet minden esetet az ép és betegelméjűség, valamint az öntudatlanság megállapításával elintézni, mert vannak bizonyos lelki állapotok, melyek az ép és kóros állapot határa között állanak. — *Moravcsik* törvényszéki lélektani működésének egyik legkiválóbb szakirodalmi terméke „Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban“; gyakorlati irányban pedig mint az Igazságügyi Orvosi Tanácsnak megalakulásától fogva tagja, majd elnöke eléggé fel nem becsülhető, rendkívüli értékű munkásságot fejtett ki. Nagy érdeme végül *Moravcsik*-nak, hogy javaslata szerint létesült 1896-ban az igazságügyi országos megfigyelő és elmegyógyító intézet, melynek vezetésével a miniszterium őt bízta meg és melynek élén 1908 végéig maradt.

Laufenauer Károly-nak 1901-ben bekövetkezett halálával *Moravcsik E. Emil* lett 1902-ben az elmekórtani klinikán az utód és ezzel megindult egy újabb munkairány, melyet az alapos klinikai vizsgálatok jellemeznek és amelynek egyik szép terméke akadémiai székfoglalója volt. Erre az időre esnek *Moravcsik*-nak igen finom klinikai észlelésről tanuskodó tanulmányai a katatoniaról, a dementia praecox alapvető és *Moravcsik* által behatóan méltatott psychomotoros jelenségei, mint a cselekvésben való megszakadás (ergodialeipsis) vagy annak szakaszokra bontása (ergoschizis), továbbá a psychogalvános reflextüneteménnyről, végül az érzéksalódások bensőbb mechanizmusáról szóló és a külföld által is melegen méltányolt munkái. Különösen érdekelte *Moravcsik*-ot a környéki

ingereknek a hallucinációkra gyakorolt determináló hatása és benne az a felfogás alakult ki, hogy a hallucinációk keletkezéséhez az agykéreg emlékkép-területének kóros ingerületi állapota bár szükséges, de ahhoz, hogy a kórosan felújuló emlékképek az érzéki benyomás színezetének *csalódását* is adják az öntudatban, ahhoz olyan beidegzési érzés kíséretére van szükség, mint amilyen a valódi észrebevés alkalmával szerepel. E tárgy volt posthumus akadémiai székfoglalója is. *Moravcsik*-nak kísérletes pszichológiai tanulmányai közül különösen több értékes adatot szolgáltatott a psychogalvános reflextüneteménnyre vonatkozó kísérletsorozata. *Féré, Tarchanow* és főleg *Veraguth*, majd *Moravcsik* kísérleteiből kiderült, hogy a galvanometer, mely a test területéből közvetlenül vagy a galvános batteria közbeiktatása útján elvezetett áramkörbe iktatódott be, különféle fizikai, sensoros és psychés ingerek alkalmazására különféle kitéréseket végzett. Legélénkebb reactio mutatkozott a tactilis és akusztikai, valamint érzelmi motívumok által erősebben színezett képzet-komplexumokra. A hipnotizált hiszteriás egyén szuggerált vaksága vagy siketsége esetén elmaradt vagy a minimumra szállt le a galvanometer tűjének kitérése. Sokirányu és természetű kísérleteiből megállapítható volt, hogy bizonyos sensoros és psychés miveletek az egyén akarától független, fizikai eszközök által megmérhető reactióban nyernek kifejezést. Végül igen figyelemreméltók voltak *Moravcsik*-nak a paranoia körébe vágó vizsgálatai.

Az eddigiekben csupán jelzett tudományos munkásságból kitűnik *Moravcsik E. Emil*-nek *tudományos egyénisége*. Vérteli pszichiater-klinikus volt ő, tehát a beható, finom betegészlelés embere, akinek figyelmét az egyes markáns kórtünetek épúgy lekötötték, mint a komplex kórképek. Az egyes kórtünetek tanulmányozásában a modern kísérletes pszichologia eszközeivel dolgozott, a kórképek elemzésében árnyalatszerű finomsággal járt el. *Moravcsik* finom elemző tehetségét főképen a hallucinációk keletkezésének feltételeit tárgyaló akadémiai székfoglalója igazolja; a schizophreniáról, a paranoiáról, a paralysisről és még számos kórképről szóló klinikai munkálatai mélyreható észlelő és finom meghatározó képességét

tették nyilvánvalóvá. Különösen a schizophrénia nevű elme-kórforma irányában mutatta ki ezt a penetráló és találóan formulázó képességét. Oly kórkép ez, mely a beteg bizarr, érthetetlen viselkedése révén úgy a kezdő tanulónak okoz nehézséget, valamint a laikusokkal való megértetése tekintetében, pl. törvényszéki esetekben, szinte megmagyarázhatatlannak látszik. *Moravcsik* ezt a nehézséget egy meglepő hasonlaltal győzi le, a kórképet imígy jellemezvén: „A beteg gondolkodását, beszédét, cselekedeteit nem a célszerűség, a megfontolás, a helyzethez, a körülményekhez való alkalmazkodás, nem is az értelmi vagy érzelmi élet irányítja, hanem hirtelen impressiók, rapsodikus ötletek, indulatok, esetleg érzékszaladások, minek következtében a beteg úgy tűnik fel előttünk, mintha két agya: egy normális és pathológiás lenne, felváltva hol az egyikkel, hol a másikkal gondolkodnék“. Találóbbr, finomabb meghatározást még a gazdag német irodalomban sem találunk. De volt *Moravcsik*-nak még egy sajátága, mely elme-idegorvosi pályáján őt különösen szakmája gyakorlati részében magasra emelte: ez nagyfoku lelki megszólaló, megérző képessége volt, melynél fogva a betegével való érintkezéshez szükséges hangot és magatartást rendkívül egyéni módon tudta megtalálni. A beteg az ő számára mindenkor nem csupán klinikai objektum, hanem testileg és lelkileg szenvedő subjektum is volt, akivel ő megéjtően kedves modorával olyképen bánt, mint a művész hangszerével és így érthető a meleg könnyek, melyeket halálakor betegei hullattak. Klinikai vezető képességeiről nekem persze közvetlen benyomásaim nem lehettek, de mint tanszéki utód klinikai működésem első pillanatától fogva oly intézeti rendet, fegyelmet, a klinika tudományos működésében megnyilvánuló oly haladó szellemet tapasztaltam, hogy előttem *Moravcsik* gondos és szabatos klinikai igazgatása kétségtelen lett. Ebben a tekintetben neki fényes iskolája volt néhai közös főnökünk *Laufenauer Károly* személyében, aki mint intézeti igazgató tündöklő példakép volt.

Midőn *Moravcsik Ernő Emil* tudományos egyéniségében a klinikai és pszichológizáló vonást kidomborítottuk, úgy nem mellőzhetjük hallgatással az idegrendszer anatómiájához és

physiológiájához való viszonyát. Mindkét tudományág számára csak segédeszközök voltak, melyek részleteivel ő természetesen tisztában volt, de amelyekkel ő maga sohasem dolgozott, ha eltekintek egyetlen, tanársegédi korából származó kórszövettani munkálatától, amelyet nem is magaszántából végzett, hanem tanítómesterének, *Laufenauer*-nak kívánságára. Ez a tudományos egyéniség hű kifejezésre jut tankönyvében, amelyet a gondos általános tünettan és a finom klinikai leírások s világos összefoglalások hosszú időre igen becselessé tesznek; nézetem szerint e könyv akkor is, ha majdan idejét multa, maradandó történelmi becsü lesz, mert vitathatatlanul idejének jeles terméke. *Moravcsik*-nak „Elmekór- és gyógytana” szerencsésen juttatja érvényre mindazon tudományos szempontokat, melyek egyfelől a pszichiatria ujabbkori haladását, másfelől a szerzőnek sok évi tapasztalatainak és önálló kutatásainak eredményeit tüntetik fel. E magyar tankönyvnek a német-svájci *Bleuler* tanárnak jeles és közkedvelt tankönyvével való összehasonlításából kitűnik, hogy *Moravcsik*-nak könyve anyagának gazdagságában, annak áttekinthető csoportosításában a versenyt teljesen kiállja.

De *Moravcsik E. Emil* még egy alkotással örököltette meg nevét: létesítette az 1908-ban megnyílt elme- és idegkórtani klinikát. Eme tettének jelentőségét csak az tudja méltányolni, aki ismerte az előző épületviszonyokat. Ezeknek abszolút tarthatatlansága és sanyarusága *Moravcsik*-nak klinikaépítő tevékenységét már csak ezen a címen is nagyra kell hogy értékeljék; de emeli érdemét még az új épületnek arányossága, helyes beosztása, világos és barátságos intérierje. A *Moravcsik* által megalkotott klinika (*Korb Flóris* építész tervei alapján) tette lehetővé az elmekórtan rendszeres tanítását, mert eladdig a klinika képtelen elhelyezése Budán a Lövház-utcában a Marczibányi rét közelében mint fővárosi megfigyelő osztály, továbbá minden tudományos felszereléستől mentes, gyarló összeállítása a komoly és sikeres szaktanítás egyenes kigúnyolása volt. *Moravcsik* lelkes tanító volt; hallomásból tudom, hogy előadásaiban tárgyának különösen általános lélektani részét, valamint a finomabb tünettani elemzést betegbemutatások kapcsán előszeretettel kultiválta.

Moravcsik E. Emil a magyar pszichiatria történetében az alapító *Laufenauer Károly* mellett elvülhetlen érdemeinél fogva magának állandó helyet biztosított. Benne a klinikus pszichiáter testesült meg, akivel még az elsőrangú törvényszéki elmeorvos találkozott. Eme minőségeinél fogva *Moravcsik*-nak a társadalommal nagy érintkezési felszínei voltak és így érthető, hogy életében a kitüntetések és előkelő hivatalok osztályrészeül jutottak. Így tagja volt az Igazságügyi Orvosi Tanácsnak megalakulásától fogva, 1912-től fogva elnöke is volt; rendes tagja volt az Országos Közegészségi Tanácsnak, 1905-ben udvari tanácsos lett; 1916-ban a Lipótrend érdemjelét kapta; 1918/19-iki tanévben a budapesti tudományegyetem rektora volt, tagja volt számos kül- és belföldi tudományos társulatnak, végül halála előtt közvetlenül a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. 67 éves korában fejezte be, feltétlenül idő előtt, igen tartalmas és ritka munkabírásu életét, melyet csodás szorgalom, vasakarát, nem mindennapos receptio, példaszerű kötelességteljesítés jellemzett; *ilyen* ember joggal írhatta mint teljesen átérzett jeligét klinikájának falára: „Officium ante omnia“. De ebben a férfiban érdekesen párosultak szeges ellentétek: bárha elsősorban önmagával szemben támasztott rendkívüli igényeket a munkabírási tekintetében és klinikai orvosaitól is szigorúan követelte meg a komoly munkateljesítést, mely alapon minden nyegleségnek könyörtelen üldözője volt: mégis befelé alapjában mimoza-érzékenységu, erős irodalmi és zenei érzékkel megáldott egyéniség volt, aki sokkal gazdagabb belső életet élt, semmint azt a kívülállók sejtették. Belső világára fényt vetnek a hozzátartozóihoz intézett levelei, melyekből csupán a következő idézetet hoznám fel: „A túlérzékeny kedély félve a csalódástól, rosszabbnak képzel mindent, mint valóban van, jól elzárja belvilágát s nem enged senkit sem közelíteni önmagához. Ez utolsóhoz számítom én magamat. Igaz, hogy ilyenek nincsenek oly örömei, nem élvezi úgy az életet, de csalódni — kellemetlenül — mégis ritkábban fog. Így azonban annál teljesebben ölelheti át szeretetével azokat, kik szívével egygyé forrtak“. E sorokban a fiatal, 23 éves *Moravcsik* lelki világa plasztikusan domborodik ki. Finoman árnyékolt, mele-

gen hangolt de tartózkodó egyéniség volt; mint ilyen bensőséges kedélyével főleg családi és baráti körben nagy melegséget sugározhatott ki, viszont hidegséget is áraszthatott magából vagy közönyt mimelhetett ott, hol lelki rokonhangzásra nem talált. *Moravcsik* teljes élete a szüntelen munka és a mély érzés jegyében folyt le; nekem csak az elsőbe volt alkalmam bepillantást vetnem és róla azt mondanám, hogy *Moravcsik E. Emil* emberi létét utolsó lehetéig tartalmas munkával szinte tulsufolta és így a céltudatos és erélyes férfiúi akarat megtestesülése volt.

Tekintetes Akadémia! Megemlékezésemben *Moravcsik Ernő Emil*-nek tudományos élete adataival és személyiségének összetevőivel foglalkoztam; amit tettem, csak életrajzi apró számadás volt, mely mellett nem lehet és nem szabad elmulasztanunk a magasabb rendű számonkérést sem és ez abban a kérdésben éleződik ki: végzett-e ő olyan munkát, mely ha meg nem történik, az a magyar pszichiátriára nézve mulasztás és kár, és ha igen, úgy fajlagos munkát végzett-e, vagyis egy értékes tudományos személyiségből eredő volt-e az? És itt nekem, aki ismerője voltam úgy elődjének, *Laufenauer Károly*-nak, valamint a Megboldogultnak, azt kell mondanom, hogy *Moravcsik Ernő Emil* hézagpótló továbbfejlesztő munkát végzett *Laufenauer* alapvető tevékenysége után úgy klinikájának megalkotásával, valamint a tankönyvében kifejezésre jutott tudományos épülettel és így a magyar pszichiatria kettős okon örök lekötelezettje neki. Az alapító *Laufenauer Károly* mellett *Moravcsik Ernő Emil* is a magyar orvosi tudomány történelmi alakja; tudományos egyéniségének jelentőségét nem csupán az actualitás subjektív melegsége érezteti velünk *ma*, hanem a történelmi távlat objektív hűvössége a *jövőben* is igazolni fogja!

Befejezésül hadd utaljak ezen rövid megemlékezés kapcsán *Moravcsik Ernő Emil* tudományos munkásságára dolgozatai alapján, melyeknek száma és címei önmagukban igazolják sokirányú szakmunkásságát. *Moravcsik* tevékeny részt vett a hazai orvosi és jogi szakegyesületekben. Több hazai és külföldi szaklap munkatársa volt. Számos kisebb-nagyobb dolgozata jelent meg úgy a hazai, mint a külföldi — főleg német

és francia — szaklapokban. Babarzi Schwartzer Ottó báróval szerkesztette több éven át az „Elme- és idegkörtan“ című szakmellékletét az Orvosi Hetilapnak.

A kisebb cikkeken, ismertetéseken kívül munkái:

1. Vizsgálatok a tuberculosus körül. (Orvosi Hetilap, 1883.)
2. A női ivarszervek elephantiasisának két esete. (O. H. 1883.)
3. A bujakóros psychosisokról. (O. H. 1884.)
4. A koponyasértés folytán fellépő epilepsia esete. (O. H. 1884.)
5. Az epilepsiáról. (O. H. 1885.)
6. Az epilepsia tanáról. (O. H. 1888.)
7. Az alkoholismusról kórodai észleletek és vizsgálatok alapján. (O. H. 1886.)
8. Az alkoholismus szerepe a törvényszéki lélektanban. (O. H. 1886.)
9. Önkéntes suggestio hystero-epilepsias nőnél. (O. H. 1885.)
10. Casuisticus adatok a törvényszéki lélektanhoz. (O. H. 1885.)
11. A veszettségről kórodai észleletek alapján. (O. H. 1886.)
12. További adatok a veszettség kórodai képéhez. (O. H. 1887.)
13. A psychicus infectióról. (O. H. 1888.)
14. A csökkent (korlátolt) beszámítási képességről. (O. H. 1888.)
15. Adatok a hysteriások hőmérséki, érverési és légzési viszonyaihoz. (O. H. 1886.)
16. Hysteriás tünetek az agy bujakóros elváltozásainál, kórszövettani vizsgálatok alapján. (O. H. 1888.)
Hysterische Symptome bei syphilitischen Veränderungen des Gehirnes. (Zentrbl. f. N. 1888.)
17. Néhány gyakorlati megjegyzés a hysteriáról és hypnotismusról egy castrált hystero-epilepsiás eset kapcsán.
18. A hypnotisnfusról.
19. Gyakorlati elme-körtan vázlata.
Krafft-Ebing az elmebetegségek tankönyve I. kötetének fordítása.
20. Az idegesség szerepe a társadalomban. (Természettud. Közlöny 259.)
21. Mentő eljárások elme- és idegkörtani megbetegedésekben. (Mentők Lapja II. évf.)
22. Az elmebeli állapotok megfigyelésénél szem előtt tartandó főbb iránypontok.
Charcot „Előadások az idegrendszer megbetegedéséről“ című munka III. kötet ford.
23. Néhány gyakorlati megjegyzés a hysteriáról és hypnotismusról stb. (O. H. 1889.)
24. Az elme-kór- és gyógytan haladása. (Gyógyászat. 1890.)
25. Einige praktische Bemerkungen über Hysterie und Hypnotismus. (Berl. kl. Wsch. 1890.)
26. Hysteriás látótér éber és hypnotikus állapotban. (O. H. 1890.)

- Das hysterische Gesichtsfeld im Wachen u. hypnotischen Zustande.
(N. Centrbl. 1890.)
27. Törvényszéki elme-kórtani casuistica. (O. H. 1890.)
  28. Degenerativ tünetek jelentősége a bűnösségi hajlamnál. (Gyógyászat, 1891.)
  29. A hysteriás elmezavarról. (O. H. 1891.)
  30. Törvényszéki elme-kórtani casuistica. (1892.)
  31. Uti jegyzetek. Az elmebetegség társadalmi szempontból. (Politikai Szemle 1892.)
  32. A környéki ingerek befolyása az érzéksalódásokra. (O. H. 1892.)
  33. A paralysis progressiva kezdeti tüneteiről. (O. H. 1892.)
  34. Törvényszéki elme-kórtani casuistica. (Gy. 1893.)
  35. A perlekedő tébolyodottságról. (Magy. jog. orv. értesítő. 1893.)
Das hysterische Irresein. (Zeitschr. f. Psych. 50. Bd.)
  36. Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt. (Magy. jog. orv. ért. 1894.)
  37. Az izombeidegzési rendellenességek elmebetegeknél. (Gy. 1897.)
  38. Okirathamisítás, hamis vád és önvád pathologicus alapon. (Ügyv. L. 1895.)
  39. A bűncselekményt elkövetett elmebetegek és elmebeteg fegyencek elhelyezéséről. (Ügyvédek Lapja, 1897.)
  40. A kényszerképzetekről, mint a rendellenes cselekedetek motivumairól. (Ü. L. 1895.)
  41. Elme-kórtan. (Magy. Orv. Vademecumban.)
  42. A gyermekkorban levő büntettesekről. (Magy. jog. orv. ért. 1896.)
  43. Az epilepsiások beszámító képességéről. (Ü. L. 1893.)
  44. A fogság befolyása a szellemi életre. (Ü. L. 1897.)
  45. Többszörös gyilkosság melancholiánál. (Ü. L. 1897.)
  46. Gyakorlati elme-kórtan. (1897.)
  47. Az elme-kórtan haladása. (1897.)
  48. A nehézkóros öntudatzavar. (Gy. 1900.)
  49. Az ellenállhatatlan erő, mint a beszámítást kizáró ok. (Gy. 1900.)
U. a. Pester med. ch. Pr.
  50. Az iszákoság ellen való védekezés. (1900.)
  51. A századvégi degenerációról. (1900.)
  52. Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban. (Sólyommal Bp. 1901.)
  53. Über die Frühsymptome der progressiven Paralyse. (Ztschr. f. Psych. 58. Bd.)
  54. Törvényszéki elme-kórtani casuistica. (1901.)
  55. A büntettes elmebetegek elhelyezése és ápolása. (M. elmeorv. orsz. értekezl. 1900.)
  56. A fogságban fejlődő elmebetegségről. (M. orv. archiv. 1901.)
  57. A polgári törvénykönyv tervezete orvosi szempontból. (Krit. tanulm. 2. füzet. 1901.)

58. Receptformák az elmekórtanból a szünidei orvosi kurzus tagjai számára. (1902.)
59. A büntettes elmebetegek elhelyezése. (Gy. 1902.)
60. Az idegbetegségek gyógyítása. (1903.)
61. Mesterségesen előidézett hallucinációk. (Elme- és idegkórtan. 1903. I.)
62. A hysteria törvényszéki elmekórtani szempontból. (E. i. 1904.)
63. A szem külső egyenes izmának bénulása. (E. i. 1904.)
64. Friedreich-féle örökölt ataxia. (E. i. 1904.)
65. Tébolyodottság gyilkossági kísérlettel. (Ü. L. 1905.)
66. Les établissements de détention spécialement affectés aux personnes à responsabilité restreinte, aux ivrognes invétérés. (Rapport. 1905.)
67. A katatoniaról. (E. i. 1905.)
68. A korlátolt beszámítási képességű és megrögzött iszákos büntettek elhelyezésének kérdése. (E. i. 1905.)
69. A pszichiatria fejlődése hazánkban az utolsó 50 év alatt. (O. H. 1906.)
70. Paranoiás egyén emberélet ellen elkövetett többszörös büntette. (E. i. 1906.)
71. Künstlich hervorgerufene Halluzinationen. (Zentrbl. f. Nerv. Nr. 209.)
72. Über einzelne motorische Erscheinungen Geisteskranker. (Ztschr. f. Psych. 64. Bd.)
73. Emlékbeszéd Laufenauer Károly felett. (E. i. 1906.)
74. La question de la détention des personnes à responsabilité restreinte et des ivrognes invétérés. (Arch. d'anthropologie criminelle. 1906.)
75. A tanuzási képességről. (M. jog. ért. 1907.)
76. Gegen Menschenleben wiederholt begangenes Verbrechen eines Paranoikers. (Monatschr. f. kr. Ps. 1906.)
77. Über die Zeignisfähigkeit. (Monatsschrift f. kriminell. Psych. 1907.)
78. A társadalom védekezése a büntettek ellen. (Büntetőjogi ért. 1908.)
79. A tanuvallomások pszichológiája. (Ü. L. 1908.)
80. Az elmebetegek egyes motoros sajátosságairól. (E. i. 1908.)
81. Budapesti kir. egyetem elme- és idegkórtani klinikája. (E. i. 1908. Budapesti o. u. 1909. u. a. Psych-neurol. Wsch. 1909.)
82. Ritkább tünet paralysis progressivánál. (1908.)
83. Rascher Wechsel expansiver und depressiver Zustandsbilder in einem Falle prog. Paralyse.
84. A cselekedetek ép és kóros motívumai. (Ü. L. 1909.)
85. Aetiologias és therapiás elvek a pszichiatriában. (Budapesti orvosi körben. 1909.)
86. L'enseignement psychiatrique et la clinique des maladies mentales à l'université de Budapest. (Arch. Neurol. 1910.)
87. Az associatiót elősegítő és gátló tényezők. (M. filozof. társ. közl. 1910.)
88. Társadalom védelme a büntettek ellen. (O. H. 1911.)
89. Experimente über das psychogalvanische Reflexphänomen. (Journal f. Psych. u. N. 1911.)
90. Az elmebetegek gyógyítása. (Orvosképzés. 1911.)

91. Diagnostische Associationsuntersuchungen. (Allgem. Zeitschr. f. Psych. 1911.)
92. Die Schutzmassregeln der Gesellschaft gegen die Verbrecher. (Msch. f. kr. Psych. 1911.)
93. A degeneráltság szerepe a bűncselekmények aetiológiájában. (Wlas-sics e. f. 1912.)
94. A morphinismusról. (Orvosképzés. 1912.)
95. A cselekedetek rendellenes indítóokai. (Bűnügyi Szemle. 1912.)
96. A neurasthenia. (Egészség könyvtára. 1913.)
97. Az igazságügyi orvosi tanács munkálatai. (II. sorozat, 1. kötet. 1913.)
98. Suggestio befolyása a gondolkozásra és cselekedetekre. (Ü. L. 1913.)
99. Elmekór- és gyógytan. (1913.)
100. Az emlékezőképesség némely rendellenességéről. (Ü. L. 1913.)
101. A testi és szellemi rendellenességek szerepe az elzúllás és krimi-nalitás aetiológiájában. (A fiatalkorúak bírái, ügyészei stb. részére tartott előadások. 1913.)
102. Elmekór- és gyógytan. (II. kiadás. 1914.)
103. A fogság szerepe az elmebetegségek aetiológiájában. (Büntetőjogi dolg. 1914.)
104. Über Morphinismus. (Wiener med. Wochenschr. 1914.)
105. A dementia paralytica atypias formái. (Gy. 1914.)
106. A háború szerepe az idegrendszerbeli, különösen a psychés zavarok aetiológiájában. (Ok. 1915.)
107. A paranoiás elmekórformákról. (O. H. 1915.)
108. A háború psychosisairól. (Ok. 1916.)
109. Klinische Mitteilungen.* (Zeitschr. f. Psych. Bd. 71.)
110. A háború alatt keletkező elme- és idegbetegségek. (Szabad Lyceum kiadv. 1915—16.)
111. Über paranoische Geistesstörungen. (Allg. Ztschr. f. Psych. Bd. 72.)
112. Az influenzaepidemia alatt észlelt idegrendszerbeli, főleg psychés zavarokról. (Ok. 1921.)
113. Rectori beszéd. (1918.)
114. Elmekór- és gyógytan. (III. kiadás. 1922.)
115. Über nervöse und psychische Störungen während der Influenza-epidemie. Allg. Ztsch. f. Psych. 1923.)
116. Az agyvelő mozgató, érző, zenei középpontjairól és a zeneművé-szekről. (Természettudományi Közlöny. 1923. 55. kötet.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 5. SZÁM.

FARKAS LAJOS L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
KOLOSVÁRY BÁLINT
L. TAG.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1928 JANUÁR 23-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1928.

Pápa, 1928. — Főiskolai nyomda.

Dr. Farkas Lajos 1. tag emlékezete.

Irta és a Magyar Tudományos Akadémia 1928. évi január hó 23-án tartott összes ülésén felolvasta : **Kolosváry Bálint** 1. tag.

Tekintetes Akadémia!

A hetedik évébe fordult az idő, hogy *Farkas Lajost*, Akadémiánk lev. tagját, a m. kir. Ferencz József tudomány-egyetem római jogi professorát, — a magyar föld egyik legkizárólagosabban magyar pontján — a kolozsvári házsongárdi temetőben, örök nyugalomra elhelyeztük. — Sirja körül és sirja felett: nagyot változott azóta a világ. Őneki osztályrészéül juttatta még a sors, hogy ennek a nagy változásnak kezdetét megérje s végig szenvedje beteg-ágyán, hová a fájdalmas kór sujtotta le: a testieknél is kinzóbb lelki gyötrelmeket. Lelkének egyensúlyát azonban utolsó percéig megingathatlanul fenn tudta tartani s a nagy ismeretlenségbe úgy távozott el, mint akinek szemei előtt az utolsó pillanatban feltárult az örök titkokat el-fedő lepel.

A Gondviselés megáldotta hosszú élettel és ez az élet úgy telt le, mint amilyen a zajtalan partok közt haladó folyamnak futása. Szirtek nem álltak útjában; örvények csöndes hullámain fel nem korbácsolták; vihar nem szántott rajta végig — s napja ott ragyogott Magyarország legboldogabb korszakának magas, csillagos mennyboltozatán. S ha ez az élet mégis tele volt küzdelmes fáradtsággal s egymást felváltó napjai messze, az éjszakákba benyúló megfeszített munka jegyében peregetek le: mindez a mellett szóló bizonyágtétel csupán, hogy amit Teremtőjétől drága ajándékul vett — százszorosan és ezerszeresen törekedett a gondjaira bizott ifjúság, a tudomány és ember-

társai javára alkotó munkában és alkotó munkájával visszaszármaztatni. Azokat a környezettől eredt külső és a lélek mélyéből fakadt belső determinansokat tehát, melyek Farkas Lajos egyéniségét, úgy is, mint tudósét, úgy is, mint a társadalmi élet egyik legönzетlenebb harcosáét és mint családjának áldott szívé és kezű paterfamiliasáét kialakították: abban a tökéletes harmoniában kell keresnünk és megtalálnunk, mely Benne, a mélyen érző vallásos kedélyt a kutató tudós töprengő kétkedésével, könyörtelen kritikai szellemével és kiméletet nem ismerő logikájával egyesítette. Magán- és közéletének minden kisebb avagy jelentősebb mozzanatában ez a harmonia hangolódik ki és ez adja meg szellemi háttérét annak az alapvonásaiban derült philosophiának, mely tudományos ambícióira, köztevékenységére, világnézetének élesen kidomborodó egységére az egészséges optimizmus bélyegét nyomta rá. S mikor elérkezett a pillanat, hogy válnia kellett: akkor volt legnagyobb. Mindentől búcsút kellett vennie, ami őt hosszú évtizedeken át a szívé, s emberi mivoltának bensőségteljes érzésein keresztül szorosán hozzákapcsolta. Nyugodt, tiszta lélekkel nézett szembe az oly drága földi kötelékek szétbomlásának, s a halálban, sziklaszilárd hite teljes erejével, új életnek támadását látta s tudta, érezte jól, hogy ami az emberben elmúlhatatlanul örök: az, az ő hátrahagyott hozzátartozóiban és áldásos köztevékenysége eredményeiben, mint szeretetre sarkaló, áldozatkészségre buzdító és teremtmő, alkotó energia fenmarad. A magyar nemzet tragoediájának egyik legmegrázóbb fejezete zajlott le halálos ágya körül. Összeomlott minden, aminek csodálatos fejlődését, nagyszerű kialakulását éppen az az időszak vallotta a maga büszke alkotásának, melybe Farkas Lajos férfikorának és tulajdonképpen egész életének munkássága is beleesik. Azok közé a ritka jellemek közé tartozott, akiken a kishitűség s a csüggedés nem tudott erőt venni; történeti világszemléletének tudományos rendszeréből merítette az események megítélésének, a következmények kibontakozásának azokat a szempontjait, melyekben Erdély és az erdélyi magyarság bizonyos feltámadását, diadalmas újjászületését és a meg-

próbáltatásokban az elnyomás jármába hajtott nemzet faji és erkölcsi tulajdonságainak, erőinek megszilárdulásra vezető eszközeit látta. És ma, amikor a Tek. Akadémia kegyelettel emlékezik meg céljai és nemes hivatása egyik leg-hűségesebb, legfáradhatatlanabb munkásáról: a magam részéről mélységes tisztelettel és a volt tanítvány hálás szeretetével igyekszem szószólója lenni annak az elismerésnek, amely e helyről és a jelen ünnepi alkalomból Farkas Lajos nemes egyéniségét, a remekjog intézményeinek tudós kutatóját és magyarázóját idézi elénk.

*

Született 1842 nov. 14-én Bonchidán, az akkori Doboka vármegyében. A szabadságharc megfosztotta édes atyjától, Farkas Páltól, ki a felkelő oláhok fegyvereinek esett áldozatul és ekként hét testvérével együtt korai árvaságra jutott. A családapa mátyásfalvi, a családi vagyon feldúlása nehéz helyzetbe sodorta az árván maradottakat, s a fiatal Farkas Lajos több évi késedelem után kezdhette meg csak neveltetését előbb a kolozsvári r. kath. elemi iskolában, majd a piaristák szintén kolozsvári lyceumában. Érettségijét, minden tárgyból kitűnő osztályzással, ugyancsak Kolozsvárt, a piaristák intézetében tette le 1864 június végén. Jogi tanulmányait a pesti egyetem jog- és államtudományi Karán kezdette el, majd egy év múlva már a nagyszebeni jogakadémián találjuk. Gyöngye testi szervezete nem bírta el a főváros levegőjét, s teste, lelke visszavágyott a fenyők koszorúta bércek közé. A tanulmányi rend szerint előírt vizsgálatok valamennyiét kitűnő sikerrel állotta ki s harmadéves joghallgató korától kezdve a szebeni kincstári ügyészség fogalmazási szakában dolgozott, kevés szabad idejét arra használva fel, hogy a jogtudori szigorlatokra előkészülhessen. A megfeszített munka azonban egészségét aláasta, s gyógyulása céljából egy időre minden munkától tartózkodnia kellett s jogtudorrá való felavattatását ekként csak 1871 június 6-án nyerhette el. Szebeni tanárai azonban a kiváló képességű tanítványt állandóan szemmel tartották s mikor dr. Pfaff, szebeni katedráját az insbrucki egyetem tanszékével cse-

rélte fel: a tanári kar a jogakadémia gazdátlanul maradt római jogi tanszékére, br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazása alapján Farkas Lajost hívta meg. 1896 október 11-én kezdte meg előadásait, előbb mint ideiglenes, majd mint véglegesített helyettes jogtanár s ebben a minőségben érte őt a kitüntető királyi kinevezés, mely őt 1872 szeptember havában a kolozsvári m. k. Ferencz József tudományegyetem római jogi tanszékéhez előbb nyilvános rendkívüli, 1873-ban pedig nyilvános rendes professorként munkás élete egész tartamára odakötötte. Ettől az időponttól indul meg magasra ívelő tudományos pályája, melynek minden díszét és dicsőségét, minden gyümölcsét az új egyetem felvirágoztatásának, s ezen keresztül az erdélyi magyar társadalmi élet szellemi tartalommal való minél teljesebb és intenzívebb megnevelésének áldozta oda. Nem kell felednünk nevezetesen azt, hogy az egyetem felállítása Erdély közéletét igen kritikus időpontban érte. Az évszázadok rendén kialakult erdélyi particularismus nagy válságba jutott azzal, hogy a keleti vaspálya megépítése folytán a távoli keleti országrészek az egyetlen egy központ felé törekvő anyagi és szellemi áramlatok sodrába jutottak. Kolozsvár, a fejedelmi város, az ő hagyományos szerepét, mint egy nagy és természettől lezárt országrész központja, hova-tovább mindinkább elveszítette. Az egyetemre hárult ekként többek közt elsősorban a feladat, hogy legalább szellemiekben pótolja azt, amit Erdély fővárosa külső és anyagi vonatkozásokban és belső társadalmi életének ősi szerkezetében és annak vonzó körében visszatartani, megőrizni már nem tudott. Farkas Lajos férfiúi erőinek teljes odaadásával szegődött ennek a feladatnak munkásai közé. Dolgozott egyfelől cathedráján, mint kötelességeit ragyogó példaként betöltő tanár és dolgozott szaktudományának óriási mezején, mint önálló utakon, sajátos egyéni rendszerben tevékenykedő kutató tudós — s ami szabad ideje ezenfelül fenmaradhatott: azt a társadalmi jótékonyág, az emberbaráti szeretet és egyháza autonóm életének gazdagítására, odaadó szolgálatára rendelte. Tanári tisztén kívül egyebet, mint merő nobile officiumot nem teljesített soha.

És ezt ép oly szent kötelességéül ismerte, mint amazt, mely kenyeret adó élethivatása volt. Közgazdasági tevékenységei nem folytatott, bankokban jövedelmező sine curákat nem töltött be; tanári székét a bíró, a lelkész szószékével tekintette ugyanazonos erkölcsi piedestálon állónak, s palástja hófehérségét az anyagiak után való törekvés s a tanári stallumon kívüli megfizetett munka bélyegével elhomályosítani immoralisnak tartotta. Puritanismusa ezen a téren annak a rég letűnt római világnak magasztos életfelfogását sugározza vissza, amelybe egész lelkével, szellemiségének teljes valóságával bele tudott mélyedni. — 1902-ben legközvetlenebb környezete, tanítványai és tanártársai harmincéves professori működése alkalmából szeretettel és melegen ünnepelték. Nagy munkája, a »Római jog történeté«-nek első kötete és a második kötetnek első fele akkor már megjelent s nevét a magyar jogtudomány irodalmában fogalomná tette. Az erdélyi kath. autonómiában betöltött magas posztója Erdély legtávolabbi kis ecclesiájában is a tisztelők, a barátok nagy táborával szaporította az évek és évtizedek során szárnyra bocsátott tanítványok tömegét. Az üdvözlő szavak, őt a *jogtudóst* és az *igazságos embert*, Pannonia utolsó nagy római jogászához, Valerius Dalmatiusához hasonlították. Szerényen hárította el magától ezt az epitheton ornanst és egész lelkére, egész egyéniségére annyira találóan a következőkben válaszolt: »Igaz — római tanítómestereim állítják, hogy a *jurisprudentia* a „*justi atque injusti scientia*” is volna. A vele való állandó foglalkozás tehát az embert igazságossá is teheti. Ámde ott a bökkenő: a *justum* csakugyan az igazság-e? Azt hiszem, Ulpianus definitiója csak nyert volna értékében, ha a „*divinarum atque humanarum notitia*”-nál megáll. Mert annyi tény, hogy a *jus*-t még a régi jó időkben sem merte a római önmagára hagyni; mindig társul adja hozzá a *boni mores*-t, a *bonum*-ot és az *aequum*-ot. A római császárok pedig, ha alattvalóikat megtéveszteni akarták, mindig a *justitiá*-ra hivatkoztak, s a későbbieknél is közmondás számba ment: „*caeca jurisprudentia sine historia*”. Nem is erre az igazságra akarok gondolni. De van nekünk, profes-

soroknak, egy másik igazságunk, amit *Mommsen* „*Wahrhaftigkeit*”-nek nevez és arról a Spahn-féle ügyben kelt nyílt levelében a következőket mondja: Auf der Wahrhaftigkeit beruht unsere Stellung, unsere Standesehre, unser Einfluss auf die Jugend. Auf ihr ruht die deutsche Wissenschaft, die das ihrige beigetragen hat zu der Grösse und Macht des deutschen Volkes. Wer daran rührt, der führt die Axt gegen den mächtigen Baum, in dessen Schatten und Schutz wir leben, dessen Früchte die Welt erfreut. *Ezt az igazságot keresni, vele éltetni* úgy, hogy minden szavamban és tetteimben érezhető legyen, volt és marad becsületes jó igyekezetem, miként a mindnyájunké, akik tanítványaikban jövőnk reményességét szemléljük«.

Valóban, az ő élete, *általa* meghatározott, *ettől* a vezérgondolatától nem is tért el soha, s önzetlen munkáján csak áldás fakadt. A kolozsvári róm. kath. egyházközségnek és a Szt. Erzsébet egyháznak évtizedeken át buzgó, lelkiismeretes főgondnoka, az erdélyi róm. kath. státus igazgatótanácsának tagja és t. b. előadója, az erdélyi pártfogó egyesületnek és a tudógondozó intézetnek elnöke, az Erdélyi Muzeum Egylet jog- és társadalomtudományi szakosztályának megszervezője és fáradhatatlan vezetője s a központi választmányának tagja — mind megannyi oly működési kört jelentenek, melyek az ingyen és lélekből teljesített társadalmi munkának voltak megannyi áldozati ol-tárai. Nem is kell külön kiemelnünk azt, hogy az egyetem belső életében és annak kormányzásában a maga köteles részét hűségesen kivette. Karának több ízben dékánja és prodékánja, az egyetemnek pedig az 1896/7. tanévben Rector magnificusa volt. Ekkor és ebben a minőségben érte az első királyi kitüntetés s a millennaris esztendő meghozta neki az akkor ritka és sokratartott ministeri tanácsosi címet. Utóbb volt része bőven a külső elismerés és megbecsülés jeleiben is. Tulajdonosa volt az I. oszt. polgári hadi érdemkeresztnek és lovagja a Lipót-rendnek. Soha kitüntetéseinek külső jeleit nem viselte s valamennyien felül becsülte azt az ünnepeltetést, melyben 45 éves tanári működésének évfordulóján 1914-ben, tanártársai és volt

tanítványai részesítették. Pedig ebben az időpontban már az élet is a hivatásos pálya alkonyulata felé haladt. Utolérték azok az emberi csapások is, melyeket annak, ki egész életében a szívével élt, olyan nehéz elviselnie. Egymásután vesztette el hűséges hitvesét Senz Annát, a néhai, nagyhirű Senz, szebeni professor leányát, azután dédelgetett, legkedvesebb gyermekét s a magas életkor egymásra halmozódó évei megnehezítették kezében a tollat is és cathedrájától megválva 1915 május 31-én nyugalomba vonult. Élete ettől, a professori pályán talán legkritikusabb, időponttól kezdve az ő szűkebb és tágabb családjáé volt egészen — értve utóbbi alatt egyházát, az általa szerető gonddal vezetett s a háborus bonyodalmak ezer megpróbáltatása alatt vergődő jótékony intézményeket és e mellett a tudományé is, melytől testi fájdalmai között, a kórágyon sem tudott megválni egy pillanatra sem. Szinte az utolsó napokig dolgozott »A részvét« című nagyszabásúnak indult tanulmányán, melynek kéziratban hátrahagyott előmunkálatai egymagukban vaskos kötetre rugnak. 1921 június hó 24-ének éjjelén hunyta be szemét és június hó 27-én a Szt. Mihály templomban bucsúztunk el Tőle azok, kiket az erdélyi magyarság nehéz sorsa akkor még ott hagyott.

*

Farkas Lajos tudományos működéséről, írói egyéniségéről bizonyos tekintetben nem nehéz képet alkotni magunknak. Annyira egységes, annyira határozott és kiforrott volt ez az egyéniség, hogy jellemző vonásai minden írásában élesen szembeszököek. Főmunkáján, a »Római jog történetén« kívül nagy számu kisebb dolgozata van, melyeknek, bár azok egyes történeti és dogmatikai kérdések monographikus jellegű feldolgozásai és így önmagukban álló munkálatok, mégis szoros vonatkozásai vannak ahhoz az alapműhöz, melybe szerzőjük fáradhatatlan kutatásainak, egész élete munkásságának eredményeit, mintegy összesűrűsítette. Akik felületesen ítélték meg, ezért mondták róla, hogy »homo unius libri«. Ez az unus liber: magyar jogirodalmunknak ez az egyik legeredetibb és legönálóbb terméke a római jog alapintézményeit vizsgálja az első alaku-

lás szerint. Először 1892-ben, másodszor 1900-ban, harmadszor 1903-ban és negyedik kiadásában 1905-ben jelent meg; II-ik kötetének első fele pedig három kiadásban, utoljára 1904-ben. A könyv a Sawigny-féle történeti iskola irányának tipikus képviselője. Szerző arra törekedett, hogy axiómáját, mely szerint a római jog igazi értéke az európai közéletben csak a helyes történelmi méltatás és tárgyalási mód által ismerhető fel: beigazolhassa. E végből a methodus szempontjából egészen eredeti utakon járt. Igyekezett magát a római írók észjárásába és sajátos ideológiájába teljesen beleélni. Alapnézőpontja az volt, hogy a régi római jogászok, bár mindig koruk általános műveltségének színvonalán állottak: a maguk jogának sem eredetét, sem elvi értékét összehasonlító magyarázgatásokkal nem zavarták; intézményeiknek eredetét és életrevaló mivoltát mindig magukból ez intézményekből és saját magukon keresztül szemlélték. Náluk a receptióval az idegen eredet éppen úgy elenyészik, mint akárcsak a novatióban a régi obligatio. Archaisticus és hasonló elemekre túlságos súlyt fektetni, Farkas, módszerbeli hibának tekintette, sőt ismételten rámutatott arra a veszélyre, hogy ez könnyen az intézmények eredetiségének elhomályosítására vezethet. Az ilyen antiquarius elemek ugyan figyelmen kívül nem hagyhatók, de nem szabad az sem, hogy nyomaikkal az egészi kép conceptióját és színbeli hatását mintegy megzavarják. (Előszó a IV. kiadáshoz.) Ez a magyarázata annak, hogy a Római jog története IV-ik kiadásában, dacára az időközben fellendült papyrologiának, az assyriai és egyiptomi leletek alapján megindult tudományos munka eredményeiről szerző részletesebben számot már nem ad. Ellenben rámutat arra, hogy ezek az ujonnan felfedezett monumentumok az ő eredményeit, melyeket történeti módszere segélyével, s különösen az intézmények egészbeni összefüggésének előtérbeállításával kihámozott most már több vonatkozásban okmányszerűen beigazolták, s e mellett általános történeti felfogását Róma jogának elsődleges kialakulására nézve hathatósan megerősítették. Farkas Lajos t. i. szemben a mult században szélteben felvett kiindulási alapokkal, Róma

első törzslakosságát a megelőzően már régen fennállott ósitaliai államközségek culturmilieuébe helyezte be, mely őslakosság évszázados institutiók nevelő hatása alatt s azok jobbadán megtartásával, mint tüzhelyétől elszakadt, hódító gyarmatos rendezte be új községgé való szervezkedésének minden vonatkozását. Rómát is ekként önálló jelentőségre nem annyira intézményeinek valamelyes egészen rendkívüli sajátos volta, mint inkább népének kezdettől fogva előtérbe nyomult bámulatos tetteireje emelte, s ez hatolt keresztül és ez vivta ki részére Italia többi népei között azt a centralitást, melytől életpályája többé el nem szabadulhatott. A római írónál lépten-nyomon hangoztatott »*romana proprietas*« tehát csak úgy értelmezhető, hogy az akkori műveltséget már magukkal vitt városalapítók az előretörő és a régi állapotokkal való elégedetlenségben nyilvánuló fejlődés követelményeivel számolva berendezkedésüknél a nekik megfelelő módosításokra, mondhatnók reformokra vetették a fősúlyt. Ilyen alapról nézve Róma ősi intézményeit: az azok továbbfejlődésében nyilvánuló tervszerűséget nem lesz szükségés »*a későbbi korok tudós reflexiójának*« venni. Hiszen a római jellem egyik legerősebb alapvonása: a conservativizmus ezen a téren teljes élességével érvényesült. Viszont az is bizonyos, hogy a római nép önálló életének már első időszakában tanúságot tudott tenni arról, hogy intézményei megalkotásánál azok alapjainak kiépíthetőségét is ki tudta számítani s jogrendjébe csak olyan elveket vett fel, melyek a nemzet erkölcsi és jogi köztudatában a fenmaradásra és életteljes kibontakozásra szükséges tápláló elemeket megtalálhatták. (L. IV. kiad.; Bevezetés.)

Ez az általános történelmi felfogás szabta meg szükségképpen Farkas Lajos írásművészetének valóban nem könnyű, sőt azt kell mondanom példátlanul nehéz methodikáját. Könyvében nincs egy szó, nincs egy mondat, nincs egy tételezés, mely ne nyugodnék a lehető legszélesebb forrási alapon és az alapul vett forrásoknak legminutiózusabb és legkérlelhetetlenebb megrostálásán. De egyuttal ez is az oka annak, hogy műve

II-ik kötetének első felén túl az ő hosszú életének megfeszített munkájával sem tudhatott tovább jutni. Az alapokból fölépíteni mindent; ezek az alapok pedig a kritikailag megvizsgált források adatai lehetnek csupán, de sohasem a még oly plausibiliseknek tetsző és a reconstruáló phantasiájától befolyásolt hypothezisek. A római jogvilágnak az az elsődleges képe, melyet Farkas könyvében megrajzol: kétségtelenül csonka és sokhelyt fogyatékokat mutató. Ám így is megdöbbenően impozáns épületében egyetlen oszlop, egyetlen ködarab nincsen: amely nem volna a kutató tudós rendszerében ismételt és ismételt kipróbált realitás.

Nem feladatom, Tek. Akadémia, hogy Farkas Római jogának tanításait tüzetesen és részleteiben ismertessem, s megelégszem azzal, hogy beosztására, tartalmára röviden ráutaljak. Az alkotmány alapintézményein, az imperium és magistratus lényegének magyarázatán kezdi fejtegetéseit, s a római közjog ehhez társuló szervezettségét a comitia és senatus, a vallási intézmények s végül a populus és civitas intézményeiben mutatva be, tér át az egyéni jogosultságok saját körének, azaz a magánjognak tárgyalására. A jus publicum és privatum közti különbség felállítását követőleg a családjog, majd a vagyonjog két főrészt, a dologi és kötelmi jogokat, a delictumok tanát és II-ik kötetében az öröklési jogot veszi sorra. Sajátos, hogy a mű tisztán tudományos és egyuttal tankönyv jellegét is bámulatos összhangban tudta tartani, bár az is bizonyos, hogy olvasójától nagyon sokat kíván s értékeit könnyen és fáradság nélkül nem adja oda.

Kisebb irodalmi munkái közül — időrendben — első sorban »*A hereditas jacens jogi természete*« című értekezését kell említenem, (Megj. a »Jogtud. Közlöny« 1872. évf.) melyben a jogfejlődés vázolása, a római jogászok ellentétes nézeteinek s az újabb írók, mint Sawigny, Puchta, Ihering, Scheurl, Schirmer, Verning és Keller felfogásának kritikai ismertetése után a maga nézetét abban foglalja össze, hogy a hagyaték a successio céljára tekintettel és anélkül tartozik jogi és gazdasági egésként egy egységben

össze, hogy az interim tartama alatt meghatározott alanya lenne. Jogok az alatt is állhatnak fenn, amig az, akire átszállandók lesznek, megállapítva még nincs. Az uratlanság nem jelent jognélküliséget, s főleg a hagyaték personificatiójára, jogi személyiség fictiv alkotására szükség nem merül fel. Ez az elméleti szempont a Brinz-féle célvagyoni theoria és az alanytalan jogok hypotheziséen nyugszik s Farkas előadásaiból tudom, hogy utóbb feladta.

»*Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez*« címen az Erdélyi Muzeum 1880. évfolyamának 1. számában a rabszolgaság rómaiias alapgondolatát és a rabszolgának a római közéletben elfoglalt állását kutatja és arra az eredményre jut, hogy az intézmény a rómaiaknál eredetileg merő jogi alkotás, melynek alapjai a magánjogban keresendők. Téves tehát az a vélemény, mely a rabszolgaság kiindulási pontját abban a jus gentiumban keresi, mely akkortájt, mikor a rabszolgaság a római közéletben jelentkezett, a szerzőmódok közt az occupatiót egyáltalán nem ismerte.

A római jog céljának és helyének kérdését illetőleg — mai tanulmányi rendszerünkben, címen a Jogtud. Közöny 1881. évfolyamában közzétett polemikus cikknek mellőzésével, arra az igen értékes dogmatikai tanulmányra térek át, mely »*Tanulmányok a magánjog dogmatikájából. A jogügylet*« címen, szintén a Jogtud. Közönyben az 1883. és 1884. évfolyamokban s egyuttal különlenyomatban is napvilágot látott. Sawigny constructiójával kezdi fejtegetéseit, részletesen bírálja azokat az ellentétes nézeteket, melyek az akarat és az akaratnyilvánítás, mint ügyleti tényálladási elemek tekintetében felmerültek. (Akarati és nyilvánítási elmélet.) Ő maga a nyilvánítási elmélettel szemben foglal állást és különösen éles kritika alá veszi Windscheid ismeretes elméletét. Igen értékes a munka II-ik része, mely a dogma történetét a német irodalmon kívül a francia, angol és belga tudományban tüzetesen ismerteti.

A római család és családjöi hatalom jogi jelentőségét vizsgálja egy 1886-ban kelt és az Erd. Muzeum Egylet kiadványainak III-ik kötetében közölt értekezése. Succussa az a megállapítás, hogy a római gondolkozásmód az egyéni

létnek az államihoz való meghatározását éppen olyan originarius szervezeti feladatnak tekintette, miként ezt magára a községre vonatkoztatva is állítani lehet. E feladat megoldását a római másként nem tudta megvalósítani, mint a családi hatalomban foglalt jogosítványok olyszzerű szervezésével, mi által azok a községi hatalomnak utánképzéseként minősültek. E jogosítványok tartalma tehát nem a vérség és specificus családi szeretet szülte naturalis ration alapult, hanem azon a *manus*-on és *potestas*-on, mely csak a családnak a községgel való sajátos összefüggéséből magyarázható.

Egyike Farkas Lajos legjellegzetesebb és legértékesebb tanulmányainak az, melyet rektori széke elfoglalása alkalmából »*A becsület általános jelentősége a mai és római jogrendben*« címen az egyetem 1896/97. tanévének megnyitásakor olvasott fel. Kérdését, melyet a becsületjegg történetének tanuságos bemutatása után állít fel, a következően formulázza: Nincs-e más mód arra, hogy a jog a közéletnek a becsület eszméjében birt sarkalatos erejét ne csupán esetleges és negatív, de a maga céljainál irányító módon is szabályozza? S nyomatékosan igazolva, hogy a legújabb bölcséleti irány és a hozzá társul szegődött sociologia helyesen mutat rá a mai jogrend visszaesésére, mert kereteiben az ember társadalmi és államethikai egyénisége nem hogy teljesebbé vált volna, de egyenesen megfogyatkozott. Mert az az emberegyén, melyet az érdekvédelem eszméje szerint az új jog magának kiformált: a legridegebb önző »Magaság«, a felsőbb, tehát igazabb erkölcsi egységnek — amiből pedig egyéni becsét is eredőnek veszik — született ellensége. Visszamegy tehát a feltett kérdésre adott válaszában *Callistratus*-ra s arra a római jogra, mely a becsület eszméjének bevégzett intézményi jelentőséget tulajdonított, s mely szerint »*Existimatio est dignitatis illaesae status, moribus ac legibus comprobatus, qui ex delicto nostro auctoritate legum aut minuitur aut consumatur*«. (Dig. L. 13. 5. 1. *Callistratus*, Lib. I. de cognitionibus.)

Mikor a német polgári törvénykönyv megalkotása

és életbeléptetése a római jogra, úgy is mint a német »Gemeines Recht« tartalmi anyagára és a jogászképzés addigi rendszerére válságot jelentő súlyos csapást mért, Farkas Lajos abból a munkából, melyet a német-római jogászok a római jog jövő sorsára vonatkozó problema megoldása körül kifejtettek: a maga részét szintén kivette »*A római jog a XIX. század végén*« cím alatt, az egyetem 1900/901. évi záróünnepélyén elhangzott előadásában, holott is részletesen beszámolt mindazokkal az irányokkal és irodalmi iskolákkal, melyek hosszas küzdelem után a recipiált római jog uralmát megdöntve — a polgári jog új kodifikációjával — jelentőségét az iskola jogának színvonalára szorították vissza s a Gemeines Privatrecht helyett a német főiskolák tantervébe a »System der römischen Rechtsgeschichte«-t állították be.

Egy és a mi külön szempontunkból a német polgári törvénykönyv megalkotásával egyenlő jelentőségű nagy jogi reform, az 1911: I. t.-c. életbeléptetése váltotta ki Farkas Lajosból 1911 okt. 21-én az erdélyi M. Egylet Jog- és társadalomtudományi szakosztályának ülésén »*Az új polgári perrendtartás és a római jog*« című tanulmányát, melynek rendén azt mutatja ki, hogy új perrendtartásunk mennyit tudott a római perjogból az új és modern magyar perjogba átmenteni? Kritikai észrevételei, melyek Plósz Sándor nagybecsű törvényalkotását veszik éles bonckés alá, az új törvény körül keletkezett tudományos irodalom legértékesebb termékei közé tartoznak.

1913-ban foglalta el székét a Tud. Akadémián. Székfoglaló értekezése »*A római obligatio fogalmilag véve, a középkor és újkori jogi elméletben*«. Betegsége meggátolta őt abban, hogy levelező taggá történt megválasztásáért személyesen mondhatta el köszönetét. Barátainak egyike, kivel élete fogytaig a legszorosabb összeköttetést tartotta fenn, néhai dr. Plósz Sándor olvasta fel székfoglaló értekezését, melyet, miután az a Tek. Akadémia színe előtt történt, itt nem ismertetek. Csak eredményeit jegyzem fel, melyeknek egyike az, hogy az obligatio constructiójában Brinz álláspontját teszi magáévá; másika, hogy methodikai tekintetben élesen

rámutat a dogmatikának arra a fogyatékoságára, mely az obligatiót csak előállása, keletkezése alakjában szemléli és nem egyuttal a teljesítés — az obligatio megszűnése szempontjából is, holott a kettő egymástól elválaszthatatlan. A dogmatörténet szempontjából pedig az értekezés egyenesen hézagpótló, mert Farkas dolgozatának megfelelő méretekben való kifejtése a külföldi irodalomban is hiányzik.

Visszaélnék talán a Tek. Akadémia türelmével, ha Farkas Lajos egyéb és részben kéziratban visszamaradt munkálatait, értekezéseit, ha a fentiekhez hasonló rövid átlagozásban is ismertetném. Pedig sok van ezek közül, mely valóban általános érdekű és méltóan járul hozzá a szerzőjük írói és tudósi egyéniségéről alkotandó kép egészének teljességéhez. Ilyen az az 1898-ban kelt tanulmánya, mely az egyetem közéleti viszonyáról szól (Megj. az egyetemi actákban); ilyen, mély philosophiai alapon nyugvó elnöki megnyitója az Erdélyi Muzeum Egylet Jog- és társadalomtudományi szakosztályának 1909. évi ülésén, melyben a *mult jelentőségéről* elmélkedik. Ugyancsak hasonló természetű az *»Elmélet és gyakorlat«* című 1912. évi dolgozata és 1914. évi elnöki megnyitója a *»Háborúról«*. Kéziratai között, melyek a Tek. Akadémia birtokában vannak, különösen kiemelkedik nagy részletességgel kidolgozott büntetőjogi és peres eljárási előadási cursusa és főleg az a nagyszabású tanulmány, mely a részvétet, mint a lelki élet jelenségét vizsgálja, de amelynek befejezésében meggátolta őt a halál. Érdekes ez a kézirat, mert valósággal tükörképe annak a hihetetlenül lelkiismeretes, a legapróbb részletekig alapos és körültekintő tudományos előkészítésnek, mely nélkül soha, egyetlen kérdéséhez, egyetlen problémájához hozzáynulni nem tudott, mert az ellenkezőt valósággal méltatlannak tartotta volna. Miután a kérdés tárgyalásának célja felől általános tájékozódást állít fel, belemerül annak történetébe s a homeri korszaktól kezdve Platonon, Arisztoteleszen, Epikuroszon stb. át a keresztyénség, a szentatyák, a középkor s a renaissance, majd az újkor s a XVIII. század felvilágosodott bölcészetén keresztül állítja össze adatait, hogy azokra a conclusiókra térhessen át, melyeknek

kimondása és fixírozása tollában maradt már, mert elérkezett az emberi élet utolsó szent határkövéhez, amelyen túl a földi világ számára nincs már férfiúi tett, nincs több alkotás — s ami visszamarad, az csak az emlékezés és a kivivott eredmények gyümölcsöztetése. Ez pedig már az utódok feladata; azoké, akik tovább rohannak az előttük még le nem zárt élet utain, s akiknek kezében a tudás fegyvere, melyet elődeiktől vettek át, a jövő győzelmének, a nemzet és az egyetemes emberiség boldogulásának biztos záloga.

*

Lehetetlen, Tek. Akadémia, hogy dr. Farkas Lajosról szóló kegyeletes megemlékezésemet anélkül fejezzem be, hogy vissza ne térjek az ő nemes, puritán alakjára, úgy amint azt mindazok, akik éveken, sőt évtizedeken át közvetlen közelből szemlélhették — még most is látják, mikor haló porai rég elvegyültek az anyaföld hantjaival. Gondolatban ismét ott vagyok a kolozsvári Szt. Mihály templom ősi boltívei alatt; porhüvelyé ott feküdt magasra emelt ravatalán. Arcának egyetlen vonása, egyetlen izma sem változott; csak szemei, melyekkel olyan mélyen bele tudott nézni a szívekbe, voltak örökre lezárva. Férfi volt minden vonatkozásban; kemény, mint a szikrázó acél, de hajthatatlan. Ítélete ép olyan éles, mint bölcs; meggyőződése magávalragadó. Ezért állott mindig oszlopként a közélet minden forgatagában s hányszor simult hozzá oltalmat és irányítást keresve a gyöngék és kishitűek serege. Nehéz idők felhői vonultak fel és egy ezeréves múlt építményei omlottak akkor össze. Mint a római praetor az ő sella curulis-án, bölcs philosophiájával megtalálta, példájával kijelölte a lelkek háborgásának azt az egyensúlyozó pontját, mely a nagy katastrofán átsegíthetett.

És igazi jó ember volt. Lelke mélységes érzelmi világot ölelt magába s hitvalló hűségét, önzetlen emberbaráti munkáját a szeretet alkotásai őrzik.

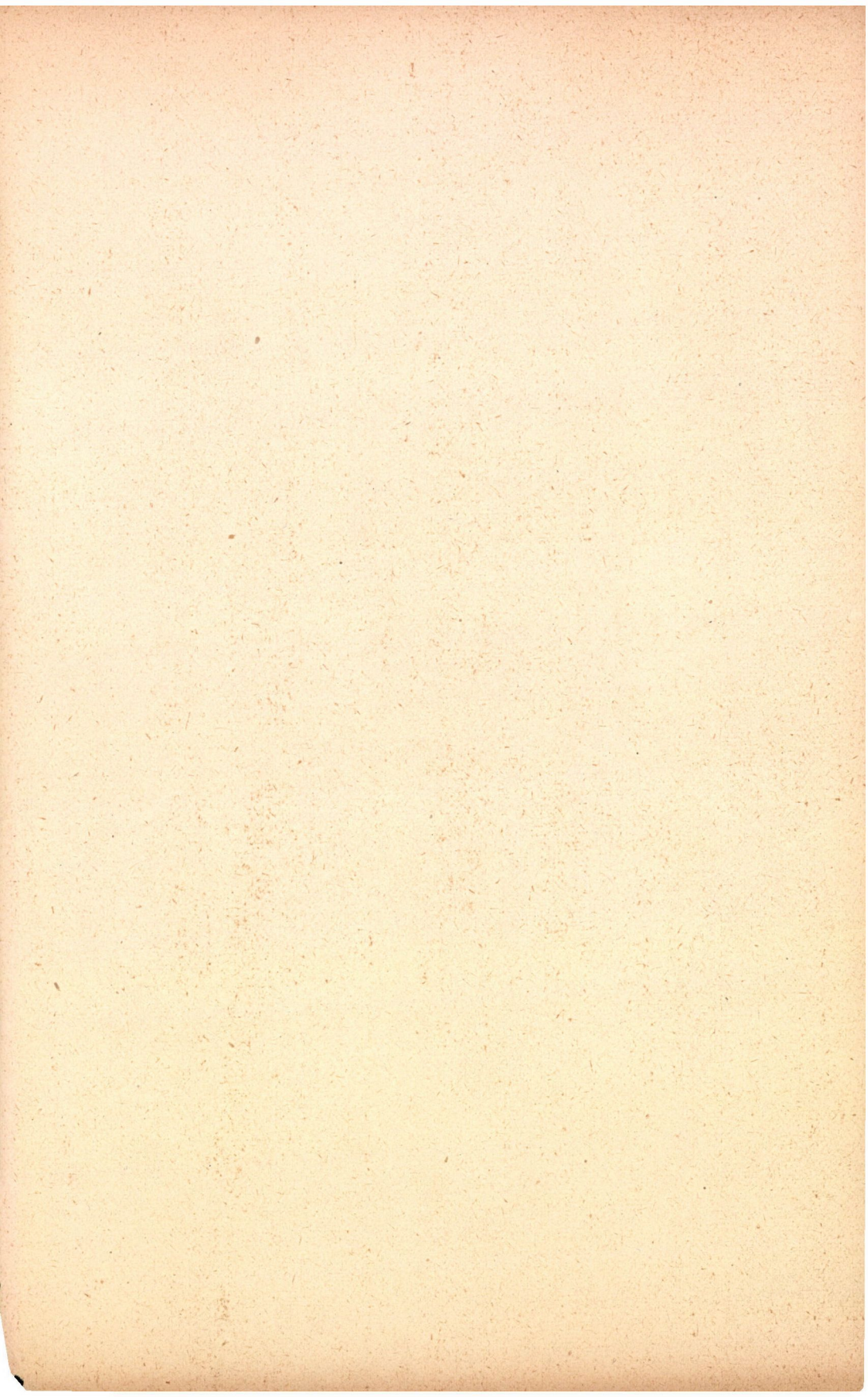
És tudós volt; a legnemesebb ideálok töretlen úton járó napszámosa. Rég letűnt világok emlékeiben kereste a jog és igazságosság eszméit s vezette végig kutatásai

eredményeit a társadalmi és állami élet fejlődésének sok ezer éves történetén. Betelt rajta a talán legtöbbet mondó és legdicsőösebb jellemzés: egy könyv, egy élet, egy egyéniség. Egy könyv, mely egy hosszú, a patriarchák korát elérő élet egyetlen, percre nem szünő és óriási anyagot felölelő munkásságának letünt eredménye; — egy könyv, melynek minden sora, minden tételezése csupa eredeti és önmagában álló egyéniséget jelent; — egészben véve pedig egy befejezett, harmonikus élet ékesen beszélő tanúsága. S ma, amikor hét esztendő eltelte után dr. Farkas Lajos emlékezetét, a Tek. Akadémia megtisztelő megbízásából felújíthatom, mélységes tisztelettel és kegyelettel idézem Benne az »ars boni et aequi« nagymesterét, — a »honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere« örök eszményeinek törhetetlen és hűséges előharcosát. — Emléke legyen áldott.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK**
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 6. SZÁM

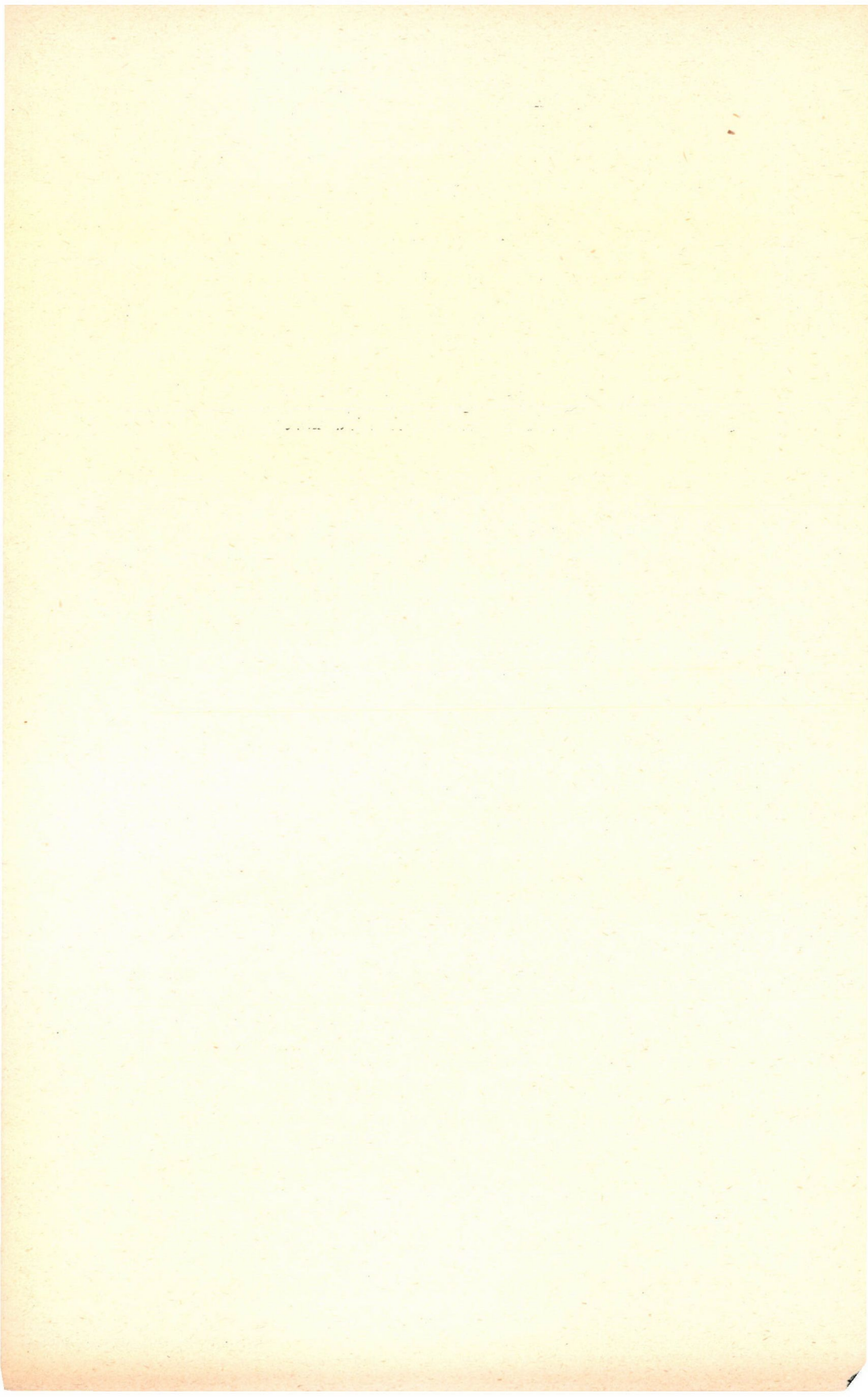
MIKSZÁTH KÁLMÁN
T. TAG
EMLÉKEZETE

ÍRTA
HERCZEG FERENC
IG. ÉS T. TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1928 MÁJUS 20-ÁN TARTOTT
ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1928

MIKSZÁTH KÁLMÁN EMLÉKEZETE

ÍRTA

ÉS A M. TUD. AKADEMIÁNAK 1928 MÁJUS 20-AN TARTOTT ÜNNEPI ÜLÉSÉN

FELOLVASTA

HERCZEG FERENC

IG. ÉS T. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1928

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Csillagos nyári éjszaka van. A csendes Józsefváros muskátli ablakai tárva-nyitva állanak, hogy beeresszék a múzeumkerti fák lehelletét. Éjfél tájban egy hangosan vitatkozó férfitársaság közeledik a Belváros felől. Nehéz, lassú lábak csoszognak a gyalogjáró aszfaltján. Minduntalan megállanak és hangos vitájuk olyankor viharra dagad. Egy magas, rekedtes, néha köhögésbe fúló tenor uralkodik a többi fölött. Nógrádiásan beszél : a barátom-at barátom-nak ejti.

— A Mikszáth Kálmán most megy haza! — jelenti álmos hitvesének a szomszéd.

Íme, van próféta a saját utcájában is : Mikszáth tekintély, nemcsak az országban, de a Józsefvárosban is.

Hűséges, de rosszul fegyelmezett vazallusai minden éjjel díszkísérettel viszik a kapujáig, amely akkor még a Reviczky-téren volt és ma a Mikszáth Kálmán-térre nyílik.

Ha azt kérdezed : mi a Mikszáth-társaság foglalkozása, a válasz : vacsoráznak. De a mindennapi szimpozionon nem az étel és ital, hanem a gondolat a fontos. Asztalnál a szó többnyire Mikszáthé. Ezek a lakomák egy pompás, színes és csodálatosan eredeti egyéniség megnyilatkozásai.

Mint annyi magyar őstehetség, ő is rétori természet ; beszéd közben termékenyíti meg önmagát. Még emlékezetben vannak az Angol Királyné estéi, ahol a Haza Bölcese, igazi nevén : az Öreg úr, a hagyományos kubaszivarral a szájában, adomáztatva építette fel a dualisztikus monarchia rendszerét. Az alvó Dunapart pedig éjjelenként visszhangzik Szilágyi Dezső imperátori hangjától. Barátai, vagy mondjuk inkább : hallgatói ámulva és iszonyodva kísérik ; a lába nyomában, mint Dzsingiszkán útjában, hullák és romok

hevernek, emberek és intézmények, amelyeket semmivé tett az ő kegyetlenül éles logikája. A város másik végében Eötvös Károlyt viszik haza csodálói. A vajda beszél és a sátoralja azon tűnődik, vajjon hol végződik Eötvös óriási tudása és hol kezdődik óriás fantáziája. Most pedig Mikszáth közeledik a kompániájával.

Maga a vezér zömök, hízásra hajló férfi, nehézkesen jár, — ereiben lovas nomádok vére folyik, de az ősök régen leszálltak a lóról és az unokák még nem szokták meg a gyalogjárást. Harcsabajszú, kerek tatárkoponyája a vállai közt ül; szúrós, kiábrándítóan okos szemével, deszpota-vágású, kissé petyhüdt szájával, amelyből ritkán hiányzik a szivar, egy volgaparti Bismarck benyomását tehetné.

Külsejénémileg elhanyagolt, mint azoké az úri puritánoké, akik annyira ismerték a saját értéküket, hogy bátran lenézhettek minden parádét. Rengeteg sok szivart fogyaszt; egészségével nem sokat törődik, — szóval: magyar fatalista.

A fatalizmusa időközönként patópálossá lesz. Midőn fölérkezett dicsőségének csúcsára, éppen csak annyit írt, amennyit a felesége, a kiadói és a jóbarátok ravaszul ki tudtak belőle csikarni.

Széchenyi István, aki úgy ismerte kelet népének jellemét, mint senki más, azt mondta: «A magyar nem azért henyélő, mert tunya, hanem mivel hite szerint fáradozásra nincs elég ok». Ez a cinikus filozófusok magyarra fordított bölcsesége: az élet nem elég komoly ahhoz, hogy törjük magunkat. Mikszáth nemcsak magyar ember, de Isten kegyelméből való poéta is, tehát nem született arra, hogy az élet színpadján ágáljon, inkább a páholyból nézi, — egy cseppnyi megvetéssel a szívében! — mások hogyan szavalnak, törtetnek, emelkednek és gazdagodnak.

Ő maga külön életét éli; a nyüzsgő sokaságban is társaltalanul, mint a legtöbb költő; a többi ember — bármilyen szívesen vonzza is őket magához — neki csak költői élmény, tapasztalás, feldolgozásra váró nyersanyag. Irgalmatlanul éles szeme mindent meglát, keresztülnéz a kőfalon, belelát felebarátai zsebébe és veséibe. Munkaszünetet nem ismerő agyveleje mindent megőröl és elraktároz. Nagy kár,

hogy nem mindig íróttal dolgozik, szívesebben csak élőszóval.

De hogyan tud beszélni! Palócosan ejti a szót, lassan, olykor hebegve kezdi, Arlechino szándékos esetlenségével közeledik a matériához, de ha fölmelegszik, akkor fölemelkedik, mint a léggömb az emberek feje fölé, akkor aforizmák záporát hullatja, hihetetlen merész hasonlatokat talál és minden, amit mond, tele van forró léttel, szellemmel, eredetiséggel, különös szépséggel. Még a palóc beszéde és a nyers gesztusai is valami csodálatos bájt adnak a társalgásának.

Nem csoda, hogy akik egyszer közelébe jutottak ennek a mágnesheggynek, azok nem tudnak egyhamar szabadulni, rákapnak Mikszáth Kálmánra, mint a beteg a morfiumra.

Tulajdonképpen édeskeveset tudunk arról, hogyan lesz vér a megemésztett ételből és a külső benyomásból hogyan lesz költői alkotás, de azért kísértsük meg, tartsunk szemlét az erők fölött, amelyeknek hatása alatt Mikszáth Kálmánból — Mikszáth Kálmán lett.

A szülőhely : a nógrádi Szklabonya, később Kürtabony, a költő jubileuma idején a Mikszáthfalva nevet kapta, ma talán már negyedik nevét viseli, mert Trianon ezt a megszentelt tájat is, mint Jókai Mór, Arany János és annyi más magyar költő szülőhelyét, letépte az anyaország kebléről.

A Kürtőspatak, Mikszáth Bágy-patakja, ma a csehszlovák köztársaságban kanyarog, de a patak lelke és az egész «görbe tartomány, amelyet Isten elfelejtett végiggyalulni», Komárom és Szalonta lelkével együtt a magyarság örök tulajdona. Ez nemcsak vérrel, de zsenivel szerzett föld!

A költő eleinte csak diszkrétül, de később mind határozottabb ecsetvonásokkal festette bele elbeszélései háttérébe szülőföldjének hegyes-völgyes profilját. Földrajzi pontossággal, de mégis a poéta szerelmének mindent megszépítő aranyfátyolával leborítva. Vannak régi olasz szentképek, ahol minden ajtó- és ablakíven keresztül ki lehet látni a festő kedvenc tájára. Midőn az ifjú hódító később szűknek találta a maga kürtősparti Macedóniáját, hozzá anektálta az Ipoly- és a gyümölcsben gazdag Garam-vidéket, majd egész Barst, Gömört és Hontot. Tovább azonban nem igen merészkedett,

a pozsony- és hajdumegyiek neki hiperboreusok maradtak. Miután már évtizedeken át pesti lakos, megkapó hűséggel mindig a maga pátriáját választja elbeszélései színhelyül.

Neki a fővárosban szállása volt ; ő ott csak tartózkodott, nem lakott ; húsz évi pesti adófizető letére, a lelkében vidéki ember maradt. Az *Ezeregyéből* való varázslat, hogy a lármás pesti bérházban otthonát meg tudta tölteni a vidéki kúria idilli levegőjével.

Ő felhozta a magyar Parnasszusra falujának reprezentatív férfait is : Prakovszky-t, a siket kovácsot ; Mácsikot, a nagyerejűt ; Filesik Istvánt ; a törpe Gilago cigányt és a többit. Hiába is optáltak volna azok a cseh-tót köztársaság javára : nekik régóta polgárjoguk van a magyar házak könyvespolcain.

Mindezek az alakokon megérzik, hogy a költő gyermekkorában ismerkedett meg velük. Alulról fölfelé nézte őket ; békaperspektívából ! A gyermek lényegében egy fényes szempár, amely fáradhatatlan lábacskákon szaladgál és nézi a világot. Az örökkévalóságból magával hoz egy cseppet az isteni elfogulatlanságból. A gyermek megérti azt, amit rajta kívül csak a jó Isten tud, hogy Gilagó cigány és a főispán úr között nincs is olyan nagy különbség. És hogy tökéletesen egyre megy, vajjon valaki a barok-kastélyára, vagy a miskolci szép bundájára büszke, mint teszem Filesik István.

És még valamit hozott a költő a szülőföldjéről : a palóc nép libabőröző kedvtelését a kísérteties históriákban. Szülőháza szemben volt a szklabonyai temetővel és a korhadt sírok közül groteszk danse macabre kígyózott bele a kisfiú izgatott képzeletébe : fejetlen emberek, boszorkányok, démoni állatok, hazajáró lelkek. A halottak csimpolyája még meglelt korában is bele-beleszól a meséibe. A lehúnyt szemű táncosnők között látjuk a szép Luzsénszky-kisasszonyokat, ők karácsony éjszakáján hintón jönnek a temetőből éjféli misére és aki mellé leülnek a templom padjában, az hamarosan meghal.

Diákéveit Rimaszombaton és Selmecen tölti. Sokat tanul, de nem azt, amit a tanárai kívánnak tőle ; Rimaszombaton kitanulja a jó palócait, Selmecen a tót atyafiait. Mint kis

gimnazista olvasta első meséjét, a *Szép Meluzinát*, egy hírhedt rossz rémregényt. Tanárai panaszkodtak, hogy írásbeli dolgozatainak stílusa teljesen elcsavarodott. De aztán fölfalta Jókai *Török világ Magyarországon* című regényét és ez olyan gyógyító hatással volt rá, mint a beteg kiskutyára, ha füvet nyel: a stílusa megint visszacsavarodott.

Selmecen megismerte az első szerelem sokat megmosolygott, de éppen nem megmosolyogni való keserű üdvösségét. «Egy csöppnyi méz egy akó örömben» — mondta később.

Különös, hogy míg Rimaszombat és Selmec a maguk profilját kitörülhetetlenül belenyomták Mikszáth lelkébe, úgy hogy az ódon és zezzugos felvidéki város képe a költő kincstárának gyakran csillogtatott ékességévé lett, addig a pesti jogászévek szinte nyomtalanul suhantak el a feje fölött. Ami nekünk, vidéki fiúknak, vágyaink Mekkája volt, a fővárosi élet, az alig tett rá valami említésreméltó benyomást, és mikor megint visszakerült vidékre, Budapest lepergett róla, mint a száraz homok.

De nagy lelki gazdagodást jelentett neki a rövid idő, amit mint tiszteletbeli esküdt — szalma-esküdt, mondták akkor — Nógrád megye szolgálatában töltött. Hivatali főnöke Mauks Mátyás szolgabíró volt, akinek leányát — jó anygala sugallatára hallgatva — egyszer majd feleségül fogja kérni.

A tekintetes vármegyén tüstént otthon találta magát. A fiatal csuka beszabadult a halastóba, és ami körülötte úszkált, bukdácsolt és ficánkodott, az mind prédául kínálkozott neki. Mennyire érdekelte és vonzotta a hanyatló táblabíróvilág, ahol — mint maga mondja — az ő szeme előtt fogyott el az utolsó fény, amit a mult dicsősége vetett a kevély megyei címerekre!

Ezek a megyei urak, akik egyesíteni tudták a felvilágosodott gondolkodást a gőgös előítéletekkel, a gavallérságot a korrupcióval, a szabadságszeretetet a zsarnoksággal, a szívjóságot a feneketlen könnyelműséggel, — ezek a férfias, szeretnivaló és leginkább csak önmagukra nézve veszedelmes urak, akik a régi világ omladozó bolthajtásai alatt kivilágos kivriradatig járták az élet táncát, egyébként pedig hatvan kilométernyire Budapesttől olyan távol estek Európától,

mintha a tibeti fennsíkon lagnának : ők mosolygó könnyeket sajtoltak a megfigyelő szeméből, és ha a megfigyelő nem is lett volna Mikszáth Kálmán, kiásták volna lelkéből a humor és a szatíra mélyenfekvő forrásait.

A vármegye neki olyan jó termőföldje lett, ahol némely esztendőben kétszer is lehetett aratni, és a költő, miután ifjan már asztagba rakta a termését, későbbi éveiben is vissza-visszajárt még erre a dominiumára, megírván a *Nosztly fiú esetét* és a *Fekete várost*.

A vármegyében is kedvelték és szinte ünnepelték, de csak mint kitűnő adomázót, az irodalmi kísérleteit kinevetették. Nem is ette sokáig a tisztviselő száraz kenyerét. Rajta volt a hivatott emberek nyugtalansága. Valahol egy babérág nőtt az erdőben, annak össze kellett találkoznia Mikszáth Kálmán halántékával. Az 1873-iki megyei restauráción, midőn aljegyzőségre pályázott, megbuktatták a jó adomázót és ő kurtán otthagytá őket. A legbecsesebbet, amit a tekintetes urak adhattak, a saját arcképüket, már magával vitte az agytekereseiben. Ügyvéd akart lenni, de a rávárakozó babérág meglegett a tavaszi szélben és Mikszáth a fővárosba sietett, hogy a *Magyar Néplap* felelős szerkesztője legyen.

A költő és az újságíró! Mikszáth Kálmánból alkalmasint sohasem lett volna költő, ha nem merészkedik be a nagy hírgyár lármás géptermébe. Gyakran hallottuk a panaszt : az újságírás aprópénzre váltja fel a költő tehetségét, — de ha nem volna újság Magyarországon, akkor a legtöbb költőnek sem apró, sem nagy pénz nem jutna.

A magyar olvasónak szépirodalmi igényei vannak az újságjával szemben és a szerkesztőségek a legdíszesebb íróasztalt a költőnek tartják fenn. Sok tehetség penészedett volna meg vidéki hivatalok homályában, ha nem csalja ki onnan a pesti újságházak villanyfényben ragyogó ablaksora.

Az újság máról-holnapra megadja a költőnek azt, amiről Balassa Bálinttól Csokonai Vitéz Mihályig annyian hiába ábrándoztak : a közönséget. «Odi profanum vulgus», — de ha a vulgus megtapsol engem, akkor a halhatatlanság géniuszának közellétét érzem. Aki tehetség, annak az

újság Jákob lajtorjává lesz, amelyen fölmászhat a siker mennyországába.

A sajtó talán még sohasem ajándékozott magyar költőnek annyit, mint Mikszáth Kálmánnak. Az újságírás nem irodalom, nem is művészet, még csak nem is mesterség — annál több, vagy kevesebb: maga az élet. Az élet desztillátuma, amely kondenzált alakban tartalmazza az emberi lét minden fölemelő és minden nyomorúságos alkatrészt. Mikszáthot a sajtó démona fölvitte a hegytetőre és megmutatta neki a világ gazdagságát. A világét, amelynek útjából a kényelemszerető és magánykedvelő vidéki magyar de szívesen kitérne. De még valamit tanult a szerkesztőségekben: az idő megbecsülését, az állandó szellemi készenlétet, a rajtaütésszerű gyors munkát. Drága adományok olyan ember számára, akiben megvan az ősturáni hajlandóság, hogy egy vállvonítással elintézzze az életet és az irodalmat.

A sajtó volt számára a híd, amely a szemlélődésből a cselekvésbe vezetett. Midőn az újságba írt képviselőházi karcolatai országgyűlési mandátumot szereztek neki, a sajtó megadta neki a legjobbat, amit költőnek adhat: feleslegessé tette ránézve a további újságírást.

Mikszáth három évig élt Szegeden, mint a *Szegedi Napló* munkatársa. Még az árvíz előtti régi Szeged volt: százáncú szoknyájában úgy ült az iszapos magyar Nílus partján, mint egy kedves, öreg parasztasszonyka. Aki ismerte, megtudja érteni, miért beszél az orosz ember *Moszkva anyókárol*.

Szeged közviszonyai éppen akkor szinte mulatságosan kúszáltak voltak: az értelmiség — hiszen sok nem is volt ebből a felekezetből! — az értelmiség egyáltalában nem számított a város életében. A hatalomért — mint valami renaissance korabeli olasz városban — az iparosok és gazdák kasztja tülekedett, ármányos szívű és méznyelvű demagógok vezetése alatt. De bár a város visszhangzott a patkós csizmájú guelfek és ghibellinek csatakiáltásától, Szeged mégis ráért, hogy nagyszerű kultúrmunkát végezzen. Hamelni patkányfogó-flótájával évről-évre magához édesgette a bánati gyerekek ezreit és egy-kettőre tüzes magyarokat gyúrt belőlük. Ebben az etnikai folyamatban nem volt semmi szándékos-

ság; talán azért sikerült olyan jól. A siker titka a város népének páratlan jólelkűsége volt. Szeged anyóka tejben-vajban, vagy inkább töltöttkáposztában és sült tökben füröszttötte a rábízott kis svábokat, ennyi volt az egész.

Mikszáth előtt egy új világ tárult föl: a felvidéki fantasztza bocskoros nemesek után a feketevérű, szűkszavú, józan alföldi parasztság világa. Mácsik uram után Bagi, az aranyparaszt! De ha később, a búcsúzás pillanatában második szülőföldjének nevezte is a katolikus Debrecent, ő a sík földet mindig csak a szemével szerette, mint átutazó turista, nem a szívével, mint a költészet finom aranypárájától körülremegett görbe felvidéket.

— Itt kevesebb a poézis, mint a hegyek közt — írja az Alföldről. Még a dalok sem olyan szépek. (Nem, mert nem a dajkájától hallotta azokat.)

Mi mai emberek megértjük a görög bölcs szavát: Pantei! «Minden folyik!» Az élet igazi formája az örökös változás; az állandóság absztrakt fogalom, amelyet fantáziánk vetít rá a mult emlékeire és jövőbe kalandozó reményeinkre. Az idők folyása azonban egyenetlen, hol szédítően sebes, hol meg olyan lassú, hogy egész nemzedékek abban a csalódásban élnek, mintha álló tó vizén eveznének. Még vízi virágot is ráérnek szedni.

Ferenc József király alattvalóit gyermekkoruk óta a biztonság érzete dajkálta. Az ember sorsában akkor is volt hirtelen változás, de az élet keretei — az állami és társadalmi intézmények — örökkévalóknak látszottak. Ha olykor meg is roppantak a keretek, a végveszélyre senki sem gondolt komolyan, hiszen nemzeti életünk láthatárán, mint égbenyúló gránithegy, ott tornyosult az uralkodó minden vihart kivédő tekintélye, az állandóság koronás szimboluma.

Mikszáth, Ferenc József korában úgy lett országgyűlési képviselő, ahogyan Ferdinánd király korában táblabíró lett volna. Egy szegény ország nemzeti adománya a költő számára; a képviselet alig járt politikai köteleességekkel, hiszen a poéta előre lefizette a mandátum árát az írótollóval.

Ő már Szegeden belejutott az ország akkor leghatalmasabb politikai dinasztíájának, a Tiszáknak, vonzási körébe.

Tisza Lajos, az árvízi biztos, figyelmes lett a *Szegedi Napló* munkatársára, aki egyebek közt azt merete írni a nagyúrról, hogy ő csak falakat rekonstruál, nem tűzhelyeket. Tisza Kálmán, aki úgy tudta élvezni a tisztelt Házból írott karcolatok humorát, mint senki más, személyes barátságával hamar leszerelte az író ellenzéki hajlamait. Ez a hajlam különben nem volt meggyőződés, inkább a szerkesztőségben fölvetett modor. Tisza István később már úgy örökölte Mikszáth vonzalmát, mint valami családi ékszer. Följegyezték, hogy a költő egy nap azt mondta a Ház folyosóján Tisza Kálmánnak (akinek egyébként ő adta a generális nevet), szeretne fogast a kabátjának. Névre szóló fogasa a Házban csak a képviselőnek van, — a generális elérte a célzást és 1887-ben mandátumhoz segítette Mikszáthot.

Hogy a politikában csak tekintély lett, nem tényező, annak magyarázatát megadja Sainte-Beuve a Saint-Simon visszaemlékezéseihez írott előszavában: «Van a megfigyelőképesség metsző élességének, az erkölcsi felháborodásnak, a tehetség lendületének olyan fokozata, amely kizárja a politikai elővigyázatot és ügyességet. Akinél ez megvan, az csak egy dologra alkalmas: hogy följegyezze, megértse és megítélje azt, amit mások tesznek».

Ő tehát, akiben a megfigyelőképesség borotvaéles volt, nem lett cselekvő politikus, csak kontempláló tekintély, nem is annyira a politikában, mint inkább a politikusok közt. *A t. Házból* című karcolatai, amelyeket Scarron névvel jegyzett, hatalommá tették őt a folyosón és a klubban. Ő kegyeket tudott osztani, ujone politikusokat ki tudott emelni a névtelenség homályából, néhány vonással komikumná tudta torzítani a honatya pátoszát; gyakran a Mikszáth jószívén vagy rosszmáján mulott, hogy valaki a politikai élet szereplője, vagy pedig figurája lett.

A barátai — és voltak rajongó barátai — azt mondták: egy félbenmaradt magyar Bismarck; megkarmolt ellenfelei azt mondták: a kormány bérence. Ő pedig — egy cseppnyi kaján megvetéssel a szívében — tovább rága a szivarja végét.

Szerette a t. Házat, mint valami megszokott klubot; csakugyan ott volt együtt Magyarország legjobb férfitársa-

sága. Önérzete azonban nem a politikába, hanem az irodalomba eresztette a gyökereit. A kritikát még dícséret alakjában sem fogadta el akárki fiától. És midőn a Jókai-jubileum idejében szóba került, hogy a költőfejedelemből titkos tanácsost kellene csinálni, Mikszáth hozzátette: És Petőfi-ből udvari tanácsost.

Ő a pesszimista szemével nézte az ország jövőjét. Régóta látta a felhőket, amelyek feketén és némán vonultak fel a magyar ég alján. Úgy a dinasztia, mint a nemzet tragikus tévedésben vannak az ország fennmaradásának alapfeltételeit illetően. A magyar nép legmagyarabb része szabotálja a dualisztikus államrendszert, az uralkodóház pedig abban a hitben él, hogy ellensúlyoznia kell Rákóczi és Kossuth népét a katolikus szlávokkal. A kormányok csak a nemzetiségi kerületek támogatásával tudnak nemzeti politikát csinálni: farkasokkal őriztetik az aklokat. De mindez nem politika, csak asztali beszélgetés és a vacsorázók sokkal bölcsebb emberek, semhogy a Holnap kedvéért megrontásák maguknak a Má-t, mikor a Má-val együtt jár a fatálás sült, a tarok és az Upmann-szivar. Egyébként is az egész hatvanhetes politika az időnyerés politikája volt. Többé-kevésbé mind függetlenségek voltunk, de időt akartunk nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe tudja venni a maga sorsát. Ez versenyfutás volt a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos, a vihar gyorsabb lovon járt.

Gyönyörű, mély aranytónusú, lehelletfinomságú virágokat hajtott Mikszáth költészete a családi élet enyhe melegében. 1883-ban, újév napján, megesküdött a nógrádmegyei Mohorán Mauks Ilonával, farkasfalvi Mauks Mátyás földbirtokos leányával. Szeretnék a tisztelet leggyöngédebb hangján szólani, midőn megemlékszem Mikszáth Kálmánról, aki a magyar irodalomtörténetben szerephez jutott nők között a legértékesebbek és legszeretetre méltóbbak egyike volt.

Úgy képzelem, hogy Mikszáth Kálmán feleségének lenni nem lehetett nagyon könnyű hivatal. Mauks Ilona azonban olyan tökéletes és lágy negatívum volt a költő sokszájkájú

egyéniségének, hogy együttvéve szerves egészet alkottak. Mind a ketten egy-egy tűnőfélben levő típus képviselői. A táblabíró, a kiskirály, akinek tudata alatt a férfi-csalhatatlanság és a férfi-mindenhatóság igénye él. A magyar úriasszony, aki első látásra mindenkiben a jóság, a tisztaság, a melegség fogalmait eleveníti meg. Művelt, olvasott nő volt, de ambíciói sohasem lépték túl a háza küszöbét. Tudott akarni, de nem kívánt külön egyéni életet élni, beérte azzal, hogy Mikszáth Kálmán felesége. Az élet élvezeteit pedig a gyermekszobában kereste. Az ura halála után visszaemlékezéseket írt, amelyek finoman, grációzan és szomorúan ölelik körül Mikszáth Kálmán fejfáját, mint kúszó rózsa-bokor. Úgy látszik, valami Mauks-ös is járhatott a kasztáliai forrás tájékán, mert Mikszáth sógornője, a gyermekek Nelka nénije is írt egy kötetre való igen szép gyermekmesét.

Házasságukból három fiú született. Jánoska, ifjabb Kálmán, Albert. Jánoskát ötéves korában elvitte a fekete angyal. A költő, akinek szívéen sohasem hegedt be teljesen a seb, amelyet a kisfiú halála hasított rajta, annyira szerette és féltette másik két fiát, hogy szinte kegyelemre kiszolgáltatta nekik apai tekintélyét. Elképzelhetetlen módon kényeztette őket, és minden pedagógiai elmélet felborítása, ha az ilyen gyermekekből szorgalmas tanuló, fegyelmezett és kötelességtudó ember lesz. Pedig az lett belőlük!

A sorscsapások ugyan nem kímélték Mikszáthot; a fekete saskeselyű újra és újra májába vágta irgalmatlan csőrét. Az 1873-iki nagy kolerajárvány a temetőbe vitte édesanyját, és midőn az ifjú Szklabonyára érkezett, az üres szülei házban már csak Gyula öccsét találta, a haldokló kocsis és az Ipoly kutya társaságában. A vidám Gyula gyereket megvénítette a félelem és a fájdalom, az arca ráncos volt és életkedve megdermedt, mint a pillangó a májusi fagyban. Mikszáth az esztendő végéig komor elvonultságában otthon ült és Törs Kálmán följegyezte, hogy éjjelenként kiment a csőszkunyhóba, ahol hajnalhasadásig elnézte a lobogó tüzet. Jókai Mór eljövendő utóda a piros parázsba bámul: lehet, hogy ez a magyar irodalomtörténet egy döntő pillanata volt.

A kezdő újságírói évei a balsikerek, a csalódások, a reménytelenség és a kemény nélkülözések évei voltak. Jánoska halála lelki katasztrófaként zuhant rá. *A ló, a báránka és a nyúl* című elbeszélésével megrázóan szép emléket állított kis halottjának. A szenvedés megnyitotta lelkének mélységeit, azokat a régiókat, ahol minden ember gyöngéd, jó, meleg és megértő. A lantja egyszerre mélységes emberi hangokat ad.

«A lélek a szenvedésekben megkapja azt a finomságot, mely megérteni tud és magát megértetni» — írja maga. Jókai Mór életrajzában arról elmélkedik, hogy a költőkirály pegazusa szívesebben járta a verőfényes magasságokat, mint az élet mélységeit. Szerinte a nagy Jókai még nagyobb lehetett volna, ha az élete nem olyan kivételesen szerencsés folyású. «Nem volt soha a házában kis koporsó» — mondja fájdalmasan.

Most azonban lépkedjünk végig Mikszáth kertjén, vessünk futó pillantást a virágokra, amelyek itt teremnek.

1874-ben jelent meg első novellagyűjteménye, a két-kötetes *Elbeszélések*. A rákövetkező esztendőben mesékkel próbálkozott *Tündérvilág* címén. Az *Elbeszélésekről* nem igen vett tudomást a világ, gyermekmeséin pedig, mint későbbi ifjúsági iratain is, megérzett valahogyan, hogy megrendelésre készültek. A megrendelés nem azt jelenti nála, hogy Mikszáth nem tudott ellenállani a kiadója pénzének, hanem csak azt, hogy nem tudott ellenállani a rábeszélésnek.

A sikertelenség elkedvetlenítette; hosszas hallgatásba merült, közben pedig hit és remény nélkül viaskodott a mindennapi kenyérért. 1878-ban új kötet fekszik a könyvesboltok kirakatában: *Még újabb fény- és árnyképek* — írta: Kákay Aranyos No. 3. Az álarc mögött Mikszáth kerek ábrázata rejtőzik. Ismert emberek arcképvázlatait közölte, nemcsak politikusokét, hanem írókét, színészekét is. A várt visszhang ezúttal is csökönyösen elmaradt. A Kákay Aranyos No. 3. álnevet Szegeden is használta, midőn megírta az árvíz pusztításait és kritika alá vette Tisza Lajos királyi biztos szegedi udvarát. Ismeretlen és jelentéktelen vidéki urak gyöngéit csipdeste, vívótőre elé szólítva a mezei szöcskéket.

A költő útban volt önmaga felé, de még nem tudott össetalálkozni az igazi Mikszáth Kálmánnal.

Az 1881-ik esztendő végre meghozta az első siker mélabús mámorát. A szegedi Endrényi-cég kinyomatta *A tót atyafiakat*. A költő, aki egy-két száz forint előlegen kívül nem sokat várt új könyvétől, Törs Kálmán tanúsága szerint Herkulesfürdön tudta meg, hogy ő tegnapról mára híres ember lett. A könyv négy elbeszélése közül a *Lapaj, a híres dudás* címűben találta meg elsőízben Mikszáth önmagát. A költő felvonult a Parnasszusra és diadalszekere előtt Lapaj lépkedett és kevélyen fújta a dudáját. Lapaj afféle tót Orfeusz, istenek kegyelméből való dudás, aki olyan csudaszépen játszik, hogy elkeseredett riválisai bicskával hasogatják szét a saját dudájukat. Lapaj egész érzelmi életét a művészetében éli ki és hideg, gőgös önzéssel zárkózik el a profán világ elől. A novella tárgya, hogyan olvad meg mégis a kemény szív egy emberies érzés enyhe tüzén.

Honnan jött ez a költő? Kitől tanult meg írni? Bizonyos, hogy Jókai iskolájának növendéke. Ő maga Macaulayt említi, mint akitől színezni tanult volna. Egy ízben hálával emlékezik meg Daudet-ről is, korának divatos, de azért értékes elbeszélőjéről. Valószínű, hogy Dickens és talán Bret Harte is befolyással voltak rá. De ez csak olyan dolog, mint mikor a rajnamelléki rizling-venyigét elültetik a Badacsonyon: balatoni bor lesz belőle.

A tót atyafiak azonban még csak hajnalpirkadás számba mentek. Az ég alja kitüzesedett, valami közeledik, de nem tudni még, micsoda. *A jó palócok* megjelenésekor Mikszáth Kálmán csillaga ragyogva emelkedett az irodalmi láthatár fölé. Az akkori kritika jó kifejezést talált az új novellák jellemzésére: népballadák prózában! Valami őseredeti üdőség és szomorú báj szólalt meg bennük, amely elragadta a közönséget és lefegyverezte a kritikát. *A néhai bárány*, *Bede Anna tartozása*, *A péri lányok szép hajáról*, *A királyné szoknyája*, *A gyerekek* — úgy hatottak az olvasóra, mintha falusi kertek egyszerű rezedáit, muskátlijait és violáit égőszínű, pompás új köntösbe öltöztetve, orchideákká finomodva látná viszont.

Nyilvánvaló, hogy a költő nem kedveli a komplikált jellemeket, legszívesebben a naiv lelkeket festi, parasztokat és félurakat, együgyű öregeket, okos gyermekeket és a serdülő szüzet, aki még a tudatlanság árnyékában jár, de viruló arcán már érzi az első szenvedély forró fuvallatát.

A *t. Házból* írt karmoló és simogató rajzokat, közben visszaemlékezett a tekintetes vármegyére és kiadta *Az apró gentry és a nép*, majd *Nemzetes uraimék* című könyveit.

A *Nemzetes uraimék*kal írta meg első regényét. A kritika megállapította, hogy nem vérbeli regényíró: «a kompozíciója zilált, a meséje vézna és terjengős». Mikszáth, aki nem hajolt meg sem az esztétikus, sem az esztétika előtt, azt mondta: az erdei fának nem lehet törvénybe adni, hogyan susogjon a lombja. Egyébként pedig azt vallotta, hogy a nagy mesemondók ideje egyáltalában lejárt. Hugo Victor, Dumas, Jókai voltak az utolsók, több nem is fog születni. (Úgy látszik, hitt valami tellurikus változásban, amely a néplélek mélységeiben végbement és betemette a mesemondás ősi forrásait.)

Annyi azonban bizonyos, ha «vézna és terjengős is a meséje», az olvasó egy pillanatra sem fárad bele, mert nagy kerülőkkel, de mindig a hegyipatak frissességével csörtet előre, a partján pedig özönével terem a kábítóan szép vadvirág.

*Nemzetes uraimék*at értékessé teszi a főhősnek, Mácsiknak, a nagyerejűnek, rajza. Mácsik körülbelül olyan tragikomikus züllésben mutatja a kis gentryt, mint Cervantes *Don Quijote*ja a kalandos lovagok rendjét. Magyar és nem spanyol nemes lévén, Mácsik rögeszméje természetesen a pörösködés; ősi jusson egy egész vármegyét keres az államon. Midőn a szabadságharcban hősi halált szenved, utolsó szava: «a porakta összesen harminckilenc».

A később megjelent *Beszterce ostromának* hőse is emlékeztet *Don Quijote*ra, de Mácsik, a nagyerejű annyiban fölötte áll, hogy ő is, miként a híres manchai lovag, egy egész osztály hóbortos képviselője, míg Beszterce ostromlója végleg elszakadva korától, csak a saját rigolyáinak képviselője.

1886-ban jelent meg a *Lohinai jü* és ebben az elbeszélésben Mikszáth íróművészete már teljesen magára eszmélt. Most már remekül tudja azt, ami rajta kívül senkinek sem sikerült ennyire : gyönyörködtető, bájos formában megrázó, tragikus történetet mondani.

1894-ben alkotóereje és dicsősége zenitjén áll a költő. *Az eladó birtokot* nyomon követi *Szent Péter esernyője* és *Beszterce ostroma*. Császár Elemér szerint *Szent Péter esernyője* a költő legnépszerűbb, *Beszterce ostroma* pedig legérdekesebb könyve. Beöthy Zsolt őt a maga korában a világ első humoristájának tartja. Várdai Béla úgy vélekedik, hogy Mikszáth humora, a nélkül, hogy vesztené a férfiasságából és édeskes lenne, a Dickens humoránál is derűsebb.

Két évvel később megint megszólal a halál-tánc csimpolyája : a költő megírja *Kisértet Lublón* című hátborzongatóan mulatságos elbeszélését. Ebben a kötetben lát napvilágot két rövid novellája : *A németke* és *A piros harangok*. Ha emberi alkotásra egyáltalán alkalmazható ez a kifejezés, akkor ezek tökéletes művek. *A kaszát vásárló paraszttal* és még egész sorozat Mikszáth-novellával együtt az irodalmi ötvösművészet remekei, nem kevésbé értékesek Benvenuto Cellini munkáinál.

1897-ben adta ki a *Gavallérokat*, a rákövetkező esztendőben az *Új Zrinyiást*. Úgy lehet, akkoriban valami keserűvizű forrás szivárgott bele a szelíd Bágy-patakba. Az *Új Zrinyiász* ötlete pompás, — egy úgynevezett világsiker magja rejlik benne, — feldolgozása szikrázóan szellemes, a könyvben a költő megérett művészetének sok jelessége érvényesül, — de mi jobban szerettük volna, ha más történelmi alakot tesz meg szatírája hőségé. A honfoglalás óta szakadatlanul folyt a magyar vér a harctereken, de ezer esztendő óta a legszebb, a legmonumentálisabb katona-halál gróf Zrinyi Miklósnak jutott osztályrészül. Az ő martírságának pátosza, nem a nemzeti kegyelet okából (ilyen szempontból nem szorul védelemre a költő!) — csak művészi okokból, semmi alakjában nem bírja el a tréfát. A könyvnek azonban igen nagy sikere volt.

De azután egyszerre, mintha csak az elmúlás hűvös

lehellete csapta volna meg a költő szívét, újabb kötetein mélabús címek jelennek meg. *Öreg szekér, fakó hám, Mikor a mécses már csak pislog, Világít este a szentjánosbogár is.* Címében nem, de hangjában ugyancsak lemondó *A vén gazember* is, amely négy esztendővel a költő halála előtt jelent meg. Mikszáth virágoskertjének őszirózsái!

1907-ben adta ki *Jókai Mór élete és kora* című kétkötetes művét. Érdekes pillanat: a párdue szembekerül az oroszlan-nal! Mikszáth irodalmi ősenek tekintette Jókait, könyvével halálját és kegyeletét kívánta leróni. De az az ambíció is fűtötte, hogy annyi száraz életrajzi és irodalomtörténeti adat felhalmozása után, annyi üres és túlzó panegirikus után, végre megelevenedjen egy nagy költő alakja és megelevenedjen a milió, amelyben élt és alkotott. Ez a szándéka teljesen sikerült. A gyönyörű munkának azonban van valami fogyatkozása. A szerző elhagyott valamit, ami pedig teljessé tenné a költőkirály arcképét. Csak annyit, amennyi a festett portrén a szemöldök. Egy sötét csík keresztbefut a homlokon és összefogja, befejezi, megmagyarázza az arcvonásait. Ez az egy vonal hiányzik Mikszáth Jókai-képéről és így, bár minden ecsetvonása mesteri, az arckép nem befejezett, nem is meggyőző hatású.

Az író bemutatja az alkotó titánt és bemutatja a szálan-masan gyöngé embert. A két alakhoz külön színeket használ, a két színsoport szép és igaz, de nincs, ami összekötné a kettőt. Önkéntelenül megszólal a kétkedés: Ilyen nagy költő hogyan lehetett ennyire gyöngé ember? Ilyen gyöngé ember hogyan lett ekkora nagy költő?

A kiegyenlítő magyarázatot talán abban kellene keresnünk, hogy Jókai igazi életét a fantáziájában élte, amely a világ teremtése óta egyike volt a legnagyobb emberi fantáziáknak. A reális világban idegen volt, abban hontalanul és tehetetlenül csetlett-botlott: Homunkulusz, akinek összetörték az üvegburáját! Képzelete örökké izzó kazánjai felfűtötték minden életenergiáját, a polgári valóságban valami bágyadt áloméletet élt, és aki gyöngének találja Jókait, az embert, az egyesítse Jókáival, a költővel, együtt kiad-nak egy hatalmas egyéniséget.

Mikszáth utolsó két műve két hosszabb regény: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* és *A fekete város*.

Minden öregedő költő fokozódó műgondot fordít a nyelvére. Mikszáth költői nyelve mindig egyéni, színgazdag és üde volt, — talán soha még íróra nem használták annyit az üde jelzőt, mint őreá — de most már valódi nyelvművész. Mindig kedvelte a lírai hatásokat és gyakran csempészett a prózájába ritmikus részeket. Rubinyi Mózes a *Club és folyosó* című kötetben, ahol a budai királyi vár építéséről van szó, a következő lappangó verssorokat találja:

Építik a — várat
nagy sürgés — forgással,
építik — építik,
míg csak meg nem — únják.
Kilenevenhét — pallér
a téglákat — rakja,
ezerszáz — napszámos
váltig — adogatja.
Harminc ács — fűrészrel,
húsz kovács — kalapál,
s ezalatt a — kertben
kilenc — kertészlegény
rezedákat — ültet.

A politikai pletyka akkoriban arról akart tudni, hogy a király, ha majd kiépült a budai várpalota, sokat fog Magyarországon lakni. Ezt a naív hitet Mikszáth, finom iróniával — a népmese köntösébe öltöztette.

Utolsó műve, *A fekete város*, akkor jelent meg könyv alakban, midőn a költő már maga is lakója volt annak a fekete városnak, ahol mindannyiunkat várja a kész kvártély. 1910 május 28-án halt meg és csak egy újabb Mikszáth tudott volna olyan szívettépő mesét mondani az elárvult íróasztalról, mint aminőt ő mondott Jánoska fia elárvult lováról, bárányáról és nyuláról. A babérág, amely ifjúkora óta kínálkozott neki, rákerült a koporsójára.

Teljes életű embereknél gyakran találkozunk a dolgok bizonyos körfutásával. Mikszáth mint nógrádi birtokos kezdte és úgy is végezte életét. Mert hiába nagy író az ember, hiába híres képviselő, az igazi uraság mégis a horpácsi kúria és a

hozzávaló pár száz hold föld. Az élete alkonyán különben is megváltozott; neki, aki sohasem törődött a földi javakkal, egyszerre vagyongyűjtésen járt az esze. Hogy legyen mit hagynia a Jánoska testvéreinek!

Abban, amit sikernek, dicsőségnek szokás nevezni, bőven volt része. Tudományos Akadémiánk elismerése is végigkísérte fényes útján. 1889-ben levelezőtag lett, 1908-ban Beöthy Zsolt jelentése alapján elnyerte az akadémiai nagyjutalmat, 1910-ben, kevés idővel a halála előtt, az Akadémia I. osztályának tiszteleti tagjává választották.

Még egy kérdésre szeretnék választ találni. Mi maradt meg az új nemzedéknek Mikszáth költészetéből?

Soha még a Ma a Tegnaptól nem választotta el magát olyan élesen, mint a mi korunkban. Az idők árja kettétépte életünket, mint a megvadult hegyi patak a rétet. A jelen időt a multtól a háború széles és járatlan sivatagsávja választja el, — a pusztulás, a kiábrándulás, a terméketlenség zónája.

Nekünk, öszülő fejűeknek, tulajdonképpen két külön élet adatott. A háború előtti és a háború utáni. Ami belőlünk visszamaradt a sivatag tulsó oldalán, a saját ifjúságunk, azt ma már szinte történelmi távolságból látjuk. Azt merném mondani: a mi ifjúságunk közelebb esik a táblabíróvilághoz, mint a Mához.

Ha Mikszáth Kálmán ma föltámadna, merőben idegen világban találná magát. Az élet ritmusa más lett. Az egyén vesztett a fontosságból, de az önbecsüléséből is. Az önbecsülés lefokozása megnyilatkozik a divatban, az öltözködésben, a zenében, a táncban és egyéb szórakozásainkban.

Az igazi költőhöz azonban nem ér föl a divat sekély hullámverése, ő kívül áll az időnek és térnek, Mikszáth igazi költő. Ha nem merünk hinni magunknak, hihetünk azoknak, akik tizenkét idegen nyelvre fordították egyes műveit. A fordítók közt találjuk Oszkár svéd király és Coppée nevét. A *Szent Péter esernyője* elbájolta és meghódította az egész angolszász világot. Ami ilyen nagy hatást tud tenni az emberekre, az csak nagy erő lehet.

De történt már gyakorlati kísérlet is, hogy a Tegnap

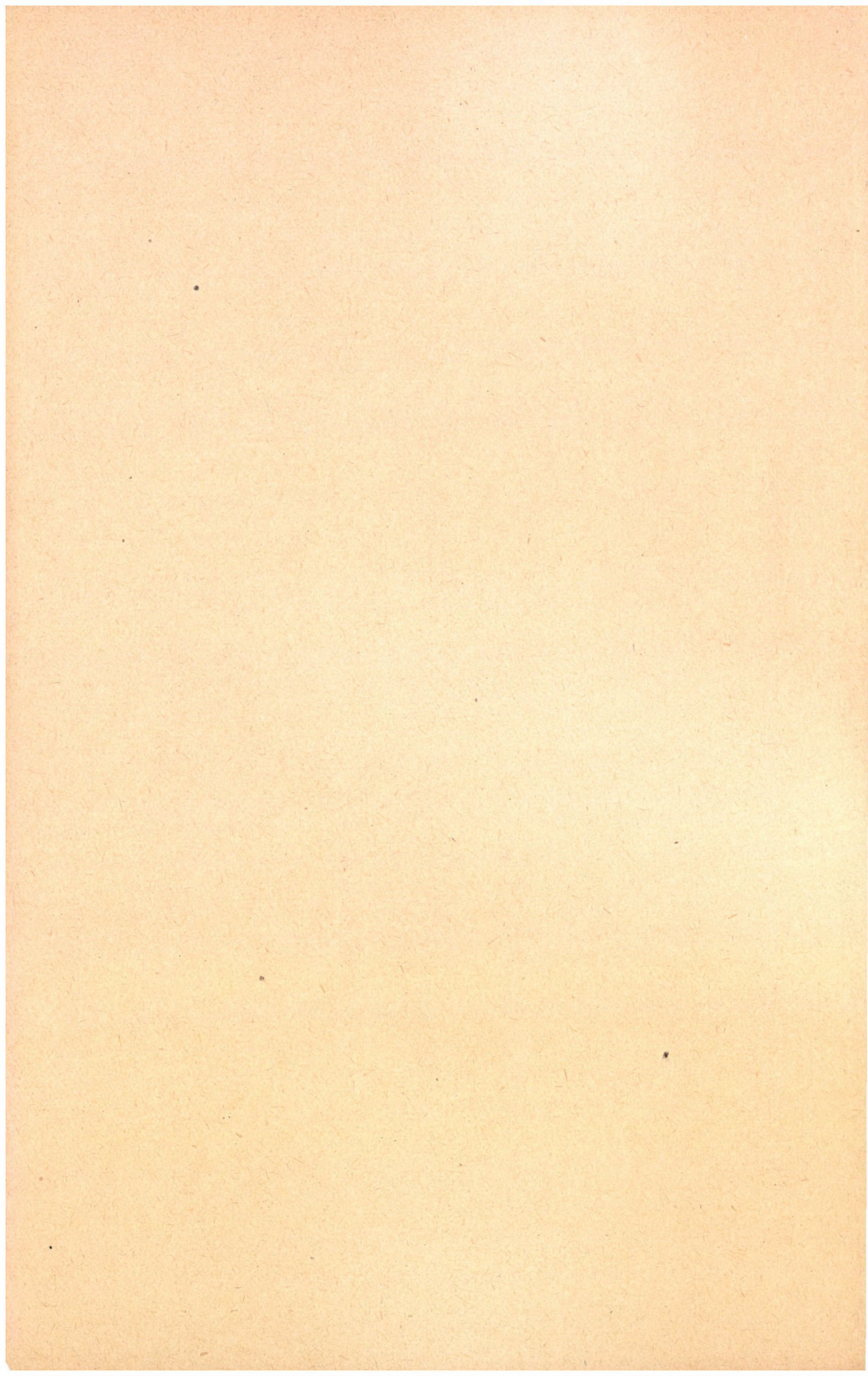
költőjét áthozzák a Mába. Mikszáth több elbeszélését dramatizált formában színpadra vitték és döntő nagy sikert értek el. A háború utáni nemzedék tehát megérti és szereti Mikszáth génuszát.

Világrengek túldörgik a madáréneket, de ha elült a veszedelem, új tavasz jön és újra szól az ének. A palóc fülemüle megint dalol és fog is dalolni, míg magyar ember kezében magyar könyv lesz.

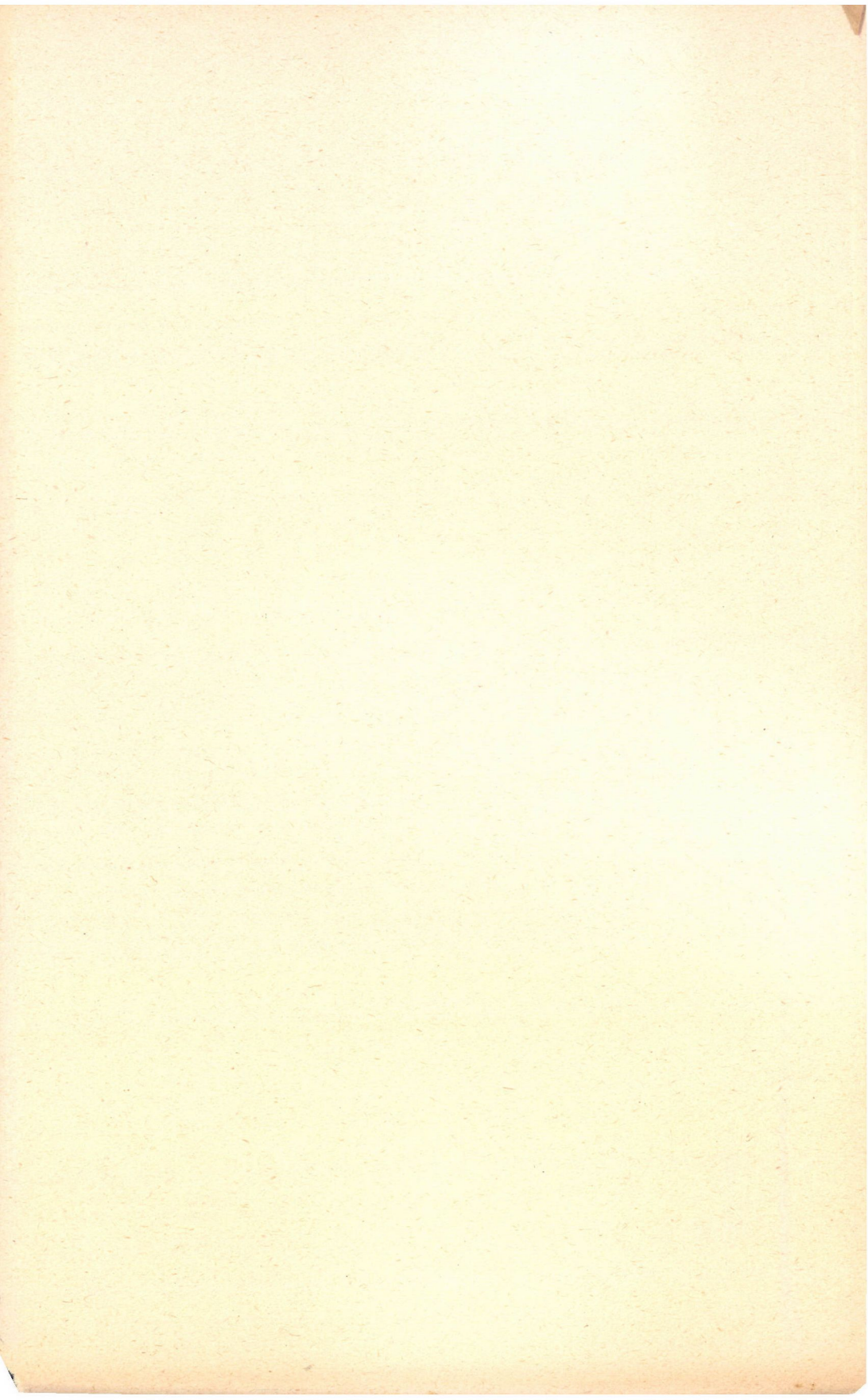

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 7. SZÁM.

**RIEDL FRIGYES L. TAG
EMLÉKEZETE.**

IRTA

HORVÁTH JÁNOS

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1928 MÁJUS 21-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928.

Riedl Frigyes 1. tag emlékezete.

Irta és a Magyar Tudományos Akadémia 1928. évi május hó 21-én tartott összes ülésén felolvasta: **Horváth János** 1. tag.

Sokszor feltettem magamnak, de másoknak is a kérdést, vajon hogyan fogja megítélni Riedl Frigyes művei alapján az a nemzedék, mely személy szerint már nem ismerte s vajon nem veszít-e művei hatása azzal, hogy a személyiség közvetlen emléke már nem támogathatja. Mi még tele vagyunk egyénisége bűvöletével, s nem olvashatjuk, hogy szinte hangját ne hallanók, ne látnók keze mozdulatait s kérdezve csodálkozó tekintetét. Szórend, mondatfűzés, gondolatváltás, hangmelódia, sőt írásjelek formuláiban meg van rögzítve számunkra az egész élő ember s híven kifejlik jeleiből, ha emlékezve, szeretettel hívjuk.

Személyes jelenléte mintegy pazar ráadás volt arra, amit mondott és fejtegetett, s számunkra e többlet ma is kizeng a néma betűkből. Mindamellet meg vagyok róla győződve, hogy aki őt sohasem látta, s emberi arcképét már csak műveiből kísérli meg elképzelni, szintén sokat visszavithat az elmúlás öléből, mert kevés írónak, kivált pedig kevés tudósnak van egész élő modora oly szervesen megörökítve műveiben, mint az övé.

Modor és egyéniség nála csaknem azonos és felcserélhető egymással. Közleményével csaknem egyértékű közlésének, személyes jelentkezésének módja és formája. Gondolatával párhuzamosan hat, sokszor tőle függetlenül is, a meglepő, szellemes, ironikus vagy ötletes mintázás. Nem retorika, nem pipere (s dísz is csak ritkán) az ő formai ráadása. Nem felöltözteti, hanem idomítja s dirigálja a gondolatot; megszorítja, hogy rugékonyabb legyen; szem-

közt fordítja, hogy egyenesen nézzen; meglepő társulásra kényszeríti, hogy kitűnjön; váratlan világít rá, hogy kápráztasson. Bizonyára részben közönsége kedvéért teszi ezt, mert nagy pedagógus. De ki ne látná, hogy e szép játékkal a gondolat szinpadát népesíti be maga számára, s hogy nemcsak termelője, hanem élvező művésze is a gondolkodásnak: idomítja, de aztán hattatja is magára a kész gondolatokat. Csudálkozik rajtuk, nem hisz nekik, faggatja őket, ingerkedik velök, megolvassa, sorakoztatja és széttereli, megállítja és menetelteti őket, jeleneteket rendeztet velök, lejátsszatja elmúlt korok szellemi világát, halott műveltségek divatjait; elmereng, lelkesül, mosolyog rajtuk, egyik-másikat pajkosan fel is fricskázza.

Az ő szövegezésében az ismertet is örömmel újra olvassuk. Az a friss, fordulatos, sziporkázó modor, melyben gondolkodásának élményi folyamatát örökítette meg, vadonatújjá varázsolná még az avultat is.

Szkepszis és naiv életkedv a két szélső intézője ennek a modornak. Egy tapasztalt, nehezen hívő, kissé talán ki is ábrándult s magát dogmák formalizmusával korlátozó tudós férfi, meg egy gyanutlan, bátor, jókedvű és kíváncsi, néha csintalan gyermek együtt intézik Riedl modorát; hol egyik halad elől, hol a másik, de állandó együttlétükben úgy összeszoktak, hogy a korkülönbség tudata szinte elveszett közöttük.

I.

1856 szept. 12-én született a barsvármegyei Lodoméron.¹ Édesatyja, a besztercebányai születésű Riedl Szende, ekkor Prágában a magyar nyelv egyetemi tanára, egy évvel azelőtt vette nőül a szintén besztercebányai Szumrák Júliát. Mint prágai egyetemi tanár különféle német folyóiratokban ismertette a hazai irodalmi és tudományos életet s műfordítással is ismertté tette nevét itthon. Már mint az Akadémia tagja tért haza Prágából 1860-ban s vállalt tanári állást a pesti áll. gimnáziumban, 1865-től fogva pedig haláláig, 1873-ig, a pesti egyetem német tanszékét töltötte be.

¹ Keresztnevei (keresztlevele szerint): Álmos, Gyula, Frigyes.

Riedl Frigyes tehát még gyermek korában Pestre került s itt végezte középiskolai s egyetemi tanulmányait. Édesatyja halálakor még csak 17 éves volt, de kétségtelen, hogy tőle nyerte tudományos pályájára az elhatározó példát és ösztönzéseket. Atyja, némi német nyelvű költői kísérletek után főképp magyar és német nyelvtudományi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozott, jeles tankönyveket szerkesztett (magyar nyelvtanát ma is nagyon dicsérik a szakemberek), tanügyi kérdésekkel foglalkozott, s eleinte az irodalom gyakorlati irányításában is részt kívánt venni egy kritikai folyóirattal, Arany Jánoséival körülbelül egyidőben. Özvegye csaknem ötven évvel élte őt túl, a Gondviseléstől azt a ritka kegyelmet nyervén osztályrészüll, hogy kiváló, egyetlen fiának csaknem egész földi pályáját élő anyai gondjával kísérhette végig, kedves, meleg otthont tarthatott fenn neki, ápolhatta, gondozhatta, egyetemi tanár korában is csak úgy, mintha most kezdené iskolába járni. Akik közelről ismerték, igen kedves, nagyműveltségű, minden szépre s nemesre fogékony úrnőnek mondják. Az ő diszkrét, szeretetteljes figyelmének mindenesetre nagy része van abban, hogy az agglegény Riedl Frigyesben bizonyos gyermektegy vonások oly vonzó szelídséggel megtudtak maradni.

Nevelője, afféle házi instructora, Heinrich Gusztáv volt, aki lipcsei és bécsi egyetemi évei után hazatérván, előbb a pesti evangélikus, majd a gyakorló főgimnázium tanára, s ez utóbbi minőségében már, mint egyetemi helyettes tanár, Riedl Szende tanszékének is kiszemelt örököse lett. A villámgyors élc és irónia jól ismert mestere, e kiváló készségű, éleseszű filológus és teljességgel illuziótlan gondolkodó, amint hallom, nem sokra becsülte serdülő tanítványa tehetségét s ezt folyvást érezte is vele.

Az egyetem bölcsészettkarán, mint magyar-német szakos tanárjelölt, Heinrichnak továbbra is tanítványa volt. Ott azonban Greguss Ágost és Gyulai Pál voltak reá legnagyobb hatással. Később emlékbeszédet írt mindkettőről. Gregussban — látni — tanításának és emberi

jellemének szép harmoniája, s előkelő érzékenysége ellenére tudatos optimizmusa és — ha nem csalódom — szelíd emberi jósága hatott reá felejtethetetlenül. Fő művének, *Arany Jánosának* a csirait is alighanem Greguss hatásában kell keresnünk, hiszen emlékbeszéde szerint Gregussra gondolva Arany emléke is feltámad lelkünkben, kit ő oly elmélyedéssel ismertetett. Gyulainak viszont jellemiszilárdsága, a naivsáig természetes őszintesége, józan igazságszeretete és bátorsága ragadta meg, mint rendkívüli emberi mintakép.

Stílusának kifejlődését mindkettejük példája elősegítette. Gyulaié inkább negatív értelemben, a frázistól való irtózás beleoltásával. Emlékbeszédében igen nagy fontosságot tulajdonít Gyulai frázisok elleni harcának, hiszen nálunk »a phrasis többet pusztított, mint Mohács«. Ugy látszik azonban, stílusbeli pozitív mintája legelőször is a Gregussé volt. Emlékbeszéde szerint »Greguss új állomást jelez a magyar stílus történetében. Ő a rövid mondatfüzés első mestere a tudományos prózában. Az a finom fordulatosság, csattanó rövidség és csín ő előtte nem igen van meg értekező prózánkban. A negyvenes években bizonyos epigrammszerű, pointes stílus jött divatba a szépprózában, ezt a franciás stílust alkalmazta (Arannyal ellentétben) Petőfi is prózai írataiban. Greguss tudományos műveiben élt vele. A mondat kellemmel gyorsan fordul egyet és mint egy ügyesen lejtő ifjú összeütve bokáját, nyalkán elénk pattan és egyszerre izmos nyugalommal megáll«.

E »franciás stílus« művelői közt csak Petőfit és Gregusst említi ezúttal. Nem volna azonban nehéz kimutatni, hogy Jókainak különösen fejezetkezdő, kérdésekkel, tanakodásokkal exponáló, érdeklődéstébresztő, ötletes stílusa szintén ösztönző mintát szolgáltatott a fiatal tudós-
nak, kinek a stílusformák iránti érdeklődése, úgy látszik, igen korán felébredt és határozottan a franciás style coupé mellé szegődött nagyobb rokonszenvvvel, amint ez már Arany Prózai dolgozatairól 1879-ben írt ismertetéséből is kitetszik. Jókai stílusáról valósággal a maga eszményképére talált ember lelkesedésével szól *Arany Jánosában*:

»Milyen könnyű, behizelgő, sima kellemű, gyorsan áttekinthető a Jókai prózája. Hogy siet, rohan, szakad le zuhanó gyorsasággal, ha a szerző belemelegszik! Mily változatos, tüzes minden ízében! Percről-percre érezzük (legjobb műveiben izgatva, különben csak csiklandozva) szellemének elektromos csapásait«. Ezt a maga helyén Arany világos és magyaros, de némiképp hosszú lélekzetű és feszes prózájával méri össze, s bizonyára magát érti, mikor azt mondja, hogy »a mostani ideges nemzedék ingereket kereső fásultságának« jobban megfelel »az előadást apró mondatokra vagdaló franciás style coupé«. Kétségkívül ez a fajta stílus felelt meg egyéniségének, mert bár mindenkor igaz csodálattal élvezte a magasabb rendű szónoki prózát, így különösen a Kossuth Lajosét, s helyel-közzel egyénisége saját formái közt bizonyos diszkrét szónokiasságtól maga sem vonakodott: legkorábbi hirlapi cikkeitől fogva kész sajátjának látszik a stílusnak ez ötletes, idegesen csinos változata.

Külföldi (a berlini, párizsi és bécsi egyetemen folytatott) tanulmányai mind tudományos módszer, mind stílus tekintetében az itthoni hatások irányában fejlesztették tovább.

Már bizonyára Heinrichtől elsajátított kriticismusa Párizsban, Renan hatása alatt vette fel azt a szkeptikus árnyalatot s azt a kételkedő, legenda-oszlató attitude-öt, mely különösen első műveit jellemzi. Viszont Taine-nek a történeti tudományokra alkalmazott dedukciós »módszerét« itt fogadta be csaknem igézetszerű engedékenységgel, s oly mélyen, hogy soha többé meg nem szabadult tőle egészen. Berlinben Wilhelm Scherer, Bécsben annak legkiválóbb tanítványa, Erich Schmidt ugyanazon pozitivismusnak voltak jeles német képviselői az irodalomtörténeti filológiában, melynek francia leszármazottját Taine-ben már oly jól megismerte. Scherernek egy jeles tanítványával, Otto Brahm-mal később is szíves baráti viszonyt tartott fenn (úgy látszik, együtt hallgatták Berlinben); ennek egy-egy művét ismertetve, több ízben jellemezte is közös mesterük módszerét, megállapítván, hogy elvei ugyanazok, amelyeket

újabban Sainte-Beuve, »az újkor legnagyobb kritikusa« és *Taine* alkalmazott s melyek végeredményben Herderre és Mme de Staëlra vezethetők vissza. Saját módszerének ekként egész genealógiáját megadva, egyszersmind élénken tanuskodik mindazon hatások szerves egyneműségéről, melyeket külföldi tanulmányai alatt francia, német és osztrák egyetemen egyaránt magába szívhatott.

Az említetteken kívül később még Lemaître ötletes modora nyerte meg tetszését különösebben, bár e szellemes francia impresszionizmusában van valami józanul izmosabb és nyersen fölényesebb jelleg, mi Riedl stílusából mindenkor hiányzik.

Legközelebb azonban kétségkívül Renant és Taine-t érezte magához, kiknek előadásait különös élvezettel hallgatta Párizsban. Egy ismertetésében közösnek mondja bennük a sokoldalú művészi tehetséget és fogékonyságot s a banálisnak a gyűlöletét, míg előadásmódjukat a lehető legellentetesebbnek jellemzi. Taine erélyes, férfias, határozott, nem kételkedő, dogmatikus: Renan szelíd, határozatlan, nőiesen gyöngéd s ironikusan kételkedő. Riedl pedig — tehetők mindjárt hozzá — mintha csak a kettő vegyüléke lenne, de gyermetegebb és hivőbb kedélytől színezetten.

Taine hatása lett az említettek közül a legösszefoglalóbb és tartósabb. Róla már Gregusztól is sokat hallhattott, ki (mint emlékbeszédében írja) »a külföldi prózaírók közt legjobban szerette Tainet, már akkor, mikor Franciaországon kívül alig ismerték nevét«. Riedl is, egy Pesti Naplóbeli tárcájában, 1877-ben, már a francia mester tekintélyével támogatja Walter Scotttól hozott ítéletét, s nem sokkal utóbb, egy ugyanottani cikkében már jónak látja védelmébe venni Taine-t, Pulszky Ágost ellenében, ki a Budapesti Szemlében értekezett róla. Stílusa is nagyon megnyerte tetszését, különösen azon plasztikai erejénél fogva, mely »minden absztrakt gondolat, minden eredmény számára szemlélendő kifejezést vagy megkapó példát talál«.

Taine egész módszerét, mint tudjuk, a törvényszerűség, a szükségképeniség természettudományias gondolata,

mondhatni: babonája sugalmazta. Faj, környezet, időpont bizonyos eredményeket produkál, köztük az egyént és műveit, az egyén lélektana pedig egy főtulajdonság függvénye. A különös tehát levezethető az őt szükségkép és eleve meghatározó általánosból, a leszármazott a maga nemzójéből. Viszont rekonstruálhatni a műből az egyént, az egyénből korát, fáját: a különösből az általánost.

Alig van műve Riedlnek, melyből egész gyűjteményét ne lehetne összeállítanunk efféle, Taine-re valló tételeknek és gondolatoknak. A természettudományi exaktság bővölete lépten-nyomon megszólal bennök. »Mint a természettudós...«: így kezdi nem egyszer történeti megállapításait. Szerinte »bizonyos adott esetben egy költő működése főirányában *eleve* is kijelölhető, ha környezetét — mintegy szellemi légkörét — és egyéniségét ismerjük«; olyan ember költészetének, mint Arany, az 1840-es években *szükségkép* nemzetivé kellett válnia, s a multhoz kellett fordulnia; *Toldija*: tehetségének és az ismertetett hatásoknak »szükségképeni eredménye«; Petőfi és Béranger költészete a dallá vált magyar és francia jellem; egyikük költészete úgy viszonylik a másikéhoz, mint a magyar nép szelleme a francia népéhez; »korának és társadalmának szellemi égalja mindenkire hat«; »minden költőnél találunk egy uralkodó tehetséget, ... melyből többi hajlamaira következtethetünk«. Ime hirtelenében a Taine-féle »mód-szer« minden lépéséhez egy-egy megfelelő tétel Riedl műveiből. S hogy a »petits faits« se maradjon ki, még egy: »Az embernek jellemző sajátságai nemcsak fontos tettekben, de apró tettekben is nyilvánulnak, sőt néha ezekben még erősebben, mert a jelentéktelen tetteket az önkénytelenség közvetlenségével, a leplezés szándéka nélkül viszik véghez«. S efféléket nemcsak legelső, hanem későbbi műveiben is olvashatunk.

Azon baráti körben, melyről alább még szólni fogok, s melynek egyik kiváló tagjától hallottam a közlendőket, egy ízben Riedl kezdeményezésére azzal szórakoztak, hogy bizonyos kiváló külföldi írókat és tudósokat magyar földre, magyar viszonyok közé helyeztek át képzeletben, s talál-

gatták, mivé lesz vala, ha véletlenül magyarnak születik. »Mi lett volna Taine-ból?« — veti fel többek közt valaki a kérdést. »Riedl Frigyes!« — vágja rá habozás nélkül Péterfy Jenő.

Ma már fölösleges volna Taine-nel vitába szállanunk. Történelem nem természettudomány. Tudjuk, hogy történelmet kikövetkeztetni, dedukálni nem lehet, hisz az általánost is (fajt, milieut), melyből az egyest levezetném, csak valamennyi egyesnek az ismeretével határozhatom meg; tudjuk, hogy rekonstruálni sem lehet megbízhatóan és korlátlanul. Taine felfogásában, mint Péterfy már 1885-ben megmondta, az egyén is törvények rideg schemájába halványul s Taine az emberi sorsot egy pszichológiai kétszerkettő formuláira hozta le.

Valóban csudálkozhatnánk rajta, hogy oly önálló kritikai elme, mint a Riedl Frigyesé, látszólag annyira alárendelte magát egy idegen s több tekintetben hibás tannak, s hogy szkepszisét csak azzal szemben nem érvényesítette soha.

De volt valami ez elméletben, mi nagy igazságokat közelített meg, s volt valami Riedl Frigyesben, aminek nagy szüksége volt ez elmélet támasztékára.

A történelem egy hatalmas folyamat, mely egyént és kollektivitást a kölcsönhatások és sorsszerű befolyásolások ezernyi ereivel jár át s ragad magával. Aki, mint Taine, az egyest folyvást valamely általánosabbhoz viszonyítva igyekszik felfogni és meghatározni, az bármily természettudományi babonának hódol egyébként, kétségkívül megragadta a történeti vonatkozások egyik oldalát: a nagy kollektivitásra utalót. Nem is több egy ily irányú figyelmeztetésnél Taine híres elmélete.

Riedl sem ez ú. n. módszer erejéből találta meg a maga igazságait, hanem nagy műveltsége, finom intuíciója, erős átélése, emberi és művészi, morális és esztétikai fogékonysága műszereivel s tények ismeretétől korlátozott és inspirált képzelete segítségével. Nem vezetett ő le, ha százszor úgy tünteti is fel, semmit a fajból, korból, körülményekből, hanem számon tartotta ez általánosabb ténye-

ket, keretül, beillesztő viszonyításul az egyes, a különös számára; előadásában azonban, mintegy paedagógiai célból, előrebocsátotta az általánost, hogy előkészítsen a különösre.

Deductionnak feltüntetett, valójában pedig inductiv eljárással szerzett ismereteket közlő modor volt ez neki épügy, mint mesterének, nem pedig módszer. Szüksége volt reá, mint a rend, a szilárdság, az exaktság biztosítékára, mint fonalra és vázra, melyre ráakhatja a maga színes, szabad, sokszerű, eredeti impresszióit. A tudóst nyugtatta meg magában általa, hogy bátrabban szóhoz juttathassa költői fogékonyságát. Azonkívül pedig stílusinspirálónak is jó volt számára e módszer; annak természettudományi fogantatása természeti képek, frappáns analógiák, illusztrativ szemléletek szétszórására ösztönözte, hatalmazta fel őt; *moment-* és *milieu*-tana pedig szuggesztív korképek mesteri rajzaira, minő a múlt század negyvenes éveibe odaképzelt magyar irodalmi szalon rajza egy Petőfi-tanulmányában. Hát még az »apró tények«: történet és élet e kész impresszionista termékei, szinte ötletei, csemegei, kuriózumai és epigrammái; e rakéták, melyek sísteregve lövelnek fel a sötétségből, s nem annyira világítanak, mint inkább fénysziporkáikkal gyönyörködtetnek! Hány ilyen nem került Riedl különféle színű apró céduláira, s mennyi fűszer róluk tudós előadásába! »Petits faits« és színes, apró cédulák: Taine módszere s Riedl modora itt igazán egymásra találtak.

II.

1877/78-ban a gyakorló gimnáziumban volt gyakorló tanár; 1778 június 15-én letette a doktori vizsgát — cum laude — magyar irodalomból mint főtárgyból, esztétikából és német irodalomból mint melléktárgyakból. Majd 1880 januárjában a belvárosi reáliskolában nyervén ideiglenes tanári állást, ez év májusában tanári vizsgát tett s 1881 szeptemberétől fogva a mondott intézetben a magyar és német nyelvnek immár véglegesen megerősített rendes

tanáráként működött 1905-ig, mikor ugyanis a budapesti egyetem hívta meg. Közben, 1895/96-ban az Eötvös-kollégiumban volt a magyar irodalomtörténet szakvezető tanára. Az Akadémia 1896-ban, a Kisfaludy-Társaság 1900-ban választotta meg tagjává. Mindössze ennyiből áll (iskolái elvégzése után) életrajzának dátumszerű váza.

Irodalmi munkásságát 1887-ben megjelent *Arany Jánosa* természetesen osztja két szakaszra, az azelőtti tíz évet (mert 1876-ban jelent meg első cikke) mintegy pályakezdetté minősítvén.

Ez első évtized mind érdeklődési kör, mind felfogás és modor tekintetében csaknem teljes hangütést ad egész pályájához.

Magyar, francia és német irodalom, de már az angol is; irodalomtörténeti problémákon kívül filológiai, nyelvtani és poétikai kérdések: egyaránt érdeklik. Kritikája nemcsak irodalmi, hanem közéleti, társadalmi jelenségekre is kiterjeszkedik. Ír tankönyveket. De általában a külföldit magyar szempontból, a hazait külföldi tájékozottsággal felfogó szélesebb műveltség, tudós tájékozottság mellett bizonyos szellemes belletrisztikus modor: már ez első évtizedben jellemző sajátjaiként tűnnek fel.

Hirlapi tárcákkal kezdi (a Pesti Naplóban, hová alighanem Greguss ajánlotta), essaikkal és bírálatokkal folytatja a Budapesti Szemlében, melynek mindvégig egyik legjelesebb munkatársa maradt.

Szereti a párhuzamos jellemzéseket (Petőfi és Béranger, Kemény és W. Scott). Német irodalmi nagy tájékozottsága ellenére inkább francia rokonszenvei vannak. Dumas Fils naturel-jéről szóló cikke a maga kevés, de jól kifejtett szempontjával s jelenetező szubjektív modorával egészen franciás benyomást tesz. A németes Kazinczyval szemben, mintha még a multban is a francia irodalom méltánylójához hajlanék, erősen kiemeli gr. Dessewffy Józsefet. Egy francia kézikönyvből Magyarországra vonatkozó csodabogarakat szedvegetve ki, egyúttal javaslatot is tesz: alakítson a kormány Párizsban magyar sajtóirodát (a szerbeknek már van!), írasson könyvet irodalmunkról és törté-

nelmünkről francia emberrel, a Literatistische Berichte aus Ungarn jobb tanulmányait adassa ki franciául, pályadíjat tűzzön ki remekíróink francia fordítására.

Nyílt szemmel járt itthon is. Irodalmi és társadalmi viszonyainkról szellemes Névtelen leveleket írt a Budapesti Szemlébe (1883, 84), kiöntve »óhajtásait, nyugtalanító kétségeit s ironikus elégületlenségét«. E részben ma is aktuális levelek élénk feltűnést keltettek megjelenésükkor, maga Brassai bácsi is nagy gyönyörűséggel élvezte írójuk »ragyogó józan eszét« s ép ezért jónak látta, hogy a szerkesztő, Gyulai Pál útján némely észrevételeket közöljön »az ismeretlenül is felettébb tisztelt íróval«.

Általában erős kritikai hajlamokat tüntet fel pályája kezdetén; meg van hozzá a joga: tudományos kritikáiból látni, hogy nem a megbírált műből tanulta meg, amivel bírálja. Később kevesebb önbizalommal, enyhébben bírált s lehetőleg csak futólagos észrevételekkel. Ekkor azonban tele volt még sebzetlen eszményekkel, a nyugati műveltség friss benyomásaival s nem ismerte eléggé intézmények és formák természetes konzervativizmusát, a különfejlődések nivellálhatatlan ellenkezéseit. Mint a »fin de siècle« »izgatottabb fia«, mint »elzsibbasztott századunk legelzsibbasztottabb generációjának« a tagja, szintén friss ingerekre vágyott, mozgékonyabb és fűszeresebb szellemi életet óhajtott.

Alig verte le magáról az egyetem porát, bírálatot írt a Pesti Naplóba (1877 júl. 22) ... Gyulai Pál Budapesti Szemléjéről. E szerint a Szemle nem teljesíti hirdetett programját, nem tájékoztat a világot foglalkoztató új eszmékről, szépirodalmi rovatában alig közöl eredetit, mintha »tudomást sem akarna venni az ifjabb írói nemzedékről«, stb. Hogyan fogadta Gyulai Pál ez egyébként illedelmes modorú bírálatot, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy mindjárt a következő évben a Budapesti Szemlében jelent meg Riedl első jelentékenyebb tanulmánya (doktori értekezése!): »Kazinczy Ferenc és a német irodalom«, igaz, hogy bizonyos szerkesztői megjegyzések kíséretében.

E tanulmányával oly területre lépett, melynek művelésére csaknem minden magyar elődénél hivatottabb volt:

az eszmék vándorlásának, a népek közötti szellemi érintkezéseknek vizsgálati körébe. Nagy nyomatékka mutat rá a szomszéd irodalmi központ, Bécs fontosságára, melynek 15—20 év alatt franciáról németre változását a Bessenyei-féle franciás, majd a Kazinczy-Kármán-féle németes irány tükrözi. A szerkesztői jegyzetnek azonban, mely egyébiránt elismerést is tartalmaz, igaza van abban, hogy a tanulmány egyoldalúbb, mint tárgyánál fogva joggal lehetne; Kazinczy jellemét s összes munkásságát a német irodalomból magyarázza ki (»vezeti le«: mondhatnók mi) s Toldy szeretlen Kazinczy-kultuszával szemben a túlsó végletbe csap, jobbára csak árnyoldalait láttatva.

Mi másképp ír később Kazinczyról, a magyar irodalom »nagy gyöngyhalászáról«, a finom érzékű stilisztáról, a hajlékony költőről, a gyöngéd, finom, sőt mesterként műgonddal részletező rokokó-emberről!¹ Most azonban még ötlet-manóinak sem tud eléggé ellenállani s bizonyos apró tényei és sziporkái is közel járnak ahhoz, hogy már-már nevetségessé tegyék hőüket.

Kazinczy megítélésében még ekkor, — helyesebben: a Nyelvőr új-orthológiája folytán újból — a nyelvújítás megítélése volt a döntő mozzanat. Riedl hajlott Szarvas Gábor ellenzéki felfogásához s Gyulai azt sem hagyta szerkesztői jegyzet nélkül. Kétségtávol Gyulai részén volt az igazság itt is. Mégis, az ő szemében nagyon fontos eltérések ellenére, kiadta a tanulmányt, mert új oldalról és sok szellemmel világítja meg tárgyát. Ő nem apprehendált, hanem a maga tűzhelyénél szóhoz juttatta az újat; pedig a maga felfogásában oly vitalitás volt, hogy ma, ötven év múltával is rendületlen megáll.

Riedl sem vehette zokon a szerkesztő megjegyzéseit, mert állandó munkatársa maradt a Szemlének. Gyulai Pál szerette a maguk lábán járó embereket. A következő évben Arany Prózaí dolgozatainak ismertetését közölte a 23 éves ifjútól, mihez fogható kitüntetésben kezdő kritikusnak aligha lehetett része valaha. Még ez évben közölte Daudet-

¹ Shakespeare és a magyar irodalom, 5. 6. l.

ról, 1880-ban Madáchról, 1881-ben a magyar hunmondákról írt essaijét, 1882-ben pedig Jókai egy regényéről írt bírálatát.

Ez ifjúkori közleményei közül a Madáchról szóló mint Riedl egyik leg-Taine-szerűbb tanulmánya érdemel figyelmet, az egyén jellemzésében oly törvényigézettel, oly következtető levezetéssel és reconstitúcióval járván el, mely már-már tipussá, kísérleti médiummá merevíténé az egyént, ha ama »pszichológiai kétszerkettő« lépten-nyomon át nem ütne a maga dogmáktól független, finom intuíciója.

A magyar hunmondákról írt tanulmánya korszakos jelentőségű e kérdés történetében (Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon nevezetes tanulmányai még akkor nem jelentek meg!), s negatív, a nemzeti hiúságnak legkevésbé hizelgő megoldása egyszersmind szélső ellenhatás a probléma-történet megelőző, naivnak mondható szakaszára. Igen komoly tanulmányokat végzett, mielőtt e nagy fába vágta fejszéjét. Azért vétette fel magát a bécsi Historisches Institutba, hogy megszerezze a szükséges történettudományi, palaeographiai és szövegkritikai jártasságot.

A magyar hunmonda szerinte tudós compilatio; célzata nemzeti; eredeti magyar elem talán csak a Dentumoger s a Csaba név benne, de azok is inkább a magyar ősidőkre s nem a hunnokra utalnak; könyvmonda; nem a magyar nép képzelete alkotta; Attila nem hagyományként, hanem mint átvétel van meg a magyar nép képzetében.

Azóta változott, sokat engedett a tagadás merevségéből a tudomány álláspontja; meggyőződhattünk azonban arról is, hogy ha valahol, úgy e végtelenül komplikált kérdésben nagyon is helyén van a legszigorúbb kriticismus, mert itt minden félrelépés ingoványba vezet.

Riedl eleve kételkedő attitűdjén azonban ezúttal meglátszik az ártatlan arcú szkeptikusnak, a legendaoszlató Renannak a hatása is. Különösen mikor példaként a cigányokat említvén (kik ind eredetükről mitsem tudnak, ellenben elfogadták a középkor vége felé kialakult hamis hipotézist az egyiptomi eredetről), felteszi, hogy ha akadt volna cigány irodalomtörténetíró, az bizonyára »ősi hagyo-

mányon alapuló» egyiptomi mondakörrel nyitotta volna meg a cigányirodalom történetét.

Ehhez a tanulmányához is jegyzetet csatolt Gyulai, úgy látván, hogy ismét egyik túlzásból a másikba esünk. De bár Riedl e kritikája nemzeti érzékenységet érint, vagy érinthet, Gyulai Pál arra egy szóval sem utal. Nemcsak ő, a kor is türelmesebb volt akkor ily kérdésekben s a szerző is csak cikke végén érezte szükségét, hogy ellensúlyozza némiképp tanulmánya kiábrándító hatását. Idővel önként óvatosabb lett, kiméletes minden érzékenység iránt — ekkor, mint Simonyi Zsigmond Kis nyelvtanáról írt bírálatával megmutatta, még a *személyit* is tudta figyelmen kívül hagyni —: viszont a közvélemény türelmetlenebb, a tudomány és kritika szabadságával szemben izgathatóbb lett, mit utóbb Riedl Frigyesnek maga kárával is alkalma nyílt tapasztalnia.

Az áttekintett munkákban új egyéniség, új modor, részben új szellem mutatta meg magát, tehetségeinek és jegyeinek ragyogó sokszerűségével, de még nem teljes egyensúlyában. E harmoniát egy nagy feladat vállalása szerezte meg számára, mely minden tehetségét magára összpontosította, s egy nagy lelkesedés, mely minden tehetségét felvillanyozta és a hódolat melegében forrasztotta össze egy kivételes emberi és költői nagyság előtt.

1887-ben megjelent *Arany János*-a már teljes kiforrottságában mutatja a magyar irodalomtörténet új mesterét.

III.

Ő még látta sétái közben a költőt a Margitszigeten, »Toldi első diadalának és Piroska halálának színhelyén« s a mély tisztelet tartózkodó érdeklődésével véste lelkébe arca vonásait. Még csak 23 éves volt, mikor Prőzai dolgozatait ismertetvén, elragadtatással említette Buda halálát, költészetünk ez »utolsó bűvös, tündéries virágát s egyszerűsmind a világirodalom egyik legremekebb termékét«. Tanára Greguss, két évvel azelőtt adta ki Arany balladáit; 1878 októberében mutatta be Gyulai Pál Toldi szerelmét a Kis-

faludy-Társaságban; az 1879-i tanterv a középiskolák IV. osztálya számára kötelező olvasmányul jelölte ki Toldit (mit a Gyakorló gimnázium már előbb megvalósított) s három évvel később már megjelent Lehr Albertnek, kivel Riedl ekkortájt iskolai olvasókönyveket szerkesztgetett, magyarázatos Toldi-kiadása. Ily előzmények után nem csuda, ha a fiatal tudós, ki különben a hunmondákról írt tanulmányában is Arany Attilájával találkozott, a legnagyobb aktuális feladat felé fordult. Arany János halála, Gyulai Pál remek emlékbeszéde új, nagy benyomásokkal éleszthették ebbeli becsvágyát.

A magyar irodalomtörténeti monografiának egy egészen új típusát teremtette meg e művével. Nem elbeszélő menetű s nem életrajzi szempontú monografia ez, mint Gyulai Vörösmartyja s nem oly szerves egész, mint amaz, mely szaktudománynak és alkotó művészetnek époly benső összeegyeztetése, amily egynemű és egyensúlyozott az Arany-Gyulai-féle klasszicizmus minden szintézise.

Az ő monografiája szubjektív elemzés; elemeire bontása a költő összhatásának, hogy osztályozva tudatosítsa maga és olvasói számára. Tudomány és művészet csak társul benne a közös teendőkre, egymással nem ellenkezve ugyan, de össze sem olvadva a Gyulainál tapasztalható elválaszthatlan egységbe. Compositiója önkényes és a következetesség minden fenntartott látszata ellenére rendszertelen — s mégis van benne egység: a megértés, felszívás szenvedélye. Gyulai tárgyilagos, klasszikus hangulat-egységét alanyibb, modernebb izgalom-egység váltja fel.

Ami Aranyban egyéni, ami benne lényeg: az ragadta meg őt, az izgatja tudásvágyát és képzeletét. A körül forog egész könyve, azt próbálja új meg új helyzetekből megfogni, élvezni és élveztetni mindenkivel. Végignéz életén, hogy mintegy vele élve, lelkét áhítattal, hangulattal hozzáidomítsa. Majd egyenest a legfőbbet akarja egyszerre megtudni: egyéniségét meghatározni; hozzáméri faja általános tulajdonságaihoz, vizsgálja, miben egyezik velők, miben tér el tőlük. Azután költészetét veszi elő, sorra kielemez

tehetségeit, kikérdezi nézetei felől, s ismét támasztékot, mértéket keresve, európai távlatból veszi szemügyre. Még most sem elég. Külön veszi képzeletét, összehasonlítja másokéval, elcsudálkozik szinte megfogható valóságosságán, élettani hűségén és aprólékos gondján. Most meg e képzelet alkotásait, Arany felejtethetetlenül egyéni embereit nézi végig sorra. Ezzel sem éri be; lássuk állatait: ezek rajzában is ugyanazt a másokétól különböző mintázó kezet figyelheti. Mégsem elég! elemzi epikus művészetét, szerkezet, hang sokfélesége, Arany hagyománytisztelete szempontjából; s mintha már annyi elemzés után nem érné be az általános eredményekkel, egyenként vizsgálja végig a Toldi-trilógia részeit, Buda halálát, Murány ostromát, a komikus eposzokat s a balladák főbbjeit, nem feledkezve meg végül Arany prózájáról s költői stílusáról sem.

Ahány tárgyat jelöltem meg vizsgálódásának, annyszor indul újra lankadatlan élénkséggel érdeklődése. S mikor végül megáll, akkor sem azért áll meg, mintha célhoz jutott s kielégült volna. Látni ezt utolsó fejezetéből, mely Arany jelentőségét akarván összefoglalólag meghatározni, a már elmondottakon kívül ismét friss megfigyelésekkel lep meg.

S ki bánja aztán, hogy a kiváló mű nem szerves compositio, sőt hogy egyes fejezetein belül is szökdel olykor a gondolatmenet? Ki törődik már azzal, hogy csaknem minden fejezet a Taine-féle deductió törvényszerűséggel kacérkodik, s visszapillantó summázásokkal tartja fenn a szigorúbb rend látszatát? hogy természettudományi rokonszenvei olykor kelleténél »élettanibbnak«, anyagibbnak, Darvint, Buffont igazolónak láttatják Arany művészetét, s a »létért való harc« illusztrálójának Attila és Buda küzdelmeit? A szerves compositio helyett ott van az író állandóan azonos, nagyműveltségű, élénk, szellemes, fogékony egyénisége és elmélyedő érdeklődése ugyanazon egy tárgy: a nagy költői egyéniség iránt. Természettudományias allűrjei mellett folyvást ott buzog az eredeti, szakszerű megfigyelések és spontán, szinte in statu nascenti jelentkező benyomások egész csörgetege; s olvasásra kész, a

könyvtől megválni nem enged a modernak az a fordulat, ha százszor megszoktuk, százszor újra meglepő eredetisége, mely tudományos prózában példa nélkül áll, s mely amennyire szokatlan a pedagógiában, oly elsőrendű pedagógiai érték.

Elég gazdag Arany-irodalmunkban nincs egy tanulmány sem, mely rendkívüli hűség mellett a részletmegfigyelések ily tömegével gazdagítana. Eltelít bennünket egy hatalmas, minden mástól különböző esztétikai érzéssel, s bár kritikai retorták terméke, meglepően egyezik a költőből merített eleven benyomásainkkal.

Nehéz volna megmondani, melyik fejezetben, tárgykörben ragyog tehetsége legfényesebben. Bizonyos azonban, hogy az Arany prózájáról szóló, meg a költői nyelvét és stílusát tárgyaló fejezet irodalmi kritikánk legízletesebb csemegéi közé tartozik. Gyökeres rokonszenvek vonzották őt a költőhöz; Arany két irányú tehetségének: rendkívüli megfigyelő képességének meg felfogó érzékenységének, a magyarázó lelkében is megfelelt egy-egy húr; a tépelődő kétely, a magányos szemlélődés, a lelkiismeret nagy költője nemes rokontulajdonságokra sugározhatott rá rajongó hívében. Egyben azonban végletesen különbözött modelljétől a magyarázó s ez ad Arany prózájáról írott fejezetének oly magára-visszaverődő értelmet. Az értekező Aranynak csodálatos nyugaltsága, verve-telen, következetest haladó, mindig *elért* célnál megállapodó és mindig világos fejtegetése: valóban más *modor*, mint az övé, s említett fejezetében a nyugodt, világos nagy ész stílusképe ellenében megkapjuk e másiknak, »a szellem elektromos csapásaival« szökdelő »style coupé«-nak a meghatározását is. Feltűnik neki az is, hogy Arany értekezéseiben nem mutatkozik valamely elmélet, vagy bölcsészeti fölfogás hatása: ez is bizonyára a maga erős Taine-színű elméletiségével szemben lepi meg annyira.

Stílusa azonban nemcsak szerkezeti és dinamikai sajátágainál fogva érdemel figyelmet, hanem mint érzékítő, elképzeltető, sőt nem egyszer mint hangulatárasztó kifejezés is, vagy ritkább esetekben, mint saját megszokott mo-

dorán nemesen, diszkrétül túllángoló páthosz. Ez eleven stílus, az exponálás és asszociatív gondolatvitel folyvást tanulságos, szellemes gazdagsága szinte elrejtik szemünk elől azt a tömördek aprólékos filológiai munkát, melyen az egész mű alapszik. De ki gondolna a fundamentum-készítés verejtékes munkájára, mikor már a reá emelt épület könnyed, kecses, szellemes formáiban és díszein gyönyörködhet?

IV.

Történeti, világirodalmi és művészettörténeti tanulmányai közben sohasem feledkezett meg arról, hogy az egyén műveltsége a nemzetét van hivatva emelni. Kevesen versenyezhetek vele európai tanultság dolgában, mégis alig járt valaki éberebb magyar érdeklődéssel az ismeretek nemzetközi kincsei között. Művei általában tele vannak ez őt különösen jellemző erényével, kivált azonban két miniatűr-remeke annak egyenes szülőtte.

A millennium évére jelent meg *A magyar irodalom főirányai*. Ugyanez ünnepi alkalomra írta meg Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kis tükrét*. Míg ez a faji tehetség kezdeményező s következetesen azonos tevékenységét tartja szem előtt, Riedl a magyarság európai szerzeményeit óhajtja vázolni, az idegen hatások láncolatát, melyekre egyre önállóbb feleletet adott időjártával a magyar. Egy európai szempontú magyar irodalomtörténet conceptiója villan meg művében, s minthogy az irodalmon át egy-egy korszak tipikus emberéhez és szellemi arcképéhez kíván eljutni, az újabb szellemtörténeti irányzatnak is egyik magyar elődét láthatni benne.

Sajnos, a korszakok közül csak a renaissance van teljesebben feldolgozva a kis műben; az nemcsak súlypontja, hanem, úgy tetszik, ürügye is volt az egész tanulmánynak. Ragyog is benne egész tehetsége; művészet- és műveltségtörténeti nagy tanultsága pazarul ontja, művész keze szakértelemmel válogatja s illeszti egybe a jellemző adatokat. Megelevenítő költővé válik benne a történetíró, s Mátyás udvarába és tudós társaságába feltámasztó hatalommal vezet be bennünket.

Tehetsége, mint e quintessentiás kivonata is mutatja, a történeti tudományok terén inkább az egymásután és a felváltás, mintsem a folyamat és átfejlődés figyelésére utalja. A teljes típusokat szereti vizsgálni s szeret gyönyörködni egymásutánjuk szakgatott drámaiságában. Az idő nem annyira folytonos munkálkodásával, átalakító örök folyamatával ragadja meg figyelmét, mint inkább kész műveivel, melyekben mintegy megállani látszik a *tudós* figyelem számára, — s elmúlásával, mely kész műveit is maga után ragadja... a *költő* szeme elől.

Gyakran érezte »a világtörténelem mély melancholiáját«, kivált ha Rómában járt, melynek minden talpalatnyi földje művészettől és történelemtől van átitatva... Elmerengve néz ott végig a nagy emlékeken, de némi önérzettel azokon, melyeket Szent István koronakérő küldöttségétől fogva a magyar műveltség századai hagytak az örök városban, — s megírja egyik legszebb s leghangulatossabb művét, a *Magyarok Rómában* címűt (1900). Színes, történelemtől telített képeket idéz szemünk elé s a magyar multról beszélteti Róma köveit. Személyes lírai fogantatásra vall a mű befejezése is, mely voltaképp egy meg nem rendelt, önkénytelenül fakadó emlékbeszéd a kiváló magyar archeológus, az aquincumi ásatások megkezdője, Torma Károly felett, ki Róma műkincei közé visszavonulva élte utolsó éveit. Szerény, vonzó alakját mintegy bebalzsamozva adja át az örökkévalóságnak, csordultig előntve utolsó találkozásuk emlékének hangulat-glóriájával, míg a klasszikus táj és műemlékei közvetlen sugalmából maga is egész költészettel éli újra azon lenyűgöző pillanatok egyikét, mikor a szemlélő számára »a természet bájába a világtörténet mély melancholiája vegyül«.

V.

Jellemző művészete s mély hangulatok iránti fogékonysága saját műfajára talált az emlékbeszédben.

Volt a Budapesti Szemle fiatalabb munkatársainak egy szűkebb baráti csoportja, mely a Gyulai utáni kritikái

és essai-irodalom legfényesebb neveit egyesítette. Izlésük, alapjaiban egyezett ugyan a Gyulaiéval, de tágabb és komplexebb műveltségi kört ölelt fel és szakszerűbben történettudományi, lélektani és esztétikai érdeklődésű volt. Ez izlés, a maga sensibilis szépérzékével s esztétikai szükségletű életfilozófiájával az európai műveltség minden gócpontján, a szépség minden magaslatán otthon érezte magát, de idegesebb s impresszionistább lévén a Gyulaiénál, mely maga volt a fegyelmezett összeegyeztetés, — nem mindegyiküket kimélte meg belső összeütközésektől, melanchóliától, vagy éppen, ha életkörülményeik ösvénye is afelé sodorta, tragikus meghasonlástól. Volt közöttük egyensúlyozottabb vérmérséklet és kedély s az formailag is közelebb maradt Gyulai Pál tiszta klasszicizmusához.

Elégületlenségüket a hazai viszonyok kisszerűsége is táplálta. Tudós, író, költő számára közömbös közönség, melyet csak a politika érdekel időnként; művelődési kérdések rovására a közjogiaktól hipnotizált politikai körök; önmagába mélyedt arisztokrácia; társaság, melyben könnyáztatta uzsorán meggazdagodni nagyobb érdem, mint szépség, szellem, tudomány; protekció, melynek hijján csaknem exiliumban érezheti magát az ember tulajdon hazájában; nyegleség, nagy hang, önbámulás, nem egyszer jeles tehetségű kortársaknál is; egymás iránt nem érdeklődő, egy-egy külön szigeten élő tudósok: ez az a sötét háttér, melyet emlékbeszédeiben fest s melyből oly tisztelttel, örömmel s csaknem ámulattal emeli ki Greguss, Gyulai, Katona Lajos, Péterfy Jenő oly különféle s mégis egyaránt eszményi alakját.

E baráti kör tagjain nem egyszer a társtalanság érzete vett erőt. Dac azonban, s oly becsvágy, mely követelne, oly kritikai verve, mely támadna, egyikükben sem volt, s magányos élményük befelé mart. Menekültek, ha teheték, az élet triviális »aki birja marja — tolongásából«, »a homo homini lupus — tömegből« a fenséges, tiszta természetbe, fel a Tátra bércei és fenyői közé; menekültek a művészet elragadó emlékei közé, Itáliába, melynek pusztá neve is költészetet sugárzott számukra; Rómába,

második hazájukba. »Mint a bibliai keleti királyok a csillag után, oly ájtatos reménnyel indultak az olasz tavasz fualma után.«

Mindez különösen Riedl Frigyesre vonatkozik, meg — kiről legszebb emlékbeszédét, egyik legmaradandóbb remekét írta: Péterfy Jenőre.

Ez emlékbeszéde tárgyilagossága mellett is a legközvetlenebb, szép rendje mellett is a legszabadabban elmélyedő, s tanszerűségtől és elméleti fogódzóktól a legtávolabb áll. Saját tudomásából, erősen felfogott benyomásai anyagából mintáz. Péterfy arcvonásait rajzolva, egyúttal egyik legnemesebb élményét tisztázza maga számára. Mindaketten meg vannak örökítve benne.

Meglepő, hogy a tudományos munkáiban annyira alanyi Riedl e mély fájdalom szülte művében a legtárgyilagossabb. A meleg, eszményi barátság vonzalma itt tárgyi figyelemmé válik s a hű ábrázolás műgondjává, mely szomorú, kérdő mélyrenézéssel tapad a tüneményes egyéniség emlékképére. »Egy barátunk halála — írja egy helyt — néha egész életünkre árnyékot vet.« Az övére Péterfy Jenő halála vetett oly nehéz és hosszú árnyékot, hogy földi vándorlása végéig ki nem ért alóla. Akkor vált Riedl és baráti köre számára örök rejtéllyé Péterfy, mikor megkérdőzhetetlenül eltűnt közülök. Megfejtethetlen kérdések raja ostromolta őket; megdöbbentek az utólagos sejtelen, hogy ők »nem töltötték be oly nagy szerepet a Péterfy életében, mint ő a barátaiban«. »Ő csak játszott velünk!« — kiáltott fel egyik barátja.

Riedl egyéniségében volt valami szerencsés elem, mi Péterfyéből hiányzott: valami kedélybeli naivság, melynek életszükséglete a társaság, a visszhang, mi új ingerekkel látja el. Tréfáit, ötleteit gyakran készen tartogatta, várva egy látogatót, szokott társaságát, tanítási óráját. A szereplést nem szerette ugyan, de íróasztalánál is, legalább modorban, kacérkodott a közönség gondolatával. Rajongott is érte minden közönsége. Az ő magánya sohasem volt oly teljes és szántsándékkal bezárt, mint barátjáé. Ő várta a látogatót, s ha nem jött, meg tudta felezni magát

gondolattá és gondolat-élvezővé, thesis és antithesis, kérdés és felelet dialógusává.

Nem volt idegen tőle az önelemzés átka s tehetsége sem, barátjának e kegyetlen fegyvere. De elvszerű szkepszise, előleges kételkedése, az életben s a közéleti morál szemléletében megmentette a váratlan csalódások végzetesebb visszahatásaitól.

Riedl és barátai sok mindent méltán kifogásolhattak a magyar közéletben, de lelkük, szemük mély tisztelettel pihent meg egy erős jellemen, mely »közéletünk álságának közepette« maga volt a nyíltság és becsületesség, a »hallgatás összeesküvésében« a bátran kimondott szó, a közvélemény és a sajtó nagyhatalma előtt gyáván hajlongók között az egyenes derék; egy igaz emberen, kinek arcán »a minden álarcot letépő halál« sem találhatott letépni valót: Gyulai Pálon. Emlékbeszéde e jellemgyökérből érteti meg nagy klasszikusunk egész erős egyéniségét, amint a kegyelet uralkodó vonásából Toldy Ferencét, az üdvös szkepszis és önfeláldozó tudományszeretet erényéből Katona Lajosét, az összhang szép-érzékéből Gregussét.

E két utóbbiban mintegy saját kettős irányú tehetségének és vonzalmának rajzolta meg tiszta típusait, de ott van ő azon negativumokban is, amelyekkel Toldy és Gyulai arcképét árnyékolja. Toldy szakmunkáiban megállapítja az élénk színekkel festett korképek s a külföldi hatások kimutatásának hiányát; Gyulairól pedig, hogy »a képzőművészetek iránt nem igen volt szeme«; hogy ő az egyetlen nagy magyar kritikus, kire nem hatott elhatárolólag valamely nagy külföldi bíráló példája; hogy Taine történeti lélektanát nagyon merevnek, túlságosan rendszerezítőnek tartotta; hogy a szertelent, a rendkívülit akkor sem szerette, ha lángelmével társult; hogy módszertani elveit nem tudós hagyományból merítette, hanem »költői érzékek« maga állapította meg: — imé egy csokor oly negativum, mely Riedl jellemzésére pozitív tulajdonítmánnyal volna átutalható.

VI.

Teljes joggal bírálja a közéletet, aki, mint ő, egész életét és tehetségét a köznek szentelte. Oly pályán működött, amelyen hatni, jövődöt formálni nemcsak lehet, hanem kötelesség.

1880-tól 1904 végéig, teljes 25 éven át a belvárosi főreáliskola tanára volt. Gyulai Pál nyugalombavonulása után az ő megosztott tanszékének egyik örököséül meghivatván, 1904 dec. 30-i kelettel budapesti egyetemünkön a magyar irodalomtörténet tanárává neveztetett ki. Hogy előkészülhessen, egy félévi szabadságot kért, s 1905 őszén kezdette meg előadásait. »Éljen a Riedl tanársága (írta Gyulai Pál még 1904 elején Haraszti Gyulának), amely mindenkép sikerülni fog, bár ő maga egész erejéből ellene dolgozott.« Áldás, hogy sikerült!

Tanítása mindkét helyén rajongó hiveket hagyott maga után s annyi szeretetet, melynek még legrégibb hullámai is folyvást melegen áramlanak.

A legnagyobb magyar tanárok egyike volt. Mint minden nagy nevelő, egyéniségével hatott. Sem fegyelmezésben, sem tanításban nem ismert sablont, merev szabályokat. Friss levegő s üde érdeklődés járt vele. Vidáman ragyogtak felé a gyermekarcok, ha az osztályba belépett, s nyílt, lelkes és bátor tiszteletadás köszöntötte. A nagy műveltség, ha kedéllyel párosul, legközelebb tud férközni a gyermek lelkéhez. Riedl tudta ugyan kritikával leplezni a maga kedves naivságát, de szabadjára eresztette, ha hasonlót látott feléje sugárzani a gyermekszemekből. Tiszta és ártatlan kedélyek összeömlése volt ez, s hullámain vidáman lebegve, észrevétlen haladt a tanulás.

Egy hálás tanítványa, kinek 1891-től fogva nyolc éven át volt osztályfőnöke s aki akkori jegyzetei alapján már néhány füzetben tette közzé Riedl tanítását Széchenyiről, Petőfiről és Aranyról, e jellemző adatokat közli róla: »a fegyelmet nem szigorúsággal, hanem rendkívül imponáló nagyúri fellépésével, finomságával és végtelen szeretetre méltó modorával teremtette meg. Egy szempillantása,

puszta megjelenése a legnagyobb csendet idézte elő. Pedig nem féltünk tőle, hanem végtelenül tiszteltük s ezért az önérzetünk nem engedte, hogy bármivel megbántsuk... Leckét soha fel nem adott. Midőn egy témát befejezett, tézisekbe foglalta tanítását. Nem volt kalkulus könyve. Ismerte tanítványait osztályozás nélkül. Az osztályba bántát, baját soha be nem hozta, mindig jókedvvel és szeretettel lépett tanítványai közé. Nála egyetemi rendszerű kollokválások voltak. Az egész anyagot kellett mindenkinek tudnia. Sokat adott az írásbeli dolgozatokra. Többször használta (dolgozatok megítélésénél) a »jobb az előbbinél« klasszifikálást.

Tankerületi főigazgatók aligha mernék általánosan kötelezővé tenni ezt a tanítási modort. Látni azonban, mily nagy haszna van annak, ha kiváló egyéniség szabadon érvényesülhet a tanításban. Meglett, deresedő fejű emberek össze-összegyűlnek, elsárgult iskolai jegyzeteiket olvassák fel egymásnak, koszorút vesznek, kiviszik Riedl sírjára. Kik ezek? Riedl Frigyesnek 30—35 évvel ezelőtti, reáliskolai tanítványai.

Kiváló tankönyvekkel sietett segítségére az iskolának. 1883-ban Lehr Alberttel együtt szerkesztett Magyar olvasókönyvet a három alsó osztály számára, 1889-ben tette közzé Rhetorikáját, 1890-ben Poétikáját, melyek mindegyike számos kiadást ért s az új tantervhez alkalmazva máig használatban van.

Élénk figyelemmel kísérte s mint a Közoktatási Tanács előadója, szolgált a iskolán kívül s iskolák felett is a közoktatás ügyét. 1893-ban megtámadta az egységes középiskola tervét (épúgy mint Gyulai Pál a főrendiházban, kinek ottani szűzbeszédét Péterfyvel együtt hallgatta meg), gúnyolva a tantervgyártás elharapózott divatát (egy-egy módosításért legfeljebb öt évi garancia!). Némelyek luxusnak tartanak kétféle iskolát: de a mai államban csak egy a luxus, a tudatlanság; költségkímélésre hivatkoznak mások: nos, »annál, hogy mi mindenre *van* pénzünk, csak egy dolog bámulatosabb: mi mindenre *nincs*«. A tanárképzést kell emelni, tanár és tanuló közös munkáját

szorgalmazni. Vigyázzunk! Keleti szomszédaink lázas erőfeszítése serény, komoly munkára int!

Az egyetemre hívatván meg, tudományos munkássága az eddiginél határozottabban a magyar irodalomtörténet körére szorult. E miatt volt kénytelen eltávolodni, sőt részben megválni bizonyos művészettörténeti és esztétikai tanulmányaitól, melyekben pedig, mint Lotz Károly fal-festményeiről írt szép munkája (1899) s A műtermék c. kisebb értekezése (1904) mutatják, hivatottsága szintoly teljes volt. Kimerítő, rendszeres tanulmányt tervezett a jellemzésről a költészetben és a képzőművészetekben, de e munkának már csak egy fejezetét (A jellemzés eszközei címűt) készíthette el. Egyik alapítója volt a Műbarátok Körének, élénk érdeklődéssel figyelte a képzőművészetek újabb jelenségeit; művészköröktől sem vonult vissza, Benczúr Gyula otthonában különösen kedvelt, dédelgetett vendég maradt ezentúl is, de az egyetem most már csaknem teljes munkaerejét magának kötötte le.

A középiskolából ide is áthozta tanár és tanítvány bensőbb érintkezésének igen üdvös elvét. Szemináriuma a legkedveltebbek egyike lett. Tanári szobája s otthona nyitva állt bármely hallgatója számára; a komolyabbakat egy-egy kirándulásra is elvitte magával. Együtt dolgozott velük első tudós munkájukon s utóbb is szíves, szinte kollegiális érintkezésben maradt a jobbakkal. Előadásában szerencsés közvetlenséggel hidalta át a kathedra s a padok közötti űrt. Nem szöveget adott elő, nem iparkodott könyvszerűleg folyamatos lenni, minden retorikától tartózkodott, még attól is, amit a magasabb dobogó s a figyelő tömeg észrevétlenül szuggerál. Adatait s gondolatmenetét otthon tisztázván, a közlés impulzív ingerével lépett a terembe s mintegy hallgatói szeme láttára fogalmazott. Zsebéből kiszórta maga elé apró, színes céduláit, miken adatok, schlagwortok s talán ötletek is fel voltak jegyezve; s némi rendezgetés után elkezdte őket sorra megszólaltatni. Az előadásairól (sokszor gyorsírás alapján) készült jegyzetek híven őrzik az élőbeszéd természetes pongyolaságát, de azzal együtt lebilincselő, kedvesen izgató modorát.

Ő, az eszményi tanár, hamarosan átlátta egyetemünk bajait, melyek a tudós- és tisztviselőképzés be nem vallott discrepantiájából, a tanulási (=nem tanulási) szabadság korlátlanságából s a zsufoltságból származnak. Innen sokaknál a látogatásnak csak az index aláíratására szorítkozása: hiszen ha a beiratkozott hallgatók egyszer valamennyien el találnának jönni, a rektor rendőri segítséggel volna kénytelen kiszorítani őket az egyetemről. Innen a ritka érintkezés tanár és hallgatója közt. Vak német-utánzás a mi egyetemi rendszerünk, de a német viszonyoknak meg nem felelő talajon, mi a német rendszer eredeti hibáit kirívóbban megnöveli. Mi a gyógyszer? A tanulásszabadság bizonyos mértékű megszorítása s a szemináriumi (folytonos készüléssel és dolgozással járó) módszer kényszeralkalmazása, s hogy ez lehetővé váljék, a tanárok számának jelentékeny szaporítása. Azóta az első gyógyszert megkapta (tanárképzés címén) a bölcsészeti kar, de nem a szemináriumi módszer, hanem a hallgatás és kollokválás kényszeralkalmazásával társítva, mi valóságos paródiája lenne Riedl szándékának, ha egyáltalán volna valami köze ennek az újításnak ahhoz, amit ő *Az egyetem reformjához* címen 1910-ben megírt.

Nem képzei a laikus és a bürokrata, ki a tudóst csak könyvei száma szerint méltányolja, mily nagy munkát végzett Riedl Frigyes az egyetemen. Tíz év alatt, következetes rendben, végighaladt előadásaival a magyar irodalom egész történetén csaknem a jelenkor küszöbéig. Azon irodalomtörténeteken kívül, melyek nyomtatásban közkezen forognak, a Riedl-jegyzetekben elrejtve láppang egyik legnagyobb arányú s legeredetibb fölfogású irodalomtörténetünk. Nem volna késő még most sem nyomtatásban közzétenni szaktudomány s laikus műveltség közös nagy hasznára. Szkeptikus álláspontja az addigi megállapításokkal szemben; mindenkor a forrásokig visszahajló tudós autopsziája; bonyolult kérdésekben világos kritikai eljárása, részletekben tömérdek új és egyéni megállapítása, nagy világirodalmi és művészettörténeti tájékozottsága, mely tények és formák távolibb rokonságát is mindenkor fel-

ismeri, egész concepciójának bizonyos művészileg könnyed eleganciája, közlött benyomásainak töről fakadó, állandó frissége s előadásának jól ismert élénk modora: ezt a monumentális előadás-sorozatot legkiválóbb tudományos munkáink közé emelik. Büszke lehet a budapesti egyetem a tanári életáldozat e felemelő szépségű emlékére, mi pedig méltán tisztelhetjük benne — egyik jeles méltató-jával együtt — főművét a megboldogultnak.

E legnagyobb arányú irodalomtörténeti művében sem a fejlődésbeli folytonosság, hanem annak korszakos megállapodásai érdeklik első sorban. Kiválóan ért egy-egy korszak irodalmi jellemének érzékeltetéséhez, s azon felül egyes képviselőinek arcképszerű kiemeléséhez. Egy nagy-arányú képtárhoz hasonlíthatni szemléltetését; minden korszak egy-egy nagy terem, melynek küszöbére lépve a terem egészéről kapunk általános tájékoztatást, majd beljebb hatolva némely egyénibb képek alatt állunk meg néhány pillanatra.

Vörösmartyról tartott előadása (1905/6) valósággal új fordulatot jelent e nagy költőnk méltatásában; s az a figyelem, mely mintegy húsz év óta oly fokozódó aktuális érdekekkel fordul Vörösmarty lírai különlegessége felé, minden jel szerint Riedl kathedrájáról vette eredetét. Egyetemi előkészületeinek köszönheti létét a húnmonda vitás kérdését újból megvilágító tanulmánya, Csaba és a berni Detre (1912), továbbá a kurucversek hitelességét vizsgálat alá vető nevezetes értekezése (1913), valamint halála után közzétett, Petőfi Sándor c. könyve (1923). Miután az irodalom egész történeti anyagát feldolgozta, nem félt, Ady Endre halála után, egy szemináriumában, e legproblematisabb modern költő jelentőségét és értékét is megbeszélni tanítványaival.

Sokat írtak már a kurucversek kérdéséről, s a szak-tudomány is kellőképp méltatta Riedlnek e talán legnagyobb port felvert kiváló tanulmányát. Kétségtelen, hogy e kérdésben neki volt igaza. Sokan fájlalták akkor s talán még ma is, bizonyos kedves illúziók szétfoszlását, a legszebbnek tartott »kuruc« versek végzetes hitelvesztését. A tudo-

mánynak azonban, s bizony a közvéleménynek is, örülnie kell, valahányszor hamis adatot, egész történelmi érzékünket félrevezető, eltorzító fictiókat irt ki a föld színéről a bírálat kaszája. Egyszerre helyreáll a valóság megzavart képe, a meghamisított kor visszanyeri tulajdon stílusát, a tudóst nem vezeti többé orránál fogva, az igazságkeresés nemes szenvedélyét nem csúfolja meg többé félszeg, bár jószándékú lelemény csapdája. Minden tudós, minden igazságszerető ember hálás lehet Riedl Frigyesnek e nagy cselekedetért.

Ő maga szelíd, kiméletes modorban tárta elő adatait, Thaly Kálmánt szinte védelmébe vette, tudománytörténeti s lélektani okokkal mentve megtévelyedését. Renan egykori tanítványa már sokat tapasztalt; célja nem gúnyoros legenda-oszlatás, hanem — minden érzékenységet gondosan kimélve — egyedül a valóság megállapítása s egy tudós feladat teljesítése volt.

Csakhamar tapasztalnia kellett, mily keveset törődnek mások nemcsak az egyéni érzékenységgel, hanem az igazsággal és méltányossággal is. A kegyelet ez órájában elég csak meglebbentenem a fátyolt azon események fölött, melyekre célozok. Jól emlékszünk reá, mint dobott prédául az országszerte felkavart szenvedélyek elé egy fiatal történettudósunk Akadémiánk kiadásában 1913 végén megjelent könyve. Riedl, a kiadóbizottság előadója, látva az ellenhatást, s vállalva a felelősséget a kiadásért, lemondott előadói tisztjéről. Az az egy bizonyos, hogy az e körül támadt szenvedelmes harcokban ő oly magatartást tanúsított, amely erkölcsi szempontból is méltó volt egy Gyulai Pál tanítványához.

VII.

A háború kitörése, majd egyre aggasztóbb elhúzódása nehéz próbára tette idealizmusát. Szinte meghazudtolva látta első hirlapi cikkei óta folyvást hangoztatott gyermekded és naiv, később férfiasan szilárd hitét az emberiség haladásában, a szeretet, a békesség szellemének terjedését.

ben s — míg a politika elválaszt — a kultúrának, a költészetnek egyesítő, gyöngéd hatalmában. »Az örök béke lehet kétséges; de valószínű, hogy Európában a hódító háborúk gyorsan kimennek a szokásból« — írta még 1903-ban!

Tisztában volt vele, hogy a háborúba belesodortatván, nemzeti létünk követelménye azt végig küzdeni; s tudta, hogy a világot felverő gyűlölet nem a mi oldalunkon tombol benne. De a műveltségnek gyűlöletet s vérengzést kizáró hatalmában lehetetlen volt immár oly rendületlenül hinnie, mint előbb, s fájó, zaklató problémája lett ezentúl összeegyeztetni az összeegyeztethetlent: a műveltség tényét s a háborút. Ha egy volt tanítványa, vagy tisztelője a harctérrel szabadságra jövet felkereste őt, szemében valami meleg, csaknem tiszteletteljes csodálkozás fénye ragyogott fel, mintha olyat adatnék látnia, mit nyugtalan lélekkel maga hasztalan keresett: kibogozhatatlan nagy rejtélyének kész megoldását.

Ekkor írt művein megható nyomokat hagytak nehéz vívódásai. Shakespeare halálának háromszázadik évfordulóját ünnepelte 1916-ban a gyűlölettől fölkapart világ. Riedl megírta Shakespeare és a magyar irodalom c. tömör, szép tanulmányát, de Shakespeare-i és Vörösmartyas erővel jelenítve meg a szörnyű korképet is, a nagy költő ünnepének e sötét keretét. »Prospero szigetjéről, a nagy Óceán közepéről fehérvászon sisakos gyarmati katonák jönnek: Cleopatra hazájában új pyramisok emelkednek: — nekünk szánt ágyugolyókból. A levegőből, melyben Shakespeare képzeletének boldog teremtményei, a légi tündérek mint ragyogó pillangók röpködtek, a levegőből 3000 méter magasságból most vércseppek hullanak, a repülőgépek harcosainak vére a (mostoha) anya-földre, pedig már elég vért ivott!... Visszatért a Kaosz!... A világ kifordult sarkából és nem akad Hamlet, ki visszaemelni reménylené!«

Mindamellet hite, eszményisége nem veszett még el, s magunkra gondolva önérzettel állapítja meg, hogy »mi még az iszony és gyűlölet eme napjaiban is... tartjuk

az emberiség szellemi szolidaritását«, és hogy »tán csak egy sziget van, amely kiemelkedik a gyűlölet világáradatából: éppen az az ország, mely legtöbbet szenvedett idegektől, melynek kincse Eötvös szavával élve: a szentelt fájdalom«.

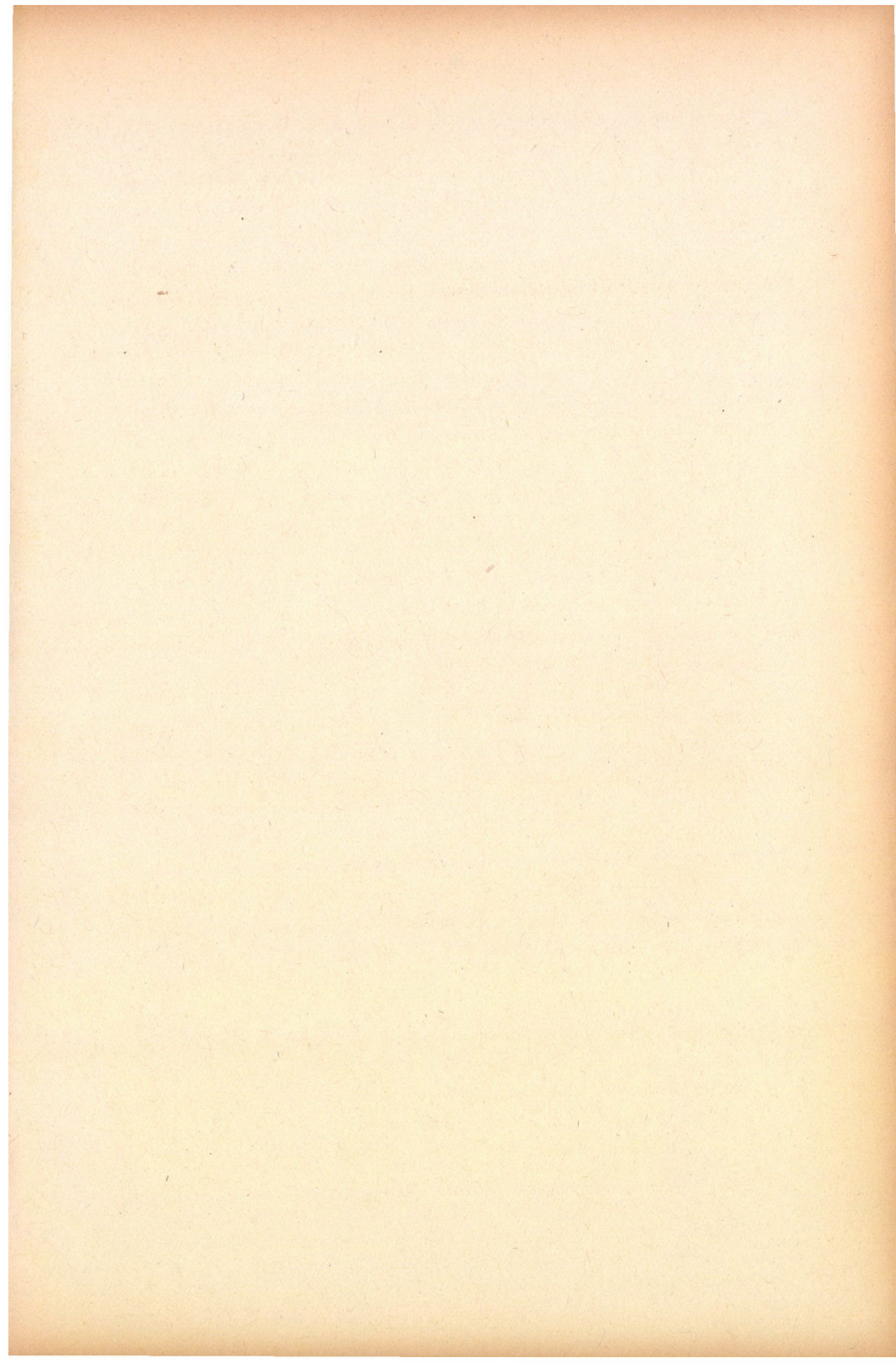
Erősen érezte, mint magyar ember is, az ellenünk szított gyűlölet indokolatlan voltát. »A szabadság nevében ellenünk?« — kérdi, csaknem felháborodottan, azon szép emlékbeszédében, mellyel a Kisfaludy-Társaság 1917-i közülésén Arany lelki életét világította meg még egyszer számunkra. *Ellenünk?* »Midőn a washingtoni Kapitol táján még tetovirozott indiánoknak skalpokkal diszített vigvamjai állottak, már akkor szabadságért küzdött a magyar. Az észak-amerikai elnök székhelye még híres rabszolga-vásár volt, ahol a szerencsétlen négereket adták-vették, mint nálunk a barmot, midőn a »szent világszabadság« nagy költője, Petőfi, szabadságháborunk egyik kétségbeesett csatájában elesett.«

Az erkölcsi felsőbbrendűség e magasztos öntudatában találta meg menedékét felzaklatott lelke; az reméltette vele a győzelmet, az szilárdította meg az összeomlás végzetes napjaiban, tartotta benne a lelket a nyomorúságok és nélkülözések gyászos időszakában, az rajzoltatta meg vele egy szép magyar munka terveit, melyben a multból tanulságokat, nemzeti újjászületésünk számára irányelveket készült kitűzni, s önismerettel, hittel nevelni bennünket a reánk váró nagy feladatokra. Ily készülődések, a nemzeti moralista ily szent gondjai között sujtott le reá, édesanyja elvesztésével egy időben, a nehéz betegség, mignem 1921 augusztus 7-én, a szenvedések és az *öregkori* árvaság fájdalmas emlékü félélve után, örök pihenőre húnyhatta le elfáradt, szomorú szemét.

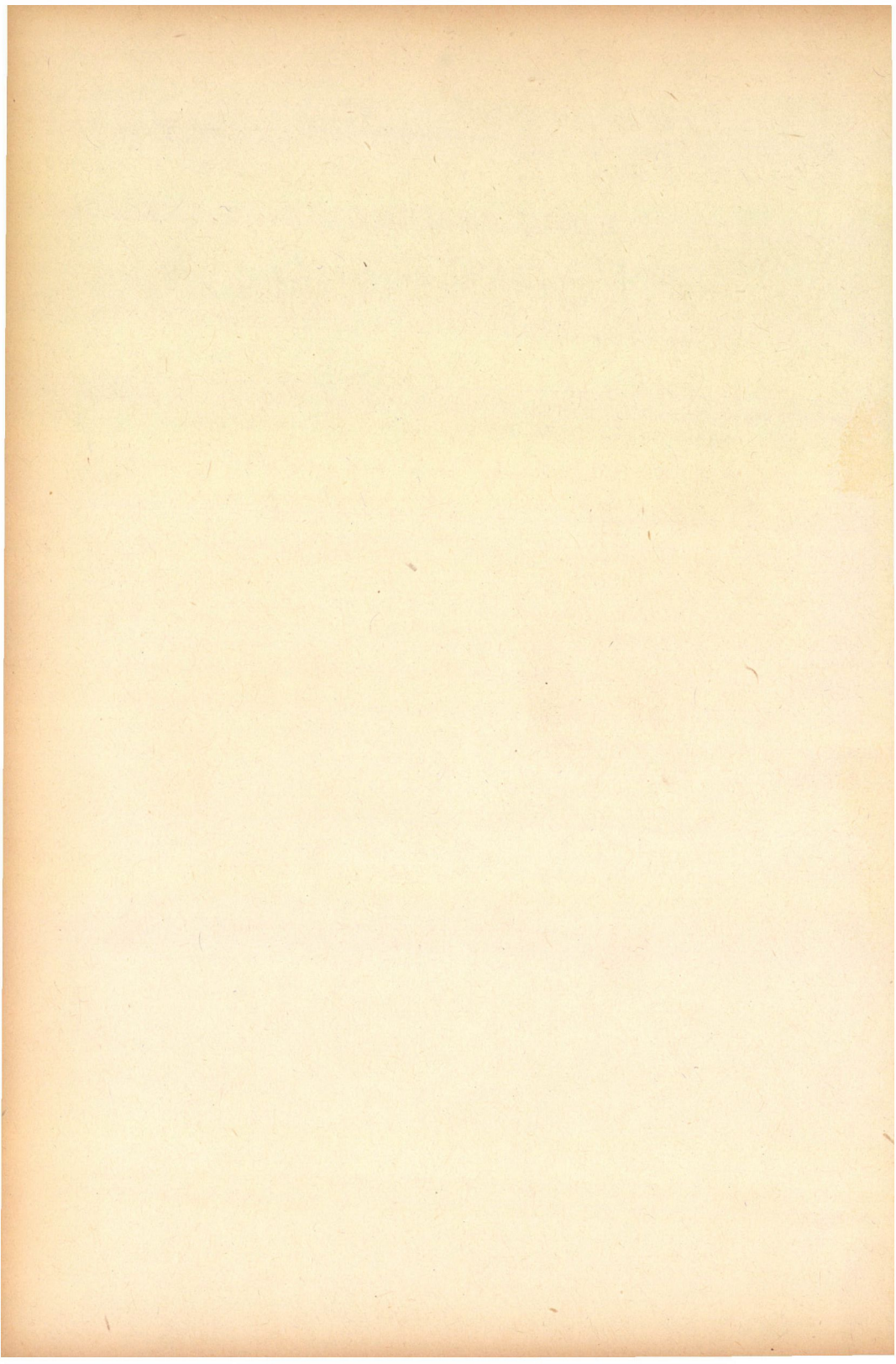
Rég volt. Szenvédéseit elvitte magával az idő: alkotásai azonban, szellem és kedély e drágakövei, s belőlük töretlen fénnel reánk sugárzó kedves egyénisége, dacolnak és dacolni fognak a halál hatalmával.

Míg csak élünk, szeretettel öleljük emlékét.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 8. SZÁM.

KOCH ANTAL R. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA

PÁLFY MÓRIC

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1928 JUNIUS 18-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1928.

Pápa, 1928. Főiskolai könyvnyomda.

BODROGI KOCH ANTAL
1843—1927.

Bodrogi Koch Antal r. tag emlékezete.

1843—1927.

Irta és a M. Tud. Akadémia 1928 június 18-iki összes ülésén felolvasta

Pálffy Móric 1. tag.

A mult század 50-es éveiben, a szabadságharc leverése után, dacára a nemzeti érzés elnyomatásának, úgy a szép-, mint a tudományos irodalom nagy erővel igyekezett életre kelni. A tudomány és irodalom munkásainak feléledt energiáját épen a nemzeti elnyomatás váltotta ki s ez adta meg az erőt és lelkesedést a megfeszített munkára.

Bár *Zipser András dr.* már 1847-ben indítványozta a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronban tartott VIII-ik Nagygyűlésén egy »Földismeii bányászegyesület« alakítását, a közben lezajlott szabadságharc miatt csak 1850 július 6-án valósulhatott meg indítványa, amikor megalakult a Magyarhoni Földtani Társulat, melynek fejlődése és története a legszorosabban hozzá van kötve hazánkban a geológiai tudomány fejlődéséhez.

A Társulat vezető emberei a legnagyobb lelkesedéssel kezdték hozzá a Magyarország széles társadalmi rétegeiben még újszerű tudomány terjesztéséhez s egyes érdekesebb vidékeknek geológiai vagy paleontológiai átkutatásához. Igazán képzett szakember azonban az egy, akkor még fiatal *Szabó József*en kívül alig akadt hazánkban. Így számbavehetőbb tudományos munkásságot a Társulat alig mutathatott még fel. Igazán csak *Szabó József* fejtett ki nagy propagandát, aki írásban és szónoki erejének nagy készségével terjesztette az ismereteket. A 60-as évek folyamán azután a geológiai tudomány már a társadalom szélesebb rétegeiben is kezd mindinkább tért hódítani s főleg *Szabó József* példáját követve, hivatott szakemberek tűnnek fel. Az igazi fellendülés azonban 1868-ban a Föld-

tani Osztály létesítésével következett be, amit a következő évben az önálló M. kir. Földtani Intézet felállítása követett. Ettől az időtől kezdve nagy lépésekkel haladt előre a geológia tudományos művelése hazánkban. Amíg *Szabó József* az egyetemi katedrán szóval terjesztette a tudományt s lelkes, reábiró modorával igyekezett a geológiát megkedveltetni, addig a Földtani Intézet anyagi támogatásával tette lehetővé a fiatalságnak, hogy az egyetemen szerzett ismereteit tovább fejleszthesse s megismerhesse az önálló vizsgálatok módszereit.

Azok között a fiatalemberek között, akik *Szabó* pártfogása mellett és szárnyai alatt esküdtek fel a geológusok táborába és akik a M. kir. Földtani Intézet révén szakavatott bajnokai lettek a magyar geológiának, egyik legkiválóbb tudósunk lett *Koch Antal*, aki nagy akaraterejével, szorgalmával és képességeivel küzdött fel szinte önerejéből magát arra a polcra, ahonnan mintegy 50 éven át szolgálta részint mint kutató, részint mint tanár a magyar geológiát. Az Ő ifjúsága nem volt göröngyöktől mentes és igen erős tudományszomján kívül csakis *Szabó József* hathatós pártfogásának, majd pedig a Földtani Intézet támogatásának köszönhetette, hogy legkiválóbb tudósaink és legjobb tanáraink sorába emelkedett.

1843 január 7-én Zomborban született szegénysorsú, de igen munkás és takarékos iparos (harisnyakötő) szülőtől. Nagyatyja — aki lakatos volt — a majnamelletti Frankfurttal szembenfekvő Sachsenhausenből a XIX. század elején költözött be Magyarországra s így — mint Emlékirataiban írja — frank vér is folyt ereiben.

Elemi iskoláit Zomborban végezte. 1854. év őszén szülei a kalocsai piarista gimnáziumba adták, részint azért, mert gyenge testalkata miatt nem tartották alkalmasnak a kézművesi pályára, részint, hogy a magyar nyelvet teljesen elsajátítsa. Itt végezte el az alsó négy gimnáziumot.

Már itt felébredt benne a természet szeretete s növények, rovarok és csigák gyűjtése végett tanulótársaival bekószálta a város határát; ásványokat pedig a Duna kavicsai között keresett.

Az V-ik osztályba szülei Bajára adták iskolába s ott is tett érettségi vizsgát 1861-ben.

Igen törekvő, szorgalmas és jó felfogású fiú volt és már kora ifjúságában szerette a társaságot s különösen szívesen időzött fiatal leányok körében. Szerette az éneket, zenét s irodalmi szárnypróbálgatásokkal is kísérletezett. Minden tantárgyat szívesen és kedvvel tanult; egyedül a holt nyelvek ellen érzett különös ellenszenvet.

Az érettségi vizsga után nagy gondot okozott úgy magának, mint szüleinek a pályaválasztása. Sok gyermekkel megáldott szülei neveltetésére keveset áldozhattak s ezért mindenáron azt akarták, hogy pap legyen s elküldötték Kalocsára, Esztergomba, majd Veszprémbe bemutatkozni, de mindenütt észrevették kedvetlenségét a papi pályához s ezért sehol sem vették fel. Az egyetemen jogi vagy orvosi szakra beiratkozni nem volt kedve. Leginkább tanár szeretett volna lenni, de még azt sem tudta, hogy milyen tanulmányokat kell hozzá végezni. Hosszas tanakodás után szülei végre azt határozták, hogy a pécsi tanítóképzőbe adják. 1861 október elején Pécsre megérkezve, minthogy a tanítás csak novemberben kezdődött meg, októberben bebarangolta Pécs környékét, s bár még alig értett valamit a geológiához, már is lekötötték figyelmét a különböző ásványok, kőzetek s különösen a kővületek, amikből kis gyűjteményt is állított össze. A tanítóképzőben arra a szomorú tapasztalatra jutott, hogy ott a tanítás igen alacsony nívón mozog; ami természetes is volt, hiszen nem érettségi vizsgát tett fiatalemberek szellemi nívójához voltak azok mérve. Ezért szülei tudta nélkül budapesti vagyonos rokonaihoz fordult, hogy egyetemi tanulmányai alatt legyenek segítségére. Így jutott 1862 tavaszán Budapestre a *Porszász* családhoz. Egyetemi tanulmányaiban először a matematikát, fizikát és vegytant választotta főtárgyul, de a következő félévben már a természetrajzhoz kapott nagyobb kedvet. Különösen *Than Károly*, *Margó Tivadar* és *Szabó József* előadásai vonzották. Szabó csakhamar felismerve szorgalmát és tehetségét, minden módot megadott neki, hogy az előadásokon kívül is foglalkozzék

az ásványtannal és geológiával. Így az 1863/64-iki tanévben megbizta a magyarországi bazaltok tömörségének meghatározásával s munkáját a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Marosvásárhelyen tartott X. nagygyűlésén bemutatta és Évkönyvében 1865-ben ki is adta. Ez volt a nyomtatásban megjelent első dolgozata.

Még mint egyetemi hallgató 1864 nyarán Futtakon tartózkodása alkalmával Beocsin környékének geológiai viszonyait tanulmányozta s e vizsgálatainak eredményei a Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatainak III. kötetében meg is jelentek 1867-ben.

A tanári vizsga letétele után szűkös anyagi viszonyai miatt állás után kellett néznie s így 1865 őszén elfogadta az eperjesi kath. főgimnáziumban a helyettes tanári állást, ahol 1867 őszéig tanított. Itt a tavaszi hónapokban, többnyire tanítványai társaságában, a város környékére rendezett kirándulásain már geológiai tanulmányokat is végzett s erről szóló munkája a Földtani Társulat Munkálatainak IV. kötetében 1868-ban jelent meg.

Eperjesi állását azonban csak ideiglenesnek tartotta, mert mindenáron a fővárosba törekedett, hogy kedvelt studiumán tovább dolgozhasson.

1867 őszén el is hagyta eperjesi állását, amikor az V. ker. állami főgimnáziumban helyettes tanári állást kapott s a Műegyetemen *Krisch* és *Wartha* tanárok mellett asszisztens lett; az utóbbi állásáról azonban már 1868 februárjában lemondott, hogy elfoglalja a *Szabó József* mellett szervezett új asszisztensi állást. Ebben az évben állott fel a Földtani Intézet elődje, a Földtani Osztály, melynek első munkaprogrammjában már *Koch* is részt kapott, megbízatván a vörösvári uttól északra levő terület geológiai felvételével, amit — minthogy mellőzésével a főgimnáziumhoz *Cherven Florist* nevezték ki rendes tanárnak — késő őszig folytatott. A rákövetkező télen már csak *Szabó* mellett dolgozott, asszisztens gyanánt. 1869 áprilisában *Szabó* ajánlatára az újonnan szervezett M. kir. Földtani Intézethez ideiglenesen geológussá neveztetett ki s nyáron át résztvett az intézet vértesi- és bakonyhegyeségi

felvételeiben. Az Intézet kötelékében azonban csak őszig maradt meg, mert a Közoktatásügyi Miniszter ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra küldötte ki. Ezen tanulmányútja alatt az első félét Bécsben töltötte, ahol *Tschermak*, *Reuss*, *Schrauf* és különösen *Suess Ede* előadásait hallgatta. A második félére Bonnba ment, ahol *Neoggerath*, *Just. Andrae*, *Schlüter* s főleg *Gerhard vom Rath* geológiai és petrográfiai előadásait látogatta; az utóbbival több kiránduláson is résztvett a Siebengebirgében és a Laachitó környékén. Abban az időben szintén Bonnban tartózkodott *Staub Móric* és *Hidegh Kálmán* tanár is, akikkel nemcsak Bonn környékét járta be, hanem nagyobb kirándulást is tettek Hollandia és Belgium geológiai fontosabb helyeire és egyetemi városaiba.

Visszaérkezve Budapestre, 1870 végén a budavári gimnáziumhoz nevezték ki tanárnak s így most már végre biztos álláshoz jutott. 1871-ben a Földtani Társulat II. titkárának választotta s mint ilyen, résztvett az akkor megindult Földtani Közlöny szerkesztésében. Ugyanekkor a Magyar Tudományos Akadémia a Szentendre-Visegrádi hegység tanulmányozásával bizta meg s így folytathatta azt a munkát, amit még 1868-ban a Földtani Intézet, illetve akkor még Földtani Osztály keretében megkezdett; az ősz folyamán pedig a Fruska Górában folytatta hét év előtt megkezdett tanulmányait.

Az 1872-ik év fordulópontot jelentett *Koch Antal* életében. Ebben az évben állították fel a kolozsvári Ferenc József tudomány-egyetemet s annak ásvány-, föld- és őslénytani tanszékére az akkor már jóhírnevet szerzett *Koch* is beadta pályázatát s október hó elején meg is kapta kinevezését. Ezen év őszét nagyobb külföldi tanulmányútra akarta felhasználni Német-, Angol- és Franciaországban, de csak Londonig juthatott el, ahol tifuszba esett s beteg, útközben pihenőket tartva, kénytelen volt onnan hazatérni.

Kolozsvári tanárrá való kinevezésével végre célhoz ért, oly állásba jutott, amelyben meg volt a módja és alkalma tehetségét továbbfejleszteni és a geológia szolgál-

latában érvényesíteni. A hozzá fűzött reményeket be is váltotta, mert megadatott az Istentől is az a testi és szellemi erő, hogy az egyetemi katedrán 41 éven át hirdesse a tudományt, nevelje, lelkesítse, példaadásával buzdítsa tanítványait a geológia szeretetére és művelésére. Az a fiatalember, aki az érettségi letévése után még azt sem tudta, hogy minő tanulmányokkal szerezheti meg magának a tanári képesítést, teljesen saját szorgalmából, lankadatlan munkakedvvel dolgozva küzdötte fel magát annyira, hogy alig 29 éves korában elnyerte az egyetemi katedrát.

Uj állásában is azonban a kezdet nehézségeivel kellett megküzdenie. Be kellett rendeznie új intézetét, ami a szerény dotáció mellett csak lassan és szűkösen fejlődhetett. Az Erdélyi Múzeum Egyletnek akkor már szép ásványföldtani gyűjteménye volt ugyan, amit kezelésre és használatra átadott az egyetemnek s így a legszükségesebb muzeális anyag rendelkezésére állott, de hosszú évek sorára volt szükség, amíg a legszükségesebb eszközöket is be tudta szerezni. 1876-ban állami kiküldetésben részesült, hogy felkeresse Ausztria és Németország nevezetesebb városait s részint gyűjtés, részint csere formájában kiegészíthesse gyűjteményét.

Erdélynek geológiai színté klasszikusnak nevezhető földje nemsokára önálló kutatásokra ösztönözte. Különösen az erdélyi medence felépítése és szerkezete érdekelté s annak felkutatása végett minden évben kisebb-nagyobb utazásokat tett. Az ezen utazásokról szóló rövidebb jelentései rendszerint az Erdélyi Múzeum Évkönyvében, majd pedig az Orvos Természettudományi Értesítőjében jelentek meg. Vizsgálatainak eredményét pedig két kötetes monografiában foglalta össze.

Az utazásai és felvételei alkalmával gyűjtött becses ásvány-, kőzet- és kővület-anyaggal egyrészt az Erdélyi Múzeum, másrészt pedig a M. kir. Földtani Intézet gyűjteményeit gazdagította.

Kolozsvári tartózkodása alatt azonban nemcsak az erdélyi medencét tette tanulmányainak tárgyává, hanem beutazta a határhegységeket is, mindenütt sok értékes meg-

figyelést téve és sok becses muzeumi anyagot gyűjtve össze. Alig van Erdélynek olyan hegysége, amit ásványtani, geológiai és paleontológiai szempontból részletesebben vagy átnézetesebben át ne vizsgált volna és alig volt valami szakjába vágó objektum, amivel ne foglalkozott volna. Ezeken kívül itt fejezte be a Tudományos Akadémia megbízásából végzett vizsgálatait a Visegrádi hegységben és a Fruska Gorában.

1893-ban hunyt el *Hantken Miksa*, a budapesti egyetemen az őslénytan tanára, akinek tanszékét felajánlották *Kochnak*, de ő a geológia nélkül azt nem fogadta el. A következő évben azonban meghalt *Szabó József* is, aki az ásvány-kőzet és geológiai tanszékét foglalta el.

Halála után a két tanszéken a tárgyakat újra csoportosították, még pedig *Szabó* tanszékén meghagyták az ásványtant és közettant, míg a geológiát és az őslénytant egyesítették. Az utóbbi tanszékre kiírt pályázatra azután, mint egyedüli, beadta folyamodványát s 1895 augusztus hó folyamán meg is történt a kinevezése. Még ugyanazon év őszén elfoglalta új tanszékét s hozzálátott annak felszereléséhez. *Hantken* halála után kizárólag paleontológiai gyűjtemény maradt, az is rendezetlen állapotban. Legelőször is ezt rendezte el zoológiai rendszerben; azután egy sztratigráfiai kőzet és földtani gyűjteményt készített abból az összesen 700 példányból, amit az egyetemi ásványtani intézetből és a M. kir. Földtani Intézetből kapott. 1900-ban azután állami kiküldetésben Németországot utazta be, amikor is igen sok értékes anyagot gyűjtött és vásárolt intézete részére. Azonkívül még a hallgatóival tett tanulmányi kirándulásokon gyarapította gyűjteményét, úgy hogy végre 1905-ben teljesen elkészült rendszeres gyűjteményének felállítással.

Budapesti tanárságának ideje alatt a főszűlyt tanári működésére fordította; újabb önálló geológiai vizsgálatot már csak keveset végzett. Ezek közül legjelentősebb a Rudabánya-Szentandrási hegységben végzett tanulmánya, azonban régebbi végzett vizsgálatait szorgalmasan dolgozta fel és publikálta.

Ebben az időszakban végezte be az erdélyi medencéről irt monografiájának második részét is.

1910 után már irodalmi munkássága gyengülni kezdett, részint azért — mint emlékirataiban írja —, mert nem tehetett annyi kirándulást, mint azelőtt, feldolgozható paleontológiai anyaga pedig kifogyott, részint pedig mind gyakoribbá és hosszasabbá váló hurutos állapota is hozzájárult munkakedvének csökkentéséhez.

1912-ben ünnepeltük meg hálás tanítványai egyetemi tanárságának 40 éves évfordulóját. Az 1912/13-iki év végén, minthogy 70-ik életévét betöltötte, nyugalomba vonult. Nyugdíjazása utáni első években még szorgalmasan bejárt a M. kir. Földtani Intézetbe, ahol helyiséget kapott s szorgalmasan dolgozott kéziratban hátrahagyott munkáján, *Magyarország kövült gerinces maradványainak rendszeres jegyzékén* s azt kb. 1916—17-ig készen le is zárta.

A háború vége felé és a háború utáni években csendes visszavonultságban töltötte napjait. Egészsége, testi ereje egészen a legutolsó időkig fennmaradt ugyan, de egykor annyira élénk munkakedve, főleg nejének halála után, lassanként teljesen elveszett s apathikussá lett, úgy, hogy utoljára már a mindennapi események is alig érdekelték. 1927 február hó 8-án 84 éves korában vált meg a földi élettől, megharcolva a nagy harcot, hűségesen elvégezve a reábizottakat; félbenhagyott munkát, feldolgozatlan anyagot nem hagyott maga után hátra.

Koch Antal sokoldalú munkásságának megfelelően irodalmi munkássága igen kiterjedt volt. Eredeti közleményeinek száma a 250-et megközelíti. Kolozsvári tartózkodása alatt — tanszékének megfelelően — nemcsak geológiai és paleontológiai, hanem mineralógiai és petrográfiai irányban is dolgozott, míg budapesti tanársága alatt munkássága már csak a geológiára és paleontológiára terjedt ki.

Ásványtani közleményei (mintegy 39) kolozsvári tanári működése alatt 1874—1896-ig jelentek meg; a kisebbek az Erdélyi Múzeum kiadványaiban. Ezekben számolt be évről-évre az utazásai alatt tett észleléseiről és gyűjtéseiről, míg a fontosabbakat a Tudományos Akadémia kiadványaiban és

a *Tschermak*-féle Mineralogische u. Petrographische Mittheilungen-ekben adta ki. Ezirányú közleményei közül különösen becsesek az Aranyhegy ásványaira vonatkozók, amik az Akadémia Matematikai és Természettudományi Közleményeiben 1878-ban, az *Értesítőjében* 1885-ben és a *Tschermak*-féle Miner. u. Petrographische Mittheilungen-ekben 1878-ban jelentek meg. Ezekben a közleményekben részletesen ismerteti az Aranyhegynek a posztvulkános hatásoktól átalakított andezitjét és az andezit üregeiben e hatásokra képződött ásványokat. Ezek között két új ásványfajt irt le: a *Pseudobrookitot* és a *Szabóitot*. Amíg a *Pseudobrookit* önálló, jó ásványfajnak bizonyult, amit azóta már külföldön is több helyen megtaláltak, a *Szabóitról* *Krenner* kimutatta, hogy az tulajdonképen elváltozott hipersztén.

Ásványtani munkái közül igen becses az *Erdély ásványainak kritikai átnézete* is, ami az Orvos-természettudományi *Értesítő* 1884—1885-iki évfolyamában jelent meg. Ebben a munkájában részben saját észlelései, részben az Erdélyi Múzeum gyűjteménye alapján szigorú revízió alá veszi az irodalmi adatokat, reámutat a kétségtelenül tévesekre, megjelöli a kétségeket és az újabban kimutatott előfordulásokkal pótolja.

Közzetani munkáinak (kb. 37) javarésze szintén kolozsvári tanárságának idejére esik s ily irányú munkássága is az 1897-ik évvel bezárul. *Koch* volt az első Magyarországon, aki már 1870-ben, majd 1872-ben és 1876-ban az Akadémia Értekezéseiben leírta a kőzetek vékonycsiszolatainak készítési módját, a petrográfiai mikroszkóp szerkezetét, felszerelését és alkalmazását e vékonycsiszolatok megvizsgálására és az egyes fontosabb kőzetalkotó ásványoknak mikroszkóp alatt észlelhető optikai viselkedését és egyéb fizikai sajátságait.

Az Orvos-természettudományi *Értesítőben*, *Földtani Közlönyben*, az Akadémia folyóirataiban számos közleményben foglalkozik a Hegyes-Drócsahegység, a Ditrói szienit-törmzs, Erdély palás amphibólkőzeteinek, a Cibles, Oláh-láposbánya, a Rodnai-hegység és a Hargita andezitjeinek

petrográfiai vizsgálatával, a mocsai 1882. évi február hó 3-iki meteorhullással s annak közettani vizsgálatával. Az Erdélyi Medence harmadkori képződményeiről írott monográfiájának második részében pedig összefoglalja az erdélyi harmadkori vulkánok közetein és az Oltmenti bazaltvulkánokon végzett vizsgálatainak eredményeit.

Geológiai természetű munkái (117) alkotják munkásságának zömét, amikből különösen három nagy monográfiája tűnik ki, amiknek megírásához évtizedeken át hosszú és fáradságos vizsgálatokkal tervszerűleg gyűjtötte össze az adatokat.

Első monográfiája a Szentendre-Visegrádi andezit-hegységről szól s a *Dunai trachytsoport jobbparti részének földtani leírása* címmel a Magyar Tudományos Akadémia kiadványa gyanánt már 1877-ben megjelent. Ezen munkájának kezdete még 1868-ra nyúlik vissza, amikor a Földtani Intézettől megbízást nyert a vörösvári úttól északra levő terület geológiai felvételére. Munkáját azután, északfelé a Duna völgyéig kiterjesztve, az Akadémia megbízásából és segítségével folytatta.

E monográfiájában a hegy- és vízrajzi viszonyok részletes tárgyalása után egymásután behatóan ismerteti Szentendre és Izbég, Pomáz, Szigetmonostor és Pócsmegyer, Tahipusztá, Bogdány, Visegrád, Szentlászló, Dömös, Pilismarót, Esztergom, Szentlélek és Pilis-Szentereszt környékeinek közettani és geológiai felépítését.

A hegység eruptív közeteit Szabó beosztása alapján a földpát és színes alkotórészek szerint különítette csoportokra és megkülönböztetett: 1. Gránáttartalmu labrador-biotittrachytot, 2. Gránáttartalmu labrador-biotittrachytot augittal, 3. labrador-amfiboltrachytot, 4. labrador-amfibol-augittrachytot, 5. labrador-amfibol-biotittrachytot, 6. labrador-augit-magnetittrachytot még kevés amfibollal és 7. labrador-augit-magnetittrachytot, valamint ezek tufáit és breccsiáit.

Részletes petrográfiai vizsgálatai és beosztása ma már elavultak, de a 70-es évek közepén a tudomány akkori színvonalán állottak. Különösen a Csódihegy szerkezetét

tanulmányozta részletesen s megállapította arról, hogy annak egész andezittömege gömbhéjjas táblákra van elválva. Az egész hegy egyszeri kitörés eredménye, amikor is a magma az oligocénrétegek közé préselődött be s azok burka alatt hülve ki, vált el gömbhéjjas táblákra s felületéről a burkot későbbi erozió távolította el. A hegy közetében elég gyakran fordulnak elő zeolitek, amik közül *Koch* a chabazitot és desmint mutatta ki.

Ismerteti továbbá azokat az üledékes kőzeteket és beléjükzárt faunát, amiken az andezitek áttörtek s kimutatja, hogy azok részint a felső oligocénbe, részint az alsó és felső mediterránba tartoznak. Ezek alapján *Koch* szerint a hegység első andezit erupciói az alsó mediterránban kezdődtek meg, nagy részük a felső mediterránban tört fel, de a vulkáni tevékenység átnyult a szarmatába is, sőt nyoma a pontusi korban lerakódott rétegek között is megtalálható.

*Koch*nak ez a monográfiája még ma, megjelenése után több mint 50 évvel is hézagot pótol, mert — bár a hegység egyes kisebb részein történtek azóta újabb vizsgálatok — az egész erupciós területet átfogó újabb munkával ma sem rendelkezünk.

Második monográfiája a Fruskagora geológiája (Math. és Természettud. Közlemények, kiadja a M. Tud. Akadémia, XXVI. k. 1897.), melynek megírásához az inspirációt még tanuló korában nyerte, 1864-ben Futtakon nagybátyjánál tartrózkodva. Azután évek során át több ízben felkereste a hegység egyik-másik részét, majd pedig részletes tanulmányozását 1893-ban fejezte be *Semsey Andor* anyagi támogatásával.

Összefoglaló monográfiájában a hegységről kimutatta, hogy annak főtengegyét az ifjabb azói kristályospaláknak egy nagy redőnyerge alkotja. A redő északi szárnyát az ifjabb képződmények tekintélyes sora nagyrészen elfedi, a déli szárny azonban nagyobb területen van a felszínen. A kristályos palák redőit borító fiatalabb képződmények közül az alsótriász homokos paláit és mészköveit, a felsőkrétát, felsőoligocént, lajtamészkövet, a szarmata, pontusi

rétegeket és legfiatalabb harmadkori képződményként az igen gazdag faunát és lignittlepeket is magába záró levánte-i rétegeket, vagy amint akkor még nevezték, a paludinarétegeket mutatta ki.

Megállapította, hogy az alsó triáztól egészen a felső krétaig és a felső kréta végétől a felső oligocénig a hegység területén üledéknek nyoma sincsen. Az üledékes képződmények közül különösen a felsőkréta rétegek igen fontosak azért, mert bennük gazdag és jó megtartásu faunát fedezett fel. Ezt a faunát *Pethő Gyula* tanulmányozta behatóan s kimutatta róla, hogy az a felsőkrétának egy igen magas, addig ismeretlen szintjét képviseli, ami már átmenetet alkot az eocénhez s azt a szintet hyperszenonnak nevezte el.

Munkásságának legjava része azonban az *erdélyi medence harmadkori képződményeit tárgyaló harmadik monográfiájában* van lefektetve, amihez a vizsgálatokat részben a M. kir. Földtani Intézet, részben pedig a Tud. Akadémia és az Erdélyi Múzeumegylet megbízásából és anyagi támogatásával végezte. Munkájának első része: a palaeogen, a M. kir. Földtani Intézet Évkönyve X. kötetében 1894-ben jelent meg *Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei. I. rész. Palaeogén csoport* címmel s alapjául azok a részletes és rendszeres geológiai felvételek szolgáltak, amiket a medence északnyugati, óharmadkori képződményekből felépített szegélyén végzett. Ezek a felvételei a Torda, Kolozsvár, Bánffyhunad és Alparét című 1:75.000-es térképlapokra terjednek ki s hozzájuk térkép-magyarázatot is irt. Ezeken kívül Ő vette fel a Nagybánya című lapnak harmadkori képződményekből felépített déli felét s megírta az egész térképlap magyarázó szövegét is.

Munkájának második részét, a Neogéncsoportot a Magyarhoni Földtani Társulat adta ki 1900-ban.

Ez a rész — sajnos — nem készülhetett oly rendszeres és részletes felvételek alapján, mint a palaeogén s hozzá az adatokat túlnyomó részben csak azokon az utazásain gyűjthette össze, amiken nyáranként a medencét keresztül-kasul áthálózta s bár az útvonalainak mentén

végzett észleléseit a munkában a legrészletesebben lefedtetve találjuk és az egyes képződményekből tömértelen paleontológiai anyagot gyűjtött össze, mégis a rendszeres felvételeken alapuló első rész biztosabban megalapozottnak látszik.

Munkája első részének igen nagy jelentősége abban van, hogy lelkiismeretes pontossággal bő, de sokszor rossz megtartású s ezért igen bajosan meghatározható kövületek alapján helyesen állapítja meg az eocén és oligocén sztratigráfiai beosztását, leírja facies kifejlődésüket s eredményeit egybeveti *Hofman Károlynak* az északibb területeken végzett vizsgálataival.

A Neogén című részben az egyes szintjak fellépését, kifejlődését és azok szerves maradványait részletesen ismerteti a medence különböző részein, nemkülönben a különböző harmadkori erupciós képződmények elterjedését, petrográfiai kifejlődését és a törmelék-képződményeknek viszonyát az üledékekhez.

Ennek a résznek azonban legbecsesebb fejezete az, amelyben hosszú vizsgálatainak végső eredményeit összefoglalva, a medence fejlődéstörténetét vázolja. A krétakor végén a tenger általános regressiója alatt a medence közepén még történhetett valami szedimentáció, de azt kimutatni már nem lehet.

Az eocén legalján a regressziónak megfelelően hatalmas vastagságban a terresztrikus alsó tarkaagyag települ, aminek túlnyomó részét az alsó eocén képviselőjének tartja, de annak legalsó részén már *Koch* is a krétaszisztéma legfelső rétegeit keresi éppen úgy, mint utána az újabb vizsgálók is.

A harmadkor elejétől kezdve a medence területe lassú süllyedésben volt s a süllyedés a középső eocén ostreás agyagjának leülepedése idején érte el maximumát. Az ostreás agyag felett következő durvamész már a terület emelkedésére vall s a kiemelkedés tetőpontját a felső tarkaagyag rétegek képződésével érte el. Utána a felsődurva mészh újabb süllyedést jelez, ami az eocén végéig tart el. Az eocén-korszak alatt tehát a medence két lassú

hullámvásznak volt alávetve s ez okozta a lerakódott képződmények hosszú sorának úgy petrográfiai, mint paleontológiai nagy változatosságát.

A következő oligocén-korban a medencének általános emelkedését mutatta ki, aminek következtében a tengeri képződmények lassankint tengerparti félsós, sőt édesvizi képződményekbe mennek át. Ez az emelkedés a Szamos-masszivumtól és a Meszestől befogott területen meg-megszakítás nélkül az oligocén-kor végéig tartott, aminek következtében nagyobb szigettömegek keletkeztek. Az oligocén felső végén az egymásba átmenő facieskifejlődések szépen mutatják a különböző tengermélységeket. A medence ekkor kelet felé elzáródott, de északkelet felé még meg volt valamelyes kapcsolatban az északkelet-európai tengerrel. A miocén elején ez az összeköttetés is megszakadt s azután csak a magyar mediterrán öblön át függött össze a mediterrán tengerrel.

A miocén közepén indult meg a medence szélein az a hatalmas arányú vulkáni tevékenység, ami kisebb-nagyobb megszakításokkal az egész pliocénen át tartott, sőt valószínűleg átnyult még a pleisztocénbe is, úgy hogy DK-i Erdély legelső emberei még gyönyörködhetek az ottani vulkáni működésben. Kimutatja, hogy a miocén folyamán a medencében vulkáni hamurétegektől meg-megszakítva agyagmárga, iszap és agyagoshomok rakódott le. Az ezen rétegek közé települt kőszó és gipsz képződését úgy magyarázza, hogy a medence egyidőre elzáródott a világ-tengertől, amikor annak besűrűsödő vizéből leülepedett a kőszó és gipsz s azután, amikor az összeköttetés, valószínűleg a Maros vonalán, ismét létrejött, a kőszó- és gipsztelepeket iszap borította be.

A szarmata-korszakban az erdélyi beltenger kezd kisebb területre összehúzódni és kiédesülni; a pontusi korban az összehúzódás folytatódik s vize már egészen édes lett. E korszak végén az édesvizi beltó a Maros vonalán nagyrészen lefolyt s csak a Persányi hegység mentén maradtak vissza kisebb édesvizű tavak, amikben levantei kőszó kövületeket tartalmazó márga és homokrétegek rakód-

tak le lignitlepekkel. Az ezek közé települt andezittufák bizonyítják, hogy a Hargita vulkánjai ebben az időben, a harmadkor legvégén, még működtek.

Rövidre foglalva és nagyon is hézagosan ezekben ismertettük *Koch* vizsgálatainak eredményeit az erdélyi medencére vonatkozóan. Nincs Magyarországnak egyetlen ily geográfiailag körülhatárolt területe több, amelynek fejlődéstörténetét jobban ismernők, mint *Koch* vizsgálatai alapján az erdélyi medencét. Ha többet semmi más nem dolgozott volna, ez az egy is elég lenne, hogy érdemeit mindörökre megörökítse vele. Pedig e három monografián kívül egész sora van még becses geológiai irányú értekezéseinek, amik közül éppen csak megemlítjük a Rudabánya-Szt.-Andrási hegyvonulat geológiai viszonyairól, a Brassói hegység földtani szerkezetéről, az 1880-ik évi középerdélyi földrengésről írott igen becses munkáit.

Szorgalmasan és szintén igen kiváló eredménnyel dolgozott *Koch* az őslénytan terén is. 53 szorosan vett paleontológiai értekezésében összesen 38 új kövületfajt és három új genust vezetett be az irodalomba. Ebbe a tárgykörbe tartozó munkái közül szintén épen csak pár igen becses értekezését említjük fel. Ilyen a hidegszamosi barlangban felfedezett fossilis kecskének csontmaradványa, amit *Ibex Carpathorum* név alatt vezetett be az irodalomba (Orvos-természettudományi Értesítő 1891).

Az erdélyi medence tanulmányozása alkalmával nagy mennyiségű echinida-maradványt gyűjtött az óharmadkori rétegekből is, amiknek paleontológiai feldolgozása *Erdély ó-tertiár echinidjei* címmel a M. kir. Földtani Intézet Évkönyvének VII. kötetében 1885-ben jelent meg.

Több közleményében foglalkozik a hazai halmaradványokkal s Tarnócról 3, Felsőesztergályról szintén 3 új felsőmediterrán kora cápa-faj fogát mutatta ki, míg a beocsini cementmárgából 4 új pontusi kora halfajt írt le.

Ugyancsak az erdélyi középeocénból *Prohyracodon orientalis* néven írt le egy új emlős fajt, míg a kolozsvári felsőmediterrán rétegekből a cetfélék családjába tartozó új genusnak és új fajnak, a *Berardiopsis miocoenus*-nak

farkcsigolyáit írta le, a törökbálinti felső oligocén homokból pedig *Strombopugnellus digitolabrum* néven egy új genust és új csiga-fajt vezetett be az irodalomba.

Szigoruan tudományos munkássága mellett nagy súlyt helyezett *Koch a geológiának terjesztésére és az újabb felfedezések* ismertetésére is. A középiskolai tanítás céljait szolgálta a hét kiadást ért *Ásvány-, közet és földtan vezérfonala közléptanodák számára* című tankönyve, míg *Vezérfonal az ásványtan egyetemi előadásaihoz* című könyvének kiadásával hallgatóinak tanulását könnyítette meg. Kolozsvári tanársága alatt több népszerű előadást tartott és népszerű cikket írt az Orvos-természettudományi Értesítő népszerű köteteibe. Állandó figyelemmel kísérte a külföldi tudományos irodalom fejlődését s a tudomány egyes ágainak haladásáról ismertető cikkeiben gyakran beszámolt a Természettudományi Közlönyben.

Koch Antal tudományos működésében főleg a szigoruan helyes észlelésre és a látottaknak kimerítő pontos leírására fektette a főszólyt. Ez domborodik ki minden egyes munkájából, ellenben spekulatív kombinációkba alig bocsátkozott. Ellentétben a hegyszerkezeti problémáknak az utóbbi időben mindinkább térhódító széles alapokra fektetett s igen gyakran a képzeletnek szabad tért engedő magyarázatával, figyelme a lokális viszonyok vizsgálatán alig terjed túl, bár a hegyszerkezeti problémák magyarázata nagyon érdekelte, azoknak újabb haladását gyakran ismertette a Természettudományi Közlöny hasábjáin.

Az erdélyi medencéről írt nagybecsű monográfiájában is leginkább a medence szerkezetének kellő kidomborítását nélkülözzük, bár — mint leírásaiból kitűnik — az egyes helyeken helyesen észlelte a képződmények települését, de tartózkodva minden spekulatív kombinációtól, az észlelt jelenségeket nem kísérelte meg szerves egészzé illeszteni össze. Az utána következő vizsgálóknak, *Lóczy Lajosnak* és *Böckh Hugónak* sikerült azután kimutatni, hogy a medence képződményei, ha a felszínen csak lapos lejtőkkel is, de antiklinálisokba vannak gyúrve, amik

azután — mint a gázra történt furások megmutatták — a mélység felé erős gyűrődésbe mennek át.

Igazi geológus volt. Mint munkáinak hosszú sorozatából láthatjuk, a geológiának minden ágában: az ásványtanban, közettanban, sztratigráfiában és őslénytanban egyaránt dolgozott. Tanulmányai keretébe vonta mindazt, ami útjában eléje akadt, lett légyen az ásvány, kőzet vagy kővület. Kolozsvári működése alatt, ottani tanszékének megfelelően, még majdnem egyformán foglalkozik az ásványtannal, közettannal, sztratigráfiával és őslénytannal, de budapesti tanársága idején már majdnem kizárólag a sztratigráfiára és őslénytanra terjednek ki tanulmányai. Ha fiatal korában a tudománynak egy kisebb ágát választotta volna ki speciális művelésre, kétségtelenül mélyebben belemerülhetett volna annak tanulmányozásába. Azonban neki nem ez volt a célja, hanem az, hogy az ország geológiáját tanulmányozza, azt ismertesse s ha majd az ország geológiai felépítésével általánosságban tisztában leszünk, sor kerülhet egyes részeinek legspeciálisabb feldolgozására is. Ebben az irányban gyakorolt hatást tanítványaira is. Ezért közöttük egyetlen kimondottan mineralógus, kristallografus, petrografus vagy paleontológus sem akad, geológus valamennyi. Azok, akiket kolozsvári tanársága idején nevelt, épen úgy foglalkoztak a mineralogiával és petrografiával, mint a sztratigrafiával és az őslénytannal, míg azok, akiket budapesti tanársága idején vezetett be a tudományokba — amikor csak a geológiára és őslénytanra terjedt ki a működése — már egyoldalubb kiképzést nyertek; természetesen ez nem az ő hibája volt, mert ő itt is a reábizott feladatnak kiválóan megfelelt.

Azonban *Koch Antal* nemcsak szorgalmas, lelkiismeretes természetkutató, hanem igen kiváló *tanár* is volt. Nem tudjuk egykönnyen eldönteni, hogy a tudományos búvárkodás, vagy az egyetemi oktatás terén szerzett érdemeit becsüljük-e nagyobbra? Az az egy kétségtelen, hogy tudományos munkáiban oly emléket állított magának, amik érdemeit mindenkori hirdetni fogják. Az oktatás terén szerzett érdemei azonban hamarabb el fognak halványulni

s talán egy emberöltő sem kell már, hogy elfelejtsék a jó tanárt s csak a tudós emlékét fogják hirdetni munkái. Mégis, ha az Ő működése idején akarnánk érdemeiről dönten, szinte hajlandók lennénk a pálmát inkább a tanárnak nyújtani. Nem azért, mintha kiváló szónoki készségével, magas szárnyalású színes előadásaival nyerte volna meg hallgatóit a tárgy szeretetének, mert nem volt megáldva kiváló előadó képességgel. Hangja halk, előadása lassú, egyhangú volt, de azért mindig kicsillant belőle az előadott tárgy szeretete és szaktudománya iránt való lelkesedése. Egyéniségével, lebilincselő, jóságos, nyájas modorával nyerte meg hallgatói szeretetét s ezzel érdeklődésüket szaktudománya iránt. Igazi tanítómester volt, mert mindig tekintetbe vette tanítványai előképzettségét. Tudta azt, hogy a középiskolából alig hoztak magukkal valami ásványtani vagy kémiai előismeretet, geológiai pedig egyáltalán nem, ezért előadásaiban legelőször az ő szellemi nivójára ereszkedett le s csak lassanként ismertette meg velük a tudomány magasabb rétegeit. Akikben szorgalmat és élénkebb érdeklődést fedezett fel a geológia iránt, azokat külön tanította, lassan, fokozatosan vezette be az önálló kutatások módszereibe. Ilyenkor bizonyosan visszaemlékezett *Szabó József*re, tanítómesterére s azt a támogatást, amit egykor tőle élvezett, most tanítványaira ruházta át.

Különösen a tanulságos kirándulásokra emlékeznek vissza mindig szeretettel hallgatói. Itt a szabad természetben még bensőbb lett a viszony tanár és tanítvány között s feszélytelen, kedélyes társalgás mellett vezette be hallgatóit a komoly megfigyelésekbe. Ennek a lekötelező, nyájas, segítségre mindig kész atyai modorának lehet tulajdonítani, hogy budapesti tanszékének elfoglalása után tanítványainak száma gyorsan emelkedett. Amíg budapesti tanársága idején az első években hallgatóinak száma alig érte el a 20-at, ez a szám csakhamar emelkedni kezdett, hogy 1907-ben érje el a maximális 148-at. Azt hiszem, hogy ennél nagyobb elismerést tanár alig várhat.

A mai geológus nemzedék túlnyomó része még

neki tartozik hálával s kegyeletes emlékekkel is gondol vissza reá.

*

Kiváló érdemeit úgy a legfelsőbb, mint a tudományos körök is elismerték és méltányolták.

1913-ban, 41 évi egyetemi tanári működése után vonult nyugalomba s 1916-ban a király a tudomány és a főiskolai oktatás terén szerzett érdemei elismeréséül neki és törvényes utódainak *bodrogi* előnévvel a magyar nemesiséget adományozta.

A tudományos körök is minden alkalmat felhasználtak, hogy érdemeit *kitüntetésekkel* elismerjék. A Magyar Tudományos Akadémia már 1875-ben levelező, 1894-ben pedig rendes tagjának választotta. A magyarhoni Földtani Társulat 1870-ben titkárának, Budapestre való költözése után azonnal választmányi tagjának, azután alelnökének, majd az 1904—1910-ik évekre két cikluson át elnökének, 1915-ben pedig tiszteleti tagjának választotta. A kir. magyar Természettudományi Társulatnak választmányi, az Alsófehérmegyei Régészeti és Természettudományi Társulatnak és a Magyar Építőanyagtermelők Országos Szövetségének tiszteleti-, a bécsi cs. kir. Földtani Intézetnek és a nagyszebeni Természettudományi Társulatnak levelező-tagja volt. A londoni Földtani Társulat (Geological Society of London) a külső tagsággal tüntette ki. Az Erdélyi Múzeum Egylet igazgatósági tagjának, majd pedig Ásványtára tiszteletbeli igazgatójának választotta. A hazai és külföldi tudósok elismerésük jeléül nevére két új genust és 32 új kövületet neveztek el.

Meleg ünnepségekben részesítették 1912 tavaszán volt tanítványai 40 éves egyetemi tanári működésének évfordulója alkalmából. Ez alkalomból munkáiból az ősz mester iránt érzett hálájuk és szeretetük jeléül egy diszes Emlékkönyvet adtak ki, melynek jövedelméből *Koch Emlékalapítvány* címen a budapesti egyetem bölcsészeti karán pályadíj-alapítványt létesítettek geológiai munkák jutalmazására.

Hosszú és mindvégig mintaszerű életet élt. Fiatal korában megfeszített munkával készült életcélját elérni s

férfikorában a kivivott és kiérdemelt polcon, szorgalmas, becsületes munkával felelt meg kötelességeinek.

Amily jóságos, megnyerő modorú volt kathedráján hallgatóival szemben, úgy viselkedett az életben embertársaival szemben is; mindig szerény, sőt túlságosan is szerény, figyelmes, előzékeny, segítségre kész volt. Szerette a társaságot, a zenét és az éneket; fiatal korában maga is jól hegedült s gyakran nyilvánosság előtt is énekelt.

Érzékeny lelkülete mindenki iránt szeretettel volt tele és szeretetre vágyott. Ezért fiatalon, 1868 decemberében, már 25 éves korában, nősült meg először, feleségül véve unokanővérét, *Riesz Bettyt*, akitől *Antal* és *Béla* fia született, de az utóbbi nemsokára meghalt s 1871 januárjában neje is követte. E rövid családi boldogság után sehogy sem tudott beletörödni a magányos életbe s 1874-ben másodszor nősült meg, *Molnár Gizellát* véve feleségül, akivel 46 évig élt a legteljesebb, ideális, ismerőseitől méltán irigyelt boldogságban.

Második házasságából nyolc gyermeke született, akik közül hármat, az 1 éves *Dénest*, a 3 éves *Vilmát* és az 5 éves *Ilonát* 1881 karácsony nagyhétében egymásután ragadta sirba a békés, megelégedett családi körből a difteritiszjárvány.

Mindazt a szeretetet és jóságot, amit az életben embertársaival szemben tanusított, hatványozott mértékben terjesztette ki rajongásig szeretett családjára. Az igazi boldogságot nemeslelkületű felesége és gyermekei körében találta meg. Hátrahagyott Emlékirataiban megható módon emlékezik vissza tragikusan elhalt három gyermekére, a kolozsvári házában és a házsongárdi nyaralójában töltött éveire, amikben életben levő öt kis gyermekének leste gügyögését, figyelte első lépéseit. Budapesten azután öt felnőtt gyermekének, három fiának és két leányának szárnyarbocsátásában, majd unokáiban folytatódott családi boldogsága.

Fiai közül *Béla*, Mosonmegye főorvosa, *Nándor*, középiskolai tanár lett; *Rudolf* pedig az országos betegsegélyző pénztár alkalmazottja. Leányai közül *Jankát dr.*

Winternitz Arnold orvostanár, *Pepit* pedig *dr. Kövessi Ferenc* erdészeti főiskolai tanár vette feleségül.

1920-ban érte újabb csapás, amikor hűségese, jó felesége meghalt. Ettől az időtől kezdve már magábavonult életet élt, csak Budapesten élő *Janka* leányát s unokáit kereste fel gyakorta s bennük találta öreg korának minden örömét és boldogságát.

*

Nekem jutott az a szomorú kötelesség, hogy megemlékezzem itt a tudós érdemeiről, a kiváló jó tanárról, akihez engem is a hála soha el nem halványuló érzése fűz. Talán legidősebb vagyok azok között, akik a mestert tudományos pályáján követni igyekeztek s aki még most is, már erősen deres fejjel, a legnagyobb hálával emlékezem vissza arra a jóindulatú, szeretettel teljes támogatásra, amivel kezdő lépéseimet istápolta, azután célhoz jutni segített, majd pedig munkálkodásomat állandóan figyelemmel kísérte.

Bizonyára hasonló érzésekkel gondol vissza reá minden tanítványa, kiket bevezetett földünk történelmének ismeretébe.

Teljes elismeréssel és méltánnyalással emlékezik azonban reá az egész tudományos társadalom s közötté a Magyar Tudományos Akadémia is, melynek 52 éven keresztül volt ügybuzgó, lelkes és kiválóan munkás, tudós tagja.

Áldás emlékezetére!

B. Koch Antal irodalmi működése.

I. Az ásványtan köréből.

1874. 1. *A deésaknai legújabb kristálysó előjöveteleiről.* (Földtani Közlöny. IV. k. 301—302. l.)
1875. 2. *Aragonit diszpláma Urvölgyről.* (Erdélyi Múzeum, 1875. évf. 135. l.)
3. *Kristálytani jegyzetek,* 2 tábla kristályrajzokkal. Dr. Fleischer A. »Vizsgálatok a Kolozsvári m. kir. Egyetem vegytani intézetéből« című értekezéséhez. (Értekezések, kiadta a M. Tud. Akad. VI. k. 7., 10., 19. és 22. l.)
1877. 4. *Adalékok Erdély mineralógiájához és geológiájához.* VI. *A Kajántó völgyében és a szénajüveken kivirágzó só közelebbi vizsgálata.* (Erdélyi Múzeum 1877. 33—34. l.)
5. *Adalékok Erdély stb....* VII. *A Cölestinnek új lelőhelyei Erdélyben.* (U. o. 34—36. l.)
6. *Adalékok stb....* VIII. *Adulár Verespatakról.* (U. o. 36—37. l.)
7. *Adalékok stb....* IX. *Marosújvári kősó krystallo-tektonikája.* (U. o. 37—38. l.)
8. *Adalékok stb....* X. *Előleges jelentés az Aranyhegy közetéről és ásványairól.* U. o. 65—70. l.)
9. *A Kősziklák virágairól.* Népszerű előadás. (Értesítő, Kolozsvár. 1877. 11—17. l.)
1878. 10. *Erdélynek a műiparban értékesíthető ásványairól és közeteiről.* Népszerű előadás. (Értesítő, 1877. 38—42. l.)
11. *Ásványtani és közettani közlemények Erdélyből.* Egy táblával, rajzokkal. (Akad. Értekez. VIII. k.)
12. *Az Aranyhegy közete és ásványai s ezek közt két új faj* (Pseudobrookit és Szabóit), három tábla rajzokkal. (Math. és Term. Tud. Közlem., kiadja az M. Tud. Akad. 1878.)
13. *Mineralogisch-petrographische Notizen aus Siebenbürgen.* (G. Tschermak's Miner. Mittheil. 1877. 4. Heft.)

14. *A contact ásványképződés néhány példájáról Erdélyben.* (Értesítő, Kolozsvár. 1875. évf. 5. 1.)
15. *Neue Minerale aus dem Andezit des Aranyer Berges in Siebenbürgen.* Mit. 4. Holzschnitten. (G. Tschermak's Min. und Petrogr. Mittheil. 1878. p. 331—336. 1.)
16. *Ásványtani közlemények. I. A Rutilnak egy magyarhoni új lelőhelye.* (Értesítő, 1878. octob. szám.)
17. *Ásványtani közlemények. II. A korondi jürdő sós forrásainak üledéke.* (Értesítő, 1878. évf. octob. száma.)
18. *Ásványtani közlemények. III. A dévai trachytban előforduló ércerek kitöltése.* (U. o.)
1879. 19. *A Szabóitnak két új lelőhelye.* (Orvosi Term. tud. Értesítő, 1879. 104—105. 1.)
20. *Ásványföldtani közlemények Erdélyből. XX. Újabb gyűjtés az Aranyi hegyen s új adatok a Szabóit és Pseudobrookit egyéb előfordulását illetőleg.* (U. o. 149—164. 1.)
1880. 21. *Rudabányai aranytartalmu telérközetek ásványtani vizsgálata.* (Orv. Term. Tud. Értesítő, 1880. 137. 1.)
22. *Erdélynek ásványokban való gazdagságáról.* Népsz. előad. (U. o. 89. 1.)
1882. 23. *A Pseudobrookitnak egy újabb lelethelye.* (Orv. Term. tud. Ért. 1882. 301. 1.)
24. *Enstatit kristályka a mocsai meteorköben.* (U. o. 302. 1.)
1883. 25. *Vivianit jegeceknek új lelethelye.* (Orv. Term. tud. Ért. 1883. 166. 1.)
26. *Jelentés az Erdélyi Múzeumegylet igazg. választmányának megbízásából a múlt nyáron tett ásványgyűjtő kirándulások eredményéről.* (U. o. 1883.)
1884. 27. *Erdély ásványainak kritikai átnézete (3 közl.).* (Orv. Term. tud. Ért. 1884. 1—52, 135—160. és 280—308. 1.)
1885. 28. *Erdély ásványainak kritikai átnézete (4. közl.).* (Orv. Term. tud. Ért. 1885. 1—22. 1.)
29. *Erdély ásványainak kritikai átnézete* (Beillesztve: Erdély kristályosodott Calcitjainak leírása Benkő Gábortól). Kolozsvár, 1885. 212. 1.) (Önálló kötet.)
30. *Az Aranyi hegy kőzetéről és ásványairól szóló közlemények átnézete és újabb közlemények.*

- (Math. és Termtud. Ért. III. k. 109—129. l.)
31. *Übersicht der Mittheilungen über das Gestein und die Mineralien des Aranyer Berges und neuere Beobachtungen darüber.* (Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn 1885. III. S. 44—63.)
1886. 32. *Ásványtani közlemények Erdélyből.* (Orv. Term.-tud. Ért. Kolozsvár, 1886. évf. 211. l.)
1888. 33. *Új Cölestin és Baryt előfordulás Torda közelében.* (Math. Term.-tud. Ért. VI. k. 78—83. l.)
34. *Ein neuen Cölestin und Barytvorkommen in der Nähe von Thorda in Siebenbürgen.* (Tschermak's Miner. und Petrogr. Mittheil. IX. S. 416—422.)
35. *Újabb előfordulása rézbányai ásványok.* (Orv. Term.-tud. Ért. 1888. évfolyam, 102. l.) (Ugyanaz német nyelven is u. o. 240. l.)
36. *Ásványtani közlemények Erdélyből.* (U. o. 181—196. l.) (Ugyanez német nyelven is u. o. 228—235. l.)
1889. 37. *Vezérjónal az ásványtan egyetemi előadásaihoz.* Hallgatói számára írta és kiadta. Kolozsvár, 1889. 240. l. Két tábla kristályokkal.
1890. 38. *Ásványtani közlemények Erdélyből.* (40—59. sz.) (Orv. Term.-tud. Ért. Kolozsvár, 1890. 141—154. l.) Ugyanez német nyelven is u. o. 229—242. l.
1896. 39. *A m. Korona országai területén mívelésben és feltárásban levő nemesjém, érc, vaskő, kősó és egyéb értékesíthető ásványok előfordulási helyeit feltűntető térképnek, — melyet a m. kir. Földt. Intézet kiállított volt — magyarázata.* Ezredévi bányászati kohászati és geológiai kongresszus Budapesten, 1896. szept. 25—26-án. 1—6. l. Ugyanez német és francia nyelven is.

II. A közzétan köréből.

1865. 1. *A magyarhoni bazaltok tömötsége.* Előszóval Szabó József egyet. tanártól. (Első nyomtatva megjelent dolgozata.) (A magy. Orv. és Term.-vizsg. X. nagygyűlésének Évkönyve.)
1870. 2. *A górcső alkalmazása a közzettanban.* (Értekezések; kiadja a Magy. Tud. Akadémia. 1869.)
1872. 3. *Górcsői közzetvizsgálatok* három könyom. táblával. (Értekezések; kiadja a Magy. Tud. Akad. 1871.)

1874. 4. *A rakováci sanidintrachyt (?) és földpátjának vegyelemzése.* (Értekezések; kiadja a Magy. Tud. Akad. V. k.)
1876. 5. *A kőzetek tanulmányozásának módszerei,* alkalmazva Szt.-Endre-visegrádi trachytsoport kőzeteire. (Székfoglaló.) (Értekezések; kiadja a M. Tud. Akad. VI. k. 11. sz.)
6. *A városunkban használatban levő legjobb kőnemekről.* Népsz. előad. (Értesítő. Kolozsvár, 1876.)
1877. 7. *Adalékok Erdély geológiájához.* XI. Beküldött kövületek és kőzetek M. Valkó vidékéről. (Erdélyi Múzeum, 1877. évf.)
8. *A Hargita trachytjainak közettani viszonyairól.* (Értesítő. Kolozsvár, 1877. évf.)
1878. 9. *Ásvány- és közettani közlemények Erdélyből.* Egy tábla rajzzal. (Akad. Értekezések. VIII. k. 10. sz.)
10. *A Hegyes-Drócsa-Pietrósza hegység kristályos és tömeges kőzeteinek, valamint Erdély néhány hasonló kőzeteinek is petrographiai tanulmányozása.* (Földtani Közlöny. VIII. 159—206. l.)
11. *A zápszonyi hegy (Bereg m.) kőzetének petrographiai vizsgálata.* (U. o. 236—238. l.)
1879. 12. *A ditrói syenittömzs közettani és hegyszerkezeti viszonyairól.* Egy tábla rajzzal. (Akad. Értekezések. IX. k.)
13. *Erdély palás Amphibolkőzeteinek görcsői vizsgálata.* (Orv. Term.-tud. Értesítő. Kolozsvár, 1879. 149—164. l.)
1880. 14. *A Czibles hegy és Oláhláposbánya andezitkőzeteiről.* (Földt. Közl. X. k. 138—146. l.) Ugyanazon értekezés német nyelven, u. o. 165—174. l.)
15. *Rodna vidéke trachytsaládhoz tartozó kőzeteinek új petrographiai vizsgálata.* U. o. 177—187. l.) Ugyanez német nyelven. U. o. 219—229. l.)
16. *A marosvásárhelyi Bem-szobor talapzatának kőzete.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1880. 157—158. l.)
1882. 17. *Petrographische und tektonische Verhältnisse des Syenitstockes von Ditró in Ostsiebenbürgen.* Mit. 1 Taf. (Neues Jahrb. für Min. Geol. u. Paleont. I. Beilage Heft. 1881. p. 132.)
18. *Geológiai közlemények a Fruska Górából.* Egy táblával. (Földt. Közl. XII. évf. 257—269. l.) Ugyanez német nyelven. U. o. 270—288. l.)
19. *Dr. Kispatić M. zágrábi tanár értekezései a*

- Pétervárad hegység (Fruskagora) alkalváltott és kitérésbeli kőzeteiről.* Birálatos ismertetés. (Földtani Értesítő III. évf. 109—116. l.)
20. *Jelentés az 1882 február 3-iki meteorokőhullásról.* Egy táblával. (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1882. 89. l.)
21. *A meteoritekről.* Népsz. előad. (U. o. 1882. 1. f.)
22. *Pótjelentés a jolyó évi február 3-iki mocsí meteorokőhullásról.* (U. o. 117. l.)
23. *Bericht über den am 3. Febr. l. J. stattgejundenen Meteorsteinfall von Mocs in Siebenbürgen.* (Sitz. ber. der. k. Akad. d. Wiss. Wien I. Abth. 1882. März. Heft. p. 1.)
24. *Ergänzender Bericht über den Meteorsteinfall bei Mocs in Siebenbürgen am 3. Febr. 1882.* (G. Tschermak's Min. und Petrogr. Mitth. 1882. S. 234.)
25. *A bácsi, szucsági és vistai kőbányákban fejtett mészköveknek minőségéről és használhatóságáról.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1882. 151. l.)
26. *A szindi (Torda mellett) fehér agyagról.* (U. o. 1882. 156. l.)
27. *Vitriólos tözegtelep Vásártelkénél, Egerestől másfél órányira.* (U. o. 162. l.)
28. *A papjalvi oldalból való, Dietrich gyárában használt tűzálló agyagról.* (U. o. 302. l.)
1883. 29. *A gróf Széchenyi Béla keletázsiai expediciójában Lóczy Lajos által gyűjtött kőzetek ismertetése.* (Kivonat.) (Math. Term.-tud. Értesítő, 1883. 170. l.)
30. *Jelentés a szindi fehér agyag ásvány-földtani vizsgálatának eredményéről.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1883. 245. l.)
1885. 31. *Az erdélyi orsz. Múzeum meteorit-gyűjteményének jegyzéke.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1885. 69—70. l.)
32. *Erdély kőzeteiről.* Népsz. előadás. Az országos kiállításra felküldött könemek bemutatásával. (U. o. Népsz. szok. 1—32. l.)
1887. 33. *Az erdélyi múzeum meteorit-gyűjteményének újabb gyarapodása.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1887. 229. l.)
1889. 34. *A Kolozsvár vidéki durvamészrétegek, különös tekintettel azok ipari értékére.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1889. 129. l.) Ugyanez kivonatosan német nyelven. U. o. 175. l.)

35. *A Gróf Mikó-szobor talapzatának köve.* (U. o. 166. l.) Ugyanez német nyelven. U. o. 181. l.
1897. 36. *A gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjában Lóczy Lajostól gyűjtött kőzeteknek leírása.* (Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei. III. k. VI. szakasz. 295—317. l. Budapest, 1897.)
37. *Beschreibung der gesammelten Gesteine.* (Graf Széchenyi's ostasiatische Reise III. B. p. 253—381. Budapest, 1897.)

III. A földtan köréből.

1867. 1. *Beocsin környékének földtani leírása.* Geol. térképpel. (M. Földtani Társulat Munkálatai. III. k. 62—85. l.)
1868. 2. *Földtani tanulmányok Eperjes környékén.* Egy geol. szelvényábrával. (M. Föld. Társ. Munk. IV. k. 16—35. l.)
1869. 3. *A lösz.* (»Természet« 1868—69. évf. 6. és 8. számában és a »Természettud. Közlöny« 1869. évf. 109—114. l.)
1870. 4. *Földtani utazás a Bakony nyugati részében.* Geológiai térképpel. (Term.-tud. Közlöny 1870. évf. 378—384. és 436—444. l.)
1871. 5. *A szentendre-visegrádi és a Pilishegység földtani leírása.* Geol. szelvényekkel. (M. kir. Földt. Int. Évkönyve. I. k. 141—198. l.)
6. *A Bakonyhegység északnyugati részének nummulitképlete és fiatalabb képződményei.* (Földtani Közlöny. I. k. 118—124. l.)
7. *A bogdányi Csódihegy és környékének földtani viszonyai.* (U. o. 205—208. l.)
8. *Beitrag zur Kenntniss der geologischen Beschaffenheit des Vrdniker Gebirges in Ostslavonien.* (Jahrb. der. k. k. geol. Reichsanst. in Wien. 1871.)
1872. 9. *Előleges jelentés a szentendre-visegrádi trachyt-hegycsoportnak 1871-ben megkezdett részletes földtani vizsgálatáról.* (Math. és Term.-tud. Akad. Közlem. IX. k. 1—14. l.)
10. *A Herkulesfürdő és Mehádia környékének földtani viszonyai.* Föld. térképpel. (»Herkulesfürdő és környéke« című, a magyar orvosok és természetvizsgálók XII. nagygyűlése alkalmára kiadott munkában. Pest, 1872. 1—76. l.)

11. *Az aldunai szoros és Mehádia vidékeinek földtani viszonyairól.* (Term.-tud. Közl. 1873. évf. 281—287. l.)
12. *A congeriaképlet a Bakony nyugati szélén, Pápateszértől Polányig.* Három geol. szelvénnnyel. (Föld. Közl. II. k. 105—124. l.)
13. *Geologische Beschreibung des St. Andrä-Visegrader und des Piliser Gebirges.* (Mittheilungen aus dem Jahrbuche des kgl. ung. geol. Anstalt. 1. Bd. 3. Heft.)
14. *A csobánkai és solymári barlangok.* Egy könyomatos táblával. (Föld. Közl. II. k. 97—105. l.)
1873. 15. *Előleges jelentés a szentendre-visegrádi hegycsoportnak 1872-ben folytatott részletes földtani vizsgálatáról.* (Math. és Term.-tud. Akad. Közl. X. k. 145—150. l.)
16. *Jelentés a Fruskagóra hegységben az 1871-ik év nyarán tett földtani kutatásról.* Földt. térképpel. (Földt. Közl. III. k. 104—133. és 144—162. l.)
1874. 17. *Adatok Kolozsvár vidéke földtani képződményeinek pontosabb ismeretéhez.* Földt. térképpel. (Földt. Közl. IV. k. 251—283. l.)
18. *A zilahi Meszesen előforduló hippuritekről.* (Erdélyi Múzeum I. évf. 125—130. l.)
1875. 19. *Előleges jelentés a szentendre-visegrádi trachyt-hegycsoportnak 1874 nyarán befejezett részletes földtani vizsgálatáról.* (Math. és Term.-tud. Közl. XII. k. 19—23. l.)
20. *A Bakony északnyugati részének másodkori képletei.* Egy tábla geol. szelvényekkel. (Földt. Közl. V. k. 104—126. l.)
21. *A Brachydiastematherium lelhelyén tett észleletek.* (Földt. Közl. V. k. 273—279. l.)
1876. 22. *Új adatok a Fruskagóra földtani ismeretéhez.* (Földt. Közl. VI. k. 21—43. l.)
23. *Adalékok Erdély geológiájához. I. A csicsóhagymási patak kövületei.* (Erdélyi Múzeum. 1876. évf. 4. sz.)
24. *Adalékok stb. II. Kövületek a Marosújvári sótelepet fedő tállyagból és márgából.* (U. o.)
25. *Adalékok stb. III. Hippuritek új lelőhelye Erdélyben.* (U. o.)
26. *Adalékok stb. IV. Előleges jelentés a Kajántó völgyében és a szénajüveken kivirágzó só természetéről.* (U. o.)
27. *Neue Beiträge zur Geologie der Fruskagóra in*

- Ostslavonien. (Jahrb. d. k. k. geol. Reichsanst. 1876. 1. Heft.)
28. *Jegyzetek Kürthy Sándor »A Hidegszamos vidékének geológiai viszonyai« című értekezéséhez.* (Földt. Közl. VI. k.)
29. *Vázlatok Erdély földtani történetéből.* Népszerű előadás. (Orv. Term.-tud. Értesítő, 1876.)
30. *Erdély keleti részének némely geológiai viszonyai.* (U. o.)
1877. 31. *A dunai trachytsoport jobbparti részének földtani leírása.* Földt. térképpel és 6 könyom. táblával. (A M. Tud. Akad. kiadványa. Budapest, 1877. 298. l.)
32. *Geologische Beschaffenheit der am rechten Ufer gelegenen Hälfte der Donautrachytgruppe nahe Budapest.* Mit geol. Karte. (Zeitsch. d. deutsch. geol. Gesellsch. 1876. 293—349. l.)
33. *Adalékok Erdély geológiájához. V. A cerithium és congeriarétegek elterjedéséhez Erdélyben.* (Erdélyi Múzeum. 1876. 9. sz.)
34. *Megjegyzések Rochlitzer József földtani térképe (a Fruskagóráról) felett és néhány adat ezen hegység földtani ismertetéséhez.* (Földt. Közl. VII. k. 129—143. l.)
35. *Toroczkó vidékének földtani szerkezetéről,* Pávay E., Herepey K., Tschermak G. és Herbich F. vizsgálatai szerint. (Orv. Term.-tud. Értesítő. Kolozsvár, 1877. 15. l.)
36. *Jelentés a torjai Büdös és vidéke földtani viszonyairól, forrásairól, gázkiömléseiről és a Büdös barlang csepegéseiről.* (A székely művelőd. és közgazd. egyesület 2. évkönyve, 1877. 113—126. l.)
1878. 37. *Jelentés az Oncsásza csontbarlang megvizsgálásáról.* Német kivonattal. (Erdélyi Múzeumegylet Évkönyvei, II. k. 4. sz.)
38. *A Vlegyásza és a szomszédos területek trachytjainak hegyszerkezeti viszonyai.* Német kivonattal. (U. o. II. k. 8. sz.)
1879. 39. *Kolozsvár vidéke forrásviszonyainak egy érdekes példája.* (Orv. Term.-tud. Ért. 1879. 1—3. l.)
40. *Az 1879. évi május hó 10-én Csucsá vidékére tett földtani kirándulás eredményei.* (U. o. 115—118. l.)
41. *Erdély földalakulási történetének vázlata.* Népsz. előad. (U. o. Népsz. szak. 39—60. l.)

1880. 42. *A földrengésről.* Népsz. előad. (Orv. Term.-tud. Ért. Népsz. szak. 77—107. l.)
43. *Az erdélyi földrengések összeállítása.* (U. o. 108. l.)
1881. 44. *Az 1880 október 3-iki középerdélyi földrengés.* Három táblával. (Orv. Term.-tud. Ért. 1881. 1—20. l.)
45. *Ugyanez a dolgozat külön kötetben.* Kolozsvár, 1881.
46. *A mult évi október 3-iki középerdélyi földrengés után Erdélyben érzett földrengésekről.* (Orv. Term.-tud. Ért. III. k. 274. l.)
47. *Az 1880. évi okt. hó 3-iki középerdélyi földrengésnek német kidolgozása Schusztér Mártontól.* (U. o. III. k. 297. l.)
48. *Észrevételek Lóczy L. urnak az 1880 okt. 3-iki középerdélyi földrengés valószínű okait fejtegető magyarázatára.* (Földtani Értesítő. 1881. 154. l.)
1882. 49. *Geológiai közlemények a Fruskagóráról. I. A Ledince mellett föltárt olomérctelétről (egy táblával). II. A rakováci dolerites phonolith újabb chemiai vizsgálata.* Németül is. (Földt. Közl. XII. k. 264. l.)
1883. 50. *Jelentés a kolozsvári szegélyhegységben és környékén az 1882. évben végzett földtani részletes fölvételről.* Geol. szelvényekkel. Németül is. (Földt. Közl. XIII. k. 33. l.)
51. *Kolozsvár és vidéke talaj- és jorrásviszonyairól.* Földt. térképpel. (Orv. Term.-tud. Ért. V. k. 87—109. l. Népsz. szak.)
1884. 52. *Jelentés a kolozsvári szegélyhegységben az 1883. évben végzett földtani részletes fölvételről.* Németül is. Geol. szelvénytáblával. (Földt. Közl. XIV. k. 219—233. l.)
1885. 53. *Kolozsvár vidéke, földtanilag fölvette és a magyarázatot írta.* (Budapest, 1885. A m. kir. Földt. Intézet kiadása.)
54. *Umgebungen von Kolozsvár (Klausenburg), geologisch aufgenommen und erläutert von —.* (Budapest, 1885.)
55. *Jelentés a gyalui havasok északi szélén, a Kalotaszegben és a Vlegyásza hegységben 1884. évben végzett földtani részletes felvételről.* Németül is. (Földt. Közl. XV. k. 284—295. l.)
1886. 56. *Jelentés a Kolozs- és Szolnok-Doboka-megyék területén az 1885. év nyarán végzett földtani*

- részl. földt. földvételről. (A m. kir. Földt. Int. évi jelentései 1885-ről.)
57. *A m. Földt. Társ. földrengési bizottságának kolozsvári osztályából. Fölhívás és utasítás a földrengések rendszeres megfigyelésére.* (Orv. Term.-tud. Ért. VIII. k. 89. l.)
58. *Magyarország új átnézetes földtani térképéhez használandó szinkulcs.* (U. o. 96. l.)
1887. 59. *Bericht über die im Gebiete der Comitate Kolozs und Szolnok-Doboka im Sommer 1885. durchgeführte geologische Detailaufnahme.* (Jahresbericht der kgl. ung. geol. Anstalt für Jahre 1884.)
60. *Jelentés a Kolozsvártól délre eső területen 1886. év nyarán végzett földtani részletes földvételről.* Könyomatos táblával. (M. kir. Földt. Int. évi jelentései 1886-ról. 48. l.)
61. *A brassói hegység földtani szerkezetéről és talajviz viszonyairól.* Egy szelvény táblával. (Értekezések, kiadja a tud. Akad. XVII. k. 1—19. l.)
1888. 62. *Jelentés Torda-Aranyos megye Tordától nyugatra eső területének 1887 nyarán végzett földtani részl. felvételéről.* (A m. kir. Földt. Intézet évi jelentései 1887-ről.)
63. *Bericht über die in dem südlich von Klausenburg gelegenen Gebiete im Sommer d. J. 1886. durchgeführte geologische Detailaufnahme.* Mit lith. Tafel. (Jahresbericht der kgl. ung. geol. Anstalt für 1886.)
1889. 64. *Bánffy-Hunyad vidéke (18 zóna XXVIII. rov. jelű lap) földtani magyarázata.* (Kiadta a m. kir. Földt. Intézet.)
65. *Umgebung von Bánffy-Hunyad.* (Blatt Zone 18, Col. XXVIII.). *Geologisch aufgenommen und erläutert von —.* (Ausgabe der kgl. ung. geol. Anstalt. Budapest.)
66. *Bericht über die im Sommer 1887. durchgeführte geologische Specialaufnahme des westlich von Torda gelegenen Gebietes.* Mit einer Profil-Tafel. Jahresbericht der kgl. ung. geol. Anstalt f. 1887.)
67. *Az 1886. évi erdélyi földrengésekről jelentés.* Németül is. (Földt. Közl. XIX. k.)
68. *A málnási hipersténtartalmu augitandezit előfordulási viszonyairól.* Németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. X. k. 249.)
69. *Franciaország legújabb átnézetes földtani térképe.* (U. o. XI. k. 282. l.)

1890. 70. *Torda vidéke* (19 zóna, XXIX. rov. jelű lap) *földtani magyarázata*. (Kiadta a m. kir. Földt. Int. Budapest.)
71. *Umgebung von Torda* (Blatt 19 Zone XXIX. Col.). *Geologisch aufgenommen und erläutert von —*. (Ausgabe der kgl. ung. Anstalt Budapest.)
72. *Alparét vidéke* (17 zóna, XXIX. rovat jelű lap). *Földtanilag fölvette és a magyarázatot írta —*. (Kiadta a m. kir. Földtani Intézet.)
73. *Umgebungen von Alparét* (Blatt Zone 17. Col. XXIX.). *Geologisch aufgenommen und erläutert von —*. (Ausgabe der kgl. ung. geol. Anstalt.)
74. *Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egylet megbízásában a múlt nyáron tett földtani kirándulásainak eredményeiről*. Német kivonatban is. (Orv. Term.-tud. Értesítő. XII. k. 325. l.)
1891. 75. *Ar erdélyi medence harmadkori* (Tertiaer) *képződményei*. I. rész. *Palaeogén csoport*. (Kivonat.) Math. Term.-tud. Ért. Kiadja a M. Tud. Akad. 172. l.)
76. *Die Tertiärbildungen des Siebenbürgischen Beckens*. I. *Palaeogene Abteilung* (Auszug). (Math. und Naturwiss. Berichte aus Ungarn. IX. S. 151—161.)
1892. 77. *Földtani észleletek az erdélyi medence különböző pontjain*. I—IV. közl. Németül is. (Orv. Term.-tud. Értesítő. II. Term.-tud. szak. Kolozsvár. XIV. k. 65—78. és 240—255. l.)
78. *Magyarország erdélyi részeinek átnézetes földtani térképe és magyarázata*. (Magyar orvosok és természetvizsgálók Brassóban tartott XXVI. vándorgyűlésének Emlékkönyve. Budapest, 455—463. l.)
79. *Erdély újabbkori földfejlődéséről*. (Emlékkönyv a kir. m. Term.-tud. Társ. félszázados jubileumára. Budapest. 442—452. l.)
80. *Az 1888. évi erdélyi földrengésekről*. (Földt. Közl. XXII. k. 358—362. l.)
1893. 81. *Földtani észleletek az erdélyi medence különböző pontjain*. V. és VI. sz. közl. (Egy táblával.) Kivonatban németül is. (Orv. Term.-tud. Értesítő. II. Term.-tud. szak. Kolozsvár. XV. k. 35—54. l.)
1894. 82. *Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei*. I. rész. *Palaeogén csoport*. Négy táblával. (A m. kir. Földt. Int. Évkönyve. X. k. 6. füzet. 159—358. l.)
83. *Die Tertiärbildungen des Beckens der Sieben-*

- bürgerischen Landestheile. Mit 4 Tafeln. (Jahrb. der kgl. ung. geol. Anstalt. Bd. X. p. 177—400.)*
84. *Földtani észleletek az erdélyi medence különböző pontjain. VII. és VIII. sz. közlem. Két tábla rajzokkal. Kivonatban németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. II. Term.-tud. szak. Kolozsvár. XVI. k. 1—34. l.)*
85. *Új adatok a Gyalui havasok földtani szerkezetének pontosabb ismeretéhez. Földt. szelvény-nyel. Németül is. (Földt. Közlöny. XXIV. k. 98—110. l.)*
1895. 86. *A Fruskagóra geológiája. (Kivonat.) (Akad. Ért. VI. k. 36—38. l.)*
87. *Földtani észleletek az erdélyi medence különböző pontjain. IX. közl. Kivonatban németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. II. Term.-tud. szak. XVIII. k. 1—19. l.)*
1896. 88. *A Fruskagóra geológiája. Geol. térképpel és egy szelvényábrával. (Akadémiai székfoglaló.) (Math. és Term.-tud. Közlem. XXVI. k. 479—572. l.)*
89. *Geologie der Fruskagora. Mit. geol. Karte und einer Profiltafel. (Akad. Antrittsvortrag.) (Math. und Naturwiss. Ber. aus Ungarn. Bd. XIII. p. 45—127.)*
90. *Magyarország földtani térképe. Kiadta a m. Földt. Társ., melyen Erdély és a Fruskagóra területét kidolgozta.*
91. *Magyarország geológiai térképe. Bemutatva az ezredévi kiállítás bányász-, kohász- és geol. kongresszusán. Budapest, 1896. 1—3. l. Ugyanez német és francia nyelven.*
92. *A jégkorszakról Koken E. tnr. előadása nyomán. (Term.-tud. Közl. Pótfüzetek. 1896. 104—108. l.)*
1897. 93. *A Föld vulkanizmusa R. Hörnes nyomán. (Globus LXVIII. 19. és 20. sz.-ban.) (Term.-tud. Közl. Pótfüzetek. 1897. 218—227. l.)*
1898. 94. *Magyarázó szöveg Nagybánya vidéke című, 15 zóna XXIX. rov. jelű részletes földtani térképhez. (A m. kir. Földt. Int. kiadása. Budapest. 16. l.)*
95. *Die Gegend von Nagybánya. Erläuterung zur geol. Speciell-Karte. Bd. zona 15. Col. XXIX. (Herausgegeben von der kgl. ung. Geol. Anstalt. Budapest. p. 8.)*
96. *Az erdélyi medence ifjabb harmadkori képződményei. (Kivonat.) (Math. és Term.-tud. Akad. Ért. XVI. k. 421—439. l.)*

97. *Die jungeren Tertiärgebilde des Siebenbürg. Beckens.* (Ausz.) (Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. XVI. Bd. p. 59—76.)
1899. 98. *A kiscelli párkánysik geológiai szelvényének mintája.* Bemutatja és magyarázza. Németül is. (Földt. Közl. XXIX. k. 33—37. l.)
1900. 99. *Az erdélyrészi medence harmadkori képződményei.* II. Neogen csoport. 3 táblával és 50 szövegábrával. A M. Tud. Akad. és a kir. m. Term.-tud. Társ. támogatásával kiadta a Magy. Földt. Társ. (Budapest. 130 l.)
100. *Die Tertiärbildungen des Beckens der Siebenbürgischen Landestheile.* II. Neogene Abtheil. Mit 3 Tafeln und 50 Textfiguren. (Mit Unterstützung der ung. Akad. u. der kgl. ung. Naturwiss. Gesellsch. herausgegeben von der Ung. Geol. Gesellschaft. Budapest. 370 S.)
1902. 101. *Újabb adalékok a bocsini cementmárga geopalaeontológiai viszonyaihoz.* Németül is. (Földt. Közl. XXXII. k. 270—280. l.)
102. *Földünk felszíni alakulásáról.* (Suess E. bucsú-előadása.) Fordította és közölte. (Term.-tud. Közl. XXXIV. k. 450—457. l.)
1903. 103. *Újabb nézetek a Föld vulkánosságáról.* (Term.-tud. Közl. XXXV. k. 393—398. l.)
104. *A Fruskagóra hegység földtani alkatának vázlata.* Németül is. (Földt. Közl. XXXIII. k. 322—326. l.)
105. *Esquisse de la construction géologique de la Montagne Fruskagora.* (Budapest, 1903. 7. l.)
1904. 106. *Bazaltlakolith az ajnácskői Várhegyben.* Németül is. (Föld. Közl. XXXIV. k. 242—244. l.)
107. *A Rudabánya-Szentandrás-hegyvonulat geológiai viszonyai.* Egy szelvénytáblával. (M. Tud. Akad. Math. Term.-tud. Ért. XXII. k. 132—145. l.)
1905. 108. *A Gyalui havasok andezit teléreinek valószínű keletkezésmódja.* (A magyar orv. és term. vizsg. XXXII. vándorgyűlése. Munkálatai. Budapest. 219—221. l.)
109. *A Kárpátok szerkezete és alakulása.* Dr. Uhlig V. tanár művének ismertetése. (Term.-tud. Közl. Pótfüzetek. XXXV. k. 114—123. l.)
110. *Az erdélyi részek másodkori képződményei. Trias és Jura.* (Orv. Term.-tud. Ért. Kolozsvár. XXXVII. k. 90—149. l.)
111. *A hazai geológia haladása a múlt század második*

- felében. Megnyitó előadás. (A magyar orv. és term. vizsg. XXXIII. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1906. 195—199. l.)
1907. 112. *Petrovaradinon 1900-ban furt kísérleti artézi kut geológiai szelvénye.* Németül is. (Földt. Közl. XXXVII. k. 1907. 116—121. l.)
113. *A közetátalakulás folyamatainak legújabb magyarázata.* Van Hise művének ismertetése. Pótfüzetek a Term.-tud. Közlönyhöz. LXXXVII. füzet, 103—108. l.)
114. *Adácson (Heves vármegye) 1904-ben furt kutnak geológiai szelvénye.* Németül is. (Földtani Közöny. XXXVII. 349. l.)
1908. 115. *Új adatok trachytanyagnak a budavidéki óharmadkori üledékekben való előfordulásához.* Németül is. (Földt. Közl. XXXVIII. k. 249—257. l.)
1909. 116. *Az újabb hegyképződési elméletekről.* (Ismertetés.) (Pótfüzetek a Term.-tud. Közlönyhöz. XCIII—XCIV. füz. 1—15. l.)
1911. 117. *Új adatok a Gryphaea Esterházyi Pávay elterjedéséhez és geológiai jelentőségéhez.* Németül is. (Földt. Közl. 1911. 42—45. l.)

IV. Az őslénytan köréből.

1874. 1. *A zilahi Meszesen előforduló hippuritekről.* (Erd. Múzeum, 1874. 7. sz.)
1876. 2. *Erdély ősemlősmaradványai és az ősemberre vonatkozó leletei.* Erd. Múzeum-Egylet évkönyvei. I. k. 5. sz.)
1877. 3. *Adalék Erdély geológiájához. XII. Első pótlék. Erdély ősemlőseire és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához.* (Erd. Múzeum, 1877. 8. sz.)
4. *A kővületekről.* Népsz. előadás. (Értesítő. Népsz. szrk. 1878. évf. 37. l.)
1880. 5. *Fossil őz- (Cervus capreolus L.) maradvány a köpeczi lignitből* (Orv. Term.-tud. Értesítő, II. k. 77. l.)
6. *Mastodon arvernensis Crviz zápfoga Bardócról.* (U. o. 79. l.)
7. *Második pótlék Erdély ősemlőseire és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához.* (U. o. 149. l.)

1884. 8. *Erdély alsó-tercier echinidjaunájáról.* Előleges közlemény. (Orv. Term.-tud. Ért. VI. k. 84—90. l.)
9. *Előleges közlemény a középeocaen felső durvamészben újabban talált gerincesmaradványokról.* (U. o. 91—94. l.)
1885. 10. *Kolozsvárt legújabban talált ősemlős csontmaradványok.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, VII. k. 69—70. l.)
11. *Erdély ó-terciaer echinidjei.* Négy könyomatos táblával. (M. Kir. Földt. Int. Évkönyve, VII. k. 43—223. l.)
12. *Die alttertiaeren Echiniden Siebenbürgens.* Mit 4 lith. Tafeln. (Jahrb. der kgl. ung. geol. Anstalt VII. Bd.)
1886. 13. *Harmadik pótlék Erdély ősemlőseire és az ősemberre vonatkozó leleteinek kimutatásához.* (Orv. Term.-tud. Értesítő, VIII. k. 21—24. l.)
1887. 14. *Erdély felsőterciaer üledékeinek echinidjei.* Egy táblával. Németül is. (Orv. Term.-tud. Értesítő, IX. k. 129. l.)
1888. 15. *Újabb adatok Kolozsvár vidéke diluviális jaunájának ismeretéhez.* Egy könyom. táblával. Németül is. (Orv. Term.-tud. Értesítő, X. k. 13—18. l.)
16. *Negyedik pótlék Erdély ősemlősei és ősemberi eszközök leleteinek kimutatásához.* Németül is. (U. o. 274. l.)
1889. 17. *Új palaeontológiai adatok Erdély ijabb harmadkori képződményeiből.* Németül is. (Orv. Term.-tud. Értesítő, XI. k. 140. l.)
18. *A Kőmál diluviális kavicsában legújabban talált ősemlős maradványok.* Németül is. (U. o. 281. l.)
1890. 19. *Érdekes ősemlős maradványok előfordulása a hidegszamosi aranybánya mellett.* Németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. XII. k. 218. l.)
1891. 20. *Erdély ősemlőseinek átnézete.* (M. Orv. és Term. vizsg. XXV. vándorgyűlés. Munkálatai. Budapest. 456. l.)
21. *A hidegszamosi csontbarlang ismertetése.* Három táblával. Németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. XIII. k. 1—13. l.)
22. *Egy Creodonta rendbeli emlősmaradvány az egeresi barnaszénből.* (U. o. 92. l.)
1892. 23. *Újabb erdélyi emlős leletekről.* Németül is. (Orv. Term.-tud. Ért. II. Term.-tud. szak. XIV. k. 118. l.)
1893. 24. *Bittner S. »Decapoden des pannonischen Tertiaers« című közleményének ismertetése.* (Orv. Term.-tud.

- Ért. II. Term.-tud. szak. XV. k. 159. l.)
1896. 25. *A Gryphaea Esterházyi Pávay előfordulásáról és elterjedéséről.* Németül is. Földt. Közl. XXVI. k. 324—390. l.)
1897. 26. *Prohyracodon orientalis, egy új ősemlős Erdély középeocaen rétegeiből.* (Kivonat.) (Math. és Term.-tud. Ért. XV. 130. l.)
27. *Prohyracodon orientalis Koch, egy új ősemlős Erdély középeocaen rétegeiből.* Két táblával. Németül is. (Természetrizai füzetek. XX. k. 481—490. l.)
1898. 28. *Újabb megfigyelések és gyűjtés Felső-Lapugyon.* Németül is. (Földt. Közl. XXVIII. k. 209—226. l.)
1899. 29. *Egy kihalt cetfélének farkcsigolya maradványai Kolozsvárról.* Németül is. (Földt. Közl. XXIX. k. 148—153. l.)
1900. 30. *A magyar korona országai kövült gerincesállat-maradványainak rendszeres átnézete.* (A m. Orv. és Term. vizsg. XXX. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1900. 525—560. l.)
1902. 31. *Új adat a muflon korábbi elterjedéséhez.* Németül is. (Földt. Közl. XXXII. k. 346—350. l.)
1903. 32. *A beocsini cementmárga kövült halai.* Kivonat. (M. tud. Akad. Math. és Term.-tud. Ért. XXI. k. 190—195. l.)
33. *Tarnóc Nógrád megyében, mint kövült cápafogaknak új gazdag lelőhelye.* Két táblával. Németül is. Földt. Közl. XXXIII. k. 22—24. l.)
1904. 34. *A beocsini cementmárga kövült halai.* Nyolc könnyomatos táblával. Magyar és német nyelven. (Természetrizai Füzetek. 1904. évf. 1—72. l.)
35. *Kövült cápafogak és emlős maradványok Felső-Esztergályról Nógrád megyében.* Egy táblával. Németül is. (Földt. Közl. XXXIV. 190—202. l.)
36. *Pótlék a tarnóci alsó mediterrán homokkő cápa-faunájához.* Három táblával. (U. o. 202—203. l.)
37. *Apró paleontológiai közlemények.* 1—3. sz. Németül is. (U. o. 332—333. l.)
38. *Az Igló vidéki Kárpáti homokkőben lelt kövületek leírása.* Dr. Posewitz Tivadar 1903. évi fölvételi jelentésében közölve. (A m. kir. Földt. Int. évi jelentése 1903-ról. 54—56. l.)
1911. 39. *Újabb földtani és őslénytani megfigyelések a budai hegységben.* Egy táblával. 1. Egy újból felfedezett dolomittrög. 2. A *Megalodus Ampezzanus*. Hörn R. előfordulása Budapest vidékén.

3. *Halitheriumborda a törökbálinti felsőoligocén homokból.* 4. *Egy új csigánem a törökbálinti felső-oligocén homokból.* Németül is. (Földt. Közl. 1911. 545—551. l.)
40. *Rhinocorida ősemlős maradványai a Kolozsvár-vidéki közép-oligocén rétegekből.* Egy táblával és egy ábrával. Németül is. (Annales Musei Nationalis Hungarici. IX. 1911. 371—387. l.)
41. *A Galiciából földviaszból kiásott ép ősrorszarvu.* (Term.-tud. Közlöny, 1911. 889—891. l.)
1913. 42. *Első pótlék a m. korona országai kívüli gerinces-állatmaradványainak átnézetéhez.* Kivonat. (M. Orv. és Term.-vizsg. XXXVI. vándorgyűléseinek munkálatai. Budapest, 1913. 169—171. l.)
1917. 43. *A Dévény-Újfalunál fekvő Homokhegyen (Sandberg) Horusitzky H. által gyűjtött gerinces-maradványok meghatározása.* (Horusitzky Henrik: »Pozsony környékének agrogeológiai viszonyai« című munkájában. Budapest, 1917. 38—40. l.)

V. Vegyes közlemények.

1868. 1. *Apróbb közlemények a »Természet« 1868. évfolyamában.*
1871. 2. *A csobánkai és solymári barlangok.* Egy könyom. táblával. (Földt. Közl. I. k. 97—105. l.)
3. *Apróbb közlemények és irodalmi ismertetések K. A. betűk alatt.* (Földt. Közlöny, 1871. évf.-ban.)
4. *Közlemények és irodalmi ismertetések K. A. betűk alatt.* (Term.-tud. Közlöny, 1871. évf.-ban.)
1872. 5. *Közlemények és irodalmi ismertetések K. A. betűk alatt.* (Földt. Közlöny 1872. évfolyamában.)
1873. 6—34. *Évi jelentések az erdélyi orsz. múzeum ásvány-földtani osztályának állapotáról. 1873—1895-ig 22 jelentés.* (Erdélyi Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei és Orv. Term.-tud. Értesítőben.)
1886. 35. *Ásvány-kőzet és földtan vezérfonala a középtanodák számára.* VI. kiadás. (Budapest, 1886. 212 l. VIII. kiadás, 1895. Nagel Bernát.)
36. *Könyvismertetések.* (Orv. Term.-tud. Ért. 1886. 234—236. és 1892. évf. 79. és 118. l.)
37. *Megemlékezés dr. Herbich Ferencről.* Németül is. Földt. Közl. XXVII. k. 59. l.)
1888. 38. *Erdély mineralogiájának és geológiájának haladása 25 év alatt.* (Magyar Orvosok és Természet-

- vizsgálók Tátráfüreden tartott vándorgyűlésének munkálatai. Budapest, 1888. 204—209. l.)
1889. 39. *Az erdélyi múzeum ásvány-földtani osztályának keletkezése, fejlődése és jelen állapota.* (Emlékkönyv a gróf Mikó emlékszobra leleplezése alkalmára. Kiadta az Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár. 34—42. l.)
- 1891—92. 40. *Az ásvány- és a földtan egyetemi tanításáról.* Rektori székfoglaló beszéd, mellyel az 1891/92. tanévet megnyitotta. (Kolozsvár, 1891. 17. l.)
41. *Egyetemi beszédek különböző alkalmakkor az 1891/92. tanév jolyamán.* (A kolozsvári m. kir. tudomány-egyetem kiadványai 1892-ben.)
1893. 42. *Jelentés a csereviszony állásáról és fejlődéséről a múlt évben.* (Orv. Term.-tud. Értesítő 1893. évf. II. Term. t. szak. 69—78. l.)
1894. 43. *Emlékbeszédek Hantken Miksa és Primics György jelett.* Németül is. (Földt. Közl. XXIV. k. 261—275. l.)
44. *Megemlékezés Primics Györgyről.* 1849—1893. (Orv. Term.-tud. Ért. II. Term. t. szak. XVI. k. 68—76. l.)
45. *Jelentés a csereviszonyról.* (Orv. Term.-tud. Ért. u. az 76—79. l.)
1895. 46. *Szabó József: Emlékbeszéd.* Németül is. (Földt. Közl. XXV. k. 273—302. l.)
1896. 47. *Hantken Miksa emlékezete.* 1821—1893. (Akad. Értesítő, VII. k. 343—348. l.)
48. *Feleletek geológiai tárgyu kérdésekre K. A. betűk alatt.* (Term.-tud. Közl. 1896. évf. 273. l.)
1902. 49. *A Magyarhoni Földtani Társulat 50 éves működésének története.* Táblázatokkal. Németül is. Földt. Közl. XXXII. k. 165—187. l.)
1905. 50. *Emlékbeszéd dr. Staub Mór tanár jelett.* Arcképpel. Németül is. (Földt. Közl. XXXV. k. 61—76. l.)
51. *Az egyetem föld- és őslénytani intézete s újabb szerzeményei.* Németül is. (Földt. Közl. XXXV. k. 234—236. l.)
1906. 52. *Geschichtliche Notizen über die Entdeckung der obercretaceischen Fauna im Fruskagóra Gebirge.* Einleitung zu Dr. Jul. Pethő's Die Kreide (Hiper-sonen) Fauna des Péterwardeiner Gebirges (Fruskagóra). (Palaeontographica. Stuttgart, 1906. S. 59—60.)
53. *A hazai geológia haladása a múlt század II-ik*

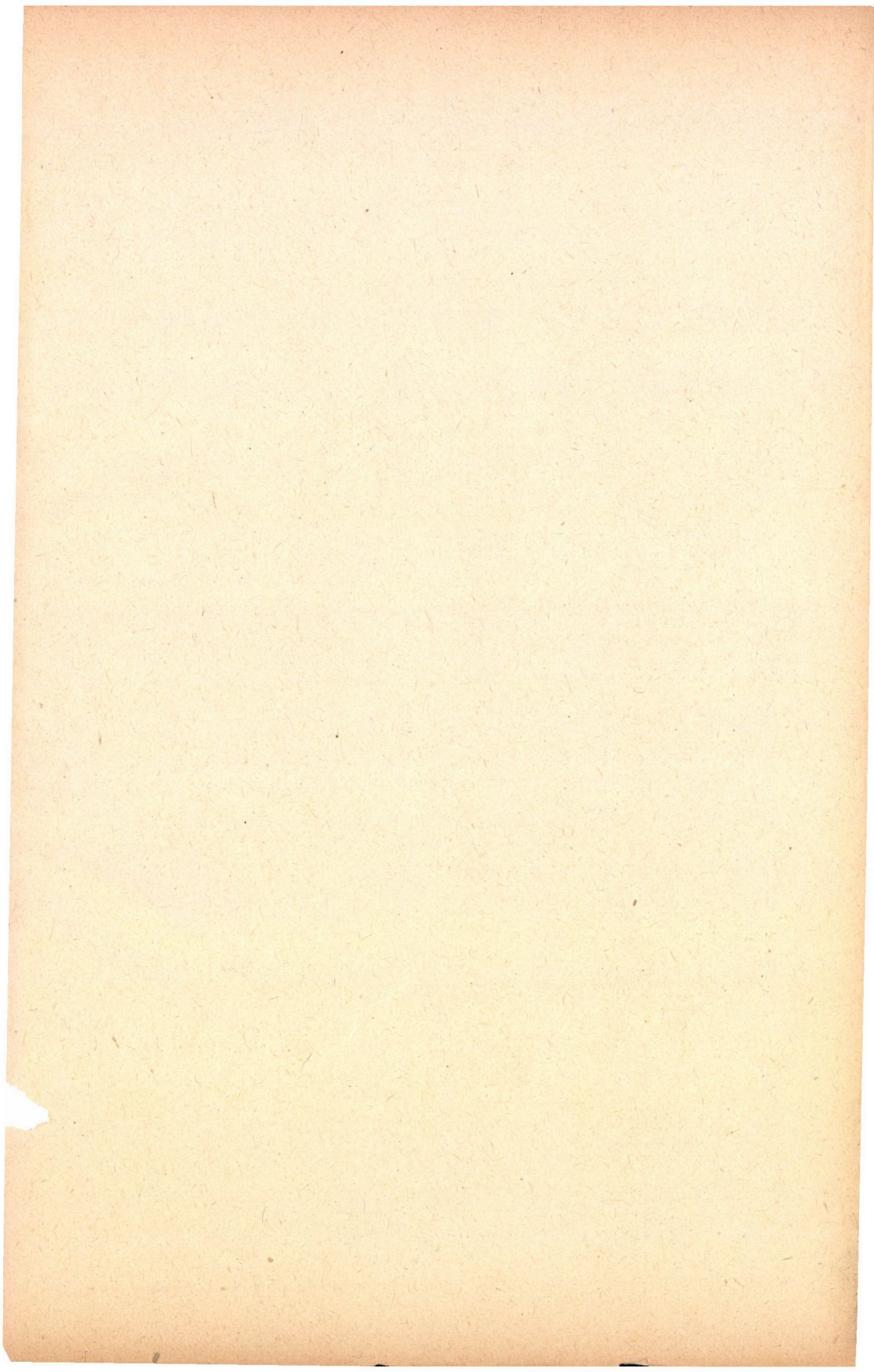
jelében. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXIII. vándorgyűlésének munkálatai. Budapest, 1906. 195. l.)

*

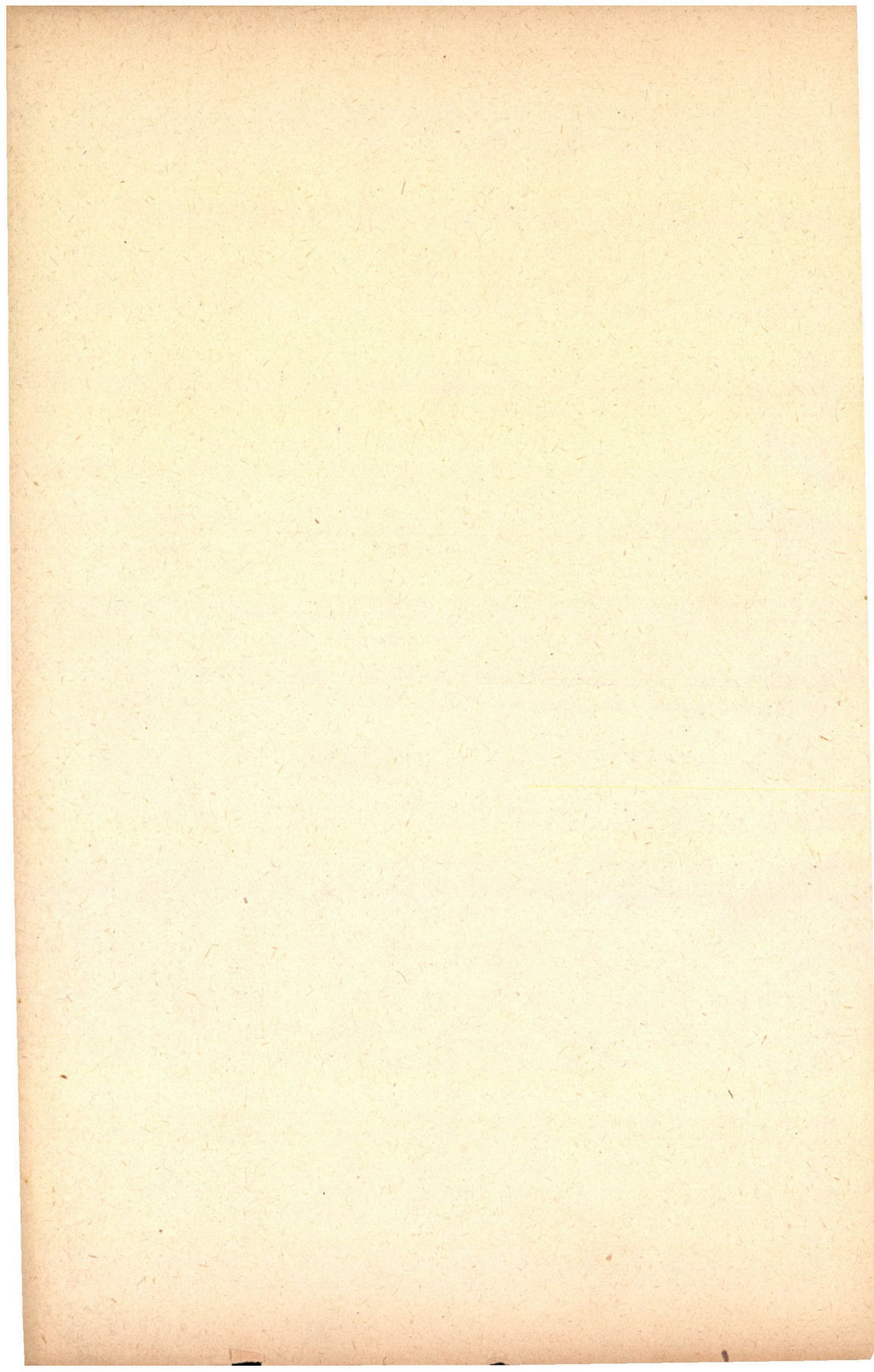
Szerkesztés. 1879-től kezdve 1895-ig szerkesztette volt az Orvos-Természettudományi Értesítő természettudományi szakfüzeteit, összesen 17 évfolyamot. *Elnöki megnyitó* beszédek a Magyar Földtani Társulat 1905—1910. évi közgyűlésein. (Földtani Közlöny XXXV. k. 97—99. l., XXXVI. k. 61—65. l., XXXVII. k. 45—47. l., XXXVIII. k. 67—70. l., XXXIX. k. 47—49. l., XL. k. 57—58. l.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 10. SZÁM.

VÁCZY JÁNOS L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA

PINTÉR JENŐ

RENDES TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1929 FEBRUÁR 4-ÉN TARTOTT
OSZTÁLY-ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929.

Pápa, 1929. Főiskolai nyomda.

Váczy János emléke.

(Felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1929. évi február hó 4-én tartott ülésén *Pintér Jenő* r. tag.)

A dunántúli, felvidéki és erdélyi országrészek a tudósok egész sorával büszkélkedtek már akkor, mikor a nagy magyar Alföld a tudomány terén még mindig a legkoldúsabb sivatágot mutatta. Költőket adott ugyan a nagy magyar Alföld nemzetünknek, de a tudomány világában a legújabb időkig sem tudta pótolni azt a kulturális elmaradottságot, mely a törökvilág pusztításai óta átok gyanánt nehezedett erre az anyagi javakban oly gazdag vidékre.

A történeti levegő hiánya, a városi élet fejletlensége és a tudományok meggyökerezésére fölötte ellenséges környezet a legutóbbi évtizedekig fojtogatta ezeken a tájakon egy tudós nemzedék fölserdülésének lehetőségét. Annál nagyobb az érdeme azoknak a kivételes lelki erejű férfiaknak, akik képesek voltak elhárítani maguktól a környezet ernyesztő hagyományát s kulturális érdeklődésüknek olyan eredményeit adták, amelyek örökre beírják nevüket a magyar szellemi fejlődés történetébe.

Váczy János neve is kitörülhetetlen a magyar irodalom-történetírás legjobbainak sorából.

Kecskeméten született, ott is nőtt fel, de tudományos becsvágya a fővároshoz kötötte. Közel negyven esztendeig élt Budapesten: első egyetemi évétől kezdve haláláig. A hosszú idő nem tudta a főváros rajongójává tenni. Örökösen hazavágyott. Birtoka volt Kecskeméten, a nyarat és a kisebb szüneteket szülővárosában töltötte, rokonsága is kecskeméti volt. Hogyan érezhette volna jól magát — családi körén és könyvtárszobájának falain kívül — a szívvel-lélekkel alföldi ember a főváros összevisszaságában? Az utcákon idegen arcok néztek

feléje, tanári pályáján a zsufolt iskolakaszárnya rakoncátlan tömegével kellett küzködnie. Kifáradva a hétköznapi munkában és folytonosan sarkalva tudományos terveitől, került a szórakozásokat, baráti összejöveteleket, társasági életet. Visszahúzódott budai otthonába. Délelőttönként elvégezte iskolai teendőit, délutánonként munkáin dolgozott, könyveket és kéziratokat forgatott. Évről-évre rendkívüli buzgósággal adta sajtó alá adattári gyűjtéseit, életrajzait, tanulmányait, bírálatait.

Mint tudományos író 1883-ban lépett föl. Huszonnégy éves volt, a budapesti egyetemen befejezte filozófiai tanulmányait s doktori értekezésével próbát tett a magyar irodalomtörténetírásban. *Haller Jánosról és Hármas Istóriájáról* szóló dolgozata szorgalmas munka gyümölcse. Ami adatot össze tudott szedni a nevezetes népkönyv magyar fordítójáról, azt mind egybegyűjtötte s az ifju kutató lelkesedésével iparkodott azon, hogy az irodalmi méltatásban is kiérdemelje tanárai elismerését.

Haller Jánosról írt tanulmánya azért is érdemes az említésre, mert ez az első munka irodalmunkban, mely bővebben foglalkozik a Hármas Istóriával és magyar fordítójával. Nem elcsévelt tárgyat választott bemutatkozásul, hanem olyan témát, melyről volt új mondanivalója. De dolgozata úgyszólván csak házi használatra készült. Szélesebb körben akkor vettek róla tudomást, mikor két évvel később Abafi Lajos irodalomtörténeti folyóiratában, a Figyelőben, újból megjelent.

Az 1880-as évek derekától kezdve egyre nagyobb tudományszomjussággal mélyedt bele a magyar irodalom XVIII. és XIX. századi történetébe. Számos kisebb írói arcképe mellett megírta Ráday Gedeon, Kulcsár István, Katona József, Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Toldy Ferenc, Vachott Sándor és Szemere Miklós munkásságáról szóló tanulmányait. Arany Jánossal mint lírikussal, Eötvös Józseffel mint politikussal, Deák Ferencsel mint szónokkal és levélíróval foglalkozott. Kortársai közül különösen Salamon Ferenc és Pauler Gyula történetírói érdemeit méltatta behatóan.

Egyike volt a legalaposabb és legtermékenyebb tudományos könyvismertetőknél. Legszívesebben a Századokba, Egyetemes Philologiai Közlönybe, Budapesti Szemlébe, Iro-

dalomtörténeti Közleményekbe és Irodalomtörténetbe dolgozott. Bírálati tudós-pályatársainak komoly megbecsüléséről tanuskodnak. Van bennük bizonyos filozofáló hajlandóság — amivel többnyire együtt jár némi bőbeszédűség — de magjuk is van mindig, ami viszont a témába való lelkiismeretes elmélyedés és az éveken keresztül rendszeresen megszerzett irodalomtörténeti tudás eredménye. Ezek a bírálatok nemcsak ismertető és elmélkedő jellegűek, hanem egyuttal helyreigazító és újabb adalékokat nyújtó kritikák. A megbírált szerző személyét sohasem sértik, a tárgy tisztázását mindig előmozdítják. Az irodalom elismert tekintélyeivel szemben épen olyan őszinték, mint amilyen nyugodt hanguk akkor is, ha kevésbbé gondos szerző vagy bizonytalanabb mozgású kezdő kerül a kritikus ítélőszéke elé.

Egyik-másik bírálata valóságos tanulmány. Az ilyen bírálatok csak úgy jöhettek létre, hogy a bíráló maga is behatóan foglalkozott az illető kérdéssel s jegyzeteinek fontosabb részeit beleszötte fejtegetéseibe.

A tudományos bírálaton és irodalmi méltatáson kívül különös kedvvel mélyedt bele életrajzok írásába. Ide tartozó munkái között méltó feltűnést keltett 1895-ben *Berzsenyi Dániel életrajza*. Ezt a pályaművét a Magyar Tudományos Akadémia az irodalomtörténeti Lévy-díjjal jutalmazta. Nemcsak az életrajzi adatok felkutatása, egybeállítása és magyarázata érdemel benne elismerést, hanem a korrajzi háttér gondos rajza és a szoros értelemben vett irodalmi részletek megbízhatósága is. Az érdemes irodalomtörténetíró a régebből ismert források és feldolgozások anyagát egybehordta, megrostálta és kiegészítette, Berzsenyi Dániel munkáinak minden tekintetben megnyugtató irodalomtörténeti jellemzését adta s egyben szabatosan kijelölte a költő helyét a magyar óklasszikai irányu irodalom fejlődésében. Amennyire szó lehet egy tudományos téma befejezéséről, alaposan kidolgozott könyvével lezárta a Berzsenyi-életrajzok sorát. Tudományos biografiai értelemben itt már bajos új munkát adni. A jövő kutatásai mindössze néhány részletkérdés pontosabb megvilágítására szorítkozhatnak.

1913-ban jelent meg *Tompa Mihály életrajza*. Ez is

olyan gondosan kidolgozott rajza a költő pályafutásának, hogy csak kevés új vonás kerülhet bele a következő évtizedekben. Nemcsak a meglehetősen nagy Tompa-irodalomnak egyik legértékesebb kötete ez, hanem általában a magyar írói életrajzok között is kiváló elismerést érdemlő alkotás. Adatgyűjtése úgyszólván teljesnek mondható, anyagkiválasztása a gyakorlott ítéletű irodalomtörténész munkája. Mindenütt az első forrásból merít s még a leghitelesebbeknek látszó régibb adatokat is újból átvizsgálja a hitelesség és megbízhatóság szempontjából. A jellemző erő és kompozíciódolgozásban Gyulai Pál érdemes tanítványa, stílus és magyarságdolgozásban minden hiány és folt nélkül való. Kevés irodalomtörténészünk ír hozzá hasonló magyarsággal.

Tudományos munkaerejének legjavát mégis csak Kazinczy Ferenc emlékének szolgálata kötötte le legjobban. Kazinczy Ferenc pályájával évtizedeken keresztül behatóan foglalkozott. Jobban ismerte a megújulás korát és a széphalmi mester világát magánál Toldy Ferencnél is.

Kazinczy Ferenc összes munkáinak kiadása kezdettől fogva ott szerepelt a Magyar Tudományos Akadémia munkatervében. Az 1830-as évektől kezdve újból és újból történtek kísérletek arra nézve, hogyan lehetne a nyelvújítás vezérének irodalmi hagyatékát nemzeti közkinccsé tenni. A tudomány szerencséjére az 1880-as évek derekán megtalálták Váczy Jánost s ő magára vállalta a nagybecsű szellemi örökség legfontosabb és legnehezebb részének, a Kazinczy-levelezésnek, egybegyűjtését és sajtó alá rendezését. Munkája minden várakozást meghaladó módon sikerült. Évről évre vaskos kötetekben kerültek a szakközönség elé Kazinczy Ferenc levelei és hozzá intézett levelek, melyeket beláthatatlan időkig forrás gyanánt fog használni minden magyar irodalomtörténész, aki ennek a korszaknak szellemi fejlődésével foglalkozik. 1890-ben jelent meg az első kötet, 1911-ben a huszonegyedik.

Kazinczy Ferenc levelezésének kiadása azonos elvek alapján készült. A bevezetés bőven ismerteti az illető kötet leveleiben található legnevezetesebb életrajzi, korrajzi, irodalmi és nyelvészeti mozzanatokat, a jegyzetek magyarázatot nyúj-

tanak a szöveg nehezebben érthető vonatkozásairól. Maga a szöveg betűhöz ragaszkodó hűséggel jelenik meg előttünk, anélkül tehát, hogy bármi kihagyás vagy módosítás volna benne. Ez csakugyan a helyes filológiai szempont. Olyan nagy már az időbeli távolság Kazinczy kora és a mi korunk között, hogy a kényesebb részletek is előbukkanhatnak a kegyelet minden sérelme nélkül.

Váczy János ezzel a magyarányu akadémiai vállalattal rendkívül megkönnyítette a megújulás korabeli magyar irodalom kutatóinak munkáját. Ezért emléke örökre elválaszthatatlan művelődéstörténetünk egyik legfontosabb korszakától. A leggazdagabb irodalomtörténeti anyaggyűjtemény közre-adása az ő nevéhez fűződik.

Ebből a több mint három évtizedre terjedő rendszeres munkásságból nőttek ki Váczy Jánosnak Kazinczy-tanulmányai. A történeti, irodalomtörténeti és nyelvtudományi folyóiratokban és az Akadémiai Értesítőben évről évre beszámolt a kutatásai kapcsán fölmerülő fontosabb irodalomtörténeti mozzanatokról. 1909-ben a Kisfaludy-Társaság Költők és Írók című vállalatának kötetei között megjelent *Kazinczy Ferenc*. Ez a munka rövidségében is legformásabb életrajza a halhatatlan nyelvűjtőnek és irodalmi vezérnek. Minden fejezetén meglátszik, hogy olyan tudományos író írta, aki gyökeréig ismeri Kazinczy Ferenc életét és munkásságát s biztos ítéllettel tudja megválogatni, hogy mit adjon nagy anyaggyűjteményéből olvasóinak.

A legnagyobb magyar írói életrajznak indult másik munkája: *Kazinczy Ferenc és kora*. Ezt a hatalmas munkát a Magyar Tudományos Akadémia Beöthy Zsolt és Riedl Frigyes bírálata alapján még 1909-ben megjutalmazta s ezzel lehetővé tette kiadását is. Első kötete 1915-ben jelent meg, második kötete azonban, a befejező kötet, töredék maradt. Az első kötetben 1806-ig tárgyalta Kazinczy Ferenc pályáját. Kiterjeszkedett a széphalmi vezér életének minden kikutatható mozzanatára s ezzel együtt a megújulás korának irodalomtörténeti és művelődéstörténeti jelenségeire is. Kazinczy Ferenc hatását az egész magyar közművelődés megérezte, tehát az életrajzi tárgyalásnak szokatlanul széles alapra való

fektetése nem mondható jogosulatlannak. A buzgó forráskutató ezúttal is szerencsés földolgozónak bizonyult. Az életrajzi mozzanatokat szerves beledolgozással helyezte a kortörténeti adatok közé s még a jelentéktelennek látszó forrástörmelékeket is biztos kézzel olvasztotta földolgozásának szövegébe.

A bámulatos kitartás meghozta gyümölcsét, az önfeláldozó munka megőrizte az odaadó szorgalmu férfiú életét. Tiszteletet érdemlő eredményei voltak, de azért pályafutása szomorú magyar tudós-sors. Olyan céltudatos programmal, olyan lelkiismeretességgel és olyan alkotásokkal, mint Váczy János, kevesen dolgoztak a magyar irodalomtudomány munkásai közül. S hervadhatatlan érdemeinek elismerése az volt, hogy mint szerényen díjazott gimnáziumi tanár roskadt össze ötvenkilenc éves korában, közvetlenül nyugdíjazása előtt.

Egykori középiskolai osztálytársai és egyetemi évtársai, akik nem a tanári pályára mentek és nem a tudományt művelték, ekkor már régen eljutottak a hivatalos ranglétrán arra a magaslatra, mely természetszerűen kijár a társadalmi rend érdemes vagy szorgalmas tisztviselőinek. És hol voltak ekkor már, milyen beláthatatlan magasságban, a szerencsésebbek vagy akiknek súlyos szavú pártfogójuk volt. A tudós pedig ezalatt példás pontossággal teljesítette középiskolai tanári kötelességeit s az iskolán kívül olyan nem mindennapi munkát végzett, amelynek eredményeire — a nemzeti múlt kulturális dicsőségének föltárására — büszkén hivatkozhattak a magyar tudományos világ érdemeinek nyugtázói: az államférfiak és politikusok.

Váczy Jánost egyedül csak a Magyar Tudományos Akadémia karolta föl. A tudósok zárt körén kívül mások tudomást sem vettek munkásságáról. Nagy kegy volt, mikor élete végén megengedte a közoktatásügyi kormány, hogy a tanítás terhére fölcserélhesse a Magyar Nemzeti Muzeumba beosztott tanár szerény helyzetével.

Szomorúsággal és szeretettel zárjuk szivünkbe feledhetetlen pályatársunk emlékét.

FÜGGELÉK.

I.

Váczy János életrajzának főbb adatai.

Váczy János 1859 december 3-án született. Szülővárosa: Kecskemét. Egyszerű magyar család gyermeke volt. Középiskolai tanulmányait a kecskeméti kegyesrendi gimnáziumban végezte. Érettségi vizsgálatot 1879-ben tett. 1879—1883-ig a budapesti egyetem filozófiai karán tanult. 1883-ban bölcsészetdoktori oklevelet szerzett s a magyar nyelvből és történelemből középiskolai tanári oklevelet nyert. Ezután mint gyakornok a budapesti egyetemi könyvtár szolgálatában állott, innen ment át 1887-ben a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. 1890-ben muzeumi segédőrré nevezték ki.

1893 őszén odahagyta a siralmasan javadalmazott muzeumi szolgálatot. A közoktatásügyi minisztérium ki-nevezte tanárnak a budapesti VII. ker. Barcsay-utcai állami főgimnáziumba. Itt szolgált 1916 szeptemberéig. Mivel meggyöngült szervezete nem bírta tovább az iskolai munkát, 1916 őszétől kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába osztották be szolgálattételre. 1918 augusztus 1-én hunyt el Kecskeméten. Szülővárosának katolikus temetőjébe temették. Ravatalánál a M. T. Akadémia nevében Sebestyén Gyula mondott búcsúzó beszédet.

Összeköttetése a M. T. Akadémiával korán megkezdődött. 1886-ban megbízta az Akadémia Kazinczy Ferenc levelezésének összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével. Tagja lett az Akadémia Kazinczy-bizottságának és Irodalomtörténeti Bizottságának. 1908 április 30 óta akadémiai levelező tag. Jelentéseivel, bírálataival és fölolvasásaival számos alkalommal szerepelt az osztályüléseken és összes üléseken. Tagja

volt a Magyar Történelmi Társulat, Budapesti Philológiai Társaság és Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányának.

Gyászjelentése: Özv. dr. Váczy Jánosné Laczy Lidia, mint az elhunyt felesége, özv. Bogos Kálmánné Váczy Erzsike, Váczy József dr., ifj. dr. Bagi Béláné Váczy Margit, Sántha Zoltánné Váczy Irén mint gyermekei, ifj. dr. Bagi Béla és Sántha Zoltán mint vejei, Bogos Editke, Bagi Lacika, Sántha Irén és Sántha Piroska mint unokái, úgy a maguk, mint az egész rokonság nevében fájdalmas szívvel jelentik, hogy *Váczy János dr.* budapesti áll. főgimn. tanár, a Magyar Tudományos Akadémia I. tagja, a magyar irodalomtörténet fáradhatatlanul buzgó kutatója, munkás és áldásos életének 59-ik, nemesen szép házasesetének 34-ik évében, hosszas betegség után folyó évi augusztus hó 1-én, Kecskeméten elhunyt. Drága, kedves halottunk földi maradványait folyó évi augusztus hó 3-án délután fél 6 órakor fogjuk a kecskeméti róm. kath. Szentháromság-temető halottas házából a róm. kath. egyház szerint az örök enyészetnek átadni.

II.

Váczy János irodalmi munkássága.

1883.

Haller János és Hármass Istóriája. Budapest, 1883.

1884.

Vachott Sándor élete és költészete. Figyelő. 1884. évf.

1885.

Haller János és Hármass Istóriája. Figyelő. 1885. évf.

Kölcsey Ferenc. Figyelő. 1885. évf.

Néhány szó az ifjúsági olvasmányokról. Közoktatás. 1885. évf.

1886.

A klasszikus iskola triászsa. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1886. évf.

Tompai Mihály lírai allegóriái. A Kisfaludy-Társaság Évtapjai. 1886.

Gr. Festetics György és a magyar helikoni ünnepélyek. Vasárnapi Ujság. 1886. évf.

Adalék a Petőfi-reliquiákhoz. U. o. 1886. évf.

Majláth Béla. U. o. 1886. évf.

Lord Byron. U. o. 1886. évf.

A Tizek Társulata. Fővárosi Lapok. 1886. évf.

Papp Endre. U. o. 1886. évf.

Tompa ismeretlen műve. Magyar Szalon. 1886. évf.

Petőfi képviselőjelöltsége. Ország-Világ. 1886. évf.

Jókai és Táncsics. U. o. 1886. évf.

A Katona-monda. Egyetértés. 1886. évf.

1887.

Katona József élete és ismeretlen munkái. Figyelő. 1887. évf.

Kulcsár István. U. o. 1887. évf.

Petőfi polemiája Vörösmartyval. Magyar Szalon. 1887. évf.

Hirlapirodalmunk 1848—49-ben. U. o. 1887. évf.

Az első magyar élclap. Ország-Világ. 1887. évf.

Deák Ferenc Óvása. Remény. 1887. évf.

1888.

Szemere Miklós költészete. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1888. évf.

A magyar politikai irodalom története. Adalékok. Századok. 1888. évf.

Tompa Mihály szatirái. Fővárosi Lapok. 1888. évf.

1889.

Deák Ferenc levelei. Budapest, 1889.

Petőfi Sándor életrajza németül. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1889. évf.

Kölcsey halála s az akkor támadt polemia. Fővárosi Lapok. 1889. évf.

1890.

Kazinczy Ferenc levelezése. A M. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János. I. köt. Budapest, 1890.

Deák Ferenc mint levélíró. Fővárosi Lapok. 1890. évf.

1891.

Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. Budapest, 1891.

Gr. Ráday Gedeon. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. évf.

A Mondolat. U. o. 1891. évf.

Arany János lírai költészete. Erdélyi Múzeum. 1891. évf.

Hunfalvy Pál. Vasárnapi Ujság. 1891. évf.

1892.

Gr. Ráday Gedeon összes munkái. Budapest, 1892.

Salamon Ferenc. Vasárnapi Ujság. 1892. évf.

Egy kecskeméti ház. Magyar Szalon. 1892. évf.

1893.

Kazinczy Ferenc levelezése. III. köt. Budapest, 1893. IV. köt. Budapest, 1893.

Kazinczy megyei tisztsége. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893 évf.

Pauler Gyula. Vasárnapi Ujság. 1893. évf.

1894.

Kazinczy Ferenc levelezése. V. köt. Budapest, 1894.

Görögptlő tanfolyam. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 1894. évf.

1895.

Berzsenyi Dániel életrajza. Budapest, 1895. A M. T. Akadémia által a Léway-díjjal jutalmazott pályamű.

Az egyeztetők. Kazinczy Ferenc. Kazinczy költői iskolája. A klasszikus eposz művelői. Toldy Ferenc. Fejezetek a Képes Magyar Irodalomtörténet I. és II. kötetében.

1896.

Kazinczy Ferenc levelezése. VI. köt. Budapest, 1896. VII. köt. Budapest, 1896.

Az Arkádiái Per. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. évf.

A három város. A magyar irodalom. A M. T. Akadémia. Fejezetek az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben II. és III. kötetében

1898.

Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. köt. Budapest, 1898.

1899.

Kazinczy Ferenc levelezése. IX. köt. Budapest, 1899.

A „Gr. Széchenyi István életrajza“ Egyetemes Philológiai Közlöny. 1899. évf.

1900.

Kazinczy Ferenc levelezése. X. köt. Budapest, 1900.

Kazinczy: Pályám emlékezete. Budapest, 1900.

1901.

Kazinczy Ferenc levelezése. XI. köt. Budapest, 1901.

Berzsenyi Dániel költői és prózai munkái. Budapest, 1901.

1902.

Kazinczy Ferenc levelezése. XII. köt. Budapest, 1902.

Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1902. évf.

A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák felsőbb osztályai számára. Két kötet. Budapest, 1902. — Azontul még több kiadása.

1903.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XIII. köt. Budapest, 1903.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1903. évf.
Kazinczy Ferenc műveiből. Budapest, 1903. A Franklin-Társulat Magyar Remekiróiban.

1904.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XIV. köt. Budapest, 1904.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1904. évf.
Deák Ferenc beszédei. Századok. 1904. évf.
B. Eötvös József politikai művei. U. o. 1904. évf.
Egy fejezet a magyar nyelvújítás történelméből. Budapesti Szemle. 1904. évf.
B. Wesselényi Miklós ifjúsága. Erdélyi Muzeum. 1904. évf.

1905.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XV. köt. Budapest, 1905.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1905. évf.
Kazinczy Ferenc Erdélyi Utazása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. évf.
Horváth Endre és a nyelvújítás Magyar Nyelv. 1905. évf.
A Keszthelyi Helikon. Budapesti Szemle. 1905. évf.
Rimay János. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1905. évf.
Toldy Ferenc. Századok. 1905. évf.

1906.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XVI. köt. Budapest, 1906.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1906. évf.
Kazinczy Erdélyi Levelei. Budapesti Szemle. 1906. évf.

1907.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XVII. köt. Budapest, 1907.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1907. évf.
Kazinczy Ferenc levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott iskolai kiadás. Budapest, 1907. Szent István-Társulat.
A magyar nyelvújítás a fordulóponton. Magyar Nyelv. 1907. évf.
Széphalom. Budapesti Szemle. 1907. évf.

1908.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XVIII. köt. Budapest, 1908.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1908. évf.
A magyar irodalmi kritika kezdetei Beöthy-emlékkönyv. Budapest, 1908.

1909.

- Kazinczy Ferenc levelezése.* XIX. köt. Budapest, 1909.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1909. évf.

A nyelvújítás győzelme. Budapest, 1909. Akadémiai székfoglaló értekezés.
Kazinczy Ferenc. Budapest, 1909.

1910.

Kazinczy Ferenc levelezése. XX. köt. Budapest, 1910.
Kazinczy Ferenc levelezése. Akadémiai Értesítő. 1910. évf.
Kazinczy történetírói működése. Budapesti Szemle. 1910. évf.
B. Wesselényi Miklós ifjúkora. Századok. 1910. évf.
Jelentés a gr. Karátsonyi-pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1910. évf.

1911.

Kazinczy Ferenc levelezése. XXI. köt. Budapest, 1911.
Jelentés Széphalomról. Akadémiai Értesítő. 1911. évf.
Kazinczy Lajos. Budapesti Hírlap. 1911. évf. 234. sz.
Az „egy” mint határozatlan névelő. Magyar Nyelv. 1911. évf.

1912.

Kazinczy Ferenc ősei. Turul. 1911. évf.

1913.

Kazinczy Ferenc eredeti művei. Akadémiai Értesítő. 1913. évf.
Tompa Mihály életéből. Akadémiai Értesítő. 1913. évf.
Tompa Mihály életrajza. Budapest, 1913.

1914.

Kazinczy 1790—1794-ig kiadott fordításai. Irod. Közl. 1914. évf.
Adalékok Tompa Mihály életrajzához. Egy. Phil. Közlöny. 1914. évf.
Az 1790 utáni visszahatás és Kazinczy. Budapesti Szemle. 1914. évf.
Kazinczy Ferenc fordításai. Akadémiai Értesítő. 1914. évf.
A nemzeti felbuzdulás. Századok. 1914. évf.
Kazinczy a szabadelvű és demokrata eszmék szolgálatában. Irodalom-történet. 1914. évf.
Kazinczy Lajos. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. 1914. évf.

1915.

Jelentés a gr. Teleki-pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1915. évf.
Kazinczy Ferenc és kora. I. köt. Budapest, 1915. A M. T. Akadémia által jutalmazott mű.
Irodalmi és közállapotaink a XIX. század elején. Akadémiai Értesítő. 1915. évf.

1916.

Jelentés a gr. Teleki-pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1916. évf.

1917.

Kazinczy Marmontel-fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1917. évf.
Arany János kiadatlan bírálat. Magyar Nyelv. 1917. évf.

1918.

Mutatvány a M. N. Muzeum Országos Széchenyi-könyvtárában őrzött irodalmi levelestár készülő katalógusából. Magyar Könyvszemle. 1918. évf.

Tompa Mihály emlékezete születésének századik évfordulóján. Budapest, 1918. Akadémiai Emlékbeszédek. XVII. köt.

Jelentés a Nádasdy-pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1918. évf.

Kazinczy Ossian-fordítása. Magyar Nyelv. 1918. évf.

Egyéb munkái.

1884-től 1918-ig számos könyvismertetést és népszerű irodalomtörténeti cikket írt a következő folyóiratokba és hírlapokba: Figyelő, Irodalomtörténet, Századok, Egyetemes Philológiai Közlöny, Budapesti Szemle, Vasárnapi Ujság, Fővárosi Lapok, Ország-Világ, Magyar Szalon, Pesti Napló, Egyetértés, Budapesti Hírlap, Nemzet.

III.

Az életére és munkáira vonatkozó irodalom.

Hornyik János: *Kecskeméti írók.* Kecskemét, 1901.

Ferenczi Zoltán: *Váczy János.* Akadémiai tagajánlások 1908-ban. Kézirat gyanánt kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1908.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. köt. Budapest, 1914.

Sebestyén Gyula: *Beszéd Váczy János ravatalánál.* Akadémiai Értesítő. 1918. évf.

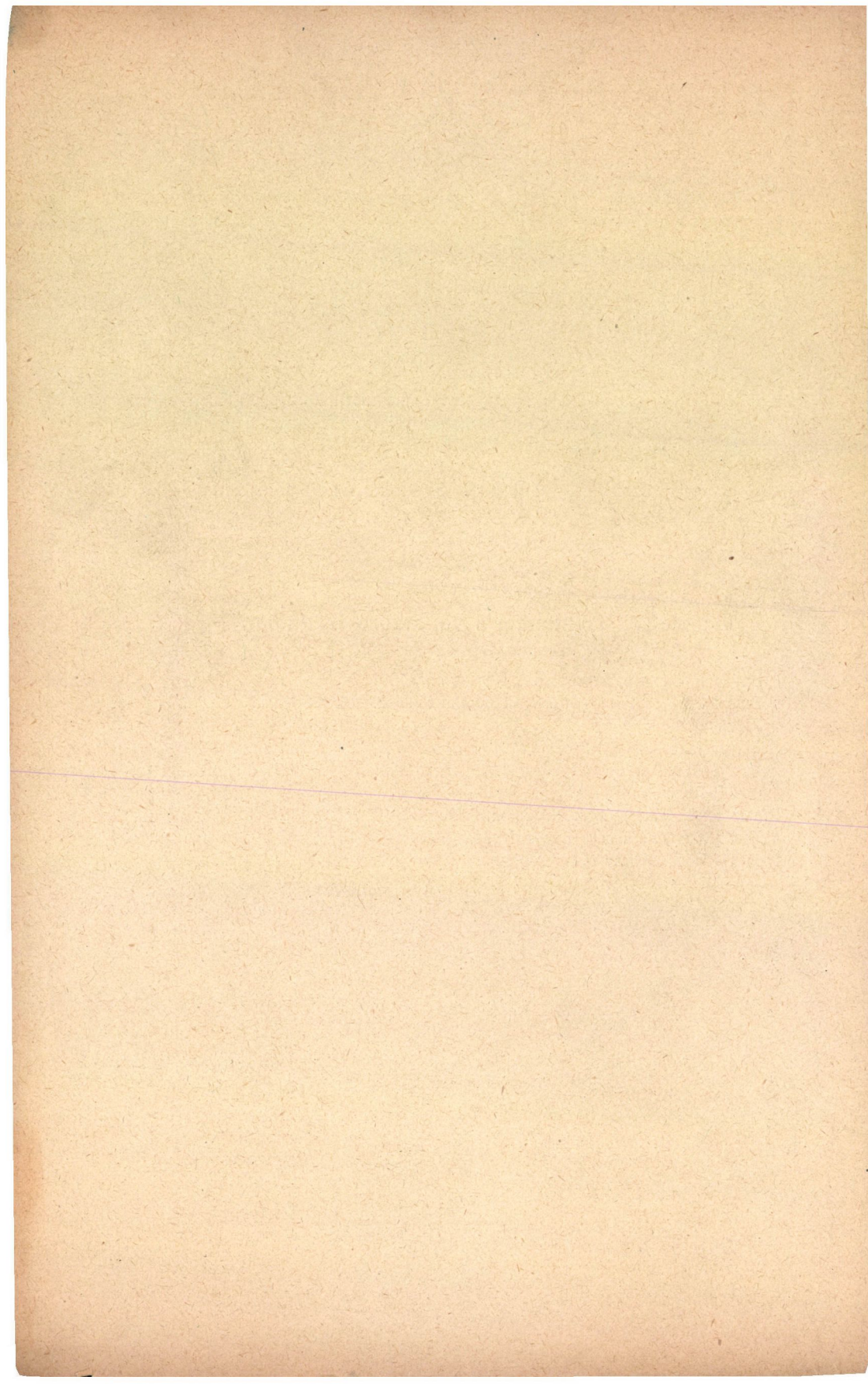
Pintér Jenő: *Váczy János.* Irodalomtörténet. 1918. évf.

Császár Elemér: *Váczy János.* Egy. Phil. Közlöny. 1918. évf.

Kempf József: *Váczy János.* Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny. 1918—1919. évf.

Gesztesi Gyula: *Váczy János halálára.* Uj Nemzedék. 1918. évf.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 11. SZÁM.

KOLOSVÁRY SÁNDOR L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
ILLÉS JÓZSEF
L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1929 JANUÁR 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929.

Pápa, 1929. Főiskolai nyomda.

Kolosváry Sándor 1. t. emlékezete.

Akkor, amidőn olvasom Kolosváry Sándor sajátkezűleg írt életrajzi adatait, amelyeket az Akadémia számára zárt borítékban, lepecsételten teti le¹ és lelki szemeim elé idézem eltűnt kedves kartársunk alakját, úgy érzem, hogy úgy kell eljárnom, mint a renaissance korának portrait festői tették: meg kell rajzolnom a háttért. Az előtérben festett arcnak vonásai egy karakterisztikus vidék háttéréből emelkednek ki. Kolosváry Sándor alakját nem tudom elválasztani Erdélynek bérceitől. Kolosváry Sándor élete teljesen összeforrott a XIX. század második felében a királyhágóntúli testvér haza történetével, kultúréletével. Nem lehet elválasztani tőle.

Akkor, amidőn Kolosváry Sándor életfolyását nézem, mindig ott látom a legújabbkori magyar történet és különösen Erdély sorsdöntő fordulatait. Ez a világos, egyszerűnek látszó munkás élet, küzdelmes emberi sors milyen mélységeket takar! Bepillantást enged nemcsak egy tudós tanár lelkébe, hanem rajta keresztül érezzük a magyar közös sors hatalmas ütemét, végzetteljes iramát.

De nézzük közről a curriculum vitae-t, amelyet ő maga a nála megszokott puritán egyszerűséggel és közvetlenséggel nyújt.

Kolosváry Sándor 1840 június 23-án Kórod-Szentmártonban Küküllő megyében született. Atyja, Kolosváry Lajos a Bethlen Gábor fejedelemtől magyar nemességet nyert Kolosvári Jánosnak egyik törvényes leszármazásu késő utóda. Ez a Kolosvári János a törökök által elfoglalt magyarországi részekből még mint gyermek az erdélyi részekbe menekült.

---

¹ L. „Életrajzi adatai dr. Kolosváry Sándor egyetemi tanárnak“. Érkezett az Akadémia főtitkári hivatalába 1893 szeptember 24-én, 438-as iktatószám alatt.

Keresztszegi Csáky István a fejedelmi udvarba vitte és ott katonának nevelték: így kapta kiváló vitézségeért a nemes-ségét. Anyja, Jánosy Juliánna egykor nagytekintélyű és birtoku, de később elszegényedett nemesi család tagja, akinek Lukafalván fekvő kis birtoka el volt zálogosítva. Szüleinek minden törekvése az volt, hogy kis birtokukat visszaszerezzék, ami sok nélkülözéssel és sok per folytatással sikerült is nekik. A héttagu család gyermekeinek felnevelése nem kis gondot okozott a szülőknek. Így végzi Marosvásárhelyt a kollégiumban elemi és gimnaziális tanulmányait Kolosváry Sándor mindig kitűnő eredménnyel. A kollégiumban lakást ugyan ő és testvérei kaptak, de ételmet mindig egy hétre valót szülei küldtek nekik küldönc útján. „Kölcsönként könyvekből holdvilág mellett is tanultam, vagy a folyosókon a halványan világító lámpák fényénél, amikor a tankönyv tulajdonosa aludt.“¹

Az abszolutizmus sötét korában kapja a zsenge ifjú az első benyomásokat. A magyar historiát csak titokban merték tanítani lelkes tanárai. Mélyen vésődik lelkébe a rémes látvány a marosvásárhelyi póstaréten: „három magas akasztófa, melyeken Török professzor, Gálffy és Horváth függött volt szemünk előtt, emlékeztettek arra, hogy milyen szomorú lehet a haza sorsa“.² Az érettségi vizsgát letéve tovább tanulni vágyott, bár édesatyja nem egyszer forgatta fejében, hogy a kis anyai birtok munkálásához „ásót és kapát ad kezébe“. Ő maga is igyekszik biztosítani tovább tanulását: a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályaiban tanítványok korrepetálásával keres és boldogan őrzi „a legdrágább kincset“ az év végén nyerni szokott jutalomkönyveket. Az érettségi vizsga után jogi pályára szeretett volna menni, de erre anyagi viszonyai miatt nem is gondolhatott. Így egyedül a papi pálya állott előtte és átlépett a marosvásárhelyi kollégiumon a teológiára készülőök osztályába (a preparandiába). Mint egy évet kitűnő eredménnyel végzett preparandista Nagyszebenbe kerül nevelői állásra és itt beiratkozhatik az akkori császári, királyi jog-

¹ L. e. i. Életrajzi adatai.

² L. e. i. Életrajzi adatai.

akadémiára. Így 1860-ban teljesedik régi vágya. 1860—61 első semesterében szorgalmasan tanul és vizsgázik. A második semesterben azonban az alkotmányos élet ujjáébredése elvonja tanulmányaitól. Lelkesedéssel olvassák a magyar országgyűlésen a felirati vitában elhangzott hazafias beszédeket és mint írja „tüntetőleg e németajku szász városban magyar ruhába öltöztünk és csizmánkra csengős sarkantyukat verettünk”.¹ Részt vesz ő is, mint a nagyszebeni akadémia hallgatóságának nagyobb része: a magyar ifjúság, a politikai eseményekben. Így a Felső-Fehérmegyei főispán beiktatásánál lovasbandériumban kíséri a főispánt. Országgyűlési tudósításokat ír a kolozsvári napilapokba és közreműködik a kiküldött megyei bizottságban, amely a hivatalokat az abszolutizmus embereinek kezéből átveendő volt. Persze emellett az előadásokról, a tanulásról szó sem lehetett, hisz mint mondja „úgy is vége már az abszolút éranak és a császári, királyi német jogakadémiának”.² A remények azonban hamar szerte foszlottak. Bekövetkezett a provizórium és ekkor történt meg először Kolosváry Sándorral, hogy vizsgája nem sikerült. Odahagyja a nagyszebeni jogakadémiát és visszatér Marosvásárhelyre, ahol az 1861—1862. tanévben Erdély nagyhirű és ékesszavú jogtudósa Dósa Elek tanítványa lesz. Csak hamar kiköszörüli a szebeni bukás csorbáját, mert az év végén tiszta kitűnő bizonyítványt mutathat fel. Nemcsak tanul, hanem tanít is, gróf Teleki Eduárd két fiának nevelője, egyuttal kancellista a marosvásárhelyi kir. táblánál Gálfalvi Imre ítélőmester mellett. 1862-től 65-ig a pesti egyetem polgára és leteszi az elméleti birói vizsgát. Ügyvédi irodába lép és Lövészy Györgynek, az akkor jóhirű ügyvédnek lesz az irodavezetője. Közben leteszi a doktorátust és 67-ben felavatják.

Még avatása előtt elérkezett, mint írja, életének legfontosabb fordulópontjához, mert a híres Dósa ajánlatára a kolozsvári ev. ref. kollégiumnál berendezett jogakadémiának helyettes tanára lesz. Nem kis aggodalommal ül a híres

¹ L. e. i. Életrajzi adatai.

² L. e. i. Életrajzi adatai.

Ocsvay professzor katedrájába, mint kezdő ifjú. Dósának és gróf Teleki Domokosnak erős rábeszélése kell, hogy végre 1867 február 20-án első előadását megtartsa. De halljuk őt magát: „nehéz semeszerem volt, a lemenő nap, amely helyen hagyott asztalomnál igen-igen sokszor ott köszöntött a felkelő nap“.¹ Meg is viselte a kimerítő munka úgy, hogy az év végén lázasan került haza. De édesanyja ápolása se sokat segített rajta, orvosai se fűztek reményt felgyógyulásához, mégis Marosvásárhelyre viteti magát Dósa Elek házához, majd lázas betegen indul Pestre felavatására: „az induló póstakocsi sipját jó anyám zokogása kísérte“ — írja Kolosváry Sándor életrajzában. És mégis csodálatos módon a hirtelen légváltozás menti meg őt.

Felavatása után az egyház főtanácsa rendes jogtanárrá választotta. Ettől kezdve Kolosváry Sándor tevékeny részt vesz az egyház életében, mely működése megszakítás nélkül folyton tartott a tanári teendői mellett. Nemcsak elméleti működéséről tesznek tanuságot egyházjogi művei, hanem az intenzív gyakorlati tevékenységének jelzői: emlékiratai, kodifikációs tervezetei. Az egyházi kormányzat és egyházi törvények kodifikációjánál kifejtett tevékenységéért sok megtiszteltetésben részesült. A múlt század 90-es éveinek közepén lép teljesen vissza az egyházi élet teréről és szenteli magát kizárólag tanári hivatásának és irodalmi működésének. A református jogakadémiáról báró Eötvös József nevezi ki a kolozsvári királyi jogakadémiára, ahol habilitáltatja is magát és innét kezdve az újonnan felállított hazai második tudományegyetemnek, a kolozsvári egyetemnek életében vesz tevékeny részt. A jog- és államtudományi karnak négyszer volt dékánja 1876/77, 1885/86, 1898/99. és 1908/09. tanévekben, 1888/89. években pedig az egyetemnek rector magnificusa lett. A magyar magánjog és bányajog rendes tanára és a protestáns egyházjogot, mint jogosított tanár műveli. Már 1892-ben megülhette negyedszázados tanári jubileumát, tanártársainak és az egyetemi ifjúságnak ünneplése mellett. Mint működő egyetemi tanár lesz, 1892 május 5 én akadémiánk levelező

¹ L. e. i. Életrajzi adatai.

tagja. Mint ő maga írja „hosszú idő alatt kifejtett szerény irodalmi munkálkodásom elismeréséül történt megválasztásommal az előttem legnagyobb külső kitüntetést nyertem, amely ragyogóbb a férfiú mellén a világ minden csillogó érdemjelenél”.¹ Akadémiai székfoglalóját nem tartotta meg, bár több mint egy évtizeden át gyűjtötte hozzá az anyagot. A kérdés, melyet feldolgozni akart, hosszas és fáradságos kitartást igényelt, s ez a természete indokolja meg, hogy a kitűzött feladat megoldásában az öregkor, de főleg az összeomlással járó lelki megrázkódás megakadályozta. A thema az inscriptiók rendszerének jogtörténeti feldolgozása és a több tekintetben különlegesen fejlett erdélyi ingatlanjog volt.

De hosszú tanári és tudós működésének nem maradt el a legfelső királyi elismerése sem, mert midőn 1910 május 3-án nyugdíjba lépett, öfelsege, a királyi udvari tanácsosi címmel tüntette ki. Nem lenne semmiképen sem teljes a kép, amit az önéletrajz adatainak megfelelően igyekeztünk megrajzolni, ha ebből kihagynók azokat a vonásokat, amelyeket ő maga szerényen *post scriptumként* csatolt életrajzi adataihoz.

1868-ban alapít családot, amint írja „boldog, csendes életem van”. Az utóirat szerény sorai között, mennyi bensőség, meghittség huzódik meg, a mintaszerű családi életnek csendes, nyugodt derűje. Amint egyszerűen odajegyzi leányai és fiai nevét az utóiratban, szinte érezzük a megnyugvást, mely az ő lelkéből száll felénk. De ez 1893 szeptember 10-én volt...! És most érkezünk el egy munkás életnek, amely a hivatásnak és kötelességtudásnak valóságos mintaképéül szolgálhat, tragikusnak mondható befejezéséhez. Az összeomlás után 1918-tól 1921-ig a megszállás alatt Kolozsvárt tartózkodván súlyos lelki szenvedéseken megy keresztül: 1921 október havában házából kitelepítik, majd később repatriálni kényszerül. E csapás testi és lelki erejét végleg összetörte és 1922 augusztus 7-én Budapesten meghalt. Életének fonala akkor szakadt meg, amikor az idegen uralom Erdélyt elszakította.

* * *

¹ L. e. i. Életrajzi adatai.

A magyar jogtörténet tudományának alkotó munkásait két csoportba lehet osztani: az egyikbe azok tartoznak, akik a jogtörténeti anyagot kutató munkájukkal feltárják, felfedezik és irodalmi köntösbe öltöztetve közreadják, a másikba sorozhatjuk azokat, akik az anyag felhasználásával konstruktív munkát végeznek, rendszerbe foglalják az egyes adatokat. Az anyaggyűjtő és publikáló tudósok munkáját sohasem lehet élesen elválasztani a feldolgozás munkájától: a legtöbb gyűjtő jogtörténész maga igyekszik értékesíteni fáradságos munkája eredményét. Mind a két munka a jogtörténet tudománya szempontjából egyformán szükséges és értékes is. Bizonyos az, hogy a magyar jogtörténet irodalmának megeremtését el sem lehet képzelni az adatkutató- és gyűjtő munkásság nélkül. Ilyen munkásságot fejtett ki a Hármaskönyv nagyhirű kommentátora a XVIII. század elején Szegedi János, a Pázmány Péter Tudományegyetem tudós tanára és a század végén meg a XIX. század elején Kovachich Márton György és később fia, József Miklós. A Kovachichok a német jogtörténet megalapítóihoz, a Grimm testvérekhez hasonlítható nagyszerű alapvetést végeztek. Ha a Kovachichoknak egész kis könyvtárt kitevő munkásságát szemléljük, akkor látjuk csak igazán mint kellett századokkal előbb és kell még ma is a jogtörténészek az építő anyag hordásának és az építésnek a munkáját is elvégezni.

Kolosváry Sándor említett nagy elődeinek példaadása nyomán egész életén át ezt a hangyaszorgalmu, rendkívüli kitartást és fegyelmezettséget kívánó tudományos munkát folytatta. A jogtörténésznek jó diplomatikusnak, sőt paleografusnak is kell lennie, amellet, hogy a középkori latin jogi nyelvünk felett is uralkodnia kell. Fel kell készülnie a középkori igazságszolgáltatás, közigazgatás minden sajátosságainak a megismeréséhez. Nem csak másolni kell a bírói leveleket és statutumokat, hanem érteni is és megmagyarázni tudni. És mindenek felett nagy szeretettel kell fordulni az elmúlt élet igen sokak előtt már érdektelen jogi régiségei felé.

Kolosváry Sándor alaptermészeténél fogva és lelki hajlamai szerint vonzódott a magyar jogi múlt felé és ez magyarázza azt a háládatlannak látszó munkát is, amellyel egész

tudását a nagy magyar jogi források ujonnan való publikálásának szolgálatába állította.

Az Akadémia megbízásából készítette el hűséges munkatársával, Óváry Kelemennel együtt a legnagyobb magyar jogi terméknek a *Hármaskönyvnek* magyar fordítását. Ez a munka,¹ melyet először még a Hármaskönyv századában Weres Balázs kísérelt meg a magyar jogi műnyelv megteremtésével, — egy sok százados kívánságnak beteljesülése. A fordítás munkája nem csak nagy középkori latin jogi tudást és ennek megfelelő magyar nyelvi készséget követel meg, hanem teljes jogtörténeti tudást is. Százados kívánság volt az, hogy a legnagyobb magyar jogi munka olyanoknak is hozzáférhetővé tétessék, akik a latin jogi nyelvben járatosak nem voltak. Sok sikertelen kísérlet mutatja (ezek között nem egy akadémiai is van), milyen elismeréssel adózhatunk Kolosváry Sándor munkájának. A jogtörténész azonban nem érhet be csak a fordítás munkájával, hanem hozzálátott az Editio Princeps-nek megfelelő *új latin szöveg* kiadásához is, úgy amint azt Szegedy a Werbőczius Illustratusban bemutatta. Felhasználta az egész idevágó irodalom anyagát, az általa összeállított Werbőczykiadásoknak összes variánsait. Csak akkor tudjuk igazán méltányolni ezt a munkát, ha tudjuk, hogy a Hármaskönyv az összes magyar könyvek között a legtöbb kiadást ért el és ezeknek száma Kolosváry szerint is 42.

A jegyzetekben felhalmozott történelmi jogtörténeti, közjogi és egyéb vonatkozású észrevételek mutatják azt a szellemi munkát, amely a Hármaskönyvnek ezt a milleniumi kiadását jellemzi.

Jogtörténeti multunknak másik nagy drágaságát, a *Corpus Jurist*² is a milleniumi kiadásban Kolosváry Sándor és hűsé-

¹ Werbőczy István Hármaskönyve. — A Magyar Tudományos Akadémia által gondozott harmadik kiadás. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták: Kolosváry Sándor és Óváry Kelemen, a M. T. A. I. tagjai, a kolozsvári egyetem ny. r. tanárai. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1894.

² L. szerzőnek a Corpus Juris milleniumi kiadásáról irt kritikai cikkeit a Jogtudományi Közlöny 1899. évf. 45. sz. 321. s. köv., 46. sz.,

ges munkatársa Óváry Kelemen készítették el legnagyobb részben.¹ A 48 előtti jogtudomány úgyszólván kizárólag a Tripartitum és a Corpus Juris körül forgott és a Corpus Juris nagy kiadásai jelentették a multban a magyar jogirodalom fejlődését. Itt is a Szegedy János-féle kiadásról kell megemlékeznünk és a két Kovachichéről, akik valóban a legtöbbet tettek a magyar törvények kiadásának tudományos feldolgozása terén 48 előtt. Ők mutatták meg az utat, sőt nyújtották egy egész életre kiterjedő munkássággal az előmunkálatokat is. Az ő nyomdokaikon halad Kolosváry és Óváry, de a modern tudás minden fegyverével ellátva. A Corpus Juris milleniumi emlékkiadása latin és magyar szövegében mondhatjuk legnagyobb részében Kolosváry és Óváry munkája. A szövegkiadást és fordítást az 1301-től 1659-ig terjedő törvényeinknél ők végezték. Ők voltak azok, akik az egész törvénytár felét 1301-től 1740-ig egységesítették és összehasonlították. Megtartani a hagyomány által konzervált latin szöveget úgy, hogy a történelmi kutatás eredményei is kifejezésre jussanak, jó magyarsággal és hiven visszaadni a középkori latin nyelv minden változásait és felvilágosítani, tájékoztatni a kutatót és olvasót a szöveg értelme felől, az intézkedések összes előző s követő láncolatának feltüntetésével: ime az elvek, melyeket az új magyar törvénytár minden kötetében megvalósítani igyekeztek. A történész megkapja benne a latin szöveg variánsait, amelyeket a kézirati gyűjtemények összehasonlítása révén az újabb történelmi kutatás megállapított, a politikus és közjogász, akit a latin nyelv középkori stílusa és sajátosságai, a jogintézmények elnevezéseinek a történelem folyamán beálló változásai könnyen megtevésezthetnek, a magyar szövegből nyerhet felvilágosítást ma is érvényben levő közjogi tételek felől.

Kolosváry és Óváry nemcsak a Kovachichoknak a Corpus Juris eredeti szövegének megállapítása körül kifejtett nagy

332. s köv. 1.-on, továbbá 1901. évf. 18. sz. 141., 142. és az 1905. évf. 6. szám 46. és 47. lapokon.

¹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000—1895. Milleniumi emlékkiadás. Budapest, Franklin Társulat kiadásában.

munkásságát juttatták megfelelő kifejezésre, hanem irodalmilag mindazt feldolgozták, amit törvényeinkre nézve jogtörténeti irodalmunk nyújtott.

A Magyar Törvénytár igazi kiegészítő része az *erdélyi törvények gyűjteménye*. (Erdély országának három könyvre osztott törvényes könyve 1540—1848-ig.) Az erdélyi külön törvényhozás gyümölcseit is a magyar föld termőereje hozta létre. Ugyanaz a szellem hatja át az erdélyi törvényeket, mint a magyarokat. Tisztán tudományos feladatot valósított meg Kolosváry Óváryval együtt, amidőn az Approbaták, Compilaták és Novelláris Artikulusok első teljes szövegkiadását ugyancsak a milleniumi kiadással kapcsolatban közreadta. Ezt a szövegkiadást a közvetlen gyakorlati érdek nem sugalta, de igenis kívánta a hazai jogfejlődés, a tudománynak előbbrevitele. Az egész kiadásban látjuk az ő szerető gondosságukat, mellyel ezt az annyira szívükhöz nőtt törvénygyűjteményt elhalmozták. Magyarázó jegyzetek és utalások kísérik mindenütt az eredeti szöveget, melynek zamatos archaisztikus magyarsága különösen kedves olvasmánnyá teszi ezt a kötetet.

De nem merül ki Kolosváry Sándor jogtörténeti munkássága a Tripartitum, a Corpus Juris és az Approbaták szövegkiadásával és fordításaival. Életének főmunkája a *Corpus Statutorum*. A megyei és városi statutárius jog kimerítő gyűjteménye ez. Az anyag összegyűjtésére vonatkozó munkálatok az erdélyi helyhatóságok levéltárainak kutatásával a múlt század 70-es éveire nyulnak vissza. Minthogy a munka nagyságából nyilvánvaló lett, hogy egy ember élete sikeres befejezéséhez nem elegendő, Kolosváry Sándor társult Óváry Kelemen kartársával, kivel működése innentől kezdve szinte élete végéig összeforrott.

Az Akadémia Magyarországi Jogtörténeti emlékek: Monumenta Hungariae juridico-historica címmel 1885—1904 adta közre testes öt kötetben.¹ 25—26 évi fáradságtalan ku-

¹ Magyarországi jogtörténeti emlékek. A Magyar Törvényhatóságok Jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötték, felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták dr. Kolosváry Sándor és dr. Óváry Kelemen kir. egyetemi tanárok Kolozsvárott. Budapesten kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. I. kötet: Erdélyi törvényhatóságok jog-

tató munkának eredménye. Szinte gondviselésszerűnek mondhatjuk, hogy Kolosváry Sándor és társa vállalkoztak ennek a nagyszerű jogtörténeti feladatnak elvégzésére. Bejárták Magyarország vármegyéit és városait szinte évtizedekre terjedő programmal és fáradhatatlanul gyűjtötték össze a helyhatósági jogalkotásnak emlékeit már a XIV. és XV. századtól kezdve, de leginkább a XVI. századtól el egészen 1848-ig. És ebbe a munkába vezette be Kolosváry Sándor fiát, Bálintot, aki itt sajátította el apja oldala mellett a magyar magánjog multjának szeretetét. Itt szerezte meg azt a jogtörténeti érzéket, amellyel a magyar élő jogintézmények gyökereihez juthatott és itt szíhatta magába azt a történelmi levegőt, amely nélkül a nemzeti jogintézmények fejlesztése lehetetlen. A Corpus Statutorumban a magyar helyi jogalkotást figyelemmel kísérhetjük a jogélet legkülönbözőbb területein. Elsősorban ugyan köz- és közigazgatásjogi tételekkel találkozunk, de ezeken kívül számos magánjogi, büntető és perjogi szabály köszönheti létezését a statutárius jogalkotásnak. A felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekben valóságos kincsesbányája van a még feldolgozandó anyagnak. A magyar jogéletnek olyan területeire nézve kapunk részletes felvilágosítást, amelyekre nézve törvényeink alig nyújtanak valamit. A városi és megyei életnek nagy jelentősége éppen a XV.—XVII. századokban szinte szükségessé tette ezt a gyűjteményt. Nincs a jogéletnek olyan kérdése, amely a gondosan készített indexekben megfelelő adatokra ne találna. Nemcsak a vármegye és város fejlődését nem lehetne megírni ennek a gyűjteménynek anyaga nélkül, hanem általában véve a rendiség virágzási és hanyatlási korszakának intézményvilágáról sem lehetne tiszta képünk.

Meg vagyok győződve róla, hogy ép úgy mint Kovachich „Formulae sollennes styli“-jét, a Corpus Statutorumot is a magyar jogtörténészek nemzedékei fogják majd felhasználni

---

szabályai, 1885; II. kötet I. és II. fele: Tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai, 1890; III. kötet: Tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai; IV. kötet I. és II. fele: Dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai, 1896—1897; V. kötet I. és II. fele: Dunántúli törvényhatóságok jogszabályai, 1902—1904.

a jogtörténeti monográfiáik megírásánál. Pedig ha Kolosváry és hűséges társa egész életüket nem szánják erre a fáradságos úttörő és sok tekintetben háládatlan munkára, akkor ez egy elsüllyedt világ lett volna a magyar élet számára. Soha többé feltámasztani nem lehetett volna, mert tudjuk, hogy a megszállott területeken aggódó gondossággal tüntetik el a régi magyar helyhatósági élet minden nyomát. Tudjuk, hogy a városi és vármegyei levéltárak közpréda tárgyai. Hiszen ezeknek tanúsága egy olyan néma vád volna az uralkodó rezsimmel szemben, amelyet még ebben a kísérteties alakjukban sem tudnak elviselni.

Ha Bodenarius, a Quadripartitum szerkesztője azt írhatta a XVI. században a Hármaskönyvről, hogy annak elkészülte gondviselészerű tény, mert a mohácsi vész után soha többé a magyar országos jogot összeírni, egységes egészbe foglalni nem lehetett volna. Mi is azt mondhatjuk: 1918 után Magyarország virágzó felvidéki és erdélyi törvényhatóságainak jogi emlékeit soha többé összegyűjteni nem lehetett volna.

Kolosváry Sándorhoz, mint jogtörténészhez legközelebb áll Wenczel Gusztáv, a régi magyar magánjog művelésében és szeretetében. Wenczel is az Árpádkori okleveles emlékek és még számos más emlék buzgó fáradhatatlan kiadója. Wenczel is magánjogász és jogtörténész, úgy miként ő. Ez a szerencsés kapcsolat hozza őket közelebb a jogi élethez. Mig a közjogtörténet természetszerűleg vonzódik a politikai történet felé, addig a magánjog a jurisprudentiához vezet.

Kolosváry Sándort intézményeink kutatásánál nemcsak a múlt szeretete vezette, hanem a jelen és a jövő érdeke is. Nemcsak a jogtörténet tudományának volt a munkása, hanem az élő jog tudományának is szentelte tanári működését. A történész mellett a jogász és főképp magánjogász előtérbe kerül, ha a jelen égető nagy jogi problémáiról van szó. Egy olyan korszakot élt át, amelyben egész jogi életünk óriási átalakuláson ment keresztül. Sokak előtt úgy tűnt fel a 48-as törvényhozás, mint amely egyszerűen eltemette az összes régi jogi intézményeinket. És Kolosváry Sándor meghallotta:

„a régi hangokat“ és meglátta „az új irányt“, amint azt rektori székfoglaló értekezésében kifejezte.¹

A fejlődésnek a jog terén elismerője, sőt követelője, de a rombolás mellett az ujjaépítés munkáját, csakis a nemzet érdekeinek és további életének biztosítására kívánja. Határozottan állást foglal az állam érdekében a család és a családi vagyon fenntartásának elve mellett. Utal az Osztrák Polgári Törvénykönyv életbeléptetésével járó nagy rázkódtatásokra; de halljuk őt magát: „E hatalmi tény folytán a magyar nemzet joghagyományaival, jogérzetével, szokásaival és — szem elől a magánjog terén sem téveszthető — individuális nemzetpolitikai célzataival merőben ellentétesen a család és családi vagyon fenntartás elve az alig korlátozott egyéni szabad rendelkezés és intézkedés elvének kellett, hogy helyet adjon... A ránk nézve idegen és új elv vágányában való haladás, mely szinte egy évtizeden át tartott, amíg egyfelől sokakra nézve megszokottá lett, másfelől igen messzi vezetett hazánk földjétől. Olyan térre, amelyre az elvi kijelentéseket tett 1848-iki törvényhozás, ha folytathatja vala működését, soha nem lépett volna“.² Szavainak mintha ma is aktualitása volna: „Az új drámalet folyton erősödésével jogi relikviáinknak szeretetét az idegen alkotásoknak megbámulása váltotta fel. Saját kuffőink gazdag kincseinek kutatását, tanulmányozását és azokból az életre való — de egyszersmind éltető — elemeknek kiaknázását és a változott jogéletre hasznosítását a más társadalmi és fejlettségi viszonyok között élő idegen nemzetek alkotásainak és kodexeinek néhol csaknem szolgai majmolása, másutt pedig a receptio könnyű művelete helyettesítette. Az individuális nemzeti érdekirányt mint elavult régiséget, lomtárba vagy muzeumba valónak kiáltotta ki a mesterségesen idomított kozmopolitikus közvélemény, amely előtt és kívált

¹ L. „Régi hangok, új irány. Irta és elmondotta Kolosváry Sándor a Kolozsvári m. kir. Ferenc-József Tudomány Egyetemen 1888 szept. 16-án, rektori széke elfoglalása alkalmából“. Kolozsvárt, Ajtai K. Albert (Magyar Polgár) könyvnyomdája, 1888.

² L. idézett rektori székfoglaló beszéd 24. és 25. lapjait.

annak ellenére manapság már alig van bátorsága valakinek a nagyszavu lehurrogás miatt sikraszállni¹.

Legjobban jellemzi az ő jogászai felfogását az az álláspontja, amelyet ebben a rectori székfoglalójában a *magánjogi kodex tervezetnek* megjelenése alkalmából elfoglalt. Csak olyan polgári törvénykönyvet tart helyesnek, amely „magyar állami és individuális nemzeti létérdekeinket kielégíti”.² Egyenesen veszedelmesnek tartja a nemzetre nézve azt az irányt, mely jelszavak után indulva meggyőződése szerint az évezredes magyar nemzeti jellegnek veszélyeztetésével hódol a külföldi kodexeknek.³

Kolosváry Sándor már 1888-ban felismerte egy magánjogi kodex politikai jelentőségét és hátterét. Hiszen a jogi egységnek van olyan jelentősége a mi történeti multunkban, mint a gazdasági vagy földrajzi egységnek. Valóban igaza van, hogy minden nemzet a maga társadalmi, gazdasági érdekeinek és jellegének megfelelő magánjogi kodexet alkot magának. A külföldi intézményeknek egyszerű átültetése épp úgy veszedelmes lehet, mint a talajnak és a klímának meg nem felelő flóra megteremtésének kísérlete. De vigyáznunk kell, hogy azokat a több száz éves szálakat, amelyek minket mindig összefűztek és összefűznek még ma is az erőszakosan elszakított részekkel, ne magunk tépjük el. Nagy nemzeti és politikai érdek követeli, hogy a kodifikációnál mindig tekintettel legyünk a megszállott területekre is, hogy a jogintézmények fejlesztésének szükségességét a magasabb nemzeti érdekeknek alárendeljük. Míg a magyar jog minden erőszakos elnyomás ellenére is tovább él az elszakított területeken, addig nem lehet, hogy Csonka-Magyarországon új jog foglalja el a régi helyét. Úgy amint Kolosváry Sándor érezte és gondolta, mi is érezzük és gondoljuk, hogy a kodifikáció mellett nem szabad elfeledkezni a szokás jognak ma is teremtvő erejéről, ami a legnehezebb jogi szakadékokat is át tudja hidalni és ami kisegítette 48 utáni jogéletünket úgy mint a 60-as évek

¹ L. idézett rectori beszéd 25. oldalát.

² L. idézett rectori beszéd 26. oldalát.

³ L. idézett rectori beszéd 29. oldalát.

utánit is és amelytől méltán várhatjuk, hogy a jelen idő küzdelmeiben is segítségünkre lesz.

Utolsó dékáni beszédét a „visszaemlékezéseknek” szentelte.¹ És ebben a kolozsvári egyetem megalapításának, keletkezésének és fejlődésének „érdekes történetét” nyújtja, amelynek háttéréül a magyar jogtudománynak és általában véve a tudós tanári életnek újabbkori érdekes megfigyeléseit adja. Különösen érdekesek azok a megfigyelései, amelyeket emlékeiből merít, midőn kezdetben a kolozsvári társadalomban az egyetemi tanárokkal szemben megnyilvánuló idegenkedést és hivatásuk meg nem értését tapasztalta. De bennünket főképp egy kérdés érdekel, melyet akkor 1909-ben ő maga is kiragad és ez a *jogászai túlprodukcio* problémája. Ő már akkor megmondta, hogy felszines kijelentésekkel ezt a kérdést elintézni nem lehet. Dékántársával szemben, aki a jogászai pályára való tördulást csak a nálunk fennálló *jogi uralkodásban* látja, Kolosváry azt állította, hogy ennek sokkal mélyebben fekvő okai vannak.² Rámutat arra, hogy az életpályaválasztás indító okai között egyrészt a megélhetés tényleges kilátásai és a nálunk fennálló állami, politikai, közgazdasági és társadalmi életviszonyok azok, melyek elhatározó jelentőségűek. Másrészt a társadalomnak a maga életműködésében sokkal inkább van szüksége egyoldaluan képzett szaktudós kitűnőségeknél többoldalú: bölcsészeti, történeti, közgazdasági, statisztikai és szociológiai ismeretekkel rendelkező és így nagyobb áttekintő képességgel bíró jogásztelligenciára.

Az erdélyhoni jogtudomány megmentője és megeremtője *Dósa Elek* volt Kolosváry Sándor ideálja és patronusa. Kolosváry az ő ajkáról hallotta a régi magyar jog hangjait. A jogtörténeti kutatáshoz erőt, kitartást, mind egy forrásból merített, abból az ősforrásból, melyet a nemzeti érzés ad. Ő a régi intézményekben nemcsak az érdekes régiségeket látja, amelyek Erdély vagy a szoros értelemben vett magyar haza termékei.

¹ L. „Visszaemlékezések” előadta Kolosváry Sándor. Ezen beszéd megjelent: Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Franciscop-Josephinae Kolozsváriensis. Anni MCMVIII—IX. Fasciculus II.-ben. Kolozsvár, Nyomatott Ajtai K. Albert könyvnyomdájában 1909.

² L. idézett „Visszaemlékezések” 30. és 31. oldalait.

Ezek az intézmények az övéi, azokhoz úgy ragaszkodik, mint ősei a sajátjukhoz. Utolsó dékánása idején így fejezte be visszaemlékezéseit:

„Vegye szívére a nemes ifjúság tudományszeretet, kitartás, értelmi erőfejlesztése és mélyreható tudás megszerzése nélkül ma nincs hatalom a nemzetek versenyében. Hagyományok, lelkesedés és hangzatos frázisok a faj hegemoniáját fenn nem tarthatják. Elmerülnek az ellenséges elemek forrágában, mikép elnyeli a tenger a legdrágább kincset is, bárminő fénnel ragyogott a múlt idők rengetegén. Fajunk szellemi és ethikai supremáciája: a magyar haza fennmaradása. Ezenkívül nincsen számunkra hely. Mintha fülembé hangzanék a rég multból Werbőczy nagymesterünk gyűjtő szava, mit felednünk nem szabad: „„A magyarnak csak egy hazája van““. Midőn e helyről és az egyetemtől végleg távozom, a mester szavai legyenek utolsó búcsúszavaim“.¹

*

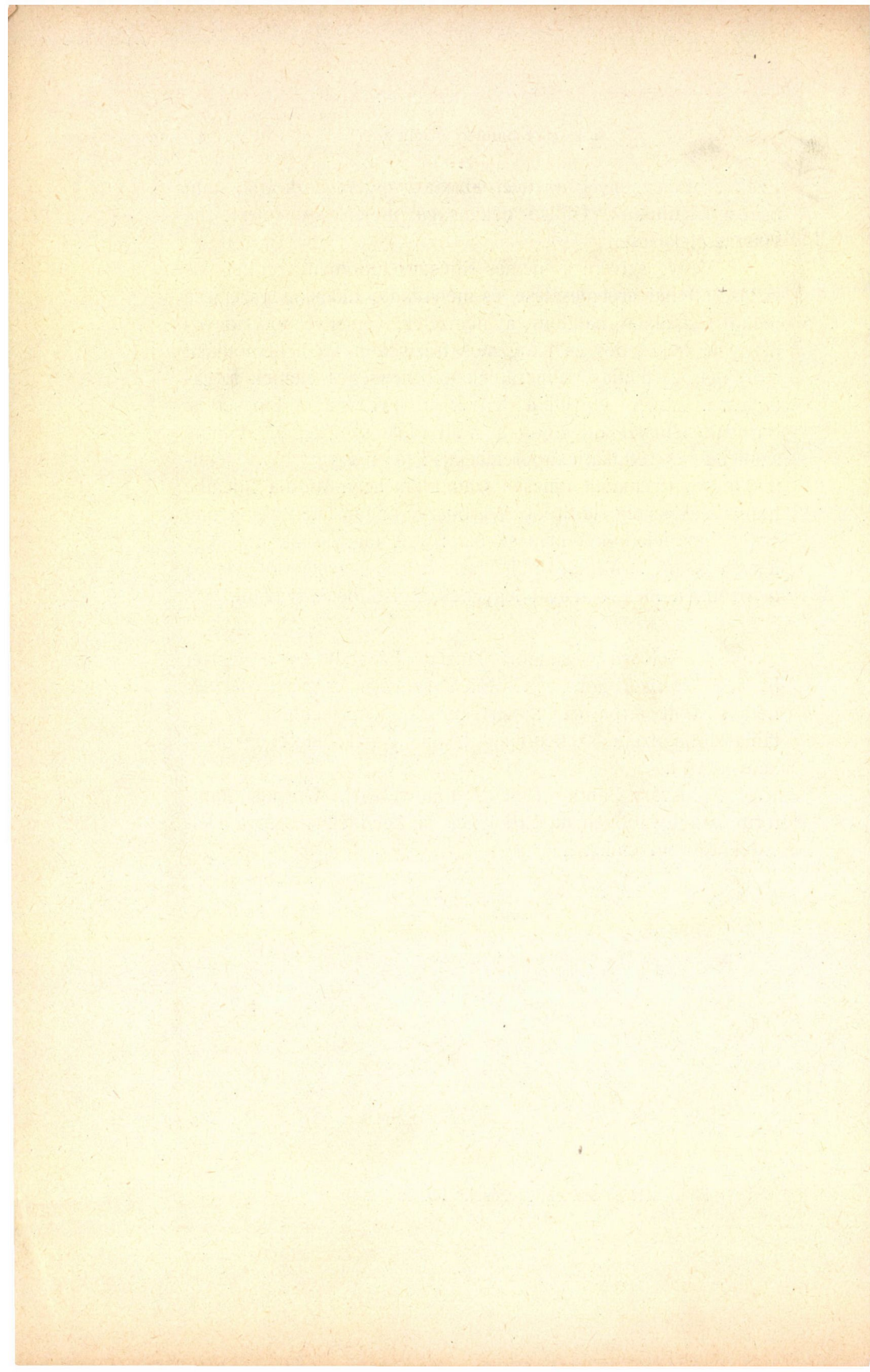
És Kolosváry Sándort kiűzték házából és a testvér hazából. Ő nem tudta elviselni a szörnyű csapást, de vele nem szállott sírba az, amiért küzdött. Megmentette és fel támasztotta azt a szellemvilágot, amely neki életében olyan kedves volt.

Kolosváry Sándor életének főművében a Corpus Statutorumban tovább élnek Erdélynek, a Felvidéknek és a Délvidéknek jogi emlékei.

---

² L. idézett „Visszaemlékezések“ 33. és 34. ll.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 12. SZÁM

GYÖRGY ENDRE

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

BERNÁT ISTVÁN

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1928 NOVEMBER 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929

GYÖRGY ENDRE

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

BERNÁT ISTVÁN

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1928 NOVEMBER 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Feladatom vázolni élete folyását. Reámutatni ideáljaira, törekvéseire, érintve küzdelmeit és az eredményeket, amelyeket elérnie sikerült, szétválasztani az egyénieket azoktól, amelyek a közéi. Lemérni súlyukat az egyén és a köz szempontjából.

Érzem a nehézségeket, melyeket le kell győznöm. A közgazdasági élet problémái, melyekkel hosszúra nyúlt életében a legtöbb figyelemmel foglalkozott, nálunk, sajnos, keveseket tudnak igazán érdekelni. Az éredő gyümölcsök, a stabil érték-mérő, a többtermelés, a nemzet kedvező kereskedelmi mérlege, a vagyoni jólét, igen. Ezek lekötnek, vonzanak bennünket, de az utakat kutatni, melyeken e magasságokig eljuthatunk, fejleszteni az erőket és tehetségeket, melyek segítségével a csúcsokat is elérhetjük, ezt ritkán sorozzuk életünk igazi feladatai közé. A tárna porával borított bányászt, aki a tüzelőt kifejti, a kérgestenyerű napsütötte szántóvetőt, akinek munkája a mindennapi kenyérhez juttat, talán megbecsüljük, de vonzódásunkat és elismerésünket rendszeren az emberi élet más alakjainak szoktuk fenntartani. Elhúnyt munkatársunkkal, György Endrével szemben ezt annál többen látták helyénvalónak, mert fellépése, modora és élete olyan volt, mintha nemcsak került volna az ünneplést, hanem mintha neki szinte fájt volna elfogadni az elismerés koszorúit. Épp azért sokan tartották cinikusnak. Ez elég volt ahhoz, hogy elforduljanak tőle. A kortársak többsége a nem vonzó külső alatt rejlő igazi értékekre nem volt kíváncsi. Nem vették észre, hogy az, ami valóban érték, rendszeren a mélységben rejtőzik és onnan kell sokszor nem kis erőfeszí-

téssel napfényre hozni. Sohasem tartoztam ezek közé, sőt szerencsésnek éreztem magamat, ha módomban volt kedélyvilágába pillantani, megsejtve azokat a belső ideálokat, melyekért élni, dolgozni és felmelegülni tudott. Az angol szellemi és gazdasági világgal való összekapcsolódásomat, ami oly felemelő és nemesítő hatással volt rám, nem kis mértékben neki köszönhetem. Ez mentsen ki, ha vele szemben itt-ott talán elfogult leszek.

György Endre 1848 március 15-én született, Huszt városában. A Györgyök ereiben a családi hagyomány szerint székely pixidariusok vére folyt. István kerül Borsodba és kap, habár református, 1671-ben III. Ferdinándtól armálist. Az utódok Abaújban és Zemplénben mint gazdálkodók és iparosok élnek. Endrének nagyapja, József, szatmárnémeti tudós prédikátor, nagyanyja, Osterlamm Károly ev. lelkész leánya, Krisztina, ki a felvidéki Berzeviczy, Görgey és Haberern-családokkal állt rokoni összeköttetésben. Apja szintén József nevet visel, orvos lesz, de jogot is végez. Botanikával szenvedéllyel foglalkozik, kutatja Máramaros gyógyító vizeit, flóráját. Máramarosszigeten 1872-ben Múzeum-Egyletet alapít. Felesége a Perényiek jogtanácsosának leánya, viski Lator Borbála, komoly, vallásos nő, ki hat gyermekkel ajándékozta meg férjét. József eleinte Huszton orvos, Máramarosszigetre 1853-ban költözik s a megye főorvosává lesz. 1859-ben mindenük odaég. Három évvel később meghal az apa, egy éven belül az anya is. A gyermekek szegényen és árván maradnak el. Mily küzdelmek következtek ezután, el lehet képzelni. De ez nem volt kárára elhúnyt tagtársunknak, sem ami erkölcsi világát, sem pedig ami kedélyének derűlségét illeti. Az egyszerűség és igénytelen-ség, amire a mostoha sors koraiifjúságában reászorította, megmaradt nála akkor is, mikor már módjában lett volna tőlük megválni. Iskoláit Máramarosszigeten és Budapesten végezte. Kik adtak irányt törekvéseinek, kik bírták reá, hogy az ihletett pillanatok hatása alatt fennköltebb s a köznapiak fölé emelkedő célokhoz kösse élete hajóját, nem sikerült kitudnom, bár utánajártam. Írásai és kijelentéseiből azonban tudjuk, hogy Kölcsey, kit szerfölött tisztelt, nagy ha-

tással volt reá, és közel a feltevés, hogy az a tanítás, mi a *Parainesis*-ben foglaltatik s amit a huszti várról írt költemény mond, bevésődött a fiatal szívbe. A «hass, alkoss, gyarapíts» parancsa elkísérte a koporsóig.

Korán nyílt lehetőség érvényesülésére. Az Akadémia Keleti Károly és Konek Sándor ajánlatára már 1872-ben, tehát 24 éves korában, 27 szóval 9 ellen, tagjai sorába emelte. Módjában volt az angol viszonyokkal huzamosabb ottélés révén közvetlenül megismerkedni. Ezt a szerencsét 60—70 év előtt csak kevés magyar ifjú érte el. Neki sikerült az is, hogy személyesen érintkezhetett olyan nagyságokkal, mint Cobden munkatársa, John Bright, ki a szabadkereskedelem apostola és quaker, tehát erősen vallásos férfiú is volt, s John Stuart Mill, aki, mint az utilitariánus iskola egyik büszkesége, a *Logikáról* írt műve mellett főleg közgazdasági munkájával és a *Szabadságról* kiadott tanulmányával tette törekvéseit emlékezetessé. E tanulmány, melyet nem kisebb egyén, mint Kállay Béni, ültetett át nyelvünkre, az élő magyarok közül nem egynek életére gyakorolt elhatározó befolyást.

Az a lelki vonzódás és bámuló tisztelet, melyet nagyjaink Széchenyi Istvántól kezdve nálunk az angol nemzet és törekvései iránt felébresztettek, mélységben és kiterjedésben sokat nyert György Endre munkái révén. Mint láttuk, módjában volt a szigetország levegőjét huzamosabb időn át élvezve teleszívni magát nemes ambícióval épp azokban az éveiben, melyekben az alaktalan csapongások elhatározásokká szilárdulva kijelölik az élet céljait és az ösvényeket, melyeken azokhoz el tudunk jutni. Munkáin erősen érzik a mult század nagy angol íróinak és ezek által formált közvéleménynek hatása. Érthető tehát, hogy első nagyobb műve, ifjúságának legértékesebb gyümölcse, az 1874-ben kiadott *Angol államférfiak és szónokokról* szóló vaskos kötet lett. Ez a Csengery Antal által még 1851-ben közrebocsátott *Magyar államférfiak és szónokok* mellett hivatott volt arra, hogy azt, amit az újabb nemzedék Csengery művéből az 1848 előtti idők nagyjainak törekvéseiről és egyéniségéről tanulhat, kibővítse azoknak a parlamenti nagy-

ságoknak ismeretével, akik a mult század derekán a szigetország politikájában és irodalmában kiváló szerepet játszottak. Ezek közül mindössze öttel foglalkozik. John Bright és John Stuart Mill után Henry Fawcettet ismerteti. Ez utóbbi, bár korántsem oly nagy egyéniség, mint amazok, de igazi angol jellem. Alig volt 25 éves, amikor szemevilágát elveszíté. Mindamellett neje segítségével politikai és közgazdasági téren nem egy tekintetben vetett fényt azokra az utakra, melyeken nemzetének, ha emelkedését folytatni kívánja, haladnia kell. Ezeken túl nagy avatottsággal vázolja Gladstone és Disraeli politikai szerepét és sikereiket is. E dolgozatok érték és avatottság tekintetében nálunk még ma is páratlanul állanak, mert részletesen vázolják az akkori angol közéletet kitöltő küzdelmeket és azok mozgatóit. Az általa közölt mutatóványok között van Stuart Millnek emlékeztető rektori beszéde a St. Andrews-i egyetemhez, amelynek zárószavai ma, több mint ötven évvel az első olvasás után még mindig az igazság irányító erejével hatnak reám, ha többé nem is azzal a megváltó erővel, melyet érezhet az ifjú, aki élete céljait keresve e kijelentések révén a sötétséget világossággá látja maga előtt derülni.

Stuart Mill szívére kötve ifjú hallgatóinak, hogy mint a haza reményei és fenntartói igyekezzenek magukévá tenni a kor eredeti tehetségeinek legértékesebb gondolatait, felhívja őket, — igazán keresztyén gondolat — hogy ne az anyagi jutalomért dolgozzanak. Van egy jutalom, mely okvetlen osztályrészük lesz. Ez az a mélyebb és igazi érdek, mely bennünket az élethez fűz, ha megtanultuk azt becsülni, ami az életben erre méltó. Ez sokszorozza meg az élet értékét és elkísér a sírig. Az egyénhez fűződő érték folyton veszít, amannak értéke nemcsak maradandó, hanem növekszik is, mert független az egyént érő csapásoktól.

Saját életem tapasztalataival igazolhatom, hogy Stuart Millnek igaza volt, és ha ez igazságot, mint eleven erőt, be tudnók oltani a fiatal nemzedékbe, a nemzet emelkedése mellett szilárdabb alapra helyeznők az egyének boldogságát is.

A tárgyalt munka megjelenése után, munkásságának

szinte nem várt eredményeként, két év múlva jelent meg György Endrének *A különbözeti árszabályok jogosultsága és hatásáról* írt, a Magyar Tudományos Akadémia által a Dóradíjjal koszorúzott pályaműve. A távolság a gondolatvilág között, melyben a két dolgozat mozog, szinte lehetetlenül nagy. Amott az angol világpolitika nagy elvei és problémái lelkesítik a szerzőt, emitt a gyakorlati vasúti politikának kétségkívül fontos, de olyan kérdéséről van szó, amely igazában csakis a szakembereket kötheti le. Felmerül a kérdés, vajjon az előbbire való felkészültség nem diszkvalifikáló momentum-e a másakra nézve. Jelen esetben nem volt az. A mű mélyen behatol a vasúti tarifaképzés száraz és fárasztó szövevényeibe s a külföldi fejlődés részletezése mellett hű és még ma is érdekes képét adja azoknak a nehézségeknek, amelyekkel az akkor szülemelőben levő magyar vasúti politikának meg kellett küzdenie. A magyar állam nemzeti vasúti politikájának a kiegyezés után nagy gátjai voltak. A nagy nemzetközi pénzhatalmak, a Rotschild-ház kezében levő, területünkön átfutó vasúti vonalak, továbbá alapítójának, a nagy Széchenyinek emlékét könnyen feledő Első cs. kjr. szab. Dunai Gőzhajós Társaság szívesen rendelték alá a magyar érdekeket saját szempontjaiknak, és azoknak a férfiaknak, kik a közmunka és közlekedési minisztériumban vagy azon kívül dolgoztak a nemzet igazaiért, nehéz helyzetük volt, mikor még a magyar közönségnek főleg tájékozatlanságból eredő közömbösségét is le kellett győzniök. Életbevágó érdekekről, a mezőgazdasági export fejlesztése és a keleti tranzitoforgalom révén támasztott verseny leküzdéséről volt szó. Természetes, hogy György Endre és azok, akik mellette állottak s az államot tartva a nemzeti érdekek hivatott őrének, az állami vasutak rendszerét pártfogolták, e kicsi csoportba tartoztak. A helyzet azonban nemcsak nehéz, hanem fonák is volt. A társulati vasutak megváltásához pénz kellett, de ehhez csak kölcsönök révén juthattunk. A mi állandó bankárunk pedig ugyanaz a Rotschild-ház, melynek érdekeltsege az ú. n. Osztrák Állami és Déli Vasútnál köztudomású volt. A Dunai Gőzhajós Társaságnál még az uralkodóház egyes tagjainak részvényei is szóba kerültek. György

Endrének műve utat tört a vasúti politikában és előkészítette azt a fejlődést, melynek egyes sikerei Ordódy Pál, Baross Gábor, Szabó Jenő és munkatársaik nevéhez fűződnek.

Bizonyítékeként nem lankadó munkásságának, egy rövid évvel e mű megjelenése után György Endrének új feladatkörbe nyúló műve látott napvilágot. Ebben *Keletre magyar* címmel azokat az érdekeket és teendőket világítja meg, melyek keleten kötik le figyelmünket. A tanulmányt a Nemzetgazdasági Egylet a Korizmiccs-díjjal tüntette ki. Nagy tudománnyal, elmélyedéssel és lélekkel van írva. Vázolja Kelet gazdasági helyzetét, amely megadja kelet felé a magyar iparnak és kereskedelemnek a terjeszkedés lehetőségét. Részletes tervet ad az irányító központ szervezete és feladataira nézve.

Az alatt a közel negyven év alatt, mely a mű megjelenése és 1914 közt lefolyt, nem egy javaslata valósult meg. De a kívánt előretörés, gazdasági hódítás, az erős verseny, a kívánatos tőke és erély hiánya s belső bajaink miatt bizony elmaradt. A szerző legszebb álmai nem bírtak megvalósulni. Mint ahogy Kossuth is hiába akarta tengerre vinni a magyart, hogy új kincseket gyűjtsön és új fényt derítsen nemzetére. Ma ugyan nem panaszkodhatunk, hogy a magyar ne járná a tengereket. Csakhogy az utazásoknál rendesen hiányzik a komolyabb cél, s az elköltött összegekkel szemben ritkán állanak a nemzet tennivágyását serkentő, erélyét izmosító aktív tételék. Más népek gazdasági alkotásait méltányoljuk, meg is csodáljuk, de annak a munkának, mely hasonlókat tudna nálunk a nemzeti géniusz ereje révén teremteni, még ezután kell igazán kifejleni.

György Endre idézett művében, szemben a mezőgazdaságnak csekély és a változó időjárástól függő jövedelmezőségével, rámutatott azokra a nagy lehetőségekre, amelyek az ipar fejlesztése által nemzeti gazdaságunknak biztosíthatók.

Aki ismeri későbbi működését, szinte érthetetlennek fogja tartani azt a csekély fontosságot, melyet a *Keletre magyar* szerzője a mezőgazdasággal, mint a nemzeti erő főforrásával szemben itt tanúsít. Mintha az a szellem tartaná

lenyűgözve, mely Cobden és Bright révén az angol mezőgazdaság sírásója lett s amely nálunk még a 40-es évek mozgalmainak hatása alatt csakis az ipar és kereskedelem felé fordult és megszülte azt a káros egyoldalúságot, amely mezőgazdaságunk érdekeit elhanyagolva, nemzeti gyengeségünknek egyik forrásává lett.

Miután a várt eredmény, a mezőgazdaság fellendülése a fejlődő ipar és kereskedelem révén nem akart bekövetkezni, György Endrének akarva, nem akarva, ki kellett bővíteni eddigi felfogását, ha igazán a nemzeti érdekek szolgálatában akart állani.

Gazdáinknak folyton erősülő és, sajnos, nem is alap nélkül való panaszai, melyek az 1879-ben Székesfehérvárott tartott nagy gazdagylésen elég határozottan nyilvánultak és élénk agitáció és mozgalom forrásaivá lettek, a mezei gazdaság, az országnak legrégibb és legfontosabb jövedelmi forrása felé fordíták figyelmét.

Közei kapcsolatban állván e mozgalom vezetőivel, gróf Károlyi Sándor és társaival, a mezőgazdaság helyzetének feltárása végett 1882-ben az O. M. G. E.-ben tartott széleskörű tanácskozásban gróf Dessewffy Auréllal együtt már mint a közlekedés kérdésének előadója szerepelt. Nagy része volt a bizottság tárgyalásainak sikerében. Akkor a magyar közlekedés főkérdései voltak a magyar nyelv érvényesítése, az erős Osztrák Állam Vasut, valamint a Déli Vasút döntő hatalmának letörése, ezek mellett a Dunai Gőzhajós Társaság rákényszerítése arra, hogy a magyar állam érdekei előtt meghajoljon. A zimonyi és győri vonal kiépítése, a belföldi termelés érdekeinek védelme a tranzitó keleti vasúti forgalmát ápoló törekvésekkel szemben a későbbi időkben meg is valósultak. Nem sikerült azonban elérni sem a Vukovár—samáci csatorna kiépítését, sem a Kulpa hajózhatóvá tételét. Ezeket a trianoni béke révén úgyis elvesztettük volna. Nagyon kár azonban, hogy az akkor tervezett, a mai Magyarország területét átszelő csatornák sem létesültek. Annál kevésbé volt lehető ezekkel kapcsolatosan az Alföld erre szoruló vidékeit öntözés révén gazdagabbá és bővebben termővé tenni. Ez még Kvassay Jenő fáradozásainak sem sikerült.

Közel ötven éve annak, hogy ezek a tanácskozások történtek. De ha azok erőlyesen befolyásolták közlekedésünk politikáját, ha bizonyos kérdések tekintetében, milyenek Budapest felkarolása, a differenciális tarifák, a refakciák ügye, irányt adtak a magyar közlekedési politikának, abban nem jelentéktelen része van György Endrének, aki a belső politika kérdéseinek a nemzetközi kapcsolatok szempontjából való megformulázásánál igazán egyike volt akkor élt politikusaink leghivatottabbjainak.

Ha a fentiekhez hozzávesszük azt, hogy első komoly közgazdasági folyóiratunknak, a mult század nyolcadik tizedében megindult *Nemzetgazdasági Szemlének* szerkesztését Akadémiánk szintén György Endrére bízta, láthatjuk, hogy már aránylag fiatal korában milyen reményeket fűztek hozzá és mily hatáskörre tett szert tehetsége révén. Értékelték el nem tagadható képzettségét, mely egyrészt a legmodernebb kérdéseket is felkarolta, másrészt bizonyos klasszikus színnel is dicsekedhetett. E mellett mindenki már az első pillanatra érezhette, hogy amit tett és tenni fog, az mind a chauvin és tegyük hozzá, tiszai magyarság szempontjai szerint fog alakot és megvalósulást nyerni.

A vízjogi kérdéseknek modern alapokon való megoldása, illetőleg a vízjogi törvény megalkotására irányuló mozgalom, hol a háttérben főleg Kvassay Jenő törekvései állottak, az 1885. évi XXIII. tc-ben foglalt törvényben nyert kielégítést. Az idevágó javaslat előkészítése hosszú és fáradságos tanácskozások keretében történt, amelyekben gróf Károlyi Sándorral együtt igen tevékeny részt vett György Endre, ki már előbb foglalkozott az olasz vízjogi viszonyokkal s ezekről egy külön kötetet is adott ki. Ez Claudio Callandra műve az olasz vízjogi törvényekről. Megírta *Az angol vasúti törvényhozás történetét* is. Pedig ugyanakkor egy másik, nem kevésbbé fontos és nehéz kérdés is lekötötte figyelmét és munkáját.

Annak a megokolatlan és felületes felfogásnak, mely szerint a mezőgazdasági politika a földesúri jogok megszüntetésével s a jobbágyság felszabadításával hosszú időre kikapcsolódott a megoldást váró feladatok közül, fatális követ-

kezményei kezdtek Európaszerte, nálunk pedig még fokozottabb mértékben mutatkozni. Amit a kereskedelem nézve helyénvalónak találtak, t. i. a szabadság biztosítását, úgy állították oda a mezőgazdaságra is, mintha ezzel az állam és társadalom teljesítette volna a föld művelőivel szemben kötelezettségét. Ez kárhozatos egyoldalúságra vezetett. A múlt századnak azonban főleg második felében olyan erős volt a szabadság gyógyító és mindenható erejébe vetett hit, hogy a kiegyezés utáni időkben szállóigévé lett gróf Andrássy Gyulának mondása, hogy csak 50 évi béke kell és hazánk felvirágzása biztosítva van. Mintha a szabadság akár egyeseket, akár nemzeteket biztosíthatna a félrelépések és botlások ellen. Mintha magának a szabadságnak nem volna szükségére a nem szűnő örködésre. A botlásoknak a szabad nemzetek is éppúgy ki vannak téve, mint az egyének. Habár amott a botlást esetleg csak huzamosabb idő múlva követi a büntetés, a «*delicta majorum inmerita lues*» nem egyszer válik valóra. A büntetések, melyeket a természet a gazdasági tudatlanság büntetéseül kioszt, semmiképpen sem dőre hiábavalóságok. Ezekből származnak a bukások, kereskedelmi válságok, a tőke és munka összeütközései, belső zendülések és nemzetközi háborúk. A gazdasági élet szimmetriájának megbontása egyes fontos kereseti ágak elhanyagolásának szomorú következményei, a kevésbbé értékesek javára.¹

Ez nemcsak esztétikai hiba, hanem végzetes botlás a termelés, valamint a gazdasági élet egészséges fejlődése ellen. A gazdasági politika irányításánál azonban nemcsak a tudás és annak ellentéte, a tájékozatlanság a döntő. Az általános nemzeti érdek nem egyszer azért nem tud érvényesülni, mert a hatalmat birtokló vagy arra törekvő csoportok és rétegek nem ezt, hanem saját szűkebb érdekeiket tartják irányadóknak.

A természeti gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba sodort magyar mezőgazdaság felszabadult a hűbéri korlátozó-soktól, a nélkül azonban, hogy az egészséges fejlődésnek feltételeit, a beruházásra és üzletvitelre szükséges tőkét, az

¹ Cairnes Essays. 263. lap. *Political Economy and Laissez Faire.*

önálláshoz kellő tudást, a polgári társadalom alapvető tételét, a sancta massariciát, az okos gazdálkodás elveit magáénak mondhatta volna. Ez utóbbin azt a lelki hajlandóságot kell érteni, mely a vagyon politikai és társadalmi jelentőségét tartva szem előtt, a napi élet feladatait e szerint rendezi be s lemond a kínálkozó élvezetekről a távol cél érdekében. Ez az önmegtagadás és takarékoság erényét jelenti, melyhez csak megfelelő nevelés útján lehet jutni, mi nálunk alig volt meg. A kifejezés Albertié, ki ezzel a főleg Firenzében felsarjadó polgári felfogást illeti. Erre nem taníták meg nálunk a forradalmat átélt nemzedéket és így az szükségkép ment tönkre, mielőtt jelleme átformálódhatott volna.

E helyzet orvoslására kevés és az is elkésve történt. Maga a Magyar Földhitelintézet is csak 1863-ban kezdte meg működését. Az abszolút kormány nem sietett a rebellis középbirtokosságot megmenteni. Történt azonban egyéb.

Mohón kaptunk a nyugat által felkínált s a haladás nevében ajánlott új igényeken. A fontosabb követelményt, gazdasági életünk alapjainak megvetését, bűnös könnyelműséggel hanyagoltuk el. A harmóniát, melynek a termelés és fogyasztás közt meg kell lenni, az utóbbi korlátozása révén nem tartották lényegesnek azok, kik az utóbbinak kielégítésére vállalkoztak. Ez ellentétben lett volna a sokszor dícsért szabadsággal, sőt azzal a felfogással is, mely az igények szaporítását, tekintet nélkül ezek értékére, a haladással azonosította.

E helyett az e révén fejlődő szabad kereskedés és nagyipar előnyeit siettek dícsérni. Sikerült is elvonni a figyelmet a mezőgazdaságtól. Azokat, kik a mezőgazdaság alapvető fontosságára utaltak s ennek érdekében bizonyos intézkedéseket követeltek, mint elmaradt és ósdi felfogású egyéneket, sőt mint reakciósokat állíták oda. Így a mezőgazdaságot mindenütt másod- vagy harmadsorba szorították le.

Talán legszembeötlőbb ez a hitelkérdésnél. Mesterileg és a kérdés egészét felkarolóan tárgyalja ezt György Endre abban a tanulmányban, melyet a *Kisbirtoki hitelszervezet hiányai* címmel az 1885. évi országos kiállítással kapcsolatosan rendezett Nemzetközi Gazdaggyűlés alkalmából szer-

kesztett. E gyűlés a székesfehérvári zászlóbontásnak volt a gyümölcse s a hitel kérdésén kívül még a vámok, illetőleg a középeurópai vámszövetség ügyét is körébe vonta. Ennek előadója érdemes pályatársunk, Gaál Jenő volt. Számos német, olasz, francia és osztrák szakférfiú tett eleget gróf Károlyi Sándor meghívásának, ki a gyűlés sikere érdekében személyesen kereste fel őket. Az eredmény a *Gazdasági lapok* szerint aranybetűket érdemel nemzetünk közművelődésének történetében.

A hitelügy rendezésének kérdése már az 1885. évi nagygyűlést megelőzőleg is értékes eszmecserére adott alkalmat a Gazdakörben, hol György Endre indított meg sorozatos előadásokat Somssich Pál elnöklete alatt. A felszólalók közt volt gróf Apponyi Albert és Kerkápoly Károly is. A gazdák értékesebb elemei ezeket a mozgalmakat élénk figyelemmel kísérték és sokat vártak a mozgalomtól, de az országos kiállításához csatlakozó tanácskozásoktól is. A vérmesebbek, gróf Károlyi Sándor és Apponyi Albert is remélték, hogy a közös bajok érzete létrehozza Európa gazdái közt az érdekek közösségének tudatát, amiből aztán a sikert biztosító együttes cselekvés fog fakadni. E remények nem voltak alap nélkül, de megvalósulásuk elmaradt. A vezető nemzetek politikusai közt nem akadt olyan, ki e feladatra vállalkozott volna, a föld és falu problémái nem vonzották őket eléggé.

György Endre belátását és felfogásának helyes irányát dícséri, hogy már akadémiai székfoglalójában a skót bankok Cash Credit-jével foglalkozott, minek gazdasági és szociális értékét igen nagyra becsülte. Megérthető tehát, ha 1885. évi tanulmánya, ez a széleskörű, a külföldi viszonyok beható ismeretére támaszkodó értékes dolgozat kiterjeszkedik a bajokainak részletes elemzésére, a tőkehiánynak és ennek folytán a föld fokozódó eladósulásának nagy problémájára. Fel-tűnteti a kisbirtok siralmas helyzetét. A gyűjtött adatok szerint ugyanis a földbirtok átlagos megterhelése akkor nálunk holdanként 26 forint 27 krajcár volt. A nagybirtok aránylag előnyösebb helyzetben van, mert holdanként csak 18 forint 94 krajcár terheli. Ellenben a kisbirtoknál a teher felszökik 60 forint 18 krajcár-ra is. Ez aránytalanság azonban,

azt hiszem, bizonyos fokig abból magyarázható, hogy a latifundiumok egyrésze jogi természeténél fogva nem volt megterhelhető. Ha ezt figyelembe vesszük, kevesebb okunk lesz a nagybirtokosság helyzetét rózsásnak tüntetni fel.

E helyzetből kiindulva a tanulmány vázolja az orvoslás módjait, a jelzáloghitel kiterjesztését, az «Anerbenrecht», a homestead-ek kérdését és arra a következtetésre jut, hogy a bajon tisztán a réalhitel fejlesztése nem fog segíteni. A személyi hitel megfelelő kielégítése állami támogatás mellett, de kényszer nélkül, mentheti csak meg a birtokosságot a tönkrejutástól.

Közel félszázad múlt el, mióta György Endre szavai elhangzottak. Sok tekintetben nagyot haladt a világ. A mezőgazdasági hitel problémái azonban kielégítő megoldást mégsem nyertek. Ami javítás ezirányban Középeurópában történt, azt teljesen tönkretették a háború és az azt követő események. A legyőzött népeknél szinte csak az üres keretek maradtak meg, tartalom és erő nélkül. Ezt még meg lehet érteni, de hol a magyarázata annak, hogy ezeket a nagy mulasztásokat a győző államok sem tudták — talán az egy Olaszország kivételével — kielégítően pótolni? Az a nagy távolság, mely a kereskedelmi hitelt a mezőgazdaságitól elválasztja, szükségképp vonja maga után azt, hogy az utóbbi foglalkozási ágnál a boldogulás lehetőségei csökkennek s a terhek szaporodása szinte ki sem kerülhető. E mellett a gazdák még a drága hitelhez is csak nehézségek és költségek árán tudnak eljutni.

Mindez csak emeli azok érdemét, akik az 1885. évi tanácskozások elméleti eredményeivel meg nem elégedve, a gyakorlati élet terére léptek s 1886-ban megalapították, nagyon szerény keretek között, Pest vármegye támogatásával a Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyei Hitelszövetkezetet. Ez történt majdnem félszázaddal a Pesti Hazai Első Takarékpénztár létesítése után, amely szintén szociális iránnyal alakult s nemcsak Fáy András személye által, hanem egyébként is sok szállal fűződött a vezető vármegyéhez. A vármegye volt az Aprós Kasszának is nevezett hitelintézet támogató és ellenőrző szerve. Részvényeket csak a megyebeli birtoko-

sok jegyezhettek. Jellemző, hogy a nyereszkesedés ki volt zárva. A cél a takarékoság fejlesztése és az alsó rétegek emelése volt. Az igazgatónak és a választmány kétharmadának birtokosnak kellett lennie. Az eredeti altruista irányzat azonban a korszellem nyomása alatt módosult. A fölös jövedelmet később nem a megyei köznép javára fordították, mint az eleinte tervezve volt, hanem osztalékkép juttatták a részvényeseknek.

E két intézmény nagy jelentőségét kiemelnem szükséges, de reá kell mutatnom, hogy mindkettő legalább eredeti formájában a sokszor leszólt vármegye érdeme volt. Sajnos, hogy a beoltott altruista érzés rövidéletűnek bizonyult.

A Pest Vármegyei Hitelszövetkezet gyorsan fejlődve szép sikereket ért el és pár év múlva már mint a Hazai Hitelszövetkezetek Központja működik, 1898-ban pedig Országos Központi Hitelszövetkezetté alakul át. Ez a kezdet nehézségeinek legyőzése után gyors fejlődésnek indul és főleg a vidéki alsóbb rétegek hitelviszonyainak javítása és a kisemberek takarékosági hajlamának fejlesztése körül szerzett magának el nem évülő és el nem tagadható érdemeket. A kezdés dicsősége György Endre érdeme, ki az eszmét Csengery Antalnak köszönhetette. Csengery ugyanis néhány barátjával mindjárt a kiegyezés után mozgalmat indított a kisemberek hitele érdekében, de ezzel eredményt elérnie azonkívül, hogy György Endre lelkébe beültette a termékenyítő gondolatot, neki nem sikerült.

György Endrét a mezőgazdasági hitel kérdésének megoldása a későbbi évek folyamán is sokat foglalkoztatta. Míg a községi hitelszövetkezetekkel főképp a kisbirtokosságon akart segíteni, egy 1900-ban formulázott javaslata a középbirtokosság bajaira keres orvoslást. Előrebocsátva a középbirtokosság történelmi szerepét és azt, hogy a magyar politika és közéleti tevékenység a nemzetnek ezen a rétegen fordult meg s ebből sorozódtak Bocskai, Bethlen és Rákóczi hadnagyai, utal arra is, hogy a hazaszeretnek azt a magasabb fokát, mely évszázadok óta e rétegbe, nemzedékről nemzedékre beleszűrődött, éppúgy nem lehet átültetni má-

sokba, mint a modern park udvarába csak bokrokat vagy csemetéket lehet átültetni, de ősfákat nem. E réteget azonban segítség nélkül a végső romlás fenyegeti, mert földbirtoka értékének 80—90 %-áig el van adósodva. A helyzet orvoslása végett a *credit agricole*, a mezőgazdaság üzemi hitelének szervezését ajánlja. Az irányító központnak szerinte a Magyar Földhitel Intézetnek kell lennie, mely az országos szervezet segítségével pénzzel is ellátná azt a raktári hálózatot, hova a gazda termékeit eladásig elhelyezhetné.¹

Bővebben foglalkozik ugyanezzel a feladattal pár évvel később² s javaslatai alapján az O. K. H. Sz. kezdte is szervezni a szövetkezeti raktárakat, melyek közül nem egy igazán szép eredménnyel működött, a nélkül azonban, hogy a György Endre által óhajtott országos hálózat létre tudott volna jönni.

1902-ben a pozsonyi gazdaggyűlésen elmondott beszéde, melynek egyes mondatainál láttam gróf Széchenyi Imre szemében kicsordulni a megindulás könnyeit, a *Falusi élet etikájával*, a különböző rétegek egymásra utaltságával foglalkozik. Ez támasza a nemzet erejének, de egyszersmind az egyéni boldogulás lehetőségét is gyarapítja, mert minden csepp izzadság, mely a barázdába hull, termőtalaja az igazi hazaszeretetnek. Ezért fontos a gazdakörök révén az egyetértés ápolása.

Ma, közel 30 évvel György Endre ébresztő szózata után, az általa felállított követelmények még mindig csak jámbor óhajtások, nemzeti érdekeinknek és az államnak nem kis kárára. Még mindig nem ment át vérünkbe az a tudat, hogy szervezkedés, az ezúton és csak így elérhető eredmények nélkül az emelkedés föltételeit lehetetlen magunknak biztosítani.

Érintettük, hogy György Endre már igen korán, a 70-es évek legelején szerepet vitt közéletünkben. Szerkesztette az országgyűlési ifjúság lapját, az *Új Nemzedéket*. Élénk részt vett a tehetséges fiatal törekvők által rendezett poli-

¹ *A Magyar Középbirtokos Hiteléről*. A Magyar Gazda Szövetség kiadása. 1900.

² *A középbirtokos hitele és a szövetkezeti raktár kérdése*. 1902.

tikai vitákban, összeköttetésben állott a hírlapírókkal, sőt egy időben, mikor a Horváth Gyula által alapított *Magyar Hírlap* Baross Gábor vasúti politikáját erősen ostromolta, a közvélemény szerint György Endre volt az, ki e harcot anyaggal ellátta.

Politikai pályafutását megelőzően a régi közmunka és közlekedési minisztériumban szolgált s ott szerezte érdeklődését és első tapasztalatait az akkor erősen vitatott vasúti és vízi ügyek iránt, amelyek előrevitele körül élete későbbi folyamán olyan számbavehető tevékenységet fejtett ki. Első ízben a halmi-i kerület, később Munkács képviselőjeként jutott az alsóházba. Beszédeinek tanúsága szerint ott főleg a közgazdasági, nevezetesen vasútpolitikai kérdésekben biztosított magának meghallgatást és tekintélyt. Eleinte a Deák-párthoz tartozott, később a szabadelvűnek nevezett kormányzópárt tagja volt. Gróf Bethlen András mint földművelésügyi miniszter államtitkárává akarta kineveztetni, de ezt a javaslatát Szilágyi Dezső ellenvéleményével szemben nem tudta keresztülvinni. A pálmát és az államtitkári állást helyette Miklós Ödön nyerte el.

A 90-es évek derekán mint Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek Anglia és Franciaországra kinevezett szak tudósítóját látjuk Londonban. Ezeknek a szak tudósítóknak hivatásuk az volt, hogy némileg pótolva hiányzó külképviseletünket, az illető országok közgazdasági viszonyait figyelemmel kísérik s a tapasztalatokból vonják le a magyarság szempontjából azt, ami reánknezve hasznos és sikert-fakasztó lehet.

György Endre több évig élt a neki annyira kedves Angliában, nézdelődve, kontemplálva, igyekezve összeolvasztani az elméletet a gyakorlattal. Hivatásának tartotta felemelni a napi élet sürgető követelményeit a fennköltebb nemzeti és általános érdekek régióiba. Jelentései, melyeket a földművelésügyi miniszterhez intézett, egy külön kötetben is megjelentek.¹

¹ *Közgazdasági tanulmányok.* Tallián Béla földművelési miniszter rendeletére összeállítva, 1905. Budapest, Pallas rt.

A közgazdasági politikában, de egyébként is a szabadelvű irány híve volt. Magába szívta azt a felfogást, mely Viktória királynő idejében az angol életben uralkodott. Közéletünk is ezeknek az eszméknek a hatása alatt állott. Megvoltunk róla győződve, hogy éppúgy, mint ahogy a nyugati nemzetek szabadelvűség útján és ezáltal jutottak el a haladásnak és jólétnek általunk annyira óhajtott fokára, ez reánk nézve is bekövetkezik, ha ez úton haladunk. Kapcsolatban állva Brighttal, Stuart Millel, magával Gladstone-nal, de e mellett az angol közéletnek kisebbrendű csillagaival is, ezek felfogása beleszűrődött György Endre lelkébe s így vált ő például a Cobden és Bright gabonavámellenes mozgalmának dicsőítőjévé, habár alig lehet feltenni, hogy ne tudta volna, hogy ez a gyárosok szövetségének diadala volt a föld urainak és művelőinek erőfeszítésein. Jelentéseiben mindenesetre kénytelen rámutatni arra a hanyatlásra, mely az angol mezőgazdaságnak a XIX. század végén jellemző vonása lett.

Tisza Kálmánnak és Istvánnak haláláig híve, illetőleg tisztelője volt, habár társadalmi úton folytatott mozgalmakban reájuk nem támaszkodhatván, kénytelen volt az ellenzékhez tartozó gróf Károlyi Sándorral és társaival dolgozni. Ez aligha emelte népszerűségét az orthodox szabadelvű táborban.

Közéleti munkásságának nem legutolsó tétele azok az emlékbeszédek, melyekben Akadémiánk elhunyt nagyjait méltányolja. Ezekben az átfogó, emelkedett felfogás mellett élénk lélektani megfigyelés és boncolás emeli a választékos és kidolgozott irány megkapó szépségeit. Belekapcsolja az elparentált egyéniségét és munkáját a nemzeti ébredés sokoldalú törekvéseibe. Ez emlékbeszédekben az elmúlt klaszikus idők szellemének hatását érezzük, mintha ez leszállana közénk azért, hogy emelje, nemesítse és értékesebbé tegye a munkát, melyet az előrehatolni, nemesülni vágyó nemzet végezni kíván és végez is. A napi élet töprődései, a részletek útvesztői fölé emelkedve György Endre olyan beszédeket hagyott reánk, amelyek itt-ott értékesebbeknek látszanak azoknak az elhunytaknak tevékenységénél, akiknek életéhez fűzi gondolatait. Gorove Istvánnál például szíve lüktető

melege borítja el mondanivalóit, hiszen azoknak, akikről beszél, kortársa, törekvéseiknek osztályosa, ugyanazt a levegőt szívta és ugyanazon célok szolgálatában állott, mint azok.

Fellángol, szemlélve a XIX. század első felében Széchenyi szavára felébredt nemzeti tevékenység eredményeit. Meghatja őt Gorove öntudatos gazdasági tevékenysége, ragaszkodása Széchenyi eszméihez. Áldozatos hazafisága, mely miatt számkivetésbe is kerül. Valóban azoknak kell az elismerés pálmáját kiosztani, akik azokban az időkben, melyekről szó van, a közgazdasági élet problémáival önként és hivatás-szerűen foglalkoztak. A nemzet akkori szűk látkörét, tájékoztatatlanságát megvilágítja az, hogy Trefortot zsidónak tartották, mert a bankok ügyével foglalkozott, míg egykori érdemes főtitkárunkat, Szily Kálmánt, később is megcsodálták, mert szerintük lakatosnak készült, mikor a bécsi polytechnikum hallgatói közé íratkozott be.

Azzal, amit György Endre el tud mondani Gorove Istvánról, aki idejét, tehetségét, lelkének melegét odaadta a hazának, aki nem kért attól soha semmit, aki emléke a multnak, de nem lankadó hittel van a jövő iránt, aki szenved, tűr, dolgozik és hű mindhalálig, aki nem panaszkodik soha, mert keblében viseli a híven teljesített polgári kötelesség tudását — a klasszikus római polgár erényeit ruházza a magyar földesúrra, aki nő, érvényesül és fárad a magyar rónán a Tisza és Duna között, hogy annak népét értékesebbé, földjét termőbbé tegye. E szinte váratlan felmagasztalása a közélet által zárkóztattnak, sőt szinte ridegnek ismert és valójában nem is oly nagytehetségű férfiúnak, megfejtést nyert azzal, hogy György Endre vallomása szerint egyénileg is le volt kötelezve iránta. Mint mondja, közelről érezte lelke melegét, jóságos szívének szeretetét. Csak az a kár, hogy a nagyon szép emlékbeszéd elfeledi bővebben méltányolni Gorove Istvánnak azt a tevékenységét, melyet mint földművelésügyi, ipar- és kereskedelmi, majd mint közmunka és közlekedésügyi miniszter kifejtett. Pedig ez alapvető és nem is könnyű munka volt, és Gorove munkatársainak, Gervay Mihálynak, Kozma Ferencnek stb. tevékenységével ismertetné meg az érdemet könnyen feledő újabb nemzedéket. Mi mindent kellett

megteremteni a kiegyezés után, arranézve felvilágosíthat bennünket az az egyetlen tény, hogy Gorove hivatalba lépésekor a magyar távíró intézményénél mindössze három magyarul tudó kezelő-tisztviselőt talált.

Beöthy Leó emlékezetéül elmondott beszédében e nem mindennapi és nagyon szerencsétlen férfiú rapszódikus tevékenységével foglalkozik. Ez a tevékenység felkarolja Juda és Izrael történetét abban a korban, melyről az asszír ékírások adnak felvilágosítást. De kiterjed Comte bölcselete mellett az akkor sokat tárgyalt bankügyre is, a *Nemzetlét* című munkában pedig a külön vámterület keretében a védvámok szerepére és reánk való nagy fontosságára.

György Endre szíves készséggel járul hozzá Beöthynek ahhoz a nézetéhez, hogy nyugati példára sokszorosult igényeink kielégítése, ha tisztán mezőgazdasági állam maradunk, aligha lesz lehetséges. Vele együtt az iparban keresi a megoldást. Nemcsak az európai kultúra, hanem magának a mezőgazdaságnak jóvedelmesebbé tétele is megköveteli ezt. Az indusztriális állam, ha benne együtt van az iparral a mezőgazdaság is, létfeltétele fajunknak és nemzetünknek. Elért sikereink — folytatja tovább — mind nem biztosítják létünket annyira, mint az, ha az iparosállammá való átalakuláson szellemünkben és gyakorlatunkban mihamarább általesünk. Az iparosulás fontossága tekintetében nincs Beöthy Leó és György Endre között eltérés. Nézetük csak azon eszközökre nézve különbözik, amelyekkel ez a cél elérhető. Míg Beöthy külön vámterületet és védővámot kíván, György Endre úgy találja, hogy iparunk a közös vámterületen kezdett fejlődni s a védővám mellett a fogyasztók terhei erősen emelkednének. Itt György Endre, mint a Deák által teremtetett kiegyezés híve, feláldozza az ipar gyorsabb fejlesztésének lehetőségét általános politikai szempontoknak, de kitart a mellett, hogy iparunk fejlesztése legkiválóbb közgazdasági érdekünk.

Nekünk úgy látszik, hogy ebben erősen tévedett. Megdőlt mindenekelőtt az az állítása, mintha az emelkedő ipar okvetlenül maga után vonná a mezőgazdaság boldogulását is. Az ipar bámulatos fejlődése mellett a mezőgazdaság magá-

ban abban az országban, honnan e felfogás kiindult, Angliában, elpusztult. A mezőgazdasági népesség hihetetlenül megapadt, és azok a szántók, melyek hajdan a világ legbővebb terméseit adták, marhalegelőkké és vadászterületekké süllyedtek. De magában az Egyesült-Államokban is, mely ma a világnak aranyban leggazdagabb országa s ahol napról napra az iparnak új csodái kelnek ki, a mezőgazdák ezrei buknak el a létért vívott küzdelemben s a munka nélkül maradtak száma 3—4 millió. György Endrét, a tiszamenti magyart, kétségkívül az angol levegő, a szigetország népe által elért sikerek, Gladstone, Bright és a többiek által hirdetett eszmék ereje sodorta be azok közé, kik az ipar felvirágzásától és nem a földművelésnek biztosításától és fokozatos fejlesztésétől várták a magyar nemzet jobb jövőjét. Pedig jellemének fővonása mégis csak a föld és népének érdekei iránt való odaadás volt. Minél inkább szaporodtak évei, annál élesebben domborodott ki ez a hajlandósága.

Mai helyzetünk, amikor megvannak az ipart védő vámok, a nagyon óhajtott külön vámterület mutatja, hogy az emelkedésnek más feltételei is vannak, mint ezek. A védővámok érvényesülnek az ipar javára, de a mezőgazdaság helyzete bizony sötét. Ván pénzintézet elég, melyek hivatása a termelő munka támogatása. De a hivatalos statisztika nemcsak az eladásulás félelmes emelkedéséről, hanem az elaprózás és árverések emelkedő számáról is beszél. A mezőgazdasági hitel tekintetében maga György Endre festi a legsötétebb képet, siratja a középosztály elbukását és látja dagadni azt az áradatot, mely az egykori tejjel és mézzel gazdag Kánaánnak hirdetett országból idegen országok felé sodorta a vagyont és boldogulást keresők ezreit, sőt száz ezreit!

György Endrének az ipart dicsőítő kijelentései annál kevésbé fejthetők meg, mert hiszen neki, aki a népek lelke iránt is annyira érdeklődött, tudnia kellett, hogy Angliában, melyet annyira szeretett, Carlyle és Ruskin, a keresztyén szocialisták vezetői, Kingsley, Maurice és társaik, de meg az egyes királyi bizottságok is mily sötét oldalait tárták fel az egyoldalú indusztriális termelésnek. Mily képet festettek arról

a korról, melyben Carlyle szerint csak a gyakorlati és anyagi eredmények jelentenek valamit, amelyben az erény elveszté régi jellegét, megszűnt a szépnek és jónak szolgálatában állani, helyébe a haszon, a profit imádata tolakodott be, meghamisítva a vallásnak eredeti értelmét és hivatását, s azt a megfontolt és előrelátó számítás tárgyává tette.¹

Az anyagi szempontok által átítatott közvélemény gondosan őrökdi, hogy az, aki a közfelfogással ellentétes álláspontot foglal el, mihamar lehetetlenné tétessék. Az exkommunikáció súlya alatt vagy összetörik, vagy a régi ösvényre tér újból vissza az, aki vele szembeszállani elég merész és megdöndolatlan volt. Téved azonban, ki azt hiszi, hogy ezúton minden más érdeket feláldozva, a fokozódó, folyton tágasabb körökre terjedő termeléssel a nemzet létének alapjait erősíteni és jövőjét biztosítani lehet.

Hiszen magában a gyáripárban, amely uralkodó szerepre jutott a foglalkozási ágak között, folytonos harc és háború dúl. A túlzottan indusztrializált nemzetek jövő fejlődése be nem látható. Mindenható lett az állam csaknem mindenütt, de arra képtelen, hogy a trösztök, kartelek világában rendet teremtsen. A tőke hatalom : ahol szükségesnek látja, megsemmisíti az ipar eddigi alakulatait, a házi-ipart, a kézművesipar egy részét, egyesíti a nagyvállalatokat és így uralkodik a fogyasztókon. Vele szemben az állam csak részleges sikereket tud elérni. Egyelőre tehát a közeljövő szempontjából — állítja Matlekovits — az ipar terén az államnak minél ritkább beavatkozása és a szabadság fenntartása kívánatos.² De ki biztosítja ezt a szabadságot a trösztökekkel szemben?

A tőke és a munka között levő ellentétén a tőkéletesnek vélt szabadelvű politika nem tudott segíteni. Saját munkatársa, a géppé aljasított élettől irtózó gyári proletárság lázad fel e rend ellen. A világ megéri azt, hogy a nagyipar reprezentáló alakjait a német birodalmi gyűlésbe, legalább a háború előtt, nem a gyárvidékek, hanem mezőgazdasági kerületek küldik be. A nagy városokat a tőke ellen törő szociáldemo-

¹ Carlyle : *Signs of the Times*.

² Matlekovits : *Az ipar a kapitalizmus korában*.

krácia foglalja el, pusztulást hirdetve a burzsoáziára. Saturnus története megfordítva. Bármennyire becsljük is a gyári ipar által teremtett nagy értékeket, nem szabad felednünk, hogy ennek ellentéte gyanánt ott áll a feldúlt társadalmi béke, a lelkeknek megbomlott egyensúlya, a kihaló hit, az erkölcsök meglazulása. A fény mellett a mindinkább sötétedő árnyék, ami azt mutatja, hogy minden népre és minden időkre érvényes gazdasági politikát csinálni nem lehet. Az alapok folyton változók. Az olcsó és tömeges termelés, annak szinte a végtelenbe menő fokozása, a fogyasztásnak ezzel kapcsolatos fellendülése csak a felületes és alantjáró gondolkozóknál jelentheti a haladást. Ha megtöri az emberi lélek magasbra vivő törekvéseinek erejét, kiszárítja azoknak a nemesebb erőknek forrásait, melyek egyedül jogosultak arra, hogy az ember értékét növelve, haladásnak legyenek nevezhetők, a hanyatlás tényezője lesz.

Azoknak véleményét, akiknek szemében az Angliából kiindult industrial-mercantilismus a leghelyesebb és legmaradóbb iránya az emberiség tevékenységének, semmiképpen sem fogadhatjuk el. Hézagai és fogyatkozásai immár erősen jelentkeznak a munkanélküliségben, az élesülő szociális harcokban. E politika maga táplálja és erősíti ellenségeit, de az ütött sebeket gyógyítani képtelen. Végzetessé válhatik azáltal, ha a milliók törekvéseit tisztán az anyagiakra szorítja.

A báró Kemény Gáborról szóló emlékbeszédében szépen és részletesen vázolja Erdély újjászületését, azt a folyamatot, mely a sérelmi politika mellett kifejlleszté, sőt uralkodóvá tette a reformok után vágyódást és arra a politikai színvonalra emelte Erdélyt, ahol 1848-ban az anyaország állott. A főszempont volt az Unió Magyarországgal, mint az erdélyi magyarság jövőjének biztosítása, szemben a demokratikus áramlatok révén is erősödő oláh tömegekkel. Nem volt nehéz kiszámítani, hogy az Unió és a reformok meg fogják gyengíteni azt az oligarchiát, mely Erdélyt addig vezette. A hatalmat meg kell majd osztani másokkal s lemondani a tétlenség örömeiről, vagy ezek szolgálatában elpusztulni. György Endre meleg lelkesüléssel ünnepli azokat, kik az egyéni

és kasztszerű érdekek fölé emelték az általánosokat és megnyerték a reformoknak és az Unió gondolatának az erdélyi közvéleményt. Ezek között a harcosok között elsősorban állott Kemény Dénes, Gábornak apja. A fiú tehát a szabadelvűség iskolájában nőtt fel. Abban, amelynek tanítása szerint a liberalizmus alapgondolata a jogok kiterjesztése a nemzet izmosítása végett; az egyenlőség elve pedig a hazafiúi kötelesek általánosítása felé tett lépés. Végző cél a magyar állam megteremtése.

Azé a magyar államé, melyben az eddig inkább csak a földrajzi helyzet és gazdasági kapcsolatokkal összetartott miliók magasabb egységbe olvadva törekedjenek tehetségeik kifejtésére s e törekvéseik támogatóra találjanak az állam szerveiben. E célnak akadályai gyanánt jelentkeznek a nemzetiiségek külön törekvései. Ezzel szemben a nemesség a nemzet jobb jövője érdekében kiváltságait feláldozza. Szép és nemes cselekedet, mert megnyitja a haladás útját. De nem elég, mert nem biztosítja a további fejlődés helyes irányát. A szétomló vezető-osztály helyébe nem emel mást. Nem is biztosítja annak kifejlődését. Ezzel máig is adós maradt. Nyugatot elérni nem tudtuk. A szabadság ott is ellentéte lett az egyenlőségnek. A szabadelvűség által követelt áldozatok nyomában nem kelt kellő arányú alkotó munka. György Endre emlékbeszédében rámutat a nemzetiségi probléma meg nem oldott voltára, mely különösen Erdélyben volt égető, s amelyet elmérgesített az a társadalmi elkülönözés, melyben az erdélyi magyarság az oláhokkal szemben oly nagy örömet talált.

Gladstone-ról 1899-ben tartott emlékbeszéde megérdemli, hogy kiemeltessék az elfeledés homályából. Azok, kik a napipolitika ösvényét járják és az események forgásában vezető-gondolatokat keresnek, nem egy tekintetben megtalálhatják ezt György Endre tanulmányában, melynél a múlt század második felében folyt angol politikai életnek szebben és alaposabban megírt rajzát nyelvünkön nem olvastam. A forma és tartalom egyaránt fokozza a dolgozat hatását. Érezzük, hogy az író maga is Gladstone gondolatkörében élt, hogy ideálja Gladstone, a keresztyén államférfiú, akinek érzelmei a krisztusi szeretetből fakadnak és aki akaratával

teljesen ennek szolgálatában áll. Az, ki nem egyszer jelenti ki, mint a pénzügyek minisztere, hogy bármily fontos is a vagyonosulás és az általa biztosított hatalmi fölény, nagyobb súlyt vet arra, hogy e vagyon, e hatalom a nemzet részéről magasabb célok érdekében keresztyéni módon használtassék fel. Ezt az epigonok sokszor felejtik. Valóban azoknak, akik igazán érdeklődnek az emberiség nagy problémái iránt, bő anyagot ad a gondolkodásra az, hogy a versenynek és kereskedelemnek szabadsága, a manchesteri iskola vezető tételei, melyek az első apostolok szándékai szerint egyaránt hivatva voltak szolgálni a haladásnak és az alsó rétegeknek érdekeit, mint váltak az önző epigonok kezében a gyengébbek legázolásának eszközeivé és mint tették tönkre azt a földműves- és birtokos-osztályt, melynek Anglia szabadságának megalapozásában és hatalmának kiterjesztésében olyan elhatározó része volt. Ez osztály szülte az angol gentlemant, melynek felfogása, ha régi erejében megvan, az igazságnak, mint általános emberi érdeknek alapján állva, nem engedi érvényesülni azt az alantjáró felületességet és rosszakaratot, mely a Versailles körüli békékben a nyugati demokráciát úgy mutatja be, mint amelynek szelleme a mult kormányzó erőivel szemben csekélyebb értékű, mert önzőbb és könyörületet kevésbbé ismerő.

A trianoni ukáz egyes szakaszait olvasva, kitör az elkeseredés, mert hiába keressük bennük azt a fennköltebb etikai érzést, melynek a francia forradalomból kellett volna fakadni. E helyett az önzés könyörtelenségével igyekeznek éppen a franciák kiirtani a legyőzöttekből az erőszak jogán az élet utolsó csiráit is. Nem igazolja-e ez azt, amit valaha az a férfi mondott, ki a jövőbe látva emberi szerencsétlenségnek bélyegezte a nagy forradalmat, olyannak, ami sírba rántva a lovagiasságot, helyébe a furfangosok, hasznot vadászók és spekulánsok uralmát léptette, mely nem ismeri az elvek iránti fogékonyságot, nem a szűziesen tiszta becsületet, mely enyhíté a vad indulatokat és megneemesített mindent, amit érintett.¹ Ezek helyébe, meggyalázva a modern

¹ Burke : *Reflections on the Franch Revolution.*

demokráciákat, «az erősebbnek minden szabad» elvét léptette.

Gladstone hatása György Endre politikai nézeteinek formálásánál igen nagy, sőt talán döntő volt. Így nem csoda, ha mélyen meghajolva tette le Akadémiánk cipruslombját nemes emléke előtt.

Anglia, Franciaország és az Északamerikai Egyesült Államok gazdasági életére vonatkozó jelentései, melyek a *Közgazdasági tanulmányok* cím alatt megjelent kötetben foglalván, értékes rajzai azoknak az áramlatoknak, melyek több mint két évtizeddel ezelőtt a három hatalmas ország népét foglalkoztatták. A fejtegetések nagy része ugyan már csak történelmi értékű, de vannak egyes javaslatai, melyek még ma is megvalósításra várnak. Például a magyar kivitel szervezése az angol piac megnyerésére. Ha nálunk nagyobb volna a hajlandóság a magunk viszonyainak a külföldi példák okos módosítása mellett való javítására, ha akadnának többen, kik nem riadva meg a közömbösség által emelt gátaktól, szervezni akarnák és tudnák a jobbakat és így kimunkálni a szebb jövő útjait, azok közül a gondolatok közül, amelyek György Endre kevesek által ismert és kellően éppen nem méltatott kötetében el vannak temetve, nem egy jelentkeznék mint eleven erő és nemzeti létünk formálásának hathatós eszköze.

Reméljük azonban, hogy ma, amikor a hitbizományok rendezésének kérdése újból napirendre kerül és foglalkoztatja nemcsak a közvetlenül érdekelteket, hanem a politikusokat is, az a szépen írt és alapos tanulmány, melyet a *Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánkról* írt s mely a *Budapesti Szemle* 1893-i évfolyamában jelent meg, nem fogja kikerülni a javaslat szerkesztőinek figyelmét. Az, aki e kérdésnek súlyát mérlegelni bírja, lehetetlen, hogy ne találna értéket azokban a fejtegetésekben, amelyekkel György Endre a birtok megkötöttségének érdemeit emeli ki, utalva arra, hogy a birtok megkötése a nemzet védelme volt. Erőt adott a küzdelemben, s igaz ma is, hogy józan politikus nem hagyja figyelmen kívül a legtávolabb esélyeket sem, és nem kicsinyli le azokat a sáncokat, amelyek mögé a veszedelem óráiban

meg lehet húzódni. Az a hirtelen áttérés a szabad forgalomra, melyen átestünk, nemcsak közgazdasági, hanem politikai szempontból is veszedelmeket rejt magában, épp ezért ezen a téren megfontolandó minden újabb lépés. A régi Magyarországtól sokat tanulhatunk, ha a nemzet és faj fenntartásáról van szó. A földbirtok régi merevségéhez vissza nem térhetünk, de gondoskodni kell, hogy az eltűnő középbirtokosság helyébe ennél gazdaságilag többet érő osztály kerüljön. A földből fakadó, annak birtoklásával összefüggő konzervatív erényekre szükség van s ezért a birtoklás állandósítására kell törekedni. Leginkább a korlátolt forgalmú birtokoknál lehet ezt elérni. Nagy szociális kérdéseink között György Endré állítása szerint ez a legsúlyosabb. A birtokosság elbukását előkészítettük, de arra, hogy megmentjük a lehető s az elbukott réteg helyébe újat tegyünk, komolyan kevesen gondoltak. Sőt akadtak, akik szinte kárörvendve konstataáltak, hogy a régi középbirtokosság a modern életre szinte képtelen. Itt György Endre Grünwald Bélára, a *Pester Lloyd*ra és Láng Lajosra mutat reá. Szerinte a városokban domináló elemek nagyon is újak, nagyon is érzik rajtuk a kozmopolitizmus szaga, semhogy az állam hajójának nemzeti irányban való vezetésére hivatottaknak lehetne őket tekinteni. A magyar agrárpolitikának kiváló feladata a közbirtokos osztály fenntartásáról és fejlődéséről gondoskodni, de nem idegen receptekhez, hanem, ha ez nehezebb is, a magunk viszonyaiból kiindulva, az adott feladathoz mértén. Elemzi ezután a lehetőségeket és arra a következtetésre jut, hogy ha a korlátolt forgalmú birtokokon hosszú bérletek engedtetnének, évek múltán a kifejlődő és vagyonosuló bérlőkből a középbirtokosság alapjait meg lehetne vetni. A birtokok helyes kezelésére az állami ellenőrzést tartja szükségesnek a hitbizományoknál is, amelyeknek jó oldalait látja és erősen kiemeli. Utal arra, hogy Tisza Kálmán idejében feltűnő módon felszaporodtak. Mindamellet nem idegenkednék újak alakításától, mert ha a magyar politika főcélja, hogy a magyar állam magyar jellege fenntartassék, ha a demokratikus fejlődés elégtelen és megbízhatatlan, kénytelenek vagyunk az arisztokrácia hagyományaiból szedni a fegyvert. A hitbizományok

lehetnek mérsékelt terjedelműek is, a földolog a birtoklók megbízható volta. Ez erősebb érv, mint a régi, az egyes családok fényének fenntartása. Az etikai elem vonul előre és erőre is kaphat, ha sikerül kellő ellenőrzéssel, esetleg az időtartam meghatározásával a jó kezelést és a kellő jövedelmezőséget biztosítani.

Foglalkozik végül szerzőnk a diplomára éhesek csapatainak már 30—31 év előtt is veszedelmesnek ítélt felszaporodásával s ennek ellensúlyozására csak egyetlen érzést talál alkalmasnak: a földhöz való ragaszkodást, amit gúnyosan *glebae adstrictio*-nak, röghözkötöttségnek nevezett el a modern fejlődés egy irányzata, amelyet azonban ő a hazaszeretet parciális részének nevez. Ez úton két eredményt lehet elérni: jövedelmesebbé téve a kötött birtokokat, emelni a nemzeti vagyont, de egyszersmind regenerálni egyik legfontosabb osztályunkat is.

Nem adatott meg neki a lehetőség, hogy terveit megvalósítsa, gondolatait az életbe átvigye. Maga Darányi Ignác is hiába próbálkozott vele. Hiába kopogtatott a nemzeti közép-osztály pusztulása a fényes parlamenti palota kapuin, a parlamenti többség nem volt fogékony ilyen feladatok iránt, nem tudott időt szakítani azok megoldására. A katonai és közjogi kérdések elnyomtak mindent. Vajjon szerencsésebb lesz-e a mai nemzedék, mint voltunk mi, akik láttuk ugyan azt az utat, mely a nemzet számára nyílt, de nem volt módunkban kellő sikerrel munkálni a nagy célokért?

Abban az angolul megjelent munkában,¹ melyet az angol földművelési miniszter biztatására a magyar mezőgazdasági politikáról és igazgatásról kiadott, foglalkozik egy másik nagy és ma sem megoldott problémával, az állami beavatkozás kérdésével. Elfogadja azt az elvet, amelyet Stuart Mill formulázott s amely szerint a gazdasági életben a *laissez faire*-nek, azaz az egyéni tevékenységnek kell alapvető tételnek lennie s ettől eltérni csak akkor szabad, ha nagy és fontos érdekek kívánják.²

¹ *The State and Agriculture in Hungary*. London. Macmillan & Co. Ltd. 1905.

² *Polit. Economy*. Book V. Chapter XI, § 7.

A fejlődés általános iránya a beavatkozás kiterjesztése mellett szól. Mi e tekintetben messze is mentünk, mert az állami irányítás csak akkor nem lesz veszedelem, ha nevelő hatása van, azaz erősíti, fejleszti az egyes osztályokat nagyobb feladatok megoldására, azokra, amelyeket ma saját erejéből meg bír oldani. Ennek eszköze az egyéni erély, self help, és a kölcsönös segítség fejlesztése. Horace Plunkett fogalmazása szerint oda kell segíteni a föld emberét, hogy tudjon segíteni önmagán. Az állami beavatkozás legyen vezető, de csak ideiglenes, és igazán akkor felel meg, ha feleslegessé teszi magát.¹

Ezekben méltányolva György Endre publicisztikai működését, levonhatjuk azt a megállapítást, hogy kiterjedt, mások által elhanyagolt mezőkön nehéz problémákat fejtegetve, igen értékes munkát végzett. A gazdasági liberalizmus határainak kitűzése, ezzel kapcsolatosan az állami beavatkozás méltánylása, a hitbizományok és a mezőgazdaság hitelének megfelelő rendezése, a középosztály fejlődése még mindig időszerű kérdések, sőt ma még inkább azok, mint voltak akkor. György Endre élete és munkásságának méltatása tehát nem elvesztett fáradság reánknezve. Tudása, önálló gondolatai, a nagy és szép törekvésekben való elmerülése, még ha azok magányos utakra vezették is őt, oly egyénné avatták, kivel foglalkozni érdemes és jutalmazó vállalkozás. De mielőtt összefoglaló gondolataimat előadnám, meg kell emlékezmem életének utolsó és bizonyára legkevésbé derült szakáról is.

A jelen század első éveit nálunk a törvényhozás ellenzéke és az uralkodó közötti harc teszi emlékezetessé. Gróf Tisza István 1905-ben pártjával együtt kisebbségben maradt. A szövetkezett ellenzéki pártokból, melyek többségre jutottak, a király nem volt hajlandó kormányt kinevezni, miután — amint azt a báró Fejérváry Gézához 1905. évi június 18-án kelt királyi kézirat mondja — a többséggé szövetkezett pártok nem terjesztettek elő oly programot, melynek alapján a király a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással

¹ Op. cit. Preface.

reábrízhatta volna a nemzet sorsát. Reméli azonban, — folytatja a kézirat — hogy egy párton kívül álló kormány közvetítésével a felmerült ellentéteknek általa forrón óhajtott kiegyenlítése mielőbb lehetővé fogja tenni a többség sorából vett kormány megalakításával a parlamenti kormányzatot.

Ez eseményt megelőzően György Endre évek óta élt Londonban s aligha gondolt arra, hogy a nemzet és uralkodója közt kitört harc kiegyenlítésénél része lehessen. Szerencsétlenségére éppen 1905. év júniusában, midőn állomását elhagyva, halmi-i birtokára utazott, Bécsben a nem parlamenti kormányt alakítók megnyerték arra, hogy báró Fejérváry kabinetjében vállalja a földművelési ügyek vezetését. Kockázatos és merész vállalkozás. Ellentétes György Endre egész multjával, hisz élete egész folyamán Széchenyi és Deák emlékével táplálkozott s egész lényével a magyar földbe gyökerezett belé.

Báró Fejérváry nem is érte el a várt sikert s a híres szeptemberi kihallgatás után, mely az ellenzék vezéreinek szokatlan és sértő elbánást juttatott, a kormány lemondott. De 1905 október 18-án már újból megkapta kinevezését. Az új kabinetben azonban György Endre, négyhónapos minisztersége után lemondván, nem foglalt helyet. Székét báró Feilitzsch Artur foglalta el. György Endre volt az egyetlen, ki az ideiglenes megbízatást komolyan vette s a meghosszabbításba nem volt hajlandó belemenni. De nem is részesült még a szokásos elismerésben sem, sőt a király nagyon is érezte vele azt, hogy kegyvesztetté lett.

Az autonóm vámtarifa és a különféle kereskedelmi szerződések életbeléptetésénél, ami 1906 februárjában történt, György Endrének semmi szerepe sem volt. De nem is tudok semmi oly lényegesebb rendelkezésről, amit hivataloskodása alatt léptetett volna életbe, kivéve a magyar földbirtok terheinek megállapítására és conversiójára nézve foganatosított intézkedéseket. György Endre ezt egy akkor írt levelében erősen kiemeli.

Ezt azonban sem a kormány eljárásának megtorlására kiküldött előadó, sem pedig a képviselőház igazságügyi bizott-

sága nem vette figyelembe. Sőt rámutatott az alkotmány megsértésének tényére, azonban, tekintettel a királlyal kötött egyezményre, lemondott a törvényes megtorlásról, a kormány vád alá helyezését mellőzte és az ügyet a nemzeti lelkiismeret megítélése alá bocsátotta. A közvélemény eléggé súlyosan ítélte el a darabontnak gúnyolt minisztérium tagjait és nem volt hajlandó kivételt tenni György Endrére nézve sem, habár egészen bizonyos, hogy azoknak, akik végigharcolták a küzdelmet, egészen Nyíri Sándor kir. biztosságáig, a felelősséget nagyobb mértékben kellett viselniök, mint György Endrének, ki abban a pillanatban, amelyben a békés kiegyenlítés lehetetlennek bizonyult, búcsút mondott többre kész kartársainak.

Csak nehezen és évek multán tudta régi pozícióját, az ellene irányult közvélemény érdességét enyhítve, úgy ahogy visszahódítani. Ez azonban teljesen nem sikerült. Szépen indult, nagy reményeket keltett politikai pályája így gyors és reánézve kedvezőtlen befejezést nyert. Nem volt többé módjában új babérokkal eltakarni e lépésének következményeit, bár Escottnak Angliáról írt, általa fordított művét 1905-ben adta ki Akadémiánk.

Elkövetkezett a háború, második nejeének váratlan és reánézve igaz szívből gyászolt halála, az öregség, majd egy eléggé súlyos bénulás, amelynek szenvedéseitől 1927 januárjában, egy ködös téli napon váltotta meg a halál.

A küzdelmek, melyek 400 éven át nemzetünk történetének kereteit kitöltötték, véget értek. A dinasztia, mely a birodalom egyes részeit szorosabb kapcsolatba igyekezett olvasztani, részben a sors csapásai, nem kis részben azonban erkölcsi fogyatkozásai miatt elveszítette régi hatalmát. A négyszáz éves harc megszűnt. Szabadok és függetlenek lettünk. A csapások súlya alatt görnyedő, minden oldalról ellenséges népek által körülvelt nemzet megkísérli veszteségeit fokozott élniakarással, gyarapuló tudással és erkölcsi ideáljainak vonzóbbá tételével pótolni. Ha ez sikerül, a szabadság áldás, a függetlenség új virágzás forrása lesz és az elmúltnál szebb jövő nyílik számunkra. Az a kérdés, vajjon a most folyó és a jövőt majd irányító küzdelmek sikeréhez

saját törekvéseivel mennyiben járult az, aki emlékének ez óra gyorsan futó perceit szenteljük?

Pályája, amint láttuk, fényesen indult, tehetsége nagy reményekre jogosított. Már első ifjúságában szép eredményeket ért el. Meg volt adva a lehetőség, hogy sokat lásson. Idegen, akkor még reánkénézve ki nem aknázott országok levegőjét és serkentő szellemét szívhatta magába. Törekvéseinek erejét csak növelhette a biztos siker és az őt környező elismerés. Hisz annyit vártak tőle. Kár, hogy kevésre becsült sokat, mi az eredményeket reánézve biztosította volna. Szinte elökte magától az érvényesülés eszközeit. Lerázta magáról a sablónok nyűgét, élt saját kedve szerint. Mi volt szerinte az élet igazi célja? Vagyon, társadalmi és politikai emelkedés, vagy egyéb? Ezek közül egyik sem bírta teljesen lekötöni. Gyönyörködött a nagy gondolatokban és a köznapi fölé emelkedő törekvésekben. Bekóborolta a félvilágot, keresve a szépet, kellemeset és a múló mögött a maradandó értékeket. Írt, mert ezzel lelkének vágyát elégíté ki; beszélt, mert volt mit mondania. A Gladstone által hirdetett elvek lebegtek előtte: fejleszteni, emelni a nemzet ideáljait, szaporítani az ezekhez szükséges tudást, megszerezni az anyagi eszközöket, meg-nemesíteni a gazdasági élet harcait, a sikereket a kisemberek és gyengék javára fordítva. Belevinni a biblia elfeledt tanításait az életet irányító tényezők közé. Ez azonban szinte szükségszerűvé tette, hogy sokban más legyen, mint kortársai. Elhanyagolva a népszerű felkapottság feltételeit, lenézve eszközeit, elszigetelve magát saját törekvései körébe, sok tekintetben magára maradt.

Akadémiánk Konek és Keleti Károly ajánlatára még a mult század hetvenes éveiben választotta levelező taggá, rendessé pedig többszöri visszautasítás után csak 1919-ben lett. A szövetkezeti mozgalom megindításánál alapvető része volt. Érdemeit azonban később nem voltak hajlandók méltatni azok, akiknek a hatalom ölébe hullott. E hálátlan elbánás nagyon bántotta. Igaz, hogy nem törte magát a zsíros falatokért és jutalmazó sinecurákért. Családja körében, halmi-i otthonában, gondolatai között, mindaddig, míg Trianon szét nem tépte régi egységünket és nem szakítá darabokra

György Endre birtokát is, igénytelenségében boldog volt. Második feleségét és leányát igen szerette. Nejének a háború utáni zivatarok közt történt váratlan elvesztése mélyen le-sujtotta. A külsőségekkel keveset törődött, sőt azokat szinte szándékosan elhanyagolta. Ez erősen sérthette azokat, kik a lényegyet ebben látják. Élete vége felé igyekezett ezen segíteni, de nehezen ment. Nem panaszkodott, de mégis kiült rajta a fájdalmas vonás, mintha mondogta volna : Nem így reméltem ezt! Trianon következményei erősen sujtották. Hiába igyekezett, mint buzgó protestáns, az angolok és amerikaiak jóakarátát megnyerni ügyünknek. Hiába tett meg mindent, hogy a kedves máramarosszigeti ref. jogakadémiát megmentse, hiába emelte fel szavát az ellen, hogy a szubvenciók révén a református felekezet másodosztályú állami egyházzá legyen. Az apostolok sorsára jutott. Magvető volt, ki nem érte meg az aratást és nem szerezhette meg azt a sikert, melyet kiérdemelt. Legyen szabad felelni a kérdésre : miért?

Évtizedekkel ezelőtt Trefort Ágoston, mint az Akadémia elnöke, panaszkodott, hogy nálunk nincs meg az egyének igazi szabadsága, mert ezt az ú. n. közvélemény és konvenciók nyűgözik le. Egy Trefortnál hatalmasabb szellem és ragyogóbb géniusz, John Stuart Mill, ugyanezt mutatta ki a nyugati társadalmakra nézve, melyek a napisajtó által vezetve, amely újból a közvélemény, tehát a többség véleményének hatása alatt áll, napról-napra inkább egyformásulnak s mind erősebb ellenségévé válnak az eredetiségnek. Sőt ebben ellenségüket fedezvén fel, nem szűnnek meg szembeszállani vele. Az érzéseknek, gondolatnak és magaviseletnek eredetisége és ezzel maga az egyéniség és vele az önálló jellemek boycott és társadalmi sanctió alá kerülnek. Pedig a történelem tanúsága szerint a közvélemény sem csalhatatlan, az általa elfogadott és reánk erőszakolt igazságok sokszor kihívják a bírálatot, a változó divat szerint, a tömeg szeszélyeit tükrözik vissza.

E bajok orvoslása csak az eredeti egyénektől várható. De ezek ritkulnak és ki is fognak veszni, ha elvonjuk tőlük a boldogulás feltételeit. Az eltérő véleményekre, életmódra és magaviseletre szükségünk van, ha Kína sorsára nem akarunk jutni. A haladás lehetetlen, ha elnyomjuk az egyénisé-

get, elvonva tőle a szabadságot. Excommunicatio fegyverével sujtani azt, ki sérteni meri eredetiségével a mindenható ízlést, a közepesnek, a megszokottnak, az alantjárónak diadala. Európa eddigi emelkedését az eredeti egyéniségeknek, az eltérő felfogások és életmódoknak, a nemzetek életében mutatkozó eltéréseknek köszönhetette. Lehet-e ez másként a jövőben?

A magyar közvéleménynek, ha a haladás eszköze akar lenni, mélyebbre nyúlva el kell fogadni ez igazságokat és szabadabb tért nyitni az eredeti jellemeknek. Ezek a multtal szemben úgyis elijesztően megapadtak. Micsoda szürke egyhangúság a 60—70 év előtti színgazdag és eredeti alakokat nevelt étellel szemben! Nemcsak nemzeti viseletünkről mondtunk le, nemcsak a faluig engedték be a párizsi civilizáció mérgező hóhortjait. Fensőbb keletű törekvéseinkben sem tudunk önállóak, tehát eredetiek lenni. Célunk és ideálunk csak egy: nyugatot utánózni. Pedig — amint mindenki láthatja — a dolgok ott sem fejlődnek kifogástalanul. Épp ezért van szükség önálló, eredeti felfogású egyéniségekre, akik nyugat tapasztalatait és eredményeit felhasználva megőrzik a nemzet eredetiségét, gerincet növelve a sokat szenvedett, de nem utolsó sorban saját hibájából érvényesülni nem bíró nemzet fiaiba. Szerintem György Endre e felfogás hatása alatt élt, dolgozott és csalódott.

Arranézve, milyen munkásságot fejtett ki felekezetének, a magyar reformátusoknak érdekében, alig tehetek helyesebben, mint ha hivatkozom arra, amit Akadémiánk tiszteleti tagja, Ravasz László róla mondott. Szerinté György Endre a 48 utáni időnek egyik nagy magyar értéke. A kálvinista talaj szűz rétegeből indult el és a puritán falusi ember templomossága, egyszerűsége mindig meglátszott rajta. Enciklopédikus műveltségű ember volt. Széleskörű ismereteit minden tárgyban úgy gyarapította, mintha szaktudós lenne. A református vallást tisztos orthodoxiájában értette és vallotta. Az egyház hibáit gyakran csípős és furesza kritikával támadta, de magát az egyházat annál jobban szerette. Magasztos nagy érzéseit elrejté, ősi tiszta idealizmusát cinikus külszín alá temette. Mint kálvinista, a legfalusiasabb, egy-

szersmind a legeurópaibb. Kicsiny templomainkban otthon érezte magát, de nemzetközi fórumokon is úgy mozgott, mintha ott termett volna.

Ezekhez a találó észrevételekhez kiegészítés gyanánt csak annyit fűzhetek, hogy a külföldi kálvinisták is nagyon megbecsülték. A Cardiffban pár év előtt tartott egyetemes gyűlésen a Református Világszövetség ünnepelte György Endrét, mint az egyetlen élő azok közül, akik 1877-ben ezt az úgynevezett Panpresbiterian Alliance-ot megalapították. E gyűlésre György Endre már félig bénultan utazott ki. Angliában egyik egyházközség oly kitüntetésben részesíté, milyenben magyarnak része alig volt: presbiterévé választotta meg. Halála után az amerikai lapok melegen emlékeztek meg arról a munkáról, melyet az ottani magyar protestánsok érdekében kifejtett. Része volt a hajdudorogi magyar görög katolikus püspökség létesítésében, és a máramaroszigeti református jogakadémia megmentése érdekében évek során át mindazt megtette, amit megtenni módjában állt. Azok az utazásai, melyeket a bukovinai csángók érdekében tett s ezek kapcsán kifejtett munkássága szintén annál inkább megérdemlik, hogy itt felemlítsem őket, mert arról igazán csak kevesen tudnak.¹

A nemzeti felelősség napján született, az abszolút uralom és a provizórium reményei mély hatással voltak fogékony lelkére. A kiegyezéskor lépve át a cselekvő munka terére, tűzte ki céljait, jelölte ki az utakat, melyek azokhoz vezettek. Tágítani a nemzet látóköreit, fogékonná tenni a jobbakat a politikai és gazdasági élet igazán nagy problémái iránt, s rábírti őket, hogy azokért kitartón és önzetlenül dolgozzanak. Ez lehetett az életcéljának első fogalmazása, amelyhez később a családi hagyományok és Gladstone hatása alatt az a törekvés járult, hogy mindezeket az eredményeket bele kellett állítani a keresztyénség nagy és nemes ideáljainak szolgálatába.

Elég volt, elég lehetett-e egy egyénnek vagy akár egy

¹ Beszámol erről az *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1925. évi májusi füzeté: *Magyarok a régi Romániában* címen.

csoport számbavehető férfiúnak munkája ez eszmény megvalósításához?

Ha a társadalom kimagasló egyéneinek értékét a szerint kell mérlegelni, mily hatást tudtak kortársaikra gyakorolni, magasabb célok felé emelve őket gondolkodásuk és cselekedeteikben, akkor elhúnyt tagtársunkra nézve azt kell mondanunk, hogy előkészíté ugyan az altruizmusnak, a vallásosságnak, mint végső célnak diadalát, de csak előkészíté. A jövő fogja megmutatni, vajjon át fogják-e hatni ezek az eszmék a nemzet belső világát annyira, hogy a cselekvés irányítóivá és az elhatározások döntő okaivá emelkednek ki? Inkább a jövőnek, mint a jelennek élt. Ez dicsősége, de egyszerűsmind tragikuma és megfejtése annak is, hogy tehetségéhez képest érvényesülni nem tudott. De ha példája és szavam révén utat talál a magyar szívekhez az az igazság, hogy az egyén és munkája értékes lehet akkor is, ha a közfelfogásnak nem rokonszenves alakban nyilvánul, s a valódi élet az, mely az igazán értékes nemzeti és emberi igazságokért folyik, György Endre nem élt hiába és az elszakított Szatmárban nyugvó poraiból új erő, élete munkájából új biztatás fakadhat ki, megnemesítve a születendő nemzedékeket.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 13. SZÁM

BÁRÓ PASTOR LAJOS
K. TAG
EMLÉKEZETE

ÍRTA
ÁLDÁSY ANTAL
RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1929. MÁJUS 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929

BÁRÓ PASTOR LAJOS

K. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ÁLDÁSY ANTAL

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1929. MÁJUS 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BÁRÓ PASTOR LAJOS EMLÉKEZETE.

A Monumenta Germaniae Historica nagyérdemű kiadója, Georg Heinrich Pertz 1823-ban egy alkalommal a pápaságra vonatkozólag ezt a megjegyzést tette: «Die beste Verteidigung der Päpste ist die Enthüllung ihres Seins». Pertz ezzel arra célzott, hogy a pápaság elleni vádakát, támadásokat, balvéleményeket ennek az intézménynek kritikai alapon álló, magukra a forrásokra, oklevelekre és aktákra támaszkodó története cáfolhatja meg és oszlathatja el legbiztosabban, megdönthetetlenül. Csakhogy akkor, amidőn Pertz e megjegyzést tette, a pápaságnak ily értelemben vett története megírására gondolni sem lehetett. A leggazdagabb és legfontosabb forrás, a vatikáni levéltár, akkor és még később is, hosszú ideig, több mint félszázadon át hét lakattal lezárt gyűjtemény volt és még a múlt század 60-as éveiben is csak elvétve sikerült egyes tudósoknak a vatikáni levéltár anyagából egyet-mást használni. A katolikus történetírásnak a múlt század második felében legkiválóbb képviselője, Johannes Janssen, kinek egyénisége mindennemű indiszkrécio ellen a legteljesebb biztosítékot nyújtotta, a 60-as évek derekán Rómából írt leveleiben nem egyszer tesz említést azokról a nehézségekről, melyekkel neki a vatikáni levéltár használata tekintetében meg kellett küzdenie. A 70-es évek elején a vatikáni levéltár akkori prefektusának, Theiner Ágostonnak indiszkrécioja következtében életbeléptetett szigorú rendszabályok teljesen elzárni látszottak a levéltárt a tudományos kutatások elől és hosszú időre elodázni a pápaság kritikai történetének megírását. Csak XIII. Leo pápa nagylelkű elhatározása, mellyel a levéltárt a tudományos kutatás részére megnyitotta, tette ezt lehetővé. Még akkor is akadtak aggályoskodók, akik a

nagy pápának ezen elhatározásától káros következményeket vártak a pápaságra és egyházra, és tudjuk, hogy nem hiányoztak kísérletek Leo pápát elhatározásának visszavonására bírni. Leo pápa nem osztotta ez aggályokat, híres mondása : «Non abbiamo paura della pubblicità dei documenti» elnémította az aggályoskodókat és a következmények neki adtak igazat.

A mult század derekától kezdve nem hiányoztak kísérletek a pápaság történetének megírására. Az 50-es évek közepétől kezdve láttak napvilágot Gregorovius klasszikus művének : *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* kötetei. Ezt követték Papencordt, Alfred Reumont, Adinolfi és mások munkái, melyek ugyan elsősorban éppúgy, mint Gregoroviusé, az örök város történetével foglalkoznak, de beleillesztik annak keretébe a pápaság történetét is. Ezek a munkák azonban, minden jeles tulajdonságaik mellett még mindig nem jelentették azt, amire Pertz célzott. Gregorovius előtt a vatikáni levéltár ajtaja éppúgy zárva maradt, mint mások előtt ; mesterileg megírt munkája a nyomtatott anyagon kívül egyes könyvtárak kézirati anyagát használta fel, és Papencordt, Reumont, Adinolfi munkáiban is hiányzik a levéltári anyag felhasználása. Ranke Lipót oly nagy feltűnést és ellenzékelt kiváltott háromkötetes munkájában a pápaságról felhasznált kiadatlan okleveles anyagot is, de a vatikáni levéltár anyagához természetesen ő sem férhetett hozzá. M. Creighton, peterboroughi püspöknek a 80-as években megjelent *History of the papacy* című öt kötetes munkája szélesebb látkörrel, magasabb szempontokból tárgyalja a későbbi középkor pápaságának történetét 1378-tól kezdve a Sacco di Romáig, és angol szerzőnél szokatlan igyekezettel törekszik a nagyterjedelmű irodalomnak nem angol termékeit is felhasználni és azok eredményeit értékesíteni, de ez a munka is figyelmen kívül hagyja az akkor már hozzáférhetővé vált vatikáni levéltár anyagát. A 80-as évek közepe táján végre megindult Pastor Lajos munkája, mely emberileg lehető teljességgel használja fel a pápaság történetére vonatkozó óriási terjedelmű okleveles és kézirati anyagot, évtizedeken át folytatott, Európa minden nevesebb könyv- és levéltárára kiterjedő

kutatások eredményeként megajándékozva a tudományos világot azzal a munkával, melyre több mint száz évvel ezelőtt Pertz célzott.

Pastor Lajost a szülői ház tradíciói nem szánták a tudományos pályára. Az Aachenben otthonos, eredetét, mint mondják, a XIII. századra felvivő család tagjai főleg a kereskedői pályát tekintették élethivatásuknak. Pastor Lajos atyja előbb Aachenben, majd 1860-tól kezdve Frankfurt a/M.-ban vezette üzletét, festéknagykereskedését, mely legidősebb fiára, Lajosra volt szállandó, aki azonban már gyermekkora óta inkább vonzódott a tudományos foglalkozáshoz. Előbb a természettudományok iránt érzett vonzalmat, de a frankfurti környezet hatása alatt csakhamar a történettudomány felé hajolt. Befolyt erre különösen frankfurti tanárának, a nagynevű Johannes Janssennek hatása, akinek Pastor kedvenc tanítványa lett. Nevelését Janssen ajánlására Siering Emil frankfurti káplán irányította, kinek kíséretében 1868 őszén az alsórajnai részekben hosszabb utat tett. Az ez évben megtartott bonni archeológiai kiállítás és a holland-belga műemlékek tanulmányozása végleg megérlelték Pastorban az elhatározást, hogy a tudományos pályára lép. Anyja nem szívesen látta a pályaváltoztatást. Egyrészt a régi atyai üzletre való tekintettel ellenezte azt, másrészt tartott attól, hogy az akkori viszonyok közepett fia az akadémikus pályán — mert Pastornak csak ez lebegett szeme előtt — nem fog egykönnyen boldogulni. Pastor a protestáns vallásban született. Atyja mélyen vallásos, konzervatív érzelmű protestáns volt, anyja hitbuzgó katolikus. Pastor a protestáns vallásban kereszteltetett meg és csak később, atyja halála után — 1864-ben — tért át a katolikus vallásra. Az akkori viszonyok Poroszországban, a később kitört kultúrharc valóban nem biztatta nagy reményekkel az akadémiai pályára készülő katolikusokat. A család egyik benső barátja, Koch Henrik tábori lelkész meg is mondta egy alkalommal Pastornak, hogy az adott viszonyok között Poroszországban könnyebben lehet egy katolikusból püspök, mint egyetemi tanár. Az anyai ellenkezést végre is legyőzte Janssennek közbelépte, akit a Pastor-családhoz benső barátság fűött. Janssen levelei

között számos darabot találunk, melyek Pastor anyjához, nővéréhez és a családnak többi nő tagjaihoz vannak intézve, amelyek Janssent mint azok lelki vezetőjét és tanácsadóját mutatják be lelki tépelődéseiknél. Janssen, aki a frankfurti városi gimnáziumban a katolikus vallású tanulók történet-tanára volt, Pastort csakhamar megszerette. Kedvenc tanítványának tekintette őt, akinek tudományos fejlődésére később is elhatározó befolyást gyakorolt. Leveleiből látjuk, minő figyelemmel és gonddal kísérte pályafutását, irodalmi terveit és a viszony köztük idővel valósággal atya és fiú közti viszonyjá fejlődött.

Pastor eredetileg a kereskedői pályára lévén szánva, elég későn, csak 15. életének betöltése után látott komolyan középiskolai tanulmányaihoz. Különösen a történelemben és latin nyelvben részesült alapos kiképzésben. Történettanárának, Janssennek tanítási módszere a felsőbb osztályokban jóformán elérte az egyetemi oktatás színvonalát. Előadásai-ban tanítványait a fontosabb források és irodalmi termékek ismeretébe is bevezette, ami a középiskolai tanításban egészen szokatlan volt. A latin nyelvben Pastor Mommsen Tivadar testvérének, Tycho Mommsennek volt tanítványa. A mai viszonyok közepett, amidőn a latin és görög nyelv ismeretének szükségtelen voltát nem szűnnek meg folyton hangoztatni, túlzottnak tűnhetik fel az az oktatási mód, mellyel a frankfurti gimnáziumban a latin nyelvet tanították. Pastor életfeljegyzéseiből látjuk, hogy a felsőbb osztályokban Schillernek a 30 éves háborúról szóló művét fordították latinra, Tacitust pedig latinból görögre. Ennek a különleges módszernek köszönhetette Pastor, amint maga is elismerte, erős filológiai képzettségét, melynek később mint történetíró oly nagy hasznát vette.

Pastor még tanulóéveiben választotta meg élete főmunkájának tárgyát, a pápaság történetének megírását. Elhatározására befolyással volt Ranke műve a pápaságról, melyet tanára, Janssen adott kezébe olvasásra. Az akkor még csak 19 éves Pastort a munka nem elégtette ki, érezte azt, hogy fogyatékos és hiányos, és pedig azért, mert híjával van a legfontosabb anyagnak, a vatikáni levéltár

anyagának, mely nélkül bármely mesteri kéz rajzolja is meg a pápák történetét, teljes képet arról nem nyerhetünk. Megérlelődött benne a gondolat a vatikáni levéltár anyagának felhasználásával írni meg a pápaság történetét. Hogy az újabb korra esett választása, a pápaság történetére a középkor végétől kezdve, arra Ranke művén kívül minden valószínűség szerint tanárának, Janssennek tudományos munkássága is befolyással volt. Janssen akkoriban bocsátotta közre nagy munkájának: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters* első köteteit, és amidőn Pastor közölte vele elhatározását, hogy a pápaság újabbkori történetének megírását tűzte ki élete feladatául, nemcsak hogy helyeselte azt, hanem széleskörű bibliográfiai és forrásismereeteivel tőle telhetőleg támogatta Pastort vállalkozásában. Ő vezette be Pastort a történeti módszertanba és Pastor egyetemi tanulmányainak menetére is döntő befolyást gyakorolt. Az ő tanácsára ment Pastor egy félévre a löweni egyetemre, hol Janssen is végezte egyetemi tanulmányai egy részét. A löweni egyetemen különösen Paul Alberdingk Thijm gyakorolt befolyást Pastorra, aki egyetemi tanulmányait Bonnbán, majd Berlinben és Bécsben folytatta. Bonnban Floss, Menzel és Moritz Ritter voltak tanárai. Bécsi tartózkodása alatt, ugyancsak Janssen ajánlatára, jutott összeköttetésbe Onno Kloppal, a 30 éves háború történetírójával, akinek révén az osztrák katolikus történetírók legjelentősebbjeivel, Höfler Konstantinnal és Weisz Jánossal ismerkedett meg. Klopp hívta fel Pastor figyelmét a XVI. századbeli egyházi únió-törekvésekre, melyek egy részét, az V. Károly korabeli únió-törekvések történetét, Pastor doktori értekezése tárgyául választotta s amely később átdolgozott és bővített alakban Pastor habilitációjának alapjául is szolgált az innsbrucki egyetemen. Már ebből a fiataalkori dolgozatból is kitűnik Pastor erőssége, széleskörű bibliográfiai ismerete, a törekvés az irodalom lehetőleg teljes felhasználására és annak új anyaggal való kiegészítésére. A munka aránylag rövid idő alatt készült el, szélesebbkörű levéltári kutatásokat Pastor ahhoz nem végzett, az új, addig fel nem használt anyag legnagyobb részét a frankfurti városi levéltár szolgáltatta. Felfogása elűt az

addigitól, de a szerző eltérő véleményét mindenütt igyekszik forrásadatokkal támogatni és indokolni. Dolgozási módján erősen meglátszik Janssen hatása. Nem bocsátkozik polemikákba, az eseményekkel szemben katolikus felfogását nem titkolja, de igyekszik tárgyilagosan az *audiatur et altera pars* alapján állni.

Még egyetemi hallgató korában — 1876-ban — indult el Pastor első olaszországi útjára, melyen főleg műtörténeti tanulmányokkal foglalkozott. Egyetemi tanulmányainak befejezte után, 1878-ban, ment le másodszor Olaszországba és akkor már a pápaság történetének előmunkálatai, a levéltári és kéziratári anyag átbúvárlása tették tanulmányútjának tárgyát. Ekkor még küzdenie kellett a nehézségekkel, melyek a vatikáni levéltár használata körül fennállottak, de ennekellenére az 1450—1549 közti időszakra, melyre kutatásait ez alkalommal korlátozta, kielégítő eredményt ért el. Nagyobb sikerrel kutatott a római könyvtárakban, melyeknek már Ranke által részben felhasznált kéziratot anyagát teljesen átvizsgálta. Habilitációja után 1881-től kezdve újabb olaszországi útjain egészítette ki anyagát. Ekkor már megnyílt a vatikáni levéltár is a tudományos kutatások előtt, úgyhogy ennek az anyagát is értékesíthette munkájánál, melynek első kötete 1886-ban látott napvilágot.

Pastor nagy munkájának kiinduló pontjául a XV. századot választotta V. Márton pápától kezdve, noha tulajdonképpeni célja a pápaság történetének megírása a XVI. századtól kezdve egészen 1800-ig. Hogy visszament a XV. századra, annak az a magyarázata, hogy a XVI. századot a renaissance korának ismerete nélkül teljesen megérteni és méltányolni nem lehet. A bevezetésben nagy vonásokkal megrajzolta az olaszországi irodalmi renaissance és az egyház közti viszonyt. E mozgalomban két irányzatot különböztet meg, a pogány és keresztény irodalmi renaissance-ot, melyek mindegyikét rendkívül élesen jellemezte. Ezt követi egy rövid áttekintés az avignoni pápaság és a schisma koráról, melyben főleg azzal a felfogással száll szembe, mintha az avignoni pápák teljesen a francia királyi politika uszályhordozói lettek volna, és rámutat azokra az érdemekre, melyeket e kor-

szak pápai maguknak a hitélet és főleg a keleti missziótevékenység terén szereztek. Az előadás érdemlegesen V. Márton pápával kezdődik, azonban csak a XV. század közepétől kezdve válik terjedelmesebbé. V. Márton és IV. Eugen pontifikátusait a munka tehát rövidebbre fogja és ennek az időszaknak levéltári és kéziratosa anyaga nincs is teljesen rendszeresen átkutatva. Ez csak V. Miklós korával kezdődik. Különös figyelemmel méltatja a munka a renaissance kezdeteit Rómában, aminthogy általában Pastor szakított azzal a módszerrel, mely túlnyomóan a politikai történetre veti a fókust. Pastor munkájának nagy jelentősége abban áll, hogy az egyoldalúságot, mely a kulturális és művészeti kérdések háttérbe szorításával együtt jár, elkerülte és hogy az egyes pontifikátusok jelentőségét a tudományok és művészetek terén behatóan méltatja. Kutatásai a renaissance korára vonatkozó ismereteinket nemcsak hogy lényegesen kibővítették, hanem azokat sok tekintetben teljesen új alapokra fektették. Maga Jakob Burckhardt, a renaissance korának legkiválóbb ismerője is bevallotta, hogy Pastor kutatásai a renaissance korára egészen új világot vetettek.

Janssen leveleiből tudjuk, hogy Pastor az első kötet kéziratát kisebb körben, tanára előtt bemutatta és felolvasta. Egyes odavetett megjegyzésekből következtethetjük, hogy Pastor a munka diszpozícióját Janssennel együtt megbeszélte. Az egész munkában Pastor szerencsés kézzel állította be azokat a szempontokat, melyek körül az előadás csoportosul. Az első kötetben kiemelkedő szempontok a pápai hatalom újjászervezése és az egyház küzdelme a zsinati ellenzékkel, majd a renaissance-mozgalmak jellemzése, a pápaság érdemei az irodalmi és művészeti renaissance körül V. Miklós idejében, valamint a pápaság szerepe az izlam elleni küzdelmek irányításában. Ez utóbbi szempont uralkodik a II. kötetnek azon a részén is, mely II. Pius pontifikátusáról szól, míg a II. Pál és IV. Sixtusszal foglalkozó részben ismét a tudományos és művészeti kérdések lépnek előtérbe.

A kultúrtörténeti háttér megrajzolása nyitja meg a III. kötetet, mely a VIII. Incétől II. Gyula pápáig terjedő kort tárgyalja. Ebbe a korba esik VI. Sándor pontifikátusa,

melynek megírásánál Pastor felhasználhatta a Borgia pápának a tudományos kutatás elől addig elzárt registrum kötetit. A levéltári anyag különben is erre a korra egyszerre megnövekedett, úgy hogy a kötet terjedelme is nagyobb lett. Pastornak VI. Sándorra vonatkozólag a registrum köteteken kívül még egyéb, rendkívül fontos anyag is áll rendelkezésére, így a Borgia-politika egyik legalaposabb ismerőjének, Ascanio Sforza bíbornoknak siffrírozott levelezése testvérével, Lodovico Moro herceggel, VI. Sándornak magánlevelezése az 1493/94. évekből, mely ugyan csak töredékes, de ennek ellenére VI. Sándor egyéniségének megítéléséhez végtelen becses anyagot szolgáltat. Pastor mindezek alapján rámutat arra, hogy VI. Sándor magánélete erkölcsi tekintetben teljes joggal hibáztatható és elítélhető, és ezt a szigorú ítéletet Giulio Farnesének egy később előkerült levele teljes mértékben igazolta, úgy hogy azok a kísérletek, melyeket újabban Spanyolországban és Olaszországban tettek VI. Sándor mentésére és kedvezőbb színben feltüntetésére, elhibázottnak tekinthetők. Másrészt azonban Pastor arra is rámutat, hogy az az eljárás, mely VI. Sándor vétkességét mértéken felül nagyítja, — így különösen Portogliotti-é — a történelmi valóságnak nem felel meg. A II. Gyula pápa alatti művészeti áramlatoknak, így a Szt. Péter templom építésének, Michelangelo és Raffael munkásságának Pastor beható méltatást szentel. A Michelangelo és Raffael-féle freskók méltatása — így különösen a Stanza d'Eliodor-é — sok tekintetben új szempontokat vet fel, melyek a legkiválóbb műtörténészek, így Burckhardt, Schneider és Steinmann részéről is elfogadásra találtak.

Pastor munkájának következő kötetei a reformáció és a katolikus restauráció korával foglalkoznak. A IV. kötet a reformáció korabeli pápáknak, X. Leónak, VI. Hadriánnak és VII. Kelemennek van szentelve. X. Leo jellemzése a rendesnél sötétebb színeket mutat, mert, amint azt Pastor kiemeltetja, a humanisták túlhajtott hízélgése és dicsérete, melyel a Medici-házból származó első pápát elhalmozták, valamint Raffael művészete túlságos fénnnyel árasztották el Leo alakját, pedig pontifikátusa alatt az egyházi szempontok

háttérbe szorulása végzetes körülményekkel járt a pápaságra. Éppígy a Medici-házból származó második pápának, VII. Kelemennek pontifikátusa sem ítéltető meg kedvezően, aki nem jutott tudatára annak a feladatnak, mely a reformációval szemben a pápaságra várt: a világi és dinasztikus szempontok félretolásával teljes erővel az egyház reformján munkálkodni. A kettőnek pontifikátusa közé esik VI. Hadrián ideje, akinek rövid ideig tartó pontifikátusa nem járt ugyan tényleges eredményekkel, de jelentőségteljes azért, mert rámutatott azokra az irányelvekre, melyek alapján az egyházi reformok később végrehajtást nyertek. Az igazságos megítélés, melyben Pastor az utolsó német — németalföldi — pápa pontifikátusát részesítette, igazolta azt a jellemzést, melyet Hadriánról annak idején Höfler Konstantin és Lepitre nyújtottak.

VII. Kelemen idejében már mutatkoznak a katolikus reformtörekvések első nyomai, melyekkel behatóan a következő kötetek foglalkoznak. III. Pál pontifikátusának keretében főleg a tridenti zsinatot megelőző egyházi reformtörekvéseket tárgyalja, továbbá a németországi egyházi uniótörekvéseket, Loyolai Ignác fellépését és a jezsuita-rend első kezdeteit. Pál utódja, III. Gyula idejében már mindjobban előtérbe lépnek az egyházi kérdések, második utódja, IV. Pál pápa idejében pedig a III. Pál által kezdeményezett és életbe léptetett szigorúbb egyházi elvek már annyira uralomra jutnak, hogy utódai szilárd alapokon építhettek tovább. IV. Pius idejébe esik a tridenti zsinat folytatása és befejezése, melynek tárgyalásaiban a pápának döntő szerepe volt. Bölcs mérséklése a pápai politika vezetésében a katolikus reformáció és restauráció érvényesülését nagymértékben előmozdította, ami pontifikátusának különös jelentőséget kölcsönöz. Egészen új világításban mutatja be Pastor munkája V. Pius pápát, a katolikus reformációnak legideálisabb képviselőjét, aki újból felveszi a XV. század pápáinak az izlám visszaszorítására irányuló törekvéseit is. Pastor kutatásai alapján élesebben domborodik ki XIII. Gergely egyénisége is, akinek személyiségét, uralmának jelentőségét eddig általában kevésbé jóakarólag ítélték meg. Gergely pápa működésének objektív

megítélését megnehezítette főleg az a körülmény, hogy az egyházi államban mutatkozó bonyodalmak és mozgalmak elnyomására és a rendezett viszonyok helyreállítására alatta látszólag nem történt elhatározó lépés. Pedig ez téves beállítás. Mert igaz ugyan, hogy a feladatok megoldása csak utódja, V. Sixtus idejében történt, ámde — amint ezt Pastor kimutatja — Sixtus pápa ezen a téren is csak az elődje által megkezdett munkát fejezte be és elődje munkásságának teremtését aratta le. Tekintetbe kell venni azt is, hogy XIII. Gergely pontifikátusának súlypontja az egyházi téren fekszik. Ő alatta történik gondoskodás a tridenti zsinat dekrétumainak végrehajtására, aminthogy Gergely pápa pontifikátusát általában jellemzi az egyházi szempontok érvényrejutása a világiak felett. A korabeli egyházi férfiak legkiválóbbjainak — élükön Borromei Károllyal — közreműködésével a katolikus restauráció ügyét hatalmas lépéssel vitte előre, ha mindjárt az európai keresztény népeknek a katolikus vallásban újbóli egyesítését megvalósítani nem is tudta. Pontifikátusa főleg Németországra volt nagy jelentőségű, és ez magyarázza meg, hogy Pastor vele a rendesnél behatóbban foglalkozott.

A Pastor életében megjelent kötetek a XIII. kötetig bezárólag a katolikus restauráció kérdésén át egészen a 30 éves háborúig terjednek. Ezek a kötetek a katolikus reformációs és restaurációs törekvéseket egészen új világításban mutatják be. E törekvésekben Spanyolország helyett Olaszország veszi át a vezetős szerepet, és ennek kimutatása tekinthető Pastor munkájának ezen köteteiben a legjelentősebb eredménynek.

Pastor munkájának még hiányzó három kötetét kéziratban befejezve hagyta hátra. Sajtó alá rendezésükről végrendeletileg intézkedett, úgyhogy nagy műve nem fog csonkán maradni.

Pastor munkája a pápaságról minden tekintetben korszakalkotó. Az irodalomban és a forrásokban való teljes tájékozottság, a kiadatlan levéltári és kézirati anyagnak emberileg lehető teljes felhasználása, az anyag feletti mesteri uralkodás, a szigorúan tárgyilagos és tudományos módszer az

események feldolgozásában munkáját a tudományos irodalomnak a későbbi korra is számottevő termékévé avatják. Főbece a munkának, hogy az egyoldalú politikai beállítással szakítva, a pápaság intézményének jelentőségét és szerepét minden téren igyekszik megvilágítani. Az általa tárgyalt korszakok szereplő személyeit mesteri kézzel rajzolja meg; elég legyen e tekintetben Loyolai Ignácnak, Teresa à Jesusnak, Filippo Nerinek, Róma apostolának és Borromei Károlynak jellemzésére utalni, melyek mindegyike művészi alakítás-számba megy. Szélesebbkörű érdeklődésre tarthatnak számot Pastor munkájának azon részei, melyek Róma városának állapotát a renaissance végén ismertetik, valamint a Sixtus-kápolnáról és a vatikáni stanzák- és loggiákról szóló fejezetek, melyek külön kiadásban is, gazdagon illusztrálva megjelentek. Az általa tárgyalt korszak későbbi részében a vallási kérdések dominálnak, ezeket a kérdéseket szenvedélytől menten, a pro és contra érvek és szempontok tárgyilagos mérlegelésével tárgyalja. Katholikus volta nem teszi elfogulttá, nem hűny szemet az egyes pápák hibái és tévedései előtt sem. Elég e tekintetben VI. Sándor pápa jellemzésére utalni, kinek erkölcsi eltévelyedéseit a kezdetben ultramontanizmus vádjával illetett Pastor a legélesebben elítéli.

Pastor munkája, noha a XVI—XVIII. századi pápaság történetét a legkimerítőbben tárgyalja, a későbbi kutatásokat nem teszi feleslegessé. Számos oly részletkérdés van, melyeket munkájában csak érint és amelyek tisztázása későbbi kutatások feladata leend. A reformációról és a tridenti zsinatról például az utolsó szó még nem hangzott el és az ellen-reformáció története sincs még teljesen minden oldalról megvilágítva. A Merkle szerkesztésében megjelenő Concilium Tridentinum még befejezetlen, a zsinati atyák levelezései, a zsinat tárgyalásaira vonatkozó röpiratok és traktatusok nincsenek még teljesen közzétéve, a reformáció története forrásainak kiadását eszközölő bizottság munkálatai is épp csak hogy megindultak, úgy hogy a kép, melyet Pastor nagy művében az újabbkori pápaságról rajzol, még nem teljesen megrögzített, ámbár az is bizonyos, hogy az újabb kuta-

tások a Pastor által tett megállapításokat lényegesebben aligha fogják megváltoztatni.

Pastor azt a nagyterjedelmű kiadatlan anyagot, melyet munkájában értékesített, legfontosabb darabjaiban közzé is tette. Az egyes kötetek függelékeiben a legjellemzőbb iratokat teljes szövegükben, vagy legalább is bő kivonatokban közölte megfelelő jegyzetekkel együtt. Művét egy nagyszabású okmánypublikáció volt hivatva kiegészíteni, melyből azonban, sajnos, csak az első kötet jelent meg, mely az 1376—1464-ig terjedő időszakot öleli fel. Ennek a kiegészítő vállalatnak abbamaradását nem lehet eléggé sajnálni, már csak azért is, mert a későbbi századokra ilyenmű egységes oklevélkiadványoknak úgylis híjában vagyunk. Munkájának technikai beosztásában követte tanárának, Janssennek eljárását. Az általa felhasznált kiadatlan anyagot külön jelölte meg, amivel a kutatóknak és tudományos publikációk előkészítőinek megbecsülhetetlen szolgálatot tett. A római nemzetközi történelmi kongresszuson felolvasott tanulmánya a római magánkönyvtárakról, főleg a főnemesi családok könyvtáiról nyújt áttekintő tájékoztatást, ami annál értékesebb, mert Pastor nem egy oly könyvtárba tudott bejutni, melyben előtte senki sem fordult meg.

Alig lesz valaki, aki a vatikáni levéltár anyagát oly alaposan ismerte volna, mint Pastor. A tulajdonképpeni titkos levéltár mellett természetesen a szentszék többi levéltárait is kiterjedtek kutatásai. Csak egy levéltár volt, mely Pastor előtt is zárva maradt és ez az inkvizíció kongregációjának levéltára, melybe minden igyekezete mellett sem tudott bejutni. Az inkvizíció történetére a vatikáni titkos levéltár anyaga nagyon hiányos. Ezeket a hiányokat Pastor részben pótolni tudta a római könyvtárak, elsősorban a Barberini-könyvtár anyagával, úgyhogy az inkvizíció levéltárának elzárása ellenére a III. Pál pápa idejébeli inkvizicionális kérdéseket megfelelő módon világíthatta meg. A S. Ufficio jegyzőkönyveit Pastor a Barberini-könyvtárban fedezte fel és ezekből tette közzé egy külön kiadványban a római inkvizíciónak általános érvényű dekrétumait az 1555—1597 közti évekből. Közzétételükkel lényegesen hozzájárult az inkvi-

zícia intézményének ismeretéhez, amely mind középkori, mind újabbkori részében, ellenére a reávonatkozó terjedelmes irodalomnak és az újabb tudományos kutatásoknak, máig sincsen még teljesen tisztázva.

Pastor tudományos munkásságát kezdettől fogva a pápák történetének megírására koncentrált. Azonban ő sem térhetett ki másirányú munkák elvállalása elől, ami őt időnként eltérítette nagy művétől. Ezeknek egy részét a kegyelet diktálta. Amidőn 1891-ben Janssen meghalt, Pastor kegyeletteljes kötelességének tartotta emlékét irodalmi téren is megörökíteni. Már a következő évben megjelent Janssen életrajza, melynek megírásánál Pastor felhasználta Janssen levelezéseit és naplófeljegyzéseit. Az életrajzban Pastor azt a módszert alkalmazta, melyet Janssen Johann Friedrich Böhmer életrajzában követett: magukat a leveleket és naplófeljegyzéseket szolgáltatót meg és azok alapján vezetni végig az olvasót az illető életpályáján. Pastor az életrajzot aránylag rövidre fogta; az előszóban ugyan azt mondja, hogy szándékában van Janssen életét terjedelmesebb formában megírni, de erre nem került sor. Pótolta ezt némileg Janssen levelezésének közzététele, mely két kötetben 1920-ban látott napvilágot. Ez a publikáció a Janssen által írt leveleket foglalja magában. Kiegészítik azt Janssen bizalmas barátjának, Onno Kloppnak Janssenhez intézett levelei, melyek a *Hochland* 1918/19. évfolyamában láttak napvilágot. E levelezések közzétételével Pastor a tudománytörténetnek végtelen becses szolgálatot tett. Belőlük nemcsak Janssen nagyszabású, nemes egyéniségét ismerjük meg sokkal jobban, mint akármilyen nagyterjedelmű életrajzából, hanem figyelemmel követhetjük Janssen nagy munkájának létrejöttét, melynek egyes kötetait még kéziratban közölte Kloppal. Janssen levelei azonkívül még a múlt század második felének kortörténeti megismeréséhez, főleg a délnémet-rajnamenti viszonyokra számos érdekes részlet-adatot tartalmaznak. E mellett Pastorra háramlott Janssen nagy művének folytatása is. Amidőn Janssen meghalt, munkájának VII. kötete féligkész állapotban maradt hátra. A munka folytatása tekintetében Janssen Pastorra gondolt, akinek még halálos ágyán utasításokat adott

erre. A Janssen által gyűjtött anyag Pastor tulajdonába ment át és így természetes, hogy Pastor nyert megbízást a munka folytatására. Pastor Janssen kézírata és jegyzetei alapján befejezte és közrebocsátotta a VII. és VIII. kötetet, mely utóbbi a 30 éves háború korának kulturális-erkölcsi viszonyait tárgyalja, és ezenkívül az összes kötetek újabb kiadásait is eszközölte. Ez a munka, mely helyel-közzel az eredeti szövegnek átdolgozását és majdnem mindenütt újabb és újabb pótlásokat tett szükségessé, Pastort a maga nagy munkája mellett annyira igénybe vette, hogy Janssen művének befejezésére, a hiányzó kötetek megírására már nem került a sor.

Janssen nagy munkájában számos kérdést csak érintett, részletesebben nem tárgyalta. Pastor ezért Janssen munkájának kiegészítéseképpen egy nagyobb szabású vállalatot indított meg: *Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes*, mely önálló, kisebb-nagyobb terjedelmű monográfiákban egészíti ki azt. E vállalatban, melyből nyolc kötet jelent meg, maga Pastor is résztvett egy kiadvánnyal, Luigi d'Aragona bíbornoknak az 1517—1518. években Németország, Németalföld, Franciaország és Felső-Olaszországban tett utazása útinaplójának közzétételével, mely a középkor végének kultúrtörténetéhez rendkívül értékes anyagot tartalmaz. Emellett Pastor Janssen egyes kisebb műveinek, így a kritikusaival folytatott polémiáinak, valamint gr. Stolberg életrajzának új kiadását is eszközölte, ezzel is kifejezést adva hálájának és kegyeletének mestere és pártfogója emléke iránt.

Pastor művei között van még néhány, mely szintén kívül esik tulajdonképpeni tárgykörén, amelyek egy részét szintén a kegyelet diktálta. A kisebb terjedelműek közé tartoznak sógorának, Kaufmann Ferenc aacheni prépostnak és Heinrich János mainzi dékánnak életrajzai. Az utóbbihoz Pastort évek hosszú során át benső összeköttetés szálai fűzték, aki, mint mondá, Janssenek kívül reá a legnagyobb befolyást gyakorolta. A világháború alatt jelentek meg Hötendorfi Conrád és Dankl Viktor élet- és jellemrajzai, melyek megírásánál Pastort, mint látszik, az aktualitás befolyásolta.

Sokkal jelentősebbek ezeknél báró Gager Miksa és Reichensperger Ágost életrajzai.

Pastor báró Gagerannel bécsi egyetemi hallgató korában ismerkedett meg Onno Klopp révén. Gager, aki 1855 óta Bécsben, a külügyminisztériumban szolgált, hol a kereskedelem-politikai és sajtóügyi osztályt vezette, akkor már elhagyta volt az állami szolgálatot s a bécsi katolikus és karitatív mozgalmakban fejtett ki nagyobb tevékenységet. Életének legjelentősebb időszaka az 1848/49. évekre esik. Tagja volt a frankfurti parlamentnek és vezetője annak a küldöttségnek, melyet 1848 márciusában a délnémet államok küldtek ki azzal, hogy a német császári méltóság átruházása IV. Frigyes Vilmosra előkészíttessék és így a német egység Poroszország vezetése alatt létre jöjjön. E küldöttség működéséről és a vele összefüggő kérdésekről alig volt tudomásunk, csak a Pastor által írt életrajzból nyerünk arról részletes felvilágosítást. Pastor az erre vonatkozó adatokat magától Gagerntől kapta, majd annak halála után leveleit és iratait is felhasználhatta. Műve ezért nem tisztán életrajz, hanem valószínűs kortörténet, mely a XIX. század politikai és egyházi történetéhez rendkívül értékes anyagot szolgáltat, különösen a függelékben közlött levelek és okiratokkal, melyek egy-kettő kivételével az 1848/49-es eseményekre vonatkoznak.

Valóságos kortörténet a Reichensperger Ágost életét tárgyaló munka is. Reichensperger a németországi katolikus mozgalmaknak a múlt század második felében egyik vezéralakja volt, aki mint politikus, műbarát és műtörténész egyaránt kiváló szerepet játszott. Mint műbarát és műtörténész különösen a középkori műemlékek konzerválása és a gyakorlati egyházi művészet terén fejtett ki nagyterjedelmű munkásságot. Irodalmi munkásságának jegyzéke mutatja, milyen fáradhatatlanul agitált, hogy a közvéleményt ez irányban befolyásolja. Nyilvános előadások hosszú sorával, helyi történelmi és régészeti társulatok alapításával vagy újjászervezésével, egyházi és világi hatóságok ez irányban való felvilágosításával igyekezett Reichensperger elérni azokat a célokat, melyeket maga elé tűzött. Ezek voltak: a romlásnak induló

egyházi építészeti emlékek helyreállítása, az idők folyamán agyonrestaurált templomok megtisztítása minden oda nem való díszről és az új templomoknak korrekt stílusban felépítése és díszítése. E téren Reichensperger tevékenységének tág tere nyílt, mert ezen a téren vétkeztek a legtöbbet. Montalambert egy alkalommal a műemlékek restaurálása és konzerválása tekintetében e kifejezéseket használta: «Vandalisme destructeur» és «Vandalisme restaurateur». Reichenspergernek az egyházi műemlékek megmentésére irányuló törekvése csakhamar nagy eredményeket mutatott fel. Különösen nagy hatása volt e téren a kölni székesegyházi építészeti irodának, melynek felvirágoztatásában Reichenspergernek elévülhetetlen érdemei vannak. Ez az egyházi építéseknek és művészeknek egész sorát képezte ki s hatása a XIX. század második felében az egyházi építészet és művészet terén csakhamar jelentősen megnyilatkozott.

Mint politikus, Reichensperger már a frankfurti parlament idejében is neves szerepet játszott. Politikai szereplésében Pastor két korszakot különböztet meg. Az egyik a frankfurti parlament és a porosz Landtag idejére terjed ki 1863—64-ig. Az ekkor alakult katolikus frakciónak Reichensperger volt a vezére, melyet ezért a Reichensperger-frakció névvel neveznek. A második korszak 1870-ben az új centrupárt alakulásával veszi kezdetét és egészen 1884-ig terjed. Ebbe az időbe esik a kultúrharc, melyben Reichensperger vezetőszerepet játszott. Pastor Reichensperger politikai tevékenységének tárgyalásánál annak naplóira és bizalmas barátaihoz intézett leveleire támaszkodott, azonkívül Reichenspergertől, kinek bizalmas környezetéhez tartozott, különböző alkalmakkor részletes szóbeli információkat nyert. A munka messze túlhaladja az életrajz keretét, a XIX. század második felének német egyházpolitikai mozgalmairól valóságos monográfia. Belőle éles vonásokban bontakozik ki a német katolikus mozgalom e nagy vezérének alakja, aki Windthorst, Malinekrodt és Görres mellett elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a német katolikus érület fejlesztése körül.

Pastor nagy művének első kötete után vele szemben

sem maradtak el a támadások. A kritikusok egy része nem tudott szabadulni attól a beidegződött felfogástól, hogy katolikus történetíró hivatalból elfogult tárgyával szemben és hogy tőle a pápaság objektív története nem várható. Különösen erősen támadta Pastor művét Druffel Ágost, aki terjedelmes bírálatban hányta fel Pastornak elfogultságát és munkája hiányait. Pastor a II. kötethez csatolt függelékben számolt le kritikusaival, nyugodt hangon, szenvedélytől menten adva meg válaszát és nem tért át a személyeskedések terére. A kritikai gáncsoskodások lassanként el is maradtak és a következő kötetek már osztatlan elismerésben részesültek. Ha voltak is egyes kifogások ellenük, ezek a tárgyi szempontokat helyezték előtérbe. Ez a körülmény készítette Pastort arra, hogy a II. kötet újabb kiadásában elhagyta azt a polémikus függeléket, melyben kritikusaival szemben a maga álláspontjának igazságát védte.

Pastor munkájával kapcsolatosan indult meg egy nagy-szabású polémia, melynek végső hullámai még ma sem simultak el teljesen. A Savonarola-kérdés ez, mely hosszú időn keresztül, heves, olykor szenvedélyes hangon folyt. Pastor a III. kötetben részletesen kitért Savonarola működésére. Ténybeli megállapításaihoz kétség nem fér. Savonarolát azon vád ellen, melyet ellene általában emelni szoktak, hogy fanatikus ellensége volt a kultúrának és művészetnek, nemcsak hogy védelmébe veszi, de kimutatja ezen vád alaptalanságát és tarthatatlanságát. Meggyőzően bizonyítja a frate élete tisztaságát, kiemeli művészi ékesszólását, és kimutatja, hogy Savonarola elvben a katolikus dogmák ellen sem foglalt állást. Viszont rámutat hibáira is. Hibáztatja, hogy prédikációiban mértéken túl lépett fel az egyház és a papság ellen, hibáztatja VI. Sándorral szemben tanúsított makaesságát, elítéli Savonarolát, hogy magának prófétai szerepet vindikált, és különösen elítéli őt azért, mert az ellene kimondott exkommunikáció után tovább végezte papi funkcióit, amit a frate bukásának egyedüli, igaz okának tart. Pastort objektivitása Savonarola megítélésében sem hagyta el, gondosan és lelkiismeretesen csoportosítja a pro és contra érveket ítélete megfogalmazásában, elannyira, hogy néme-

lyek szerint VI. Sándor pápa szerepét a Savonarola-ügyben túlságosan kedvezően ítéli meg. Utalás történt arra is, hogy Pastor előadásából nem bontakozik ki Savonarola intenciójának végcélja a maga egész tisztaságában és hogy ezért világtörténeti jelentősége sem áll előttünk világosan a maga egész teljében. A támadások Pastor ellen csakhamar megindultak. Pastor művének ez a kötete épp akkor jelent meg, — 1894-ben — amidőn a Savonarola-centenárium, halálának 400. évfordulója, küszöbön állt. Ismeretes, hogy a dominikánus rend ezt az évfordulót fel akarta használni Savonarola kanonizációjának keresztülvitelére. Erre a célra szolgált a rend által megindított centenáris folyóirat, mely azonban néhány szám után, felsőbb befolyás következtében, megjelenését kénytelen volt megszüntetni. Pastor felfogása Savonaroláról sorompóba szőlította a rendet, mely ezzel a kanonizációt veszélyeztetve látta. Ekkor jelentek meg Procter, Ferretti, Berthier polémikus iratai, melyek Pastor felfogása ellen szenvedélyes hangon keltek ki és őt formálisan az egyház és a pápaság ellenségeivel, a szabadkőművesekkel helyezték egy sorba. Legerősebben támadta Pastort Luotto, a faenzai gimnázium tanára, Savonarola iratainak különben egyik alapos ismerője. Felszólalása a tudományos kritika határain túlmenőleg, a szenvedélyeskedések terére csapott át. Egész munkáján szenvedélyes hang vonul végig. Nem a módszeresen képzett historikus tárgyilagosan indokolt megállapításai-val lép fel Pastor ellen, hanem általános és helyel-közzel szellemtelen frázisokkal igyekszik Pastor művének hatását ellensúlyozni.

A polémiaiban, mely Pastor művével kapcsolatosan megindult, az akkori idők legkiválóbb historikusai vettek részt. F. X. Kraus, Herman Grauert, F. Tocco és mások Pastor mellett foglaltak állást bizonyos rezerváció mellett. Éppígy állást foglalt Luotto munkája ellen a *Civiltà Cattolica*-ban megjelent tanulmány írója, aki a frate hibáztatásában voltaképpen még Pastoron is túlment. Pastor maga is felszólalt a vitában és egy külön kis füzetben számolt le kritikusaival. A vita különben bizonyos fokig eltávolodott az eredeti kiindulóponttól és végül is nem annyira Savonarola, mint inkább

VI. Sándor pápának e kérdésben elfoglalt magatartása körül forgott. A vita későbbi folyamán mások is hozzászóltak a kérdéshez, így Moritz Brosch és több ízben Joseph Schnitzer, aki Savonarolának egy nagyobbterjedelmű életrajzát is közzétette. A polémia sok érdekes mellékkérdést is vetett felszínre, de természetesen nem döntötte el végérvényesen a kérdést. A vita egészen a legújabb időkig elhúzódott, egyik utolsó megnyilatkozása Merklének a német történészek 1927. évi gráci kongresszusán tartott előadása, mely végeredményben a Pastor-féle felfogás felé hajlik.

A kedvező körülmények egész sora tette lehetővé Pastornak, hogy nagy művét befejezze. Nem utolsó volt ezek között az, hogy Sickel Tivadarnak visszalépte után, 1901-ben ő került a római osztrák történeti intézet igazgatói állásába. Ebbeli minőségében nagy érdemeket szerzett magának az intézet fejlesztése és munkakörének kiépítése körül. Az ő igazgatósága alatt vonta be az intézet nagyobb mérvben működési körébe a műtörténeti kutatásokat, melyek Sickel idejében elég mostoha elbánásban részesültek. A fiatalabb osztrák műtörténészek legnagyobb része megfordult a háború előtt az intézetben, és az az emlékkiadvány, mellyel az intézet Pastor 60. születésnapját 1914-ben megünnepelte, áttekintően számol be azokról a tanulmányokról, amelyeket az intézet tagjai folytattak. Igazgatósága idejében tágultak az intézet keretei is. Sickel igazgatósága idejébe — 1887-be — esik a cseh történeti expedíció hozzácsatolása az osztrák intézethez, amennyiben a csehek által Rómába küldött historikusok az intézet rendkívüli tagjai sorába felvételtek. Pastor idejében hasonló módon csatolták az intézethez a krakkói tudományos akadémia és az osztrák Leo-társaság tagjait is. Pastor igazgatósága alatt indult meg az intézeti kiadványoknak egy új sorozata, melynek főleg első kötete tarthat nagyobb érdeklődésre számot, mely a nyugati egyházszakadás kezdetén megindult irodalmi polémiahoz közül újabb, ismeretlen iratokat. Sajnos, a világháború kitörése ennek a vállalatnak is véget vetett.

Olaszországnak belépése a világháborúba Pastort is távozásra kényszerítette működése színhelyéről. Az össze-

omlás után az osztrák történeti intézet nem is kezdte meg újból működését. A pénzügyi szempontnak ez a tudományos intézmény is áldozatul esett, de körülbelül ugyanakkor, amidőn az osztrák kormány az intézet működését megszüntette, Pastor újból visszakерült Rómába, ezúttal mint az osztrák köztársaság vatikáni követe. Ennek a szerencsés körülménynek tudható be, hogy Pastor tovább tudta folytatni tudományos munkásságát és hogy nagy műve nem maradt befejezetlen.

Pastor munkája messze kimagaslik mindazok között, melyek a pápaság intézményének történetével foglalkoznak. Vele csak Hartmann Grisar műve vehetné fel a versenyt, a korai középkor pápaságának története, de ez a körülmények sajátos alakulása következtében az első kötetnél tovább nem jutott. Pastor be tudta fejezni munkáját, melyet egyik kritikusa a modern történetírás legmonumentálisabb alkotásának mondott. És ez a dícséret valóban nem túlzott. Pastor az emberileg lehető legteljesebb munkát végezte el, mellyel a maga nevét valóságos fogalommá tette. Értékét és becsét munkája nem fogja elveszteni és szerzője nevét későbbi időkben is együtt fogják említeni a katolikus történetírók legkiválóbbjainak nevével. Mert Pastor katolikus történetíró volt a szó legnemesebb értelmében, aki katolikus meggyőződését soha nem titkolta és azért mindenkor helyállt. Halálос ágyáról, amidőn XI. Pius pápa őt apostoli áldásában részesítette, azt üzentе a pápának, hogy szíve utolsó dobbanása a római anyaszentegyházé és a pápaságé. Igazságszeretetével, ítéletének tárgyilagosságával, előadásának higgadságával kivívta magának azok elismerését is, akik kezdetben tudományos munkásságával szemben tartózkodó, nem egy esetben lenéző magatartást tanúsítottak. Haláláig hű maradt ahhoz a jeligéhez, melyet tudományos pályája kezdetén magának választott: «Vitam impendere vero».

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 14. SZÁM.

EDVI ILLÉS KÁROLY L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
ANGYAL PÁL
L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1929 ÁPRILIS 29.-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1929.

Pápa, 1929. Főiskolai könyvnyomda.

Edvi Illés Károly 1. t. emlékezete

Angyal Pál 1. tagtól.

Az emlékezés — Jean Paul szerint — az az egyetlen paradicsom, amelyből senki minket ki nem űzhet. Ébresszen az emlék boldogító avagy lehangelő érzést, okozzon az örömet vagy fájdalmat: az emlékekben való elmerüléstől nem vagyunk eltilthatók. És ennek a mult-átélésnek ez a korlát nélkülsége, ez az akadálymentessége nem csekély jelentőségű sem az egyéni, sem a szociális, sem az állami életben. Van-e, ki ne időzne szeretettel gyermekéveinek bohó és gondtalan emlékeinél? Nem vonz-e valamiféle megmagyarázhatatlan erő valamennyiönket azokhoz a sirhalmokhoz, amelyek alatt közelállók örök álmukat alusszák? Nem köt-e le mindnyájunkat időszakonként egyes megrázó avagy felemelő társadalmi események évfordulóin az újrátlés hangulata? Vagy van-e embercsoport, mely ne térne vissza majd büszkeséggel, majd hálával azoknak a nagy költőknek, íróknak, művészeknek, tudósoknak emlékezetéhez, kiknek alkotásaiban évszázadok, sőt évezredek után is még mindig gyönyörködik s okulást talál, akik felépíteni s megerősíteni segítettek annak a szociális és kulturális épületnek alapjait és falait, melyben a jelen nemzedék életét leéli? De van-e állam, mely ne ülné meg öröm- és gyászünnepeit, — mely elmulasztaná megbecsülni vagy megsiratni alapításának, nagy uralkodóinak, szabadsága kivívásának, egyéb sorsdöntő, avagy lélekbemarkoló eseményeinek emlékeit? Az emlékezés a lélek szükséglete, az egyén, a társadalom és az állam éltető ereje.

Amint ideálok nélkül nincs az életnek értelme, ép úgy emlékek hiányában elveszti az élet hangulatát, értékét

s azt a folytonosságát, mely erőt kölcsönöz a küzdőnek, reményt ébreszt a csüggedőben és lendülettel tölti el az élni akarót.

Az emlékezés — szakítsa fel a sajgó sebeket, vagy segítse újra átélni az örömteljes történések boldogságát, mindig oly alaphangot üt meg, mely az érzelmekre hatékony azonos szívrezdüléseket vált ki s egy nagy átérzésben foglal össze százakat, ezeket s milliókat.

És vajjon — legyen kisebb vagy nagyobb kereteket betöltő egy-egy társadalom — mi biztosítja egyebekben kívül annak fennmaradását, céljaira irányuló munkásságának sikerét s lényegének kibontakozását, tehát előrehaladását, ha nem a lelkeknek egybefonódása, az érzelmeknek harmonikus összecsendülése s ennek következményeként a ható energiáknak közös nevezőre jutásával a társadalmi szolidaritásnak megerősödése.

A világtörténelem — Spengler baljóslatu sejtéseivel szemben — számtalan példán keresztül igazolja, hogy azok a nemzetek, melyeknek tagjai az érzelmekben egygyé forrnak: ha tettekre került a sor, mint egy test állták meg helyüket a legválságosabb időkben, kikerülték az összezuzással fenyegető szirteket, — legyőzték a nyíltan vagy alattomban támadó ellenséget, elhárították a fejlődés akadályait, s ha tűrés, szenvedés s áldozatok árán is, nemcsak kimentették hajójukat az örvényekből, de átvezették azokra a sima, nyugodt és napsugaras vizekre, amelyeken immár veszély nélkül haladva tovább az ígéret földje felé, úgy maguknak, mint a jövő nemzedéknek megelégedett, boldog és szépséges életet biztosítottak.

Az emlékezés s ezzel kapcsolatban az ideál nemcsak élmény, nemcsak érzelmi hangoltság, nemcsak a szív dobbanása, nemcsak szubjektív megnyilatkozás, hanem a társiaságot megalapozó, az erők egyesítését maga után vonó, az akaratok egyirányúságát biztosító s ezzel a legkülönbözőbb társadalmi alakulatok: a család, barátság, mindennemű anyagi-gazdasági vagy szellemi erkölcsi célra alakult egyesülések s az ezeket összefoglaló nemzet és állam megmaradását s megerősödését szolgáló objektív szociális tényező.

Amely nemzet megszűnik emlékezni s nem tud már ideálokért lelkesedni, annak órái meg vannak számlálva s tán meg sem hallja annak a lélekharangnak csilingelését, mely közeli elmulását jelzi. Viszont az a nemzet, mely életfonalának egyik végét az emlékekhez, a másikat az eszményekhez kapcsolja, oly erősségekre támaszkodik, melyek megacélozzák az izmokat, átgyúrnak az idegszálakat s minden egyesben a maximumra fokozzák a haza iránti szeretetet, áldozatkészség s ha kell — az önfeláldozás erényeit, amelyek úgy az erőnek és kardnak, mint a szónak és tollnak harcosait, a nemzet önzetlen, buzgó, törhetetlen s mindenre kész munkásaivá avatja.

S ha van nemzet a föld kerekén, melynek ily munkásokra van szüksége, — ha van állam, mely leginkább igényli, elvárja, sőt követelheti polgáraitól az öntudatos, semmiféle akadálytól vissza nem rettenő, hősi munkásságot, ez a magyar nemzet, melyet ezeréves multja, az európai kulturfejlődés védőbástyájaként való ismételt szereplése, szellemi értékeinek kitünése, a Gondviselés különös kegyelméből oly sikra lendített, amelyen a vezető államokkal találja magát egy társaságban. Nem nagyhatalom, de nem is tartozik az inponderabiliák közé, nem prímhegedüs, de oly hangszeren játszik, amely nélkül Európa melódiája sivár maradna s nélkülözné az orkeszter teljességét.

Ha van nemzet tehát, melynek az emlékezésre s e forrásából erőgyűjtésre szüksége van, az a magyar nemzet.

És ma itt, a Magyar Tud. Akadémia összes ülésen a magyar tudósvilág emlékezik; emlékezik a tiz évvel ezelőtt elhunyt »hősi életet élt« (v. ö. Edvi-Illés Károly emlékezete; a Jogállam könyvtára 13. füz., 3. l.) *Edvi Illés Károlyra*, a magyar büntetőjogtudomány nagy mesterére, ki az elmélet s gyakorlat terén egyaránt példát nyújtott ügyésznek, ügyvédnek s írónak, mert klasszikus magaslatról szólt míg a vádhatóság képviselőjeként működött, — mert védőként való szereplései mindannyiszor eseményszámba mentek, s mert mint az irodalom legbuzgóbb s leghivatottabb művelője, irányt vágott a büntetőjog fejlődése elé.

II.

Nagy büntetőjogászunk életrajzi adatainak összegyűjtése s feldolgozása során gyermekkorom legkedvesebb emlékei elevenedtek fel bennem, mert az 1876-ban pécsi kir. ügyésszé kinevezett Illés Károly, mint a »Tíz év története« című négy füzetben megírt emlékezéseiben ismételtlen megjegyzi: a legszorosabb barátságban élt anyai öregapámmal: Grabarics Bélával, ki mint Baranyamegye várnagya, utóbb a pécsi fogház felügyelője, bár hivatali alárendeltje volt Illésnek, az első perctől fogva egyik legmeghittebb embere lett a Pécsre szakadt családnak (v. ö. Második rész, 11. l.). A boldog család nap-nap után együtt volt immár szintén porladozó szüleimmel. Édes Atyám kortársa, ügyész-társa s a legszorosabb értelemben vett munkatársa is volt Illés Károlynak. Mindaketten 1842-ben születtek, mindketten a pécsi kir. ügyészség akkoriban nem könnyű hivatalos teendőit végezték és pedig mindig a legteljesebb egyetértésben, s mindketten már akkor nagy lelkesedéssel vitatták meg a kodifikáció küszöbén álló büntetőjog alapkérdéseit. Mikor később Illés elhatározta Kommentárjának megírását, édes Apám volt első segítőtársa; Illés Károly már elvesztette szeme világát s — jól emlékszem — Olshausen nagy munkáját boldogult Apám olvasta fel neki; heteken, hónapokon keresztül tárgyalták meg az egyes tételeket, s kegyelettel őrzöm a nagy Kommentár első kiadásának különösen első kötetét, melynek dedikációjából kitünőleg is megállapítható, hogy legalább is az anyag kézreadása körül nem csekély szerepe volt édes Apámnak, ki e kötet korrektúráját is ellátta.

Szubjektív természetű emlékeket elevenítettem fel s még igen sok kedves képet rajzolhatnék meg annak igazolására, hogy a 70-es évek végétől Illés Károlynak 1919. évben bekövetkezett haláláig, tehát nem csekély negyven éven keresztül, büszkélkedhettem Károly bácsinak — mi csak így szólítottuk őt — hozzám való ragaszkodásával s később atyai barátságával. Az ő ideális tudós egyénisége, a bün-

tetőjog művelésének terén elért elévülhetetlen érdemei nem csekély mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy bennem is a büntetőjog tudományához való hajlam erősödött meg, s ha bármily nagy távolság választ is el Tőle, tudományunk nagy mesterétől, neki tartozom hálával és köszönettel, hogy ma a Pázmány Péter Egyetem tanszékén s szerény írásaimban a magyar büntetőjog tudományának egyik igénytelen képviselője lehetek. Illés Károly volt az, ki már joghallgató koromban megjelölte, hogy mit olvassak, ő volt segítségemre első irodalmi munkáim témáinak kikeresésénél, ő támogatott későbbi munkásságomban is, amikor 1898-tól kezdve mint pécsi jogakadémiai tanár kisebb cikkeimet, majd monografiáimat megírtam; utóbb együtt dolgoztunk úgy egyes kisebb büntetőjogi vonatkozású törvények tervezeteinek előkészítése, majd a büntetőtörvénykönyv javaslatának kidolgozása terén; 1912-ben mikor elfoglaltam budapesti tanszékemet, csak fokozódott a köztünk volt tudományos összeköttetés, kölcsönösen támogattuk egymás folyóiratait, én az ő neve alatt is megjelenő *Jogállam*-ot, ő az én szerkesztésemben megindult *Bűnügyi Szemlé*-t. Közről figyelhettem az ő nagyszabású munkásságának alakulását, mellette nőttem fel, vele dolgoztam később s ma is bámulattal eltelve idézem emlékét s hajtom meg a magyar büntetőjogászok zászlaját az ő nagy egyénisége előtt, mert heroikus erő, de Istenadta tehetség is kellett ahhoz, hogy a szemevilágát vesztett edvi Illés Károly oly sokat s oly kitűnőt nyújtott nemcsak a tudós-világnak, de a gyakorlati jogászoknak is. Illés Károly neve fogalom lett s ma is az a bírói termekben, az ügyészi és ügyvédi körökben. Vezetője, irányítója volt ő s lesz még sokáig a magyar büntetőjog elméleti művelőinek s a gyakorlat terén munkálkodóinak egyaránt.

III.

Edvi Illés Károly szü'etett a somogyvármegyei Szil községben 1842. évi június hó 26.-án. Az elemi iskola végeztével az elsőtől a negyedik osztályig Aszódon járt gimnáziumba, majd az ötödik osztálytól kezdve a soproni ev. lyceumban tanult s ugyanitt tette le az érettségit 1860-ban. Tanárai a VIII. osztályban a magyar nyelv és történelem, valamint a filozófiából: Domanovszky Endre osztályfőnök, Domanovszky Sándor édes atyja, Akadémiánk volt tagja, »A bölcsészet története« című a Marci-bányi mellékjutalommal három ízben is kitüntetett nagy munka kiváló szerzője; a német nyelvből: dr. Kessler Károly; a fizikából: barcsfai Király József Pál igazgató, ki »*Epigrammata nova*« és »*Erinnerungen*« című műveivel tünt ki kartársai körében; a latin nyelvből: Lehr András, kinek fia Lehr Albert, Akadémiánknak 1924-ben elhunyt tiszteleti tagja, a kiváló nyelvtudós, műfordító s Arany János interpretátor Illés Károlynak iskolatársa volt; a görög nyelvből Müllner Mátyás; a mathezisből: Turcsányi Adolf. Aszódon Koren, ki Petőfinek is tanára volt, tanította. Osztályzatai általában kitünők és dicséretesek. A 6-ik osztálytól kezdve stipendiumos. 1860. évi augusztus hó 4-én kelt Testimonium Maturitatis szerint a német nyelv és mathematica kivételével — minden tárgyból laudabilis s így cum laude videatur praestitisse. A 8-ik osztály első félévében iskolatársa volt Eötvös Károly.

Középiskolai évei alatt többször nyilvánosan is szerepelt. Így 1859-ben május 21-én az önképzőkör ülésén elszavalta Petőfinek »A XIX. század költői« című költeményét. Ugyanez év július 3-án a Magyar Társaság évi működésének befejezése alkalmán tartott örömnünnepen »Alkonyatkor« című eredeti költeményével szerepelt. Mint VIII. oszt. tanuló 1859. évi november hó 1-én Kazinczy Ferenc születésének százados évfordulójára rendezett ünnepélyen zongorán előadta Bartalus István: Zrinyi lantja című ábrándját. 1860. évi január hó 7-én az önképzőköri ülésen el-

szavalta Arany Jánosnak: »Visszatekintés« című költeményét. Ugyanez év március 17-én Arany Jánosnak »Mátyás anyja« című költeményét szavalja el. Március 31-én »Liszt Ferenchez« című költeménnyel lép fel. Május 12-én felolvassa »A csejtevári gyermekek« című balladáját, 1860. évi július hó 15-én, az írásbeli érettségi előtt három nappal az örömnünnepen »A legnagyobb magyar« című költeményét olvassa fel.

1860-ban ősszel a bécsi egyetem jogi karára iratkozik be, ahol Siegel, Lott, Jager és Pachmann kollégiumait hallgatja. 1861. év tavaszán már a pesti egyetemen találjuk, ahol hét féléven keresztül nagy szorgalommal mélyed el az egyes tárgyakban; különös előszeretettel foglalkozik a Pandektákkal, a Bölcséleti jogtannal, a Jогtörténettel, a Magyar Magánjoggal, a Büntetőjoggal, a Törvényszéki Orvostannal s a Polgári Törvénykezéssel. Tanárai: Wenczel, Récsi, Reisinger, Konek, Pauler, Kuntz, Baintner, Arányi, Karvasy és Vécsey. A jogtörténeti államvizsgát 1862. évi október hó 2-án Wenczel Gusztáv elnöklete alatt működő bizottság előtt a jogtörténetből kitüntetéssel tette le, majd jogi tanulmányainak végeztével 1864. évi július hó 2-án a Karvasy Ágost »bizottmányi alelnök« által kiállított bizonyítvány tanúsága szerint »letette a bírósági államvizsgát és képesítettnek ítéltetett kitüntetéssel a büntetőjogból és a magyar eljárásból«. 1864. év nyarán Szirákon a gróf Degenfeld családnál nyer alkalmazást s három éven át tanítja a jogi tudományokra gróf Degenfeld-Schonburg Lajost, ki 1872-ben balközép programmal képviselő lett s utóbb a szabadelvű párthoz csatlakozott, majd 1887-től 1895-ig Nógrád vármegye főispánja s később örökös jogon tagja a főrendi háznak s 1904 óta titkos tanácsos, — és gróf Degenfeld-Schonburg Józsefet, ki 1883-tól 1901-ig Hajdu vármegyének s Debrecen városának főispánja, 1896-ban a tiszántúli ref. egyházkerület főgondnoka. Illés Károly magánjogtanítói feladatát kitűnően látta el, miről neveltjeinek mostoha atyja: Bozó Pál 1867. évi július hó 8-án bizonyítványt állított ki. Tanítva maga is állandóan tanult s 1867. évi április hó 30-án Juris Universi doktorrá

avatják, majd ugyanezen év november hó 25-én »királyi Ítélő Táblánk Birái által megvizsgáltatva és törvényes tudományának s ügyességének kitűnő jelét bizonyítva« ügyvédi oklevelet nyer. A cenzura sikeres kiállása után három nappal, 1867. évi november hó 28-án Pest-Pilis-Solt vármegye évnegyedes közgyűlésén megyei tb. tiszti alügyésszé nevezetik ki, majd 1868. év március hó 19-én tartott vármegyei közgyűlésen »rendszerinti tiszti alügyésszé« választják s 1869. évi augusztus haváig »a megye központi fenyítő törvényszéknél«, később pedig »a Szegedre kiküldött megyei fenyítő törvényszéknél« működik; ez idő alatt a vármegye első alispánjának hivatalos bizonyítványa szerint »magát egész szolgálati ideje alatt jeles képzettsége, kitűnő szakavatottsága, ernyedetlen szorgalma és tiszta jelleme által annyira kitüntette, hogy nemcsak a törvényszék, de az egész megye közönségének közelismerését vivta ki«. 1871. évi november hó 3-án Bittó István igazságügyminiszter értesíti, hogy Ő cs. és apostoli kir. Felsége október 31-én kelt legfelsőbb elhatározásával a szervezendő szolnoki kir. törvényszék mellé kir. ügyésznek nevezte ki. E kinevezés Illés Károlyt Szegeden találta, ahol már megelőzőleg, mint pestmegyei tiszti alügyész a kir. biztossági bíróság mellett működött, — és ahova 1872. évi január hó 29-én kelt rendeletével az igazságügyminiszter Illést újból kiküldötte. Mint az 1871. évi LXVIII. t.-c. 3. §-ának 2. bekezdése alapján. Szegedre delegált aradi törvényszék mellett a vád teendőit ellátó kir. ügyész: 1873. évi április haváig dolgozott e különleges minőségben gróf Ráday Gedeon kir. biztos és Laucsik Máté vizsgálóbíró mellett. Tapasztalatait »Emlékeim a szegedi várból« című kéziratban levő érdekes munkájában dolgozta fel. A kir. biztosságot az alkotmányos kormány szervezte meg 1868-ban s feladatául tűzte ki, hogy az Alföldnek a Bach-korszakban s a provizórium alatt megingott közbiztonságát helyreállítsa s Szeged vidékét a szegénylegények garázdálkodásától megtisztítsa. A kir. biztosság Ráday gróffal az élén, Laucsik Máté vizsgálóbíró közbejöttével tette meg a szükségesnek vélt intézkedéseket. Százával fogatták el a gyanus egyéneket s hivatalból kutat-

ták fel a sokszor 20—30 év előtt elkövetett bűncselekmények gyanu alá eső tetteit s részesit. A kihallgatásokat egyideig kizárólag Laucsik Máté foganatosította és pedig, mint a régi vizsgálóbírói típus valódi mintaképe: a föld népével bánni tudó ravasz és erőszakos egyén oly módon, hogy: »előbb kivette — szükség esetére — kinzásokkal a beismerést és azután könnyedén összegyűjtötte a beismerést megerősítő tárgyi adatokat« (v. ö. *Fayer, A magyar büntető-jog kézikönyve* II. kiad. I. köt. Budapest, 1900. 64. l.). A kir. biztosság drákói módon ugyan, de eredményesen oldotta meg feladatát. Rózsa Sándor bandáját szétugraszította s az egész alföldi nagyszabásu rablósözövetkezetet földerítette s kiirtotta. 813 személy által elkövetett 554 bűncselekményt derített ki. Mikor 1869-ben a nyár folyamán a közvélemény mindjobban sürgetni kezdte a beismerésben levők vallomásainak bírói hitelesítését, — az igazságügy-miniszterium Pestmegyét delegálta e célra s a megye törvényszéke Szilágyi István alispán elnöklete alatt le is utazott Szegedre. Ebben az időben veszi kezdetét Illés Károlynak mint pestmegyei tiszti alügyésznek a működése is. 1870-ben megindulnak a delegált pestmegyei törvényszék előtt az érdemleges tárgyalások, melyek teljesen az írásbeliség elvei szerint folytak le. 1871-ben Ráday Gedeon megvált állásától s attól fogva 1873. évi április haváig a delegált aradi kir. törvényszék s az aradi kir. ügyészség és a külön kirendelt Illés Károly látták el az előnyomozás, vizsgálat, vádképviselés és ítélkezés teendőit. Hogy Illés Károlynak mily szerep jutott ebben a munkakörben, azt érdekesen világítja meg Kozma Sándor kir. főügyésznek 1872. évi február hó 7-én kelt rendelete, melynek minket érdeklő része imígyen hangzik: »utasítottam az aradi kir. ügyész urat, hogy Szegedre menjen át, Önt (Illés Károly) pedig egyidejűleg felhivom, hogy tekintve azt, miszerint Ön a szegedi vádlottak két nevezetes csoportozata ellen már mint közügyész működött s a vonatkozó hitelesítési eljárást vezette, ezen kétféle bűnügy befejezésénél az aradi kir. ügyésszel közreműködjek s ezzel magát levelezés útján érintkezésbe téve, a kiküldött aradi ítélőtanácsnak Szegeden

leendő megjelenése iránt magának biztos tudomást szerezvén, Szegeden ugyanakkor megjelenni és a fentjelzett teendőket ismert buzgalmával teljesíteni sziveskedjék». Az aradi delegált törvényszék s a mellette működő kir. ügyészség tevékenységének megszűntével 1873. évi június hó 29-én kelt leiratában Kozma Sándor kir. főügyész arról értesíti Illés Károlyt, hogy az igazságügyminiszter ugyanezen év május hó 26-án kelt rendeletében »különösen a kir. ügyész urnak, mint ezen ügyészség vezetőjének legőszintébb köszönetét és elismerését nyilvánítja s egyuttal biztosítja, hogy tanúsított képessége és ügybuzgalma alkalomszerűleg a legnyomatékosabb ajánlatul szolgálанд».

Ezután Illés Károly egyideig Aradon, majd Budapesten működik mint kir. ügyész, majd 1876-ban a pécsi kir. ügyészség vezetője lesz. Időközben megnősült s elvette Aradi Emiliát. Pécsi állását 1876. évi január havában foglalta el, de már február havában pár hónapra újból Pestre rendelik fel az igazságügyminiszteriumba, hol részt vesz a Btk. javaslatának előkészítő munkálataiban. E munkásságának érdemességét Csemegi Károly következő szavakkal méltatja: »Alulírott bizonyítom, hogy dr. Illés Károly pécsi kir. ügyész az 1875. év folyama alatt a büntetőtörvénykönyv indokolásának előkészítése alkalmából az anyag egy részének tanulmányozására és előleges összeállítására az igazságügyi miniszterium részéről megbízatást nyervén s e célból a központba berendeltetvén: itt ezen dologgal a mondott időben s az 1876. évnek april haváig több hónapon át foglalkozott s munkásságának eredménye gyanánt hozzám egy nagyobb terjedelmű dolgozatot nyújtott be, mely arról tanuskodott, hogy a nevezett királyi ügyész, ki ekkor a büntetőjog és törvényhozás világirodalmában még kevésbé volt járatos, aránylag rövid idő alatt nagymérvű tudományos tanulmányokat végzett«.

Családja — míg 1876. évi május hó 4-én végleg Pécsre költöznek — Aradon, ő pedig Budapesten él. Nagy boldogsággal emlékezik meg arról az időről, amikor rajongásig szeretett családjával végre Pécssett megtelepszik. Feccsaládhoz hasonlítva magukat hangulatosan írja

visszaemlékezéseiben: »Ugy építették kis fészküket, mintha örökkétartó házat akartak volna készíteni s mintha azt reménylették volna, hogy abban semmi sem fogja megzavarni boldogságukat. A fészek elkészült s a fecskepár boldogan élte napjait. Nemsokára három kis fecskefiók kandikált ki a szűk nyíláson, előre nyujtogatva gyenge nyakukat, valahányszor szülők eleséggel tértek meg rövidke kirándulásaikból«.

Ám a sors megirigyelte a kis család zavartalan boldogságát. Alig tiz éven belül három oly csapást mért a Gondviselés Illés Károlyra, a munkaerejének teljességében levő kiváló ügyészre s a büntetőjogot már akkor erős elméleti és gyakorlati érzékkel művelő tudós egyéniségre, a családjáért s gyermekeiért rajongó apára és férjre, amelyek közül egy is elég lett volna ahhoz, hogy törekvést, életkedvet s a jövőbe vetett bizodalmat derékban törve, végső kétségbeesést váltson ki, abból a gyenge testben lakozó lélekből, amely ezekben a döbbenetes időkben választutra sodródott. Hamleti töprengés, kinzó testi és lelki fájdalmak és megpróbáltatások marcangolták a felfelé ivelő pályájának már-már delelőjére elért embert, a szerető apát és a boldog férjet s az ember ekkor mutatta meg nagyságát, ekkor bontotta ki hősies egyéniségét s ekkor igazolta be Kemény Zsigmond örökbecsű mondásának igazát: »az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá s csak a romlottat teszik gonosszá«.

1877-ben vesz rajta erőt a gyógyíthatatlan kór, mely rövid időn belül örök sötétségre kárhoztatja őt, ki családján s barátain kívül minden örömét az olvasásban s írásban találta. 1881. év április hó 14-én elragadja a halál életének 6-ik hetében a család szemefényét, forrón szeretett egyetlen fiukat: Szilárdkát. S a kérlelhetetlen kaszás nem nyugodott: 1885. év decemberében — mint visszaemlékezéseiben írja — »mikor a karácsonyfák minden háznál kigyultak: mi már egy drága beteg életéért remegtünk s mikor az év utolsó órája lejárt: mindnyájunk drága kincse ott feküdt a hideg asztalon« (Tiz év története; IV. rész, 96. l.) s a meggyötört lélek feleségének gyászos elhunytakor fénytelen szemeit az

Égre emeli s imigyen szól: »Térdre borulunk emléked előtt, ki már a mennyben vagy s az angyalok között kis angyalainktól körülvéve örködöl boldogságunk felett. Szent emléked ad erőt, hogy hozzád méltók legyünk, s hogy bátran megvívjuk az élet csatáját«. (U. o.)

Megvakulását előidéző betegségét, illetőleg ennek első jeleit 1877 nyarán veszi észre. Meghatóan írja le e szomorú felfedezés körülményeit: »Egy verőfényes napon kiementem Margitkával a ház mögött levő kertbe s végigmenve a kanyarulatú utakon, a kert hátsó részében egy kis tisztáson elkezdtünk játszani. Margitka szaladt, én pedig megfogtam, szinelve, mintha csak nehezen érném utol. Ez nagyon mulattatta. Ekkor aztán más játékhoz fogtunk. A kezemben lévő ujságot messzelátó gyanánt összegöngyölítve, hol az egyik, hol a másik szememre illesztettem, s azon át nézegettem ide-oda futkosó kis leányomat. Egyszer azután, mikor a messzelátó balszememen volt, egyik kezemmel befogtam jobb szememet s meglepetve tapasztaltam, hogy így semmit sem látok. Alig akartam hinni önmagamnak s újra meg újra megtettem a kísérletet. Az eredmény mindig ugyanaz lőn« (Tíz év története II. rész, 38. l.). Csakhamar megvizsgáltatta szemét Budapesten, ám a vizsgálat eredménye lesújtó volt. Az orvosok megállapították, hogy a baj már néhány év óta fejlődik s ha nem sikerül megállítaniok, a másik szem is tönkre megy. Július 5-én megírja nejeének, hogy szeme világát nagy veszély fenyegeti, de azért nem esik kétségbe, mert a legvégső esetben megmarad vigasztalására kedveseinek szeretete. Az 1878. év folyamán Budapesten, Bécsben, majd Veldesben a »Natur Heilanstalt«-ban, később Lindewisében keres orvoslást, 1879-ben egy trieszti gyógyintézetben, majd ismét Veldesben tölti idejét tele reménnyel és bizalommal, 1880-ban betegsége mindjobban elhatalmasodik s hiába minden kísérletezés, minden gyógymód: bekövetkezett, amitől valamennyien tartottunk: örök sötétség borult arra a buzavirág-szinű, beszédes, szép szempárra, mely előtt ettől kezdve közel negyven esztendeig gyötrően fekete fátyol zárta el a mosolygó gyermekarcokat, a feleség bánatos tekintetét, a

jóbarátok és ismerősök résztvevő arckifejezését. Elgondolni is rettenetes, mily kinnal és szenvedéssel járhatott az örökös vakságra kárhóztatás annak, ki eleddig szenvedéllyel tanult, olvasott, irt, ki látószervei útján gyűjtötte tudományos munkáihoz az anyagot, ki leszámolni volt immár kénytelen azzal, hogy testi fogyatkozása miatt nyugdíjba kell mennie, kit mázsás súllyal nyomott a gond: mi lesz jövődelmének felére szorított összegből megélni kénytelen családjával, serdülő gyermekeivel.

És csodálatos: a nagy férfiúnak ekkor bontakozott ki nagy egyénisége. A mérhetetlen csapások megacélozták erejét, — egy világ omlott össze előtte s ő emberfeletti energiával fogott hozzá az új munkához; ideáljainak romjai között új ideálokat tűzött maga elé; ügyvéd lett s a legelső védők sorába küzdötte fel magát; tudós lett, vérbeli tudós, mert az elkövetkező negyven év alatt a magyar büntetőjogi irodalom vezérei, mesterei, büszkeségei közé emelkedett. Mintha róla szólna Arany Jánosnak következő pár sora:

Nem törik a szenvedő szív
Oly könnyen darabbá,
Csak ellágyul, s az örömré
Lesz fogékonyabbá;
Mint egy lankadt földmivesnek
Pihenő tanyája:
Kész boldogság lesz neki a
Szenvedés hiánya.

Testi szenvedései nem voltak, — a lelkieken urrá lett. 1881. év elején így ír: »Állapotomnál fogva hivatalomból kizárva... mit tegyek, hogy valami hasznos dolgot műveljek: ez okozott most legtöbb gondot. Ekkor eszembe jutottak könyveim, a büntetőjog, amellyel annyit foglalkoztam s a büntetőtörvénykönyv, amely még mindig várja a hivatott magyarázóját. Hátha én lehetnék az?« Pár napra megkezdi a nagy munkát s ősszel már nyomdába adja a büntetőtörvénykönyv magyarázata első kötetének kéziratát, melynek megjelenését csakhamar követi a második és harmadik kötet.

1882. évi március havában ügyvédi irodát nyit Pécssett.

Több sikeres védelem után klientelája mindjobban szaporodott s szerepléseivel mind szélesebb körben irányította magára a figyelmet. Ebben az időben legnevezetesebb védelmét az 1882. év őszén leszakadt eszéki vasuti hid borzalmas katasztrófájának okozói elleni bűnügy egyik vádlottjának képviselőjeként fejt ki és pedig a többi vádlottakat védő Polonyi Géza és Friedmann Bernát mellett. A vádat boldogult édes atyám képviselte. Illés Károly nagy ambícióval dolgozta ki a nehéz illetékességi s bűnösségi kérdéseket, erősen készült a végtárgyalásra, melyen másfélórás védőbeszédet tartott, mellyel minden vonatkozásban óriási sikert ért el; védencét a bíróság logikai okfejtésének elfogadásával felmentette; a másik két vádlott súlyos büntetést kapott.

Az ügyvédkedés mellett állandóan dolgozott a nagy kommentáron s alig volt kérdés, melyet a jogi szaklapok hasábjain monografikus alapossággal fel ne dolgozott volna.

Ugyanebben az időben szépirodalommal is foglalkozott. Széplaki Jancsi Sándorral megírja Leona című drámáját, utóbb a Falusi iskola s A király reggelije című kis vigjátékait, majd Cifra Juci című népszínművét, melyet 1884. év telén Pécssett, több évvel később pedig a budai színikörben elő is adtak.

1885. év december 31-én meghalt hön szeretett hitves-társa. E súlyos veszteség után ismét csak a fokozott munkában kereste vigasztalását. Emberfeletti erővel dolgozik, s immár büntetőjogi munkásságával párhuzamosan publicisztikai irányban is egyre-másra hallatja szavát. 1885. év nyarán Aradra költözik, hol kartársai, valamint a bírák és ügyészek nagy tisztelettel és szeretettel vették körül. A megfeszített munka mellett egyedüli szórakozását kávéházi asztaltársaságában találta. Akkori ügyvédjelöltjétől hallottam, hogy az ily kávéházi eszmecserék után hazamenet az uton rendezte egy-egy vezércikk vagy szakdolgozat eszmemenétét s otthon nyomban lediktálta oly folyékony-sággal és minden részletre kiterjedő pontossággal, hogy a legtöbb esetben alig változtatott azon egy-egy szót. Egyáltalában csodálatraméltó emlékezőtehetsége volt. Ha a Btk.-ben

egy-egy szakaszt, vagy kommentárjában valamely okfejtését kellett keresni, legtöbbször még arra is figyelmeztetett, hogy a lapnak melyik oldalán s alul vagy fölül található-e az. A nyarat legtöbbször Ercsiben édes anyjánál töltötte, ki végtelen nagy szeretettel vette körül. Itt dolgozott legtöbbet különféle munkáin. Egy ilyen nyaralása alkalmával felkereste Ercsiben Mayer Salamon bécsi egyetemi tanár, kivel évek óta levelezési viszonyban volt, de személyesen nem ismerték egymást. Mayer Salamon Illés Károly munkáit német szaklapokban ismételten méltatta. 1888. év nyarán Budapestre költözött, mert a család belátta, hogy az ő kiváló nagy tehetsége és tudása mellett csak a fővárosban érvényesülhet igazán.

Időközben másodszor nősül; elveszi Szluha Máriát, azt az angyali szívű, azóta már szintén jobblétre szenderült önfeláldozó igazi nagyasszonyt, kiben hűséges élettársat, támogatót s gondviselőt talált.

Pesti működése során immár országos tekintélyre tett szert. Rövidesen megjelenik kommentárjának teljesen átdolgozott második, majd harmadik kiadása, — részt vesz a bűnvádi perrendtartás kódexének előkészítő munkálataiban; megírja Balogh Jenő és Vargha Ferenc társaságában a büntető perjog három kötetes nagy kommentárját, a kihágási büntetőtörvénykönyv magyarázatát, kiadja számos kiadást ért s Degré Miklós átdolgozásában ma is közkézen forgó zsebkönyveit, százszámra írja vezércikkeit a Budapesti Hirlapban (dr. Bertl Emil adjunktusom segítségével sikerült e nem kevesebb mint 227 közérdekű tanulmányait cím és megjelenési helyre utalással egybeállítanom); szerkesztője a Jogállam című jogi szaklapnak; állandó munkatársa úgyszólván minden szakfolyóiratnak, könyvbírálati elmélyedő tanulmányok, melyeknek során nem egyszer új gondolatokat vet fel; egyre-másra előadásokat tart a Jogászegyletben, a Magyar Tudományos Akadémián, mely 1895. évben levelező tagjai sorába választja, számos címszót dolgoz fel a Magyar Jogi Lexikonban s a Révai Lexikonban; az igazságügyminiszter megbízásából ismételten széleskörű kodifikacionális munkásságot fejt ki; 1898-ban Erdély

Sándortól nyert megbízás alapján elkészíti a Btk. novellájának tervezetét, melyet egy szűkebb értekezlet megállapodásainak figyelembevételével újból átdolgozva nyújt be; 1900-ban szaktanácskozmány vitatja meg a revízió terjedelmét; ezt követően 1901-ben Plósz Sándor megbízásából újabb tervezetet készít; hosszabb szünet után megalakul az igazságügyminiszternek Ófelségétől jóváhagyott előterjesztése alapján »a büntetőjogi törvényelőkészítő bizottság«, amelynek tagjai közül 1913. év tavaszán Bernolák Nándor, Finkey Ferenc, Illés Károly és csekélységem nyertünk oly értelmű megbízást, hogy egymástól függetlenül s az igazságügyi kormány részvétele nélkül az Általános Rész tervezetét dolgozzuk ki; a négy munkálat ugyanazon év őszére elkészült, az igazságügyi kormány azokat kinyomatta s átadta a nyilvános bírálatnak; e tervezeteket 1914-ben a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület Magyar Csoportja több ülésén vita tárgyává tette, melyeken Illés Károly is élénk részt vett; 1914. évben Illés Újabb tervezetet készített, mely a Bűnügyi Szemle mellékleteként került a nyilvánosság elé (e tervezettel kapcsolatban álláspontját részletesen kifejti: A büntető-törvénykönyv revíziója című értékes tanulmányában; Jogt. Közl. 1914. évf. 469., 479., 497., 528. l.). Ezeknek a munkálatoknak alapján készítik el Balogh Jenő igazságügyminiszter megbízásából Degré Miklós, Finkey Ferenc s felolvasó a büntetőtörvénykönyvnek immár úgy általános, mint különös részét is felölelő 1915-ik évi tervezetet, mely mint első teljes tervezet a büntettekre és vétségekre vonatkozó összes anyajogi szabályokra kiterjed s a szakférfiaknak véleményezés céljából szétküldetett. Azóta újabb, az anyagi büntetőjog egészét átfogó törvényhozási munkálat nem készült. Megállapítható, hogy Illés Károly keze közel husz éven keresztül minden kodifikacionális munkálatban benn volt s a halála óta elmúlt tiz év azt látszik bizonyítani, hogy az ő képessége, szakszerű tudása s kitűnő stilizáló készsége valóban pótolhatatlan.

E széleskörű tudományos és kodifikatori munkásság mellett a legnagyobb pontossággal látja el nagyforgalmu irodájának ügyeit, melyeknek túlnyomó része nagy gyakor-

lati tudást s praktikus érzéket kívánó bűnügy. Érdekes volt a tárgyalásokon való szereplése. Bizalmi embere karonfogva elkísérte védői asztalához, mely mellett helyet foglalt. Feszült figyelemmel kísérte a tárgyalás menetét s amikor sorra került, felállott és hozzákezdett védőbeszédének elmondásához, valahogy az az érzés suhant át a jelenlevők: bírák, ügyész védőtársak, vádlott, egyéb perbeli személyek s a közönség lelkén, hogy az igazság és tudás apostolának ajka nyílt szólásra. Az első perctől az utolsóig áhitatos csend kísérte szavait. Előbb utolérhetetlen világossággal előadta a tényállást, majd felépítette a jogi konstrukciót és pedig a törvényszakaszokra hivatkozás során hibát el nem követve oly alátámasztásokkal, hogy azt megdönteni alig lehetett. Mint védő átérezte, hogy ő is éppúgy az igazság papja, mint a bíró. Nem a mindenáron felmentésre törekedett, nem is a szerencsenek fehérre mosását vallotta feladatául, hanem az anyagi igazságnak érvényrejuttatásán fáradozott. Klasszikus védő volt, ki mikor beszédjének végeztével levonta következtetéseit, mindenki érezte, hogy itt az ember Justitia istenasszonyának megelégedésére szólott. Ő át is érezte azt, amit egyik értekezésében a védőről mond, aki szerinte »nem egyszerű képviselője a félnek, hanem a bűnvádi perben közszolgálatot teljesítő, nem nélkülözhető s a bírósággal és vádhatósággal egyenlő rangu közjogi funkcionárius« (v. ö. A törvény vagy a Curia. Jogállam II. évf. 5. füzet).

Degré Miklós írja megemlékezésében Illés Károlyról a következőket: »A véletlen úgy hozta magával, hogy tanuja lehettem utolsó védői szereplésének. Betegen, megtörve, fizikailag elgyengülve jelent meg a tárgyaló teremben. Úgy hogy védőbeszédét részben ülve tartotta meg. Szinte éreztük valamennyien, hogy a nagyérdemű mester hattyudala hangzik el. Ünnepest, áhitatos hangulat lett urrá a teremben és szelleme újból tündökölt. Fizikai törődöttsége ellenére több órán át tartó hatalmas védőbeszédet mondott el. Védőbeszédet, mely első szavától kezdve lekötötte hallgatóságának teljes figyelmét« (Jogállam; 1919. évi május-októberi füzet).

Szórakozásra napi egy órácskát szentelt. Ebéd után elkísértette magát a kávéházba a szokott törzsasztalhoz. Nyáron a Hangli-kioszk, télen a Petőfi-téren volt Steingassner-kávéház volt a gyülekezés helye. A társaság feje Csemegi Károly, régibb tagjai Mikszáth Kálmán, Beck Hugó, Olay Lajos, Györffy Gyula, Huszár Károly, később Nietzsche Győző, Schuster Rudolf és néha csekélységem. Kis fekete sapkájával a fején, beszédes, de nem látó jószágos szemeivel ránk tekintve mesélgetett a régi dolgokról, aktuális napi kérdésekről, jogi problémákról — kedélyesen, komolyan, amint a tárgy kívánta; a fiatalokat buzdította, az öregekkel eltréfálkozott. Nem ritkán napokra terjedő vitákba vitte bele a társaságot s mi mindannyiszor egy-egy szellemi kinccsel gazdagabban váltunk el tőle.

Nagy egyéniségét az uralkodó is elismeréssel kísérte, amikor 1918-ban a m. kir. udvari tanácsosi címmel tüntette ki.

Megérte még a Károlyi-forradalmat, de a kommunizmust már nem tudta túlélni. A rémuralom első napjaiban, 1919. évi április hó 6-án hunyta le szemeit, hogy a negyvenévig tartó sötét éjszaka után az örök világosságban legyen része. Élete mintegy szimbolizálja a magyar joghoz való szívós ragaszkodását, ezzel való együttélését s együttélését. 1842-ben született, amikor Deák Ferenc és társai a mi örökbecsű s még évszázadok multán is büszkeséggel említhető 1843. évi büntetőjavaslatunkon dolgoztak, — meghal 1919-ben pár nappal azután, amikor a gyűlölet és terror, a magyar hagyományokat durva kézzel kiirtani törekvő horda a magyar jogot félretolta s jogrendszerünket keresztrefeszítette. Jogrendszerünk alig három hónap multán feltámadt halottaiból s ma is él, és élni fog, míg hazáját szerető magyar lesz e földön, de Illés Károly szíve megszakadt s el kellett válnunk tőle örökre, mégis abban a tudatban, hogy emlékét a késő utódok is kegyelettel fogják megőrizni, hogy Akadémiánk el nem muló elismeréssel fogja kíséreti s hogy a reá emlékezés során egyénisége példaként fog lebegni minden, a tudománnyal foglalkozó magyar ember előtt.

IV.

Gyulai Pál írja egyhelyütt, hogy amikor »elhunyt nagyjaink emlékének áldozunk, a veszteség érzete észrevétlen azon eszmék cultusába olvad, melyeknek az elhunyt bajnoka volt s a bánat felhőit mintegy megaranyozza a nemzeti dicsőség fénye«. Eleddig a magyar büntetőjogi irodalmat Illés Károly elhunytával ért nagy veszteségről szólottam s a bánat hangulata vett erőt rajtam, s ezt az érzületet vittem át Horatius: »Si vis me flere, dolendum es« axiómájának igazában akarva-nemakarva mindazokra, kik szavaimat hallgatják, vagy soraimat olvasni fogják. Emlékbeszédem utolsó részében Gyulait követve, pár szóval utalni kívánok arra, mily eszmék cultusának volt a mi nagy mesterünk bajnoka s miként aranyozza be az ő tudományos egyéniségén keresztül a bánat felhőit a nemzeti dicsőség fénye.

Előre kell bocsátanom, hogy nem érzem hivatottnak magamat arra, hogy Illés Károlynak akár publicisztikai, akár szépirodalmi, akár a gyakorlati élet terére eső ügyészi s védői tevékenységét méltassam, sőt mellőzöm a kodifikációs munkásságáról való értékelést is és pedig ezt különösképpen azért, mert 15 éven keresztül együttműködtem vele, mely körülmény érzésem szerint kizárja a teljes objektivitást. De felmentve vélem magamat Illés Károllyal a mondott irányokban való foglalkozás kötelezettsége alól annyival is inkább, mert e helyen Illés, mint a magyar büntetőjogi irodalom tudósa áll előttünk, minélfogva túl lépném méltató hatáskörömet, ha róla nem csupán, mint büntetőjogásról emlékeznék meg.

Büntetőjogi vonatkozásu nagy művei, monografiai kisebb tanulmányai, rövidebb cikkei s a Büntető Jog Tárában megjelent u. n. megbeszélései oly nagy számúak, hogy azok címeinek felsorolása pár órát venne igénybe, miért is ettől természetszerűleg eltekintek s beérem azoknak a vezető, valóban örökbecsű munkáknak felemlítésével, amelyek beláthatatlan időig kincsei maradnak a hazai büntetőjog irodalmának.

E kiemelkedő művek: *A büntettekről és vétségekről szóló magyar büntetőtörvénykönyvnek magyarázata* (3. kiadás, Budapest, 1909, III. kötet); *A kihágásokról szóló magyar büntetőtörvénykönyvek magyarázata* (2. kiadás, u. o. 1903); *A bünvádi perrendtartás magyarázata* (Balogh Jenővel és Vargha Ferencsel, 2. kiadás, u. o. 1910); A közokirathamisítás, tekintettel az iskolai bizonyítványok hamisítására (Budapest, 1893); A szabadságvesztés büntetés reformja (Jogászegyleti Értekezések, 53. sz.); A feltételes elítélésről (u. o., 58. sz.); A kétes elmeállapotok orvosi és bírói megfigyelése (u. o., 91. sz.); A meghatalmazott által elkövetett csalás (u. o., 107. sz.); A vádhatározatról (u. o., 115. sz.); Az orvosszakértőkhöz intézendő kérdésekről (u. o., 142. sz.); A járásbiróság előtti eljárás (u. o., 167. sz.); A semmiségi panasz (u. o., 173. sz.); A külföldi magánindítvány belföldi joghatálya (u. o., 192. sz.); A normális büntetés (Balogh, Emlékalbum 94—100. l.); Csemegi Károly emlékezete (Jogállam, 1902. évf., IX. füz.); A törvény, vagy a kir. Curia (u. o., II. évf., 278. l.); Katonai bünvádi perrendtartás (u. o., X. évf., 512. l.); Ingatlan ismételt eladása, mint büntetendő cselekmény (Bűnügyi Szemle I. 71., 133., 165.); Több ember szándékos megölése (u. o., III. k. 358.); Sajtó útján elkövetett és sajtórendőri vétségek (Jogt. Közl. 1916. évf., 398.); A Kbt. 327. §-a (u. o., 1917. évf., 406.); Sajtószabadság (u. o., 1919. évf., 1. l.).

Illés Károly büntetőjogi egyéniségének értékéről képet alkotandó mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy a hazánkban érvényben volt s ezidőszert hatályban levő anyagi jogunknak négy, büntető perjogunknak pedig három fejlődési korszakát élte keresztül. Mint egyetemi hallgató, mindkét vonatkozásban az akkor még alkalmazásban volt, de épp egyetemi tanulmányainak idején erejét veszített osztrák büntetőjog szabályaival ismerkedett meg; 1862-ben azonban már a visszaállított régi magyar büntetőjog előadásait hallgatta Paulertől s annak »*Büntetőjogtan*«-ából tanult. Mint pestmegyei alügyész s később kir. ügyész, majd ügyvéd és író az anyagi jog terén, 1880-ig Paulér szellemében dolgozott, az eljárásjogi kérdésekben

pedig 1900. évig az 1872. évi május hó 1-én kelt körrendelettel ajánlott »ideiglenes eljárási szabályzat« alapján gondolkodott, irt és cselekedett. 1880. évi szeptember 1-én, amikor a Btk. és Kbt. életbelépett, az új kodexek szellemében dolgozta bele magát s csakhamar megírt kommentárjaival s tanulmányaival irányítója, sőt vezetője lett az anyagi büntetőjogi elmélet s gyakorlat fejlődésének, — a büntető eljárásjog terén 1900. évi január 1-én állott be a változás, amikor is a bűnvádi perrendtartásról s az esküdtbiróságokról szóló törvénykönyveink életbelépésével hazánk az akkori nyugateurópai jogokat nemcsak elérő, de kisebb-nagyobb mértékben felül is muló kodexszel lett gazdagabb; az anyagi jog továbbfejlődésének legújabb korszakának hajnalát is megérte még Illés, azt a korszakot, mely a merev dogmatizmussal szemben a társadalom védelmére mind nagyobb súlyt helyező u. n. modern büntetőjogi iskola néhány, a külföldön bevált intézményét előbb tudományos szemszögből megújította, majd törvénybe foglalva, életbe is léptette. Az 1908. évi XXXVI. t.-c. behozza a feltételes elítélés néven ismert »büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését«, ugyanez a törvény lerakja a gyermek és fiatalok büntetéseiről irányában alkalmazandó s az egyéniesítés eszméjét megvalósító büntetőjog alapjait, melyeken tovább épít a fiatalok bíróságáról szóló 1913. évi VII. t.-c. Még az ő életében hatályba lép a közveszélyes munkakerülőkről rendelkező 1913. évi XXI. t.-c., mely szintén az egyesítés jegyében a társadalom hatályosabb védelmét szolgáló, beiktatja büntető intézményeink sorába a dologházat.

A perjog terén benne élt a titkos és írásbeli vizsgálat, a kötött bizonyítási rendszer s a nyomozó elvet megvalósító rendszer korában s átlendült a nyilvánosság, közvetlenség elvein nyugvó, a bizonyítékok szabad mérlegelését biztosító s a vádelv követelményeit megvalósító modern eljárási jogba, — az anyagi jogban pedig telítetten az u. n. klasszikus iskola erősen jogtechnikai irányban kialakult tételeivel, élete alkonyán átértette, sőt átértette az új irányok célravezetőbb s a régi intézményeknél legalább

is több eredményt ígérő voltát. Sokkal nagyobb elme volt, semhogy irányzatosan ellenszegült volna a modern eszméknek s intézményeknek s bár voltak, kik bizonyos elvakultsággal s megokolatlan ellenszenvvel fogadtak és illetőleg igyekeztek visszaszorítani mindent, ami rést ütni látszott a centiméterező dogmatikus irányon, ám Illés Károly — annak ellenére, hogy mint erős analizáló elme, mindvégig inkább dogmatikus jogász volt — megőrizte objektivitását és nemcsak örömmel vett tudomást minden új intézményről, hanem bizott is annak eredményességében. Álláspontját a következő szavak jelzik: »A büntetőjog terén újabban nagy forrongás észlelhető. Az u. n. kriminálpolitikai iskola hívei sarkaiból igyekeznek kiforgatni az u. n. klaszszikus büntetőjog alapvető intézményeit. Büntetőjogászainknak tehát résen kell lenniök annál a kérdésnél, hogy az új tanok közül melyeket lehet elfogadni (v. ö. Jogállam IX. évf., 6. l.); majd utóbb így ír: »a társadalom hathatósabb védelmének új intézményeit ...a revideált büntető-törvénykönyv megalkotásánál mellőzni nem lehet« (Jogt. Közl. 1914. évf., 469. l.).

Erőssége úgy az anyagi, mint az eljárási jog terén a büntetőjogszabályok jog-logikai kifejtése. A feldolgozásnak ez a módja tette nagygyá és úgyszólván nélkülözhetlenné kommentárját s kölcsönzött minden egyes tanulmányának s ítélet-megbeszélésének oly kisugárzó fényt, mely bevilágított a legnehezebb kérdések legelrejtett zugaiba.

Csak példaszerűleg emelek ki néhányat azoknak a klasszikus fejtegetéseknek sorából, amelyekkel a büntetőjog egyes problémáit megoldja, vagy legalább is oly sikra helyezi, amelyen az azokban való állásfoglalás immár különösebb nehézséget nem okoz.

Hazai irodalmunkban ő az első, ki a kísérlet kezdőpontját jelző »véghezvitel megkezdése« néven ismert fogalmat világosan meghatározza, midőn abban »a büntethetőséget már magában foglaló tényálladáki ismerv megvalósításának megkezdését látja«, de egyszersmind utal e fogalom relativitására, illetve arra, hogy annak tartalmi elemei az egyes bűncselekményekhez viszonyítottan mindig külön

állapítandók meg (v. ö. Bjt. 19. k. 217. l. és Komm. I. k. 183. l.).

Igen figyelemre méltó az az okfejtése, melynek eredményeként megállapítja, hogy aki *delictum complexum* (pl. szándékos emberöléssel vagy súlyos testi sértéssel kapcsolatos rablás) esetén közreműködik, az — amennyiben az eszközcselekménynek bárcsak egy részét hajtja végre, mint-hogy e cselekmény kauzális nexus-ban áll a főcselekménnyel — társtettese a *delictum complexum*-nak, aki ellenben csak a célcselekményben (pl. a rablásban) vesz tettleges részt, »ezáltal még nem válik tettessé az ölésben vagy testi sértésben s így közreműködése egészbenvéve is csak segélyezés leend« (v. ö. Komm. I. k. 238. l.).

A személyes tulajdonságok és körülmények (Btk. 74. §) tanában Illés fejtegetései oly meggyőzők, hogy úgy az irodalomban, mint a joggyakorlatban ma is többé-kevésbé az általa felállított tételek érvényesülnek. Így évekig tartó vita után végre is elfogadásra talált Illésnek az a megállapítása, hogy »az úgynevezett cselédlopás minősítésének alapja nem a bűntevő személyes tulajdonsága, hanem a gazda és a szolgálatban álló személy között fennforgó viszony lévén: e viszony, oly esetben, midőn a lopás elkövetése éppen ez által vált lehetővé vagy könnyebbé, a büntett lényegéhez tartozik s ennél fogva mindegyik közreműködése kihat, — ellenben csak a szolgálatban álló személyt terheli akkor, ha a szolgálati viszony a lopás elkövetésének sem eszköze nem volt, sem arra befolyást nem gyakorolt« (v. ö. Komm. I. k. 273. l.).

A szándék tanában az u. n. akarat-elmélet hive, bár utal arra, hogy ez a teória gyakorlati nézőszögből alig különbözik a szembenálló tudat-elmélettől, mert a különbség csak az, hogy »míg a tudat-elmélet az akarat legközelebbi, az akarat-elmélet annak további és pedig igazi célját tekinti a *dolus* lényegének« (v. ö. Komm. I. k. 279. l.). Idevágó fejtegetéseiből kitetszik, hogy érzi az akarat-elmélet fogyatkozásait s valószínűnek tartom, hogy ha megismeri a Max Ernst Mayer alapította s mind szélesebb tért hódító u. n. *motivum*-elméletet (v. ö. *Max Ernst Mayer*:

Der allgemeine Teil des deutschen Strafrechts; Heidelberg, 1915. 240. s. köv. I.), valószínű, hogy annak erősségét sok értékes argumentummal támasztotta volna alá.

A jogos védelem sok aprólékos kérdésében oly biztos kézzel irányít, hogy nem egy vonatkozásban egyenesen megteremtette a Kuria helyes gyakorlatának alapját. Így az a tétele, hogy »szüleivel szemben az általuk megtámadott gyermek tartozik a tetteleges védelem előtt a menekülés minden más módját megkísérelni« (v. ö. Komm. I. köt. 349. l.) s amely magasabb erkölcsi felfogásáról tanuskodik: ma már kivétel nélkül elfogadott szabálya a joggyakorlatnak (v. ö. Bjt. 57. k. 311., 66. k. 33., 75. k. 101. l.).

Az aberratio ictus vitakérdésében Illés a Kuria 60. sz. döntvényét helyesli, melynek lényege, hogy az elvétel épp oly lényegtelen s a büntett tényálladékára ki nem ható véletlen, mint a tárgyban való tévedés. A sok — megfontolást érdemlő — argumentum ellenére részemről nem oszthatom e nézetet, mert ha ahhoz nem fér kétség, hogy — amennyiben az elvétett tevékenység jogsérelmet egyáltalán nem okozott — a képzet szerinti cselekmény kíséreltet, úgy e minősítésen az a körülmény nem változtathat, hogy a tevékenység egy más. jogtárgyon sérelmet idézett elő (v. ö. Tankönyvem III. kiadás, I. köt. 332. és újabban mélyreható érveléssel Zehery: Bűnügyi Szemle V. 400 l.).

Illés életlátására vall, hogy a Btk.-ben szabályozott u. n. eszmei halmazat (Btk. 95 §) konstrukciójának helytelenségét felismerve, annak létjogosultságát kétségbe vonja, mert mint meggyőző érvelés során kimutatja »az eszmei halmazat fogalma alá vont esetek legnagyobb része vagy a delictum-egység, vagy az anyagi halmazat körébe tartozik« (v. ö. Komm. I. k. 422. l.). Ma már úgy az irodalom, mint a judikatura teljesen száműzte e hibrid fogalmat.

A Btk. különös részét s a melléktörvényeket, valamint a Kbt. egészét átfogó kommentárbeli magyarázatai s főleg a Bjt.-ában megjelent sok száz tanulmánya mind oly analízáló képességéről s készségéről tanuskodnak, amely egyenesen bámulatra méltó. Fejtegetéseinek meglátszik, hogy

sokat tanult a németek két nagy mesterétől: Bindingtól s Olshausentől; e nagy mesterek hatása azonban sohasem oly erős, hogy önállóságát vesztené s elsősorban ne a magyar jog szellemében foglalkoznék az ezernyi problémával. Munkamodorára jellemző, hogy nincs az a legeldugottabb észrevétel, álláspont vagy kifejtés, melyről meg ne emlékeznék s melyre ne reflektálna.

Messze vezetne, ha a Btk. különös részét s a Kbt. anyagát eflölelő, több mint 2000 lapra terjedő kötetek részletes ismertetését nyújtanám s így ehelyütt is be kell érnem néhány gyöngyszem bemutatásával.

Finom elemzéssel állapítja meg Illés a Btk. 149. § és 171. § 2. bekezdésének viszonyát, mondván: »A 149. § nem határoz büntetést arra az esetre, ha a felhívás teljesen sikertelen maradt« (Btk. 134. § 2. bek.). Ebből az következne, hogy a hűtlenségre irányzott eredménytelen felhívás is a 149. § súlyos büntetésével büntetendő, ami azonban igazságtalan s szemben a 134. § intézkedéseivel, következetlen is volna. A 149. § alkalmazásánál tehát e tekintetben a törvény ratiójából s a felhívásra vonatkozó egyéb intézkedéseiből kell kiindulnunk. A 171. § szerint két évig terjedhető államfogházzal és kétezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő az eredménytelen felhívás, »amennyiben az a jelen törvény külön rendeletei alá nem esik«. Külön rendelkezést tartalmaznak a 134. és 158. §-ok, míg a 149. § csak a 134. § első bekezdésének megfelelő módon rendelkezik a felhívás büntetéséről. Mint-hogy pedig az utóbbi § első bekezdése, szemben a második bekezdés rendelkezésével, csak az eredményre vezetett felhívás büntetését állapítja meg s minthogy a 149. § megfelelő súlyos büntetése is csupán ez esetre vonatkozhatik: ezekből önként következik, hogy a hűtlenségre irányzott eredménytelen felhívás, melyről a törvény külön nem rendelkezik, a 171. § 2. bekezdése alá esik (v. ö. Komm. II. k. 44. l. és már Jogt. Közl. 1888. évf. 249. l.).

Helyes megoldásra jut Illés abban az erősen kontroverz kérdésben, hogy vajjon miként ítélendő meg az az eset, amelynél a magzatelhajtást a terhes nőnek bele-

egyezésével harmadik személy eszközli s a nő a magzat-elhajtás következtében meghal. A Btk. Min. Indokolása csupán súlyosító körülményt lát fennforogni — Balogh Jenő eszmei halmazatot állapítana meg, Bernolák Nándor a magzatelhajtás és halált okozó súlyos testi sértés anyagi halmazatát venné fel; Illés szerint igen helyesen ilyenkor a Btk. 285. §-ába ütköző magzatelhajtás büntette s a Btk. 290. §-ába ütköző gondatlanság által elkövetett emberölés vétsége anyagi halmazatban forog fenn (v. ö. Komm. II. köt. 542. l.). E nézet helyességéhez szó nem fér, mert: a volenti non fit iniuria elve ide nem hat ki s így a bekövetkezett halálnak csupán súlyosító körülményként való értékelése helyt nem foghat; az eszmei halmazat felvételének ellene szól a fent már ismertetett elvi álláspont, melynek értelmében ez a büntetőjogi alakzat egyáltalán mellőzendő; de nem állapítható meg halált okozó súlyos testi sértés sem, mert nincs testi sértésre irányuló szándék, — visszamaradt tehát a kulposus ölés, mely ezeknélfogva a magzatelhajtással anyagi halmazatban büntetendő (v. ö. Kézikönyvem II. füzeté; Az ember élete elleni bűncselekmények és a párviadal, Budapest, 1928. 82—83. l.).

Az okirathamisításról szóló fejezet magyarázata egyike a legnehezebb büntetőjogi feladatoknak s Illés itt is a töle megszokott könnyedséggel vezet keresztül a legbonyolultabb kérdéseken, amilyenek a jogsérelem háramlás (v. ö. Komm. III. köt. 365. l.), bizonyítványhamisítás (v. ö. u. o. 369. l. és más Jogt. Közl. 1893. évf. 29., Bjt. 25. k. 305., 321. l.), a csalás és okirathamisítás viszonya (v. ö. Komm. III. k. 397., továbbá Bjt. 14. k. 40. és 215. l.), az okirathamisítás büntethetőségének határai (v. ö. Komm. III. k. 410. és Bjt. 22. k. 72. l.), a távirathamisítás (v. ö. Komm. III. k. 413. l.) problémái.

A Kbt. magyarázata méltóan egészíti ki a Btk. nagy kommentárját. Ezen a téren Illés egyébként úttörő is, mert ezt az anyagot senki előtte fel nem dolgozta. Hogy mily mindenre kiterjedő részletességgel bontja elemeire az egyes kérdéseket, legyen elég utalnom arra, hogy a veszélyes fe-

nyezetés néven ismert kihágásról (Kbtk. 41. §) nem kevesebb, mint kilenc lapon szól.

Hasonló széleskörű tudás és figyelem jellemzi Illés Károlynak azokat a fejtegetéseit, amelyeknek tárgya a bünvádi perrendtartás. Különös figyelmet érdemelnek: A mentelmi jog (v. ö. Bp. Komm. I. k. 198. l.), A kir. ügyészség (v. ö. u. o. 213. l.), A védelem (v. ö. u. o. 363. l.), A vádirat (v. ö. u. o. II. k. 197. l.), Eljárás a járásbiróság előtt (v. ö. u. o. III. k. 357. l.) című fejezetek, melyek méltóan sorakoznak a Balogh Jenő és Vargha Ferenc által kidolgozott részekhez.

A bünvádi perrendtartásról egyebekben az a véleménye, hogy az »kétségkívül a legnehezebben megérthető törvényünk, amelyet teljesen átérteni s az életre öntudatosan alkalmazni a jogászok közül is csak keveseknek, vagy talán senkinek sem adatott« (v. ö. A törvény, vagy a kir. Curia. Jogállam II. évf. 5. füzet).

Nem lenne teljes rövid méltatásom, ha elmulasztanám felemlíteni, hogy Illés Károly volt az, ki 1903-ban két kötetben sajtó alá rendezte Csemegi Károly összes műveit s e gyűjteményes munkához előszót írt.

V.

A Kórán-ban olvasható bölcs mondások egyike szerint: »A tudós téntájának és a mártir vérének egyazon értéke van az ég előtt«. Ha igaz e tétel, úgy Illés Károly kettős értékkel ment az égbe, mert tudós volt egész lényében, nemcsak művelte, de előre is vitte tudományát, — és mártir volt, mert a kegyetlen sors egy életen keresztül annyit kinozta s gyötörte, mely felér a vértanuk szenvedéseivel. Más ember tán összeroppant volna az első csapás súlya alatt, de ő nem csüggedt. Mikor megtagadta tőle a Gondviselés, hogy szeretteinek arcát csak egyszer is láthassa még, amikor le kellett mondania arról, hogy a rétek virágjaiban, a csillagos égben, a napsugár játékában gyönyörködhessek, amikor fekete fátyol takart el előtte min-

dent: szépséget, mozdulatot, írást, betüt, — akkor nyíltak meg lelki szemei, azok a szemek, melyek mind élesebben látták az igazság fényét és világosságát.

Ragyogó értékéből nem vesztő emléket állított magának Illés Károly reánk hagyott munkáival, de egyben fenséges példáját nyújtotta az utolsó leheletéig dolgozó tudósnak, ki, amikor minden örömét a munkában találta, megtudott küzdeni az élet legnagyobb viharaival. Reá emlékezve nemcsak a hála és elismerés szavaival adózunk az ő nagy egyéniségének, de ösztönzést nyerünk az állandó, megszakítás nélküli, fokozott munkásságra, oly munkásságra, melyet édes hazánk jövője mindeniküntől megkövetel.

**Edvi Illés Károly cikkeinek címe, melyek a Budapesti
Hírlapban jelentek meg.**

1889. (83. sz., 1. l.) Az ügyvédek szava.
 „ (90. „ 1. „) Az auditor.
 „ (101. „ 1. „) Szilágyi Dezső.
 „ (147. „ 1. „) Decentralizáció.
 „ (148. „ 9. „) (I. melléklet.) Országgyűlés.
 „ (178. „ 1. „) Czorda Bódog.
 „ (201. „ 1. „) A nagy ternó és a büntetőtörvény.
 „ (211. „ 3. „) A rendőrség szennyeje.
 „ (296. „ 1. „) Hitbizomány.
 „ (319. „ 1. „) Leplezett támadások.
 „ (338. „ 1. „) A kiváltságosak.
 „ (339. „ 1. „) A jogtanítás reformja.
 „ (368. „ 1. „) Jogászyűlés.
 „ (352. „ 1. „) Az első váltó.
 „ (355. „ 13. „) (Karácsonyi melléklet.) Rózsa Sándor.
 1890. (9. „ 1. „) A pozsonyi sikkasztás.
 „ (17. „ 1. „) Decentralizáció.
 „ (31. „ 1. „) Igazságügyi költségvetés.
 „ (34. „ 1. „) Polgár és közhivatalnok.
 „ (36. „ 1. „) Szilágyi beszélt.
 „ (40. „ 1. „) A biztosítási ügy reformja.
 „ (83. „ 1. „) Veszendő magyarság.
 „ (86. „ 1. „) A gréci magyar olvasókör.
 „ (91. „ 1. „) Az ítélet.
 „ (106. „ 1. „) Decentralizáció.
 „ (137. „ 1. „) Quid juris?
 „ (186. „ 2. „) A polgári perjog reformja.
 „ (193. „ 1. „) Vándorló justícia.
 „ (238. „ 1. „) A bíróságok reformja.
 „ (254. „ 1. „) A büntetőtörvénykönyv jubileuma.
 „ (263. „ 1. „) Fizetésemelés vagy pótlék.
 „ (299. „ 1. „) Az új főügyészségek.

1890. (290. sz., 1. l.) Az új kir. táblák elnökei.
 „ (308. „ 8. „) (II. melléklet.) A kir. ügyészség és az új szervezés.
1890. (309. sz., 1. l.) Az 1868 : LIII. t.-c.
 „ (325. „ 1. „) A büntető-novella.
 „ (330. „ 1. „) Szilágyi reformja.
 „ (350. „ 1. „) Föltételes kegyelem.
 „ (356. „ 1. „) A közigazgatási bíróság.
1891. (28. „ 1. „) Az új közös ügy.
 „ (53. „ 1. „) A birói és ügyészi szervezet.
 „ (84. „ 1. „) Az ügyvédek fölrata.
 „ (97. „ 1. „) Polgár és katona.
 „ (103. „ 1. „) Evokáció.
 „ (123. „ 1. „) Az új kir. táblák.
 „ (153. „ 1. „) Kozma Sándor.
 „ (204. „ 1. „) Garanciális törvény, garancia nélkül.
 „ (281. „ 1. „) A szabadelvű miniszter.
 „ (330. „ 1. „) (II. melléklet.) Választási visszaélések.
1892. (80. „ 1. „) Az első reform.
 „ (91. „ 1. „) Liszt Ferenc.
 „ (120. „ 1. „) Modus vivendi.
 „ (132. „ 9. „) (Melléklet.) Az ügyvédek baja.
 „ (136. „ 1. „) Magtalan felhők.
 „ (146. „ 2. „) A Drakulits-ügy.
 „ (148. „ 9. „) (Melléklet.) A Drakulits-ügy.
 „ (190. „ 17. „) (Melléklet.) A büntető novella.
 „ (283. „ 1. „) Polgári házasság.
 „ (301. „ 1. „) Ügyvédrendtartás.
 „ (334. „ 1. „) A törvények egysége.
1893. (121. „ 1. „) Az anyakönyvek és a büntetőtörvény.
 „ (128. „ 9. „) (Melléklet.) A gyorskezü miniszter.
 „ (219. „ 1. „) Országos ügyvédgyűlés.
 „ (253. „ 1. „) Szegedi tanulságok.
 „ (270. „ 1. „) A párbaj ellen.
 „ (331. „ 1. „) A közigazgatási bíróság.
1894. (4. „ 1. „) A részletes kritika.
 „ (9. „ 1. „) A közigazgatási bíróság hatásköre.
 „ (35. „ 1. „) Házassági jog és a trónörökös.
 „ (37. „ 1. „) Horvátország, mint külföld.
 „ (54. „ 2. „) A diszkvalifikáltak.
 „ (103. „ 1. „) A magyar honosság.

1894. (144. sz., 1. l.) A kolozsvári esküdtek.
 „ (167. „ 1. „) Virágoskert.
 „ (252. „ 1. „) A jogtanítás reformja.
 „ (312. „ 2. „) A honosság kérdése.
 „ (352. „ 1. „) A nehézségek.
 1895. (86. „ 2. „) A nyitrai választás és a büntetőtörvény.
 „ (140. „ 1. „) A Kuria bíraskodása választási ügyekben.
 „ (141. „ 1. „) A kiváltságosak.
 „ (156. „ 1. „) Az „Ausztia“ bukása.
 „ (191. „ 1. „) Csonka-törvény.
 „ (259. „ 1. „) Ügyvédek?
 „ (299. „ 2. „) Minta-törvény?
 „ (347. „ 1. „) Külföldön kötött házasság. (Válasz egy amerikai levélre.)
 1895. (350. sz., 2. l.) Külföldön kötött házasság.
 „ (355. „ 3. „) Külföldön kötött házasságok.
 1896. (51. „ 2. „) A jogi vizsgálatok reformja.
 „ (63. „ 2. „) A sajtótermékek és a közkönyvtárak.
 „ (70. „ 1. „) Az igazságügyi vita.
 „ (94. „ 1. „) Hazárdjáték a kaszinóban.
 „ (111. „ 1. „) Mentelmi ügyek.
 „ (137. „ 1. „) Csonka törvényjavaslat.
 „ (148. „ 1. „) Garanciális törvény.
 „ (162. „ 1. „) A politika az igazságszolgáltatásban.
 „ (172. „ 1. „) A bünvádi eljárás reformja.
 „ (196. „ 1. „) Bünvádi esküdszék.
 „ (259. „ 1. „) Ügyvédek.
 „ (358. „ 2. „) Az esküdtbírság szervezete.
 „ (294. „ 1. „) Bírák mint képviselőjelöltek.
 1897. (12. „ 1. „) A tőzsdebírság reformja.
 „ (62. „ 1. „) Az egyházi holtkéz.
 „ (79. „ 1. „) Sajtószabadság és becsület.
 „ (72. „ 1. „) Inkompatibilitás.
 „ (91. „ 1. „) Közrend és magánbecsület.
 „ (96. „ 1. „) Esküdtbírság.
 „ (118. „ 1. „) A bünvádi perrendtartás életbeléptetése.
 „ (153. „ 1. „) A sajtószabadság.
 „ (172. „ 1. „) Törvény és lelkiismeret.
 „ (220. „ 1. „) Az új 16. §.
 „ (282. „ 1. „) Miniszteri önkény.
 „ (320. „ 2. „) A magyar polgári törvénykönyv.

1897. (341. sz., 1. l.) Drákói törvényjavaslat.
 „ (345. „ 1. „) „ „ „
 1898. (65. „ 1. „) A főispán becsülete.
 „ (69. „ 1. „) Parlamenti szólásszabadság.
 „ (86. „ 1. „) A magyar ügyvédség.
 „ (98. „ 1. „) Politika az igazságszolgáltatásban.
 „ (115. „ 1. „) A köztisztviselők nyugdíja.
 „ (158. „ 1. „) A kiváltságosok.
 „ (272. „ 2. „) A revízió.
 „ (301. „ 1. „) A francia semmitőszék.
 „ (332. „ 2. „) Rendőri bíraskodás.
 „ (336. „ 1. „) A mentelmi jog és a büntető törvény.
 1899. (5. „ 1. „) Törvény ellenére és törvény nélkül.
 „ (42. „ 1. „) Biróság és politika.
 „ (54. „ 4. „) Az igazságügyi kormány négy évi működése.
 „ (78. „ 1. „) Csemegi Károly.
 „ (98. „ 1. „) Igazságügyi politika.
 „ (133. „ 1. „) 437. §.
 „ (169. „ 3. „) A Bp. 437. §-a.
 „ (198. „ 1. „) Kinvallatás.
 „ (249. „ 2. „) A bűnvádi perrendtartás életbeléptetése.
 „ (253. „ 1. „) Küzdelem a bűn ellen.
 1900. (58. „ 2. „) A biztosítási ügy reformja.
 „ (99. „ 1. „) A koronaügyész hatásköre.
 „ (150. „ 1. „) Esküdtbíráink.
 „ (205. „ 1. „) Esküdtszéki fölmentések.
 „ (243. „ 1. „) Életet, életért.
 „ (288. „ 1. „) A trónöröklés rendje.
 „ (332. „ 1. „) A biztosítás reformja.
 „ (356. „ 1. „) Az új rend első éve.
 1901. (30. „ 1. „) Egyenlőség a törvény előtt.
 „ (49. „ 1. „) Polgári perrendtartás.
 „ (65. „ 1. „) Parlamenti és kuriai bíraskodás.
 „ (68. „ 1. „) Fegyházból a bitófára.
 „ (133. „ 1. „) Rendőri bíraskodás.
 „ (166. „ 1. „) Tolvajcsemeték.
 „ (204. „ 1. „) A bíró.
 „ (270. „ 2. „) Érvénytelen választások.
 „ (277. „ 1. „) A kir. Kuria, mint választási bíróság.
 „ (313. „ 1. „) Biróság és parlament.
 „ (325. „ 1. „) Országos ügyvédgyűlés.

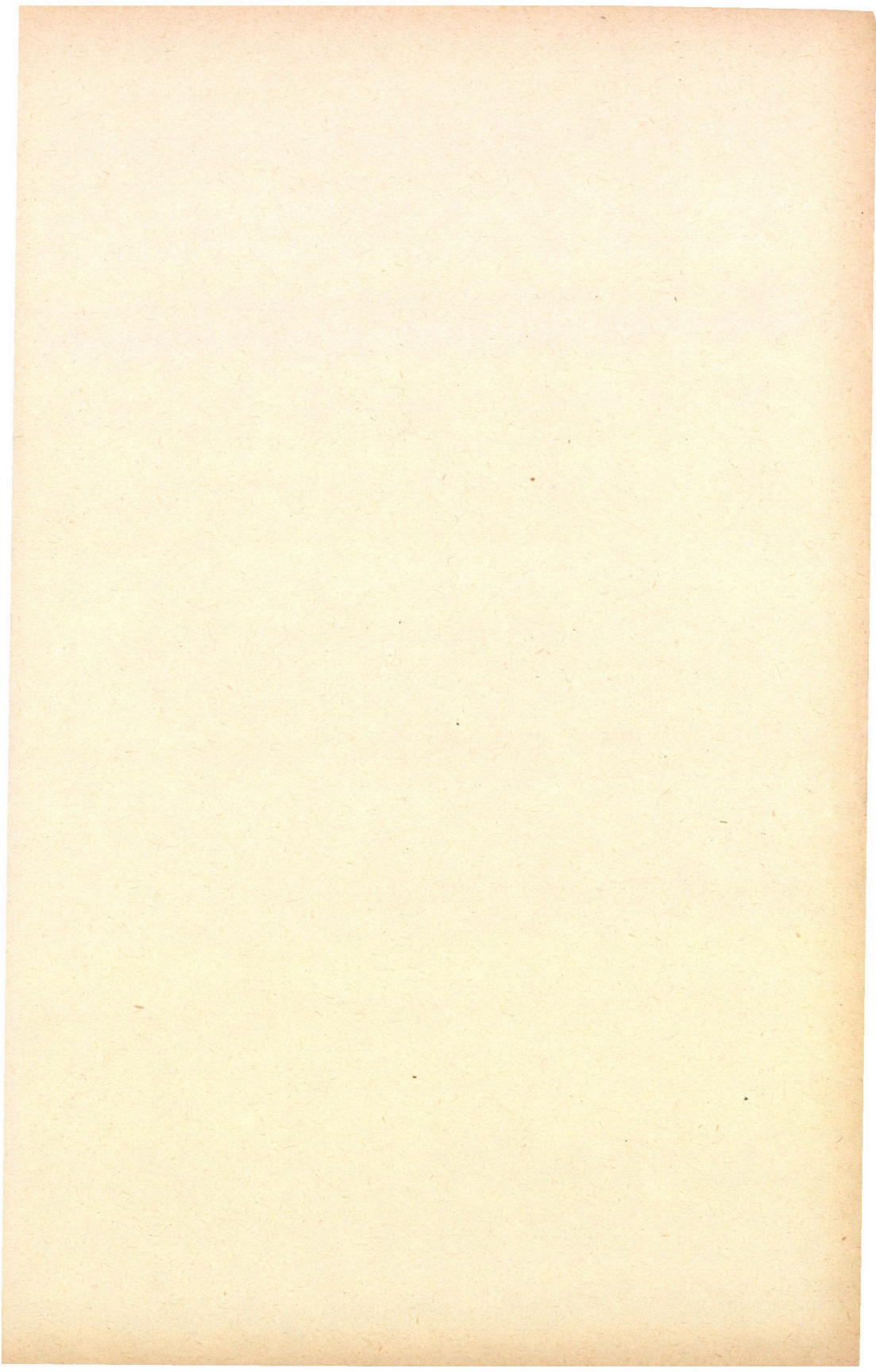

1901. (355. sz., 2. l.) Közjogi biráskodás.
1902. (11. „ 2. „) A jogtanítás reformja.
- „ (20. „ 1. „) A deési mandátum.
- „ (112. „ 1. „) Fogas kérdések.
- „ (114. „ 1. „) Igazságügyi politika.
- „ (179. „ 1. „) Lutri.
- „ (243. „ 1. „) Állami és felekezeti jogtanítás.
- „ (289. „ 1. „) A vitás tengerszem.
- „ (313. „ 1. „) A mentelmi jog határai.
- „ (355. „ 1. „) Párbajkórság.
1903. (51. „ 1. „) Küzdelem a párbaj ellen.
- „ (53. „ 1. „) A bírák fizetése.
- „ (90. „ 1. „) Az ügyvédek szava.
- „ (123. „ 1. „) Budgetjog és miniszteri felelősség.
- „ (153. „ 1. „) Az uzsoratórvény.
- „ (195. „ 1. „) Fölösztás és ex-lex.
- „ (292. „ 1. „) A felségjog és a magyar nyelv.
- „ (320. „ 1. „) Csemegi Károly művei.
1904. (9. „ 1. „) Igazságszolgáltatás.
- „ (77. „ 1. „) Főudvarnagyi bíróság.
- „ (107. „ 1. „) Nemzeti követelések.
- „ (118. „ 1. „) Közhivatalnok-e az államvasutas?
- „ (160. „ 1. „) A magyar budgetjog reformja.
- „ (199. „ 1. „) Nemzeti címer és lobogó.
- „ (288. „ 2. „) A kir. Kuria másodelnöke.
1905. (306. „ 3. „) Önkény és törvény.
1906. (9. „ 1. „) A bíró és a törvény.
- „ (38. „ 2. „) Alkalmi bíróságok.
- „ (81. „ 1. „) A magyar bíróság veszedelme.
- „ (151. „ 4. „) (II. melléklet). Emlékeim a szegedi várból.
- „ (320. „ 1. „) A választási biráskodás reformjai.
1907. (17. „ 1. „) Igazságügyi javaslatok.
- „ (45. „ 1. „) Sajtószabadság.
- „ (84. „ 2. „) Független kir. ügyészség.
- „ (153. „ 1. „) Választási bíróság.
- „ (171. „ 2. „) A vasutasok és a büntetőjog.
- „ (239. „ 2. „) Az ügyvédség reformja.
- „ (296. „ 1. „) A fiatalok büntetők.
1908. (169. „ 1. „) Eulenburg herceg.
- „ (196. „ 2. „) A büntetőnovella életbeléptetése.
1909. (246. „ 33. „) Rendőri büntető biráskodás.

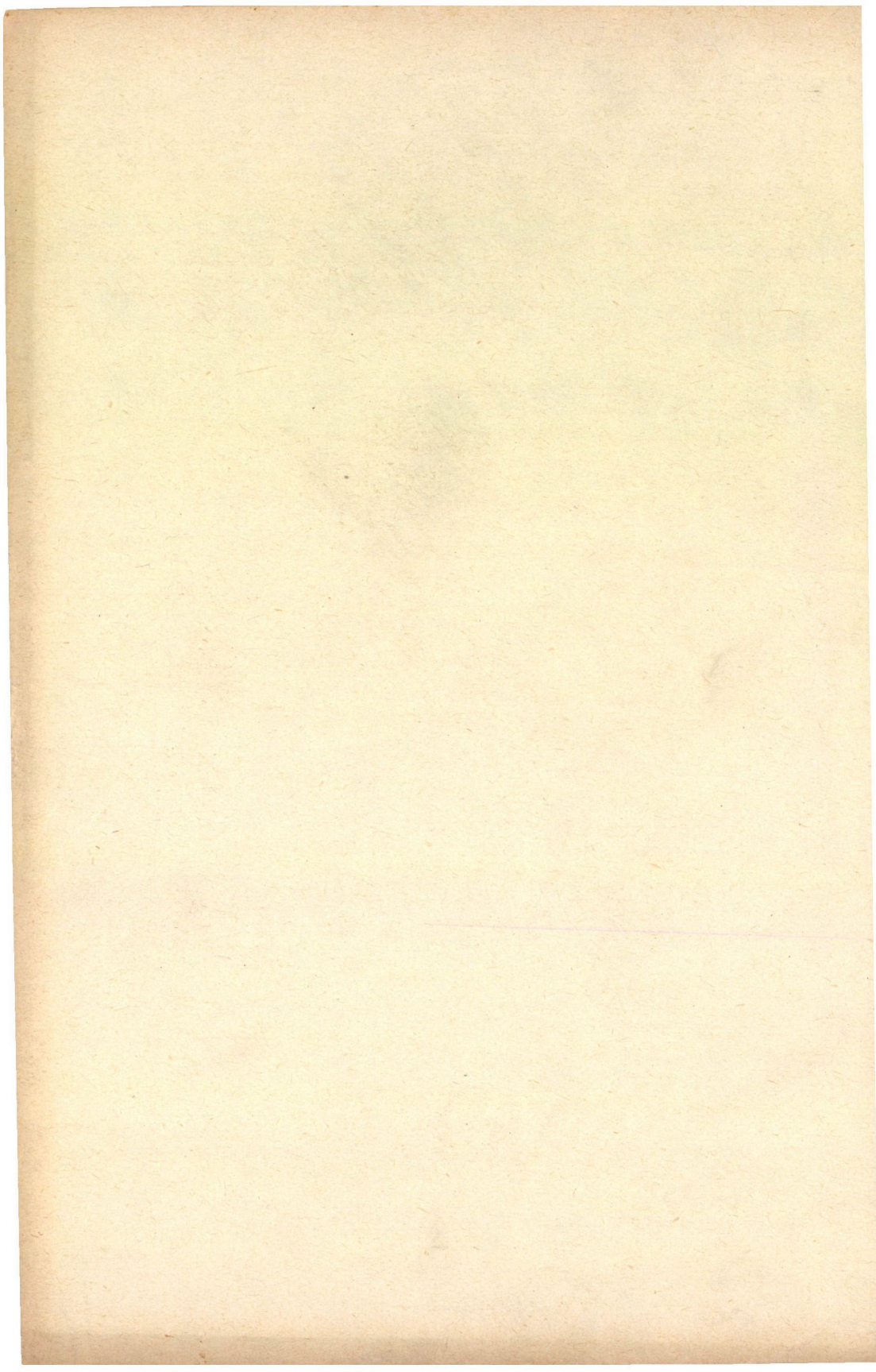

1909. (308. sz., 1. l.) Fiatalkoru büntettek.
1910. (90. „ 1. „) Tetlegesség a képviselőházban.
- „ (132. „ 2. „) Bosznia alkotmánya.
- „ (147. „ 2. „) A Haverda-ítélet megsemmisítése.
- „ (151. „ 31. „) Igazságszolgáltatási jelenségek.
1911. (83. „ 1. „) A bírák és az igazságügyi kormány.
- „ (148. „ 1. „) A katonai bünvádi eljárás.
- „ (159. „ 1. „) „ „ „
- „ (171. „ 1. „) „ „ „
- „ (177. „ 1. „) „ „ „
- „ (244. „ 1. „) Magyar jogászgyűlés.
- „ (287. „ 57. „) Igazságszolgáltatási jelenségek.
1912. (27. „ 2. „) Ügyvédek és bírák.
- „ (113. „ 42. „) Bírák áthelyezése és nyugdíjazása.
- „ (217. „ 1. „) A sajtószabadság és a rikkancs-rendelet.
- „ (252. „ 1. „) Jogász mint szociológus.
- „ (286. „ 1. „) Kivételes törvények.
1913. (9. „ 1. „) A választójog reformja.
- „ (18. „ 1. „) Választási jogosultság.
- „ (26. „ 1. „) A választójog különös feltételei.
- „ (30. „ 1. „) A választók névjegyzéke.
- „ (34. „ 1. „) Ki lehet országgyűlési képviselő?
- „ (46. „ 1. „) A választási elnök.
- „ (141. „ 31. „) A Désy-Lukács ügy és a perjog.
- „ (240. „ 1. „) Az esküdttörvény reformja.
- „ (241. „ 1. „) Az igazságügyi vizsga és a magyar nyelv.
- „ (255. „ 1. „) Törvényjavaslat a sajtóról.
- „ (260. „ 1. „) A módosított sajtójavaslat.
1914. (61. „ 1. „) A becsület védelme.
- „ (104. „ 33. „) Az új sajtótörvény.
1915. (1. „ 8. „) Az új polgári perrend.
- „ (97. „ 1. „) Katonai és polgári büntető bíróság.
1916. (11. „ 1. „) Igazságszolgáltatási jelenségek.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 15. SZÁM.

ID. ENTZ GÉZA IG. ÉS R. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
HORVÁTH GÉZA
R. TAG.

ARCKÉPPEL.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1929 DECEMBER 23.-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1930.

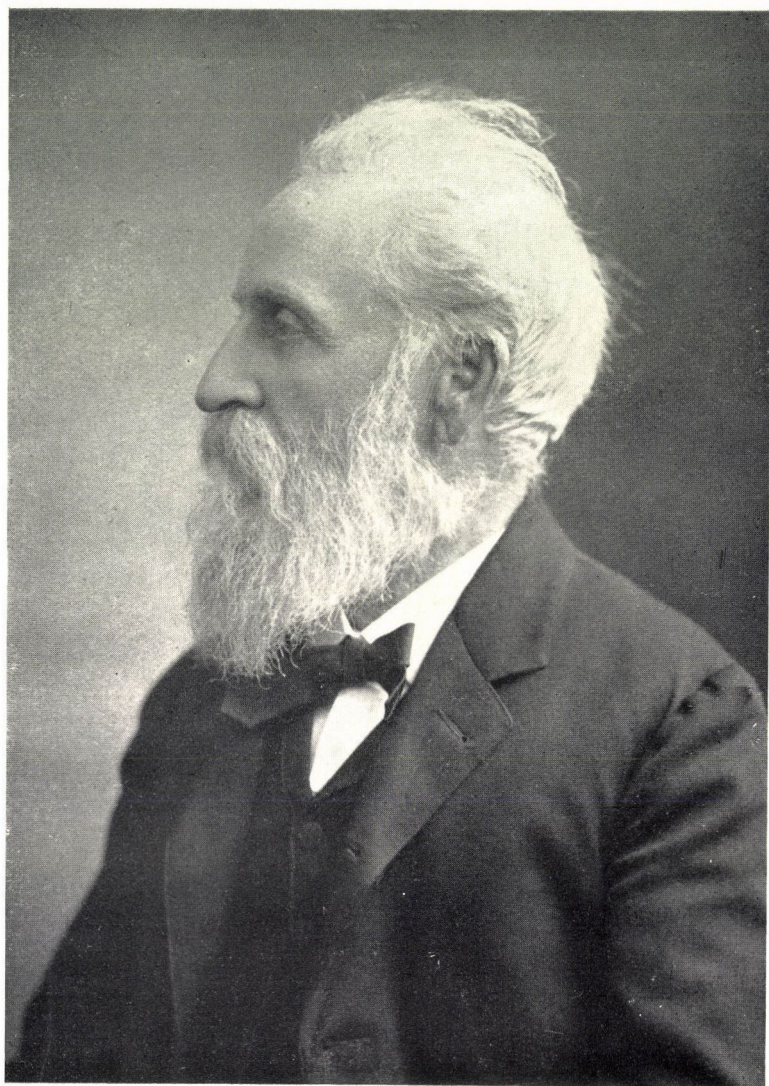

Pápa, 1930. — Főiskolai nyomda.

Dr. Louis J. ...
... ..

Id. Entz Géza ig. és r. tag emlékezete.

Tekintetes Akadémia!

Tíz éve mult már annak, hogy *id. Entz Géza*, Akadémiánk rendes tagja, volt osztályelnöke és Igazgató-Tanácsának tagja, az élők sorából elköltözött. A világháború után reánk szakadt idők politikai és társadalmi izgalmai, utóbb az 1927-ben Budapesten tartott X. nemzetközi zoológiai kongresszus előkészítése, megszervezése, vezetése és lebonyolítása megakadályoztak eddig abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelő megbízásának eleget tehessek és megboldogult tagtársunk emlékezetét megújítsam.

Mikor a mai napon ennél a fekete gyászlepellet borított asztalnál helyet foglalok, még most is ugyanaz a bánatos meghatottság tölti el egész valómat, mint amelyet akkor éreztem, midőn tíz év előtt egy komor decemberi napon gyászba borulva állottunk felejthetetlen kitünő társunk ravatalánál és a Magyar Tudományos Akadémia nevében könnyes szemekkel búcsúztam el földi porhüvelyétől.

De ez a búcsú már tíz év előtt sem jelentette és most sem jelenti azt, hogy emlékétől örökre elbúcsúzunk, mert az ő emléke úgy minálunk, kortársainál, barátainál és tanítványainál, mint tudományos életünkben, továbbra is fenn fog maradni.

Csak a mélyen érzett, hálás kegyelet adóját vélem vele szemben leróni, midőn most az ő életpályáját és tudományos munkásságát a tekintetes Akadémia színe előtt röviden vázolni és főbb vonásaiban méltatni szándékozom.

Id. Entz Géza született 1842 március 29-én Mező-Komáromban, Veszprém vármegyében. Atyja, *dr. Entz Ferenc*, ottani uradalmi orvos volt, anyja pedig *Lengyel Lujza*. Nagyatyja, szintén *dr. Entz Ferenc*, igen kedvelt orvos volt Sümegen.

Atyja, *Entz Ferenc*, akit Akadémiánk mint országos híré pomológust és kiváló gazdasági író, 1858-ban levelező tagjai sorába választott, orvosi praxisa mellett már Mező-Komáromban is nagy kedvteléssel és szakértelemmel foglalkozott kertészettel és szőlészettel. Bizonyára atyjának ez a kedvenc mellékfoglalkozása ébresztette fel a kis *Entz Géza* lelkében már korán a szabad természet iránti vonzalmat és érdeklődést. Fel van róla jegyezve, hogy mint magában játszó, hallgatag gyermek, nagyon szeretett a szabadban tartózkodni és kivált szőlőjükbe kijárni, mert ott szép csillogó zöld futrinkákat (futó-bogarakat) láthatott és megfigyelhetett. Észrevette a kis fiúnak ezt az érdeklődését egy náluk tett látogatása alkalmával Magyarország állatvilágának nagyérdemű buvára, *Frivaldszky Imre* is, aki az *Entz*-családdal valami távoli rokonságban volt s aki a kis fiút a rovarokkal való foglalkozásra buzdította és megtanította azoknak gyűjtésére és preparálására, sőt később is igyekezett őt jóakarató tanácsaival támogatni. Megboldogult társunk maga mondotta, hogy azt, hogy belőle természetvizsgáló lett, nagyrészt *Frivaldszky Imre* lelkes buzdításának és példájának köszönheti.

A fiatal *Entz Géza* születése óta gyöngye szervezetű, beteges gyermek volt és csak 7 éves korában kezdett nyilvános iskolába járni, mikor atyja 1849-ben az orvosi pályától megvált és a fővárosba költözött. Középiskoláit a budai várgimnáziumban kezdte és a pesti kegyesrendi gimnáziumban végezte; 1862-ben a pesti egyetem orvosi fakultására iratkozott be. Egyetemi hallgató korában, orvosi tanulmányai mellett, nagy előszeretettel foglalkozott botanikával, szorgalmasan gyűjtögette Buda és Pest környékének növényeit s azokból szép herbáriumot állított össze.¹ 1867-

¹ Ezt a herbáriumát később a budapesti tudományegyetem növényrendszertani intézetének ajándékozta.

ben, éppen Szilveszter napján, orvosdoktorrá avattatott; de mégsem lépett az orvosi pályára, hanem *Margó Tivadar* egyetemi tanár, vagyis a zoológiai tanszék tanársegéde lett. *Margó Tivadar* oldalán, akitől nemcsak a kor színvonalán álló összehasonlító anatómiát, hanem a széles látókörű, tartalmas egyetemi előadás szép formáját is megtanulta, örömeit dolgozott. Hajlamai azonban akkor még inkább kedvenc tárgyához, a botanikához vonzották. Még 1869-ben is, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Fiumében tartott vándorgyűlésén, ahol először volt alkalmam vele személyesen megismerkedni, minket kettőnk — őt, a kész orvosdoktor, mint *botanikust*, engem pedig, a harmadéves orvostanhallgatót, mint *zoológust* — választottak meg az állat- és növényteni szakosztály jegyzőivé. A fiatal orvos akkor még azt remélte, hogy a pesti egyetemnél megüresedett botanikai tanszékre őt fogják kinevezni. Ez a reménye azonban nem teljesedett. A sors könyvében, úgy látszik, meg volt írva, hogy neki nem botanikusnak, hanem előbb-utóbb zoológusnak kell lennie.

Ez a döntő fordulat életében csakugyan be is következett, de csak négy év múlva, mikor a kolozsvári egyetem felállítatott.

Előbb még a kolozsmonostori m. kir. gazdasági tanintézetnél kellett neki nyolc félévet mint tanárnak eltölteni s ott a természetrajzot és meteorológiát(!) tanítani. A környezet, amelybe itt került, merőben más volt, mint Pesten. Kolozsmonostor akkor egy, Kolozsvárral összeépített oláh falu volt, Kolozsvár pedig egy 20—25.000 lakosból álló vidéki város, ahol a Pestről oda kinevezett embereket általában nagyon hűvösen fogadták. Jóformán csak egy hely volt akkor Kolozsvárott, *Szabó József* híres orvos vendégszerető háza, ahol a pesti jövevények szíves és meleg fogadtatásra találtak s ahol mindenki megfordult, aki a város művelt középosztályához volt számítható. Itt ismerkedett meg *Entz Géza* a házigazda egyik leányrokonával, a Nagyszébenbe való *Seivert Jozefinnel*, akit aztán 1870 őszén nőül is vett, s akivel haláláig a legboldogabb házasságban élt.

Midőn a kolozsvári tudományegyetem 1873-ban felállítatott, annak zoológiai tanszékére *Trefort Ágoston* választás- és közoktatásügyi miniszter *Entz Géza*-t nevezte ki. Ezzel elérte megboldogult tagtársunk végre azt a biztos alapot, amelyen elhelyezkedve, tehetségét igazi hivatásának szentelhette és eredménydús tudományos pályafutását megkezdhette.

Az új kolozsvári egyetem állattani intézete a *Mikó*-kert villáját kapta hajlékul, az Erdélyi Múzeum-Egyletnek abban elhelyezett állattani gyűjteményével, kis kézi könyvtárával és néhány műszerével együtt. Ezzel a meglehetősen szerény felszereléssel és kevés dotációval foglalta el a fiatal egyetemi tanár tanszékét. Szigorú kötelességérzetével, szívós kitartásával, alapos tudásával és odaadó ügyszeretetével azonban csakhamar sikerült neki a kezdet nehézségeit leküzdeni. Hallgatóit már kezdettől fogva megnyerte humánus modorával s szép és tartalmas előadásai-
val. E mellett egyik legfőbb gondja volt a vezetése alatt álló intézet gyűjteményének, könyvtárának és tudományos felszerelésének gyarapítása, hogy azok úgy a didaktikai céloknak, mint a tudományos munka igényeinek minél előbb megfelelhessenek. Ebbeli törekvéseinek nemsokára meg is volt a kellő eredménye, mert az új intézet már fennállásának első éveitől kezdve nemcsak a középiskolai tanárképzés feladatait végezte kifogástalanul, hanem az önálló tudományos munkálkodás műhelye is lett.

Entz Géza az alatt a 16 év alatt (1873—1889), melyet a kolozsvári egyetem tanári székén töltött, tanításával, buzdításával és saját példájával oly derék magyar zoológusokat nevelt, mint *Bálint Sándor*, *Daday Jenő*, *Deseő Béla*, *Mártonji Lajos*, *Pachinger Alajos*, *Parádi Kálmán*, *Székelly Bendeguz*, *Szentkirályi Ákos*, *Tömösváry Ödön*, *Vida Károly*, *Vutskits György* stb.

De nemcsak tanítványai, az ő kolozsvári iskolája, hanem ő maga is mindig szorgalmasan dolgozott és bűvárkodott. Kutatta és tanulmányozta kivált Erdély állatvilágát, elsősorban a kolozsvári édesvizek és a szamosfalui sós-tavak ázalék-faunáját. Itt végzett kutatásainak és vizsgálatai-

nak egyik legnevezetesebb eredménye volt az ázalékállatok és moszatok (algák) symbiózisának a felfedezése.

A legalsóbbrendű állatokról, az ázalékállatkákról már régóta ismeretes volt, hogy egy részüknél a test belsejében »chlorophyll«-szemecskék fordulnak elő. A buvárok sokáig azt hitték, hogy ezek a zöld testecskék az illető állatnak sajátlagos sejt szervei. *Entz Géza* volt az első, aki felfedezte mibenlétüket és kísérleti alapon is kimutatta, hogy azok tulajdonképpen oly moszatok (egysejtű algák), melyek az állati véglényekkel, mint gazdaállatokkal u. n. symbiotikus viszonyban élnek, vagyis életközösségben vannak. Erről szóló tanulmányát 1875 február 25-én mutatta be a kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat ülésén, ahol az már akkor méltó feltűnést keltett. Tanártársai közül legelőször *Genersich Antal*, aki akkor ott a kórbonctan és kórszövettan tanára volt és később Akadémiánknak is tagja lett, ezekkel a szavakkal gratulált neki előadásához: »Barátom, amit itt most előadtál, annak sokkal nagyobb a tudományos jelentősége, mint mi azt ma meg tudjuk ítélni«.

De bármily nagy becsé volt e felfedezésének, megboldogult tagtársunkat is majdnem utólérte a magyar felfedezők és feltalálók (*Semmelweis Ignác, Jedlik Ányos*) végzete, t. i. az, hogy dolgozata, melyben felfedezését először közölte és mely 1876-ban a kolozsvári Orvos-Természettudományi Értesítő I. kötetében¹ magyar nyelven jelent meg, nem jutott kellő időben a külföldi szakkörök tudomására. Csak 1881-ben, tehát hat évvel *Entz Géza* nevezetes előadásának megtartása és öt évvel annak kinyomatása után jelent meg *Brandt Károly* tanárnak ugyanerről a tárgyról szóló értekezése, melyben a német bűvár ugyanarra az eredményre jutott, mint *Entz Géza*.² Ez utóbbi

¹ *Entz Géza*, Az alsóbbrendű állatoknál előforduló levélzöldtestecskék természetéről. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ második természettudományi szaküléséről, 1875 febr. 25-én. I. 1877.)

² *K. Brandt*, Ueber das Zusammenleben von Algen und Tieren. (Biologisches Centralblatt. I. p. 524–527. [1881]) Megjelent 1881 december 15-én.

nyomban sietett magyar dolgozatának német fordítását ugyanabban a folyóiratban közzétenni s ily módon felfedezésének prioritását beigazolni és biztosítani.¹

Hogy *Genersich Antal* fennebb említett jóslatszerű kijelentése *Entz Géza* felfedezésének nagy fontosságáról mennyire találó és igaz volt, azt abból lehet legjobban megítélni, hogy ma, tehát több mint 50 év óta, az állati és növényi véglények intracelluláris symbióziséval már oly sokan foglalkoznak és hogy azóta erről a tárgykörrel már egész irodalom keletkezett. *Buchner Pál* tanár 1921-ben már egy 462 oldalas könyvben² foglalta össze az erre vonatkozó vizsgálatok és tanulmányok eredményeit.

Megboldogult tagtársunk tudományos munkásságának súlypontja már kezdettől fogva az ázalékállatokra, a protozoákra esett. Ennek köszönhetette, hogy nemsokára már külföldön is a legelső protistológusok között emlegették. Egyik legfontosabb munkája ezekről az a kötet, mely 1888-ban »Tanulmányok a véglények köréből« címen a K. M. Természettudományi Társulat kiadásában magyar és német nyelven jelent meg és melyet Akadémiánk 1889-ben a *Marczibányi*-jutalommal tüntetett ki. Ezek a tanulmányok nemcsak a véglények finomabb szerkezetéről addig kiesztelt különféle elméleteknek és sokszor egymásnak merőben ellentmondó adatoknak tüzetes kritikai méltatását, hanem a szerző saját önálló vizsgálatainak ismertetését is tartalmazzák. Sajnos, hogy a hosszabbra tervezett munkának csak első része jelent meg; de a protistológusok ennek dacára még most is nélkülözhetetlen forrásműnek tartják és használják.

Entz Géza, kolozsvári tartózkodása alatt, sokat foglalkozott nemcsak az édes-, hanem kivált a sósvizek faunájának tanulmányozásával. Ő volt az első, aki az erdélyi sóstavakban végzett és a nápolyi zoológiai állomáson ki-

¹ *G. Entz*, Ueber die Natur der „Chlorophyllkörperchen“ niederer Tiere. (Biologisches Centralblatt. I. p. 646—650. [1882]) Megjelent 1882 január 20-án.

² *P. Buchner*, Tier und Pflanze in intrazellulärer Symbiose. Berlin, 1921.

egészített vizsgálataival kimutatta, hogy a benföldi (kontinentális) sós mocsarakban és tavakban nagyszámmal élnek olyan alsóbbrendű állatok, melyek a tengerben és a tengerparti sós tócsákban szintén előfordulnak, vagy legalább közelálló rokonfajokkal vannak képviselve.

A híres nápolyi zoológiai állomást 1883 tavaszán látogatta meg s idejét ott a nápolyi tengeröbölben élő állati véglények morphológiája és biológiája tanulmányozásának szentelte. Erre vonatkozó dolgozatai¹ a nápolyi zoológiai állomás kiadványaiban jelentek meg és még most is a legbecsesebbek a maguk nemében.

Megboldogult társunk az alatt a 20 év alatt, melyet Erdélyben töltött, nem szorítkozott azonban csak az édesvizek és a sóstavak hydrobiológiájára, de kiterjesztette figyelmét az egész állatvilág kutatására is. Számos kisebb-nagyobb tanulmányi kirándulást tett e célból Erdély érdekesebb vidékeire. Kolozsvárott évről-évre gyakran vitte ki tanítványait a szabadba és gyakorlatilag avatta be őket az állatok pontos megfigyelésének és szakszerű gyűjtésének módszereibe. Meglátogatta azonkívül a gyalui havasokat, a tordai hasadékot, Torockót, a Székelykőt, a Retyezátot, a szebeni hegységet stb. E kirándulásai alkalmával tett érdekesebb megfigyeléseiről és felfedezéseiről többnyire a kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat ülésein számolt be. Különös említést érdemel ezek közül az erdélyi sóstavakban élő s a nép nyelvén »sófereg«-nek nevezett kopoltyúslábú rákról (*Artemia salina*) szóló tanulmánya. Ebben a dolgozatában, a tordai sóstavakban gyűjtött anyag alapján, kifejtette, hogy az Artemiák változékonysága csak degenerációs folyamatnak tekintendő, és nem tartja valószínűnek *Smankevics* orosz zoológusnak azt a felfogását, hogy az *Artemia* valamiképen a rokon *Branchipus*-szá változhatnék.

Ugy ez az értekezése, valamint többi dolgozata, me-

---

¹ G. Entz, Über die Infusorien des Golfes von Neapel. (Mittheilungen aus der Zoologischen Station zu Neapel. V. [1884] p. 289—444. Taf. 20—25.)

G. Entz, Zur näheren Kenntnis der Tintinnoden. (U. o. [1885] p. 185—216. Taf. 13—14.)

lyet a kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat ülésin mutatott be, e Társulat Értesítőjében jelent meg. Általában nagy tevékenységet fejtett ki ebben az érdemes Társulatban és annak népszerű estélyein gyakran tartott ismeretterjesztő előadásokat az állattan köréből.

Kolozsvári tartózkodása idejében fordította magyarra *Török Aurél*-lal együtt a K. M. Természettudományi Társulat megbízásából *Darwin* klasszikus munkáját az ember származása és az ivari kiválásról.

Fáradhatatlanul buvárkodva, lelkesen tanítva, kedves családjának élve, meghitt jó barátainak szeretetét élvezve és hálás tanítványainak ragaszkodását tapasztalva, így töltött *Entz Géza* boldog meglegeedésben már 19 évet Kolozsvárott, midőn 1888 őszén *Kriesch János* halálával megüresedett a budapesti műegyetem állattani tanszéke. Mindenki őt tartotta legméltóbbnak arra, hogy *Kriesch János* örökébe lépjen. A műegyetem csakugyan meg is hívta őt a megüresedett tanszékre. Kolozsvári jó barátai mind arra biztatták, hogy fogadja el a megtisztelő meghívást és menjen fel Budapestre, ahol anyagilag is jobb helyzetbe fog kerülni. Csak hosszas tétovázás után és különös tekintettel nagy családjára (akkor már 6 gyermeke volt), tudta magát elhatározni, hogy a szívéhez nőtt kedves Kolozsvárt és szép egyetemi intézetét végleg elhagyja. A meghívást tehát elfogadta és 1889-ben megkapta műegyetemi tanári kinevezését.

A búcsú Kolozsvártól fájdalmas volt. Nehéz szívvel vált meg *Mikó*-kerti állattani intézetétől, sok jó barátjától és tanítványaitól, akik ünnepélyes fáklyás menettel, ezüst író toll és koszorú átadásával búcsúztak el szeretett tanáruktól.

Entz Géza 1889 szeptember elején érkezett Budapestre, hogy itt új állását mint műegyetemi tanár elfoglalja. A budapesti műegyetem akkor abban a múzeum-körúti épületben volt elhelyezve, amelyet most a tudományegyetem bölcsészeti kara foglal el. Az új tanárt, megérkezése után, legelső útja természetesen új állomáshelyére, a műegyetembe vezette, hogy ott új tudományos otthonát,

az állattani intézetet megtekintse. De megdöbbenve, mit látott itt? A kolozsvári *Mikó*-kert közepén szabadon álló barátságos villa helyett egy aszfaltozott szűk udvaron a szomszéd ház magas tűzfalához épített s a közvetlen napfénytől teljesen elzárt földszintes kis épületet, amelyről megboldogult tagtársunk keserű humorral nem egyszer mondotta, hogy nem szabad benne véletlenül valami kötelelet felejtetni, mert aki itt dolgozik, az elbúsulásában bizonyosan felakasztja magát.

Az ily szerencsétlen helyre került állattani intézet tudományos felszerelése ennek megfelelőleg szintén meglehetősen gyarló és szegényes volt. Műszerkészlete, néhány jó *Reichert*-féle mikroszkópon kívül, csupa régi, hasznavehetetlen és kevésbé gondozott nagytóbból, mikrotómból és miegyéből állott. Gyűjteménytára sem volt sokkal különb; könyvtára pedig néhány német folyóiraton kívül alig 300 kötet tan- és kézikönyvet tartalmazott.

Nem csoda, hogy ez a szomorú látvány a szép kolozsvári állattani intézettől oly nehéz szívvvel megvált tanárra nagyon deprimáló hatást tett. Az is lehangolta kedélyét, hogy tanszékének csak 1—2 hallgatója volt.

Még súlyosabban érintette azonban és sok gondot s aggodalmat okozott neki az 1889—90-iki évek telén a Budapesten fellépett erős influenza-járvány, mely családjának majdnem valamennyi tagját ágyba döntötte és melynek egyik kedves leánygyermeké később áldozatul is esett. Sok gondja és bánata között, mint minden komoly tudós, ő is a munkában keresett és talált vigasztalást. Ismét visszatért dolgozó asztalához és újra hozzáfogott prostitológiai tanulmányaihoz.

Akadémiánk, melynek már 1883 óta levelező tagja volt, 1890-ben rendes tagjává választotta. Rendes tagsági székét a Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemeiről szóló értekezésével foglalta el. Ez a dolgozat,¹ amelyről

---

¹ *Entz Géza*, A Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemeiről. (Értekezések a természettudományok köréből. XXI. köt. 1892. Három táblával.)

német fordítása révén külföldön is tudomást szereztek, méltó figyelmet és feltűnést keltett a szakkörökben. *Y. Delage* és *Hérouard* 1896-ban megjelent könyvükben¹ bővebben ismertették s az abban közölt ténybeli megállapítások helyességét elismerték, ámbar azoknak magyarázatával nem értettek egyet.

A műegyetem állattani intézete, *Entz Géza* nagy öröme, nem sokáig maradt az előbb említett múzeum-köruti börtönszerű kis épületben. Már 1892-ben, tehát három év múlva átköltözött az Esterházy-utcába abba az épületbe, amelyet most a közgazdasági egyetem foglal el s ahol az előbbieknél hasonlíthatatlanul jobb, célszerűbb, világos és barátságos helyiségeket kapott. Itt jó kedvvel dolgozott és szívesen tartózkodott mindenki. Megvolt a rendes tanári és tanársegédi szoba, alkalmas dolgozó helyiség és egy kisebb tanterem. A hallgatók száma itt nemsokára már 18—20-ra emelkedett, kivált mióta *Entz Géza* egyszersmind a középiskolai tanárképző intézet tanára és az országos tanárvizsgáló bizottság tagja lett.

Ujabb tudományos otthonában ismét megjött régi munkakedve; serényen dolgozott, búvárkodott és tanított. Tanította nemcsak tanítványait a tanári széken és laboratóriumban, hanem a művelt nagy közönséget is a K. M. Természettudományi Társulat népszerű tudományos estélyein, melyeknek mindig szívesen hallgatott és melegen ünnepelt előadója volt. Tevékeny részt vett Akadémiánk munkásságában, valamint több más tudományos társaságunk, a Természettudományi Társulat, a Magyar Adria-Egyesület és a Magyar Filozófiai Társaság működésében. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek állandó központi választmányában 1909 óta haláláig az elnöki tisztséget viselte, a Természettudományi Társulat állattani szakosztályát pedig mint annak elnöke 1895-től 1910-ig vezette.

Ily sokoldalú elfoglaltság dacára még mindig talált

¹ *Y. Delage* et *E. Hérouard*, *Traité der Zoologie concrète*. I. La Cellule des Protozoaires. Paris, 1906.

időt a szakirodalmi munkásságra is. Szigoruan tudományos dolgozatain kívül évről-évre számos népszerű cikkel gazdagította a magyar természettudományi irodalmat.

Tizenkét évi tanárkodás után 1901-ben megvált a budapesti műegyetemtől, mert *Margó Tivadar* halála után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem állattani tanszékére ny. r. tanárrá neveztetett ki.

Megboldogult tagtársunk, akit ez a kitüntető és anyagiilag is előnyösebb kinevezés 59 éves korában ért, nem szívesen hagyta el a szerény, de megszokott Esterházy-utcai intézetét és nem örömet költözött át a tudományegyetem állattani intézetének fényes, de rideg hajlékába. Nagy intézetet kapott itt ugyan nagy személyzettel és sok hallgatóval, de aránylag igen csekély dotációval. Az évi dotáció oly kevés volt, hogy a nélkülözhetetlen tudományos folyóiratok és laboratóriumi szükségletek beszerzése után alig jutott valami a szakkönyvtárra, tanszerekre pedig éveken át egy fillér sem maradt. Ezt a tarthatatlan állapotot maga *Entz Géza* érezte és fájlalta legjobban, aminek nem egyszer kifejezést is adott.

Még egy más nagy keserősége volt a tudományegyetemen, t. i. orvos hallgatóinak rakoncátlan magaviselete.

A tudományegyetem orvosi kara ugyanis, tekintettel az orvostanhallgatók túlerheltségére, rövid idővel *Entz Géza* kineveztetése előtt, az állattant az orvosdoktori szigorlatok kötelező tárgyai közül törölte, de egyúttal azt a határozatot hozta, hogy az orvostanhallgatók mindazonáltal továbbra is kötelesek legyenek az állattani előadásokat hallgatni. Ez a talán jóhiszemű, de felemás határozat, mely egy szigorlati tantárgyat eltörölt, annak hallgatását azonban továbbra is kötelezővé tette, rendes viszonyok között talán helyes és megfelelő lett volna, de az akkori viszonyok között a tudományegyetem állattani előadásainak nyugodt és zavartalan lefolyását komolyan veszélyeztette. A tudományegyetem orvosi karát ugyanis abban az időben valósággal ellepték mindenféle nem kívánatos elemek. Ezeknek nagy része a zoológiai tantermet csak melegedő helynek vagy társalgónak tartotta, az előadások alatt

teljesen fegyelmezetlenül viselkedett, zajongott, fesztelenül ki- s bejárt és tudatosan zavarta az előadást. Ez a neveletlenség vérig sértette és méltán elkeserítette a gyöngéd lelkiüetű és szelid természetű tanárt, akit tanítványai úgy Kolozsvárott, mint a műegyetem mindig a legnagyobb figyelemmel és érdeklődéssel hallgattak. Még szerencse volt, hogy a rakoncátlankodók minden tanév folyamán lassanként elmaradoztak, és hogy az előadásokat végre mégis nyugodtan lehetett megtartania.¹

A tanárjelöltek és orvostanhallgatók számára az általános állattant, a tanárjelöltek és szigorlók részére pedig a rendszertan, illetőleg az összehasonlító anatómia egyes fejezeteit adta elő, míg a gyógyszerészhallgatók részére azok különleges igényeinek megfelelő előadásokat tartott. Az állattani gyakorlatokat természetesen szintén ő irányította, de vezetésüket, mint az a legtöbb külföldi egyetemen szokásos, adjunktusára (*Gorka Sándor*) és tanársegédeire (*Abonyi Sándor, Hankó Béla, Keller Oszkár, Kieselbach Gyula, Szüts Andor*) bízta. Utolsó éveiben a törzsfelkődés újabb haladásairól is tartott előadásokat.

Mindezekből kitűnik, hogy megboldogult társunk milyen széleskörű és magas színvonalú tevékenységet fejtett ki az egyetemi katedrán, ahol mindig örömmel, szeretettel és egész odaadással töltötte be a tanár nemes hivatását.

A középiskolai tanárképzés mellett nagy figyelmet fordított mindig a tudósképzésre is. Az ő budapesti iskolájából egész sor magyar zoológus és biológus került ki; így: *Abonyi Sándor, Csörgey Titusz, Éhik Gyula, ifj. Entz Géza, Fényes Dezső, Francé Rezső, Gorka Sándor, Keller Oszkár, Leidenfrost Gyula, Pongrácz Sándor, Schmidt Antal, Soós Lajos, Szabó-Patay József, Szalay László, Szelényi Károly, Szilády Zoltán, Szüts Andor, Zimmermann Ágoston* stb. E tanítványai között különleges helyet foglal el *Francé Rezső*, aki egyetemi tanulmányainak befejezése után Németországba költözött, s aki ez idő szerint Németország leg-

¹ Az orvostanhallgatók kötelezettsége az állattani előadások hallgatására budapesti tudományegyetemen csak 1917-ben szűnt meg.

hiresebb népszerűsítő természettudományi írója. E mellett hálás tanítvány is maradt, aki magyar mesterét minden alkalommal a rajongó tisztelet hangján emlegeti és külön emléket állított neki egyik újabb munkájában,¹ amelyben a magyarságnak is nagy szolgálatot tett, mert az olvasók százezrei előtt igen rokonszenvesen ismertette, jórészt *Entz Géza* személyével kapcsolatban, Magyarországot és a magyarságot.

Megboldogult tagtársunk a tanítástól, akár az egyetemi katedrán, akár a laboratóriumban vagy a nagy közönség előtt történt az, soha sem sajnált sem időt, sem fáradságot. Nagyon sajnálta azonban azt az időt, amelyet, mióta a budapesti tudományegyetemen működött, az oktatáson kívül a sok reprezentálás, adminisztrálás, gyűlés, vizsga, colloquium és egyéb hivatalos formaságra kellett áldoznia. Ő maga többször emlegette panaszosan: »Ezek az állapotok valahogy változtatni kellene, mert e mellett a bürokratikus módszer mellett, ahogy a budapesti egyetemi tanárok jelenleg dolgoznak, komoly tudományos munkásságot kifejteni lehetetlen«. Ez a panasz *Entz Géza* szempontjából, akit mindig és mindenben a szigorú kötelességérzet vezetett, csakugyan egészen jogosult volt. Kolozsvárott és a budapesti műegyetemen mindig jutott ideje tudományos vizsgálatokra és szakirodalmi munkásságra, míg a budapesti tudományegyetemen ugyszólván csak elvétve maradt néhány perce megkezdett tanulmányainak folytatására és befejezésére.

Főleg ennek tulajdonítható, hogy két nagyobb szabásúnak ígérkező munkája befejezetlen és kiadatlan maradt.

Az egyik az állattan kézikönyve, amelynek megírására a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztériumtól még műegyetemi tanár korában kapott megbízást, és melyhez már tetemes előmunkálatokat is végzett, sőt a Tömlős-állatok (*Coelenterata*) csoportját 1900 táján már teljesen ki dolgozta.²

¹ Raoul H. Francé, Der Weg zu mir. Der Lebenserinnerungen erster Teil. Leipzig, 1927.

² E fejezetnek kézírata nyomdakészen meg van *id. Entz Géza* irodalmi hagyatékában és némi revízió után még most is kiadható volna.

Másik nagy munkájával, mely az élet alapanyagát, a protoplasmát és annak legfinomabb szerkezetét tárgyalta volna, a biológiai tudományoknak egyik legfontosabb problémáját akarta véglegesen tisztázni és megoldani. Erre vonatkozó vizsgálatait már 1889-ben kezdte el s azóta, amennyire azt egyetemi és másnemű elfoglaltságai megengedték, élte fogytáig nagy buzgalommal, odaadással és kitartással folytatta. E célból a véglényeken kívül alaposan áttanulmányozott mindenféle állati szövetet és mindenféle pete- és ondósejtet, készített százakra menő mikroszkópi rajzokat és azokhoz tartozó magyarázatokat és jegyzeteket, de azoknak publikálását — két protistológiai dolgozatában¹ 1892-ben és 1902-ben közölt némi töredékek leszámításával — mindig halogatta. Bizalmas embereinek, akiknek rajzait és jegyzeteit némelykor megmutatta, s akik őt arra biztatták, hogy fogjon már egyszer hozzá munkája megírásához, mindig azt szokta volt válaszolni: »Még csak ezt és ezt akarom megvizsgálni s akkor készen leszek és leirom a plasma szerkezetére vonatkozó tanulmányaimat«. De a sors, sajnos, nem engedte meg, hogy 30 éves vizsgálatait befejezhesse és eredményeiket megírja; pedig ez lett volna életének legnevezetesebb irodalmi műve. Nem az ő igyekezetén, munkabírásán és tehetségén múlt, hogy plasma-tanulmányaival el nem készülhetett. Szigorú lelkiismeretességével azonban nem fért össze, hogy ebbeli kutatásainak eredményeiről, az egész probléma végérvényes tisztázása és megoldása előtt, nyilvánosan beszámoljon.

Megboldogult tagtársunk különben a legszorgalmasabb emberek közé tartozott, aki boldog volt, ha tudományos vizsgálataival foglalkozhatott. Ha még hozzá vesszük, hogy ezeken kívül számos kisebb-nagyobb ismeretterjesztő cikket írt, sok népszerű előadást tartott s a tudományos társulatokban is mindenkor készségesen megfelelt a reá háruló kötelességeknek, akkor el kell ismernünk, hogy éle-

¹ Entz Géza, A Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemeiről. (Értekezések a természettudományok köréből XXI. 1892. Három táblával.)

Entz Géza, Nehány patagoniai véglényről. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XX. köt. [1902] 442—469 l. Két táblával.)

tét és munkaerejét a tudomány és a magyar kultúra szolgálatának szentelte.

Nem mulaszthatom el e helyen még az állatok színéről és a mimicryről szóló rendkívül érdekes és becses, nagyterjedelmű tanulmányát¹ külön megemlíteni, amelyben széleskörű tárgyismerettel és kristálytisztá logikával kimutatta, hogy a színek és mustrázatok, valamint a szín- és alakmajmolás meglepő jelenségeit a Darwin-féle természetes kiválogatódás (selectio) elmélete alapján megmagyarázni lehetetlen. A darwinismus alapgondolata tudvalevőleg az, hogy határozott irány nélkül, esetlegesen keletkező apró változásoknak nemzedékek hosszú során való összegeződése vezet az élővilág fokozatos fejlődésére. Őneki azonban ezzel szemben az újabb kutatások eddigi eredményei alapján az volt a felfogása, hogy az állatok színeit, mustrázatait és alakjait nem a véletlen szeszélyes játéka hozta létre, hanem az állatok szerkezetében rejlő constitutionális okokból folyó oly határozott törvények, melyek a hasznosságra való minden tekintet nélkül kivételt nem tűrő szükségszerűséggel érvényesülnek. Szerinte a mimicry eseteit is csak a convergentia oly jelenségeinek kell tartanunk, amelyeknek indító és létrehozó okát ez idő szerint még nem ismerjük.

Megboldogult tagtársunk, mióta Kolozsvárról Budapestre költözött, tulajdonképen csak a nyári szünidők alatt pihent. A szünidőt családjával együtt falun töltötte, több ízben a Balaton mellett, de legtöbbször és legszívesebben az isztriai Lussin szigeten. Rendes látogatója volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek, melyek alkalmat adtak arra, hogy a régi nagy Magyarország különböző vidékeivel megismerkedjék. Az 1907-ben Bolognában *Aldrovandi Ulysses* híres olasz természettudós halálának 300-adik évfordulójára rendezett fényes emlékünnepen mint a Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti Tudományegyetem és a K. M. Természettudományi Társulat képviselője

---

¹ Dr. Entz Géza, Az állatok színe és a mimicry. (Természettudományi Közlöny. XXXVI. köt. [1904] és XXXVII. köt. [1905])

lője jelent meg. Részt vett már előbb a párisi (1889) és berni (1904), utóbb pedig a gráci (1910) és monakói (1913) Nemzetközi Zoológiai Kongresszusokon; az 1927-ben Budapesten tartott Nemzetközi Zoológiai Kongresszust azonban, mindnyájunk legőszintébb sajnálatára, már nem érthette meg.

1914 őszén megvált az egyetemi katedrától és nyugalomba vonult. Ebből az alkalomból a tudomány és felső oktatás terén szerzett kiváló érdemei elismerésül »mezőkomáromi« előnévvel magyar nemességet kapott. Ez a királyi kegy méltó koronája volt annak a két legfelsőbb kitüntetésnek, amelyben már előbb részesült. Az egyik a III. oszt. vaskoronarend volt, melyet 1896-ban, a másik a m. kir. udvari tanácsosi cím, melyet 1906-ban kapott.

Egyéb kitüntetései közül külön említést érdemelnek még a következők. A Magyar Tudományos Akadémia 1909-ben igazgatótanácsának tagjává, a Szent István Akadémia pedig 1916-ban tiszteleti tagjává választotta. A kolozsvári egyetem 1875-ben, a budapesti műegyetem 1894- és 1895-ben a rektori méltósággal tisztelte meg. Ugyancsak a kolozsvári egyetem matematikai és természettudományi karán 1878-ban, valamint a budapesti műegyetem egyetem és vegyészi karán 1892- és 1893-ban a dékáni tisztséget viselte.

Az, aki a tanári pályán 46 évig oly fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki mint ő, nyugalomba vonulása után sem maradhatott egészen tétlenül, hanem tovább foglalkozott tudományos kutatásaival, különösen a protoplasma szerkezetének annyira lelkéhez nőtt kérdésével. Pihenő óráit, életének utolsó éveiben, klasszikus költők (*Arany*, *Shakespeare*, *Homeros* és mások) remekműveinek olvasásával töltötte.

1917-ben súlyos paratyphusba esett, amelyből szerencsésen felépült ugyan, de 75 éves szervezetének nem volt meg már akkor az az ellentálló képessége, hogy a világháború utolsó éveinek s az utána bekövetkezett proletárdiktatura gyalázatának silány élelmezési viszonyai között ismét teljesen össze tudta volna magát szedni. Azért egyik leányával még azon a nyáron leutazott Fiuméba, hogy

ott a tengeri levegő jótékony hatását élvezhesse. Ámbár akkor Fiumében szintén csak olyan gyarló és fogyatékos volt az élelmezés mint Budapesten, azért mégis meglehetősen javult az állapota és annyira megerősödött, hogy a következő évben, tehát 76 éves korában, még egy nagyobb kirándulást tudott tenni a pestmegyei Dobogókőre.

Utolsó nyarát a budai Gellérthegy déli oldalán *Ferenc* fiának családjá körében töltötte. Nagy gyöngesége dacára gyönyörködött a szabad természetben és unokáiban, örült minden szál virágnak, minden jó falatnak és minden jó barátjának, aki őt felkereste. Egy dolog volt, a protoplasma, ami őt gondolatban úgy látszik még akkor is leginkább foglalkoztatta. Fájdalmas lemondással így sóhajtott fel egyszer: »Amig lett volna erőm a plasma szerkezetét megirnom, nem voltam vele tisztában; most azt hiszem tudom, hogy milyen az, s most nincsen hozzá már erőm!«

Augusztus végén haza szállították Tisza Kálmán-téri lakásába. Ekkor már ő is érezte és tudta, hogy közeledik a vég. Ennek tudatában határozta el magát hosszabb töprengés után arra a reá nézve fájdalmas lépésre, hogy Akadémiánk III. osztályának elnöki állásáról önként leköszön. Midőn őt lemondása után a III. osztály megbízásából négyen (*id. Szily Kálmán, Fröhlich Izidor, Schafarzik Ferenc és én*) lakásán felkerestük és előtte az egész III. osztály őszinte tiszteletét és háláját kifejeztük, mélyen meg volt hatva, de mi is meg voltunk illetőde és szomorú szívvel bucsúztunk el tőle, mert előre éreztük, hogy kitűnő társunkat és barátunkat soha nem fogjuk többé itt a Magyar Tudományos Akadémiának ebben az üléstermében viszontlátni.

Igy is történt.

1919 december 4-én elérkezett az utolsó pillanat, midőn *id. Entz Géza* tagtársunknak el kellett válnia mindattól, ami őt 77 éven át e földi léthez kötötte. Szerető hitvese és gyermekei megtörve állották körül betegágyát. Ő halkan bár, de eleinte még mindig összefüggően beszélt; utóbb már csak egyes szavakat ejtett ki, annyit azonban ki lehetett venni, hogy még ekkor is a protoplasmával tépelő-

dött. Szavai mindinkább elhalkultak s a haldokló végre minden fájdalom nélkül, végelgyengülésben, csendesen és nyugodtan elhunyt, mint a kialvó mécses.

*

Ha végigtekintünk *id. Entz Géza* imént vázolt munkás életén, abból megítélhetjük, hogy mekkora értéket képviselt ő a magyar közéletben mint tudós, mint tanár, mint író és mint ember.

Mint tudóst, alapos szaktudása, éles megfigyelő tehetsége, higgadt kritikai érzéke, szigorú tárgyilagossága és páratlan munkabírása jellemzik. Ehhez járult még nála az élő természet őszinte szeretete. Ő volt hazánkban az első protistologus és hydrobiologus, aki a zoológiának ezt a két ágát nagy sikerrel művelte és több becses felfedezései gyarapította. A legnevezetesebb volt ezek között kétségkívül az ázalékállatkák és a moszatok közti symbiózis felfedezése, vagyis annak a most már a nemzetközi irodalomban is általánosan elismert első megállapítása, hogy a természetben az élő állat és az élő növény közötti együttélés tényleg előfordul. Még ennél is általánosabb érdekű és jóval fontosabb biológiai probléma volt az élet alapanyaga, a protoplasma szerkezetének a tanulmányozása, mely őt évtizedeken át foglalkoztatta, amelyet azonban, sajnos, már be nem fejezhetett. A hazai állatvilágra vonatkozó megfigyelései és közleményei, különösen a magyar faunisztika szempontjából, nemcsak érdekesek, hanem még most is értékesek.

Hogy a magyar zoológusok *id. Entz Géza* tudományos érdemeit mennyire megbecsülték, annak az is egyik jele, hogy több a tudományra nézve új, bel- és külföldi állatot az ő tiszteletére nevezték el, és pedig egy új nemzetséget, 16 új fajt és két új fajváltozatot. Névsoruk a következő:

Új nemzetség.

Entzia *Daday*, Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. XL. p. 467. tab. 24. (1884).

Új fajok.

- Chelifer Entzii** *Daday et Tömösváry*, Orvos-Természettudományi Értesítő. V. p. 193. (1880).
- Cyclops Entzii** *Daday*, Orvos-Természettudományi Értesítő. VII. p. 221. (1882).
- Ichthydidium Entzii** *Daday*, Természetrajzi Füzetek. V. p. 231. tab. 3. (1882).
- Molybdis Entzii** *Pachinger*, Orvos-Természettudományi Értesítő. XI. p. 184. tab. 9. fig. 30—43. (1886).
- Lithobius Entzii** *Daday*, Myriopoda Regni Hungariae, p. 99. (1889).
- Lycosa Entzii** *Chyzer*, Araneae Hungariae. I. p. 60. tab. 11. fig. 26. (1891).
- Tintinnopsis Entzii** *Daday*, Természetrajzi Füzetek. XV. p. 33. tab. 1. (1892).
- Brachionus Entzii** *Francé*, Természetrajzi Füzetek. XVII. p. 112. tab. 5 fig. 1—3. (1894).
- Ironus Entzii** *Daday*, Matematikai és Természettudományi Értesítő. XII. p. 135. (1894).
- Drimeotus Entzii** *Biró*, Természetrajzi Füzetek. XX. p. 448. (1897).
- Diplosigopsis Entzii** *Francé*, Craspedomonadinák szervezete, p. 109. fig. 4, 57, 77, 78. (1897).
- Notodromas Entzi** *Daday*, Mikroskopische Süßwasserthiere aus Ceylon, p. 79. fig. 39—40. (1898).
- Boeckella Entzii** *Daday*, Természetrajzi Füzetek. XXIV. p. 344. (1901).
- Opisthorchis Entzi** *Rátz*, Állattani Közlemények. II. p. 86. tab. 10. fig. 2. (1903).
- Pseudorhabditis Entzi** *Szüts*, Állattani Közlemények. XI. p. 83. fig. 1—8. (1912).
- Chilocoris Entzii** *Horváth*, Annales historico-naturales Musei Nationalis Hungarici. XVII. p. 260. (1919).

Új fajváltozatok.

- Rana fusca** var. **Entzii** *Méhely*, Matematikai és Természettudományi Közlemények. XXV. p. 19. (1892).
- Pleuroxus trigonellus** var. **Entzii** *Kottász*, Állattani Közlemények. XII. p. 92. (1913).

Külföldi zoológusok a következő új állatfajokkal örökítették meg *id. Entz Géza* nevét a zoológiai nomenklaturában :

Petalotricha Entzii *Kofoid et Campbell*, University of California, Publications in Zoology. Vol. XVI. p. 66. fig. 4—6. (1915).

Dictyocysta Entzii *Jørgensen*, Report of the Danish Oceanographic Expedition 1908—1910 to the Mediterranean and adjacent seas. Vol. II. Biology, p. 82. fig. 96. (1924).

Trachelocerca Entzi *Kahl*, Archiv für Protistenkunde Bd. 60 p. 120—123. fig. 21 a-e. (1927).

Undellopsis Entzi *Kofoid et Campbell*, University of California, Publications in Zoology. Vol. XXXIV. p. 268. fig. 516. (1929).

Steenstrupiella Entzi *Kofoid et Campbell*, University of California, Publications in Zoology. Vol. XXXIV. p. 312. fig. 593. (1929).

Mint tanár, *Entz Géza* mindenkor valóban mintaszerűen felelt meg az oktató fenkölt és ideális hivatásának. Egyik hálás tanítványa, *Karl János* kegyesrendi gimnáziumi tanár¹ így jellemezte egyetemi előadásait és azt a hatást, melyet előadásaival hallgatóira gyakorolt: »A külvilágnak a tanárra sokszor deprimáló hatását: bánatot, haragot levetkőzve jó kedvvel, ünnepi öltözetben lépett tanítványai elé. Igazi német professzoros külsején csin és harmónia uralkodott. Halkan, méltóságteljesen kezdett a mindig kidolgozott s előre átgondolt előadásaiba s amikor néhány mondat után tanítványainak szeméből a megértés sugárzott feléje, a különben is kitűnő előadót elragadta az ihlet s következtek azok a percek, amelyekben megnyílt tudásának s lelkivilágának dús tárháza s nekünk, a mester lábainál ülő fiatal tanárjelölteknek szellemi világunk s egyéniségünk gyarapodott, fokról-fokra épült, mint tenger mélyén a korall váza. Bűvös órák voltak ezek! Az ilyen tanár munkáját csengő ércel megfizetni nem lehet soha, a tanítványok ragaszkodása s szerető emléke az, ami némileg pótolja. Entz Gézára minden tanítványa csak az elragadtatás hangján emlékezhethet«.

E szép és meleg hangu jellemzés szavainak igazságát.

¹ *Karl János dr.*, *Id. Entz Géza* emlékezete. (A Természet. XVI. évf. [1920] 190 l.)

még életben levő tanítványai szintén valamennyien hálatelt szívvel megerősítik.

Ugyanezekkel a tulajdonságokkal jeleskedtek azok az ismeretterjesztő népszerű előadások is, melyeket *Entz Géza* különböző társulatokban és testületekben a művelt nagy közönség számára tartott, s amelyeket mint az előadás művészetének remekeit mindenki nagy élvezettel és sok okulással hallgatott.

Mint író, tudományos dolgozataiban nagy tudása, világos okfejtése és szigorú logikája jellemzik, amiket szerencsésen egészítenek ki sajátkezü remek rajzai. Gondos és finom rajzait külföldi tudósok közül többen (*Bütschli, Haller, Y. Delage—Hérouard, Lang, Koltzoff, J. Kunstler—F. Prévost* és mások) át is vették és közölték munkáikban. Magyar nyelven írott népszerűsítő és ismeretterjesztő cikkei kitűnnek zamatos, tiszta magyarságukkal, gördülékeny, élénk stílusukkal és megnyerő közvetlenségükkel, miket itt-ott költői lendületű részletek vagy szellemes fordulatok fűszereznek.

Mint ember, megboldogult tagtársunk igaz magyar hazafi, tiszta jellem, jó barát és kellemes társalgó volt, aki egyéni szeretetreméltóságával, szerény, de kedves modorával, ideális gondolkozásával és szívbeli jóságával az életben nem csoda, hogy oly sok ember meleg szeretetét, mély tiszteletét és őszinte ragaszkodását megnyerte. Társaságban, ahol csak megfordult, már külső megjelenésével és finom szellemességével is csakhamar biztosította magának a legtöbb ember rokonszenvét.

Nagyon hiven és találóan fejezte ki mindnyájunk érzelmeit tudományegyetemi tanszékének örököse, *Méhely Lajos*, midőn elhunytá után néhány hónappal megjelent nekrológusában¹ sajtató fájdalommal vetette fel azt a kérdést, hogy miért is kellett őt elvesztenünk, s e kérdést még a következő szép és igaz szavakkal toldotta meg: »Miért nem hallhatjuk többé szelid szavát, nem érezhetjük

---

¹ *Dr. Méhely Lajos*, Id. Entz Géza emlékezete. (Természettudományi Közlöny. 52-ik köt. [1920] 1—5 l.)

többé szeretetének melegét, miért, óh miért kell ezentúl nélkülöznünk az ő bölcs vezetését és ragyogó példaadását, melylyel nekünk a férfierények oly rögzös és homályos ösvényét megvilágította s előttünk a kötelességtudás, az ember-szeretet és a honfiúi odaadás oly sokak által emlegetett, de oly kevesek által követett útját egyengette«.

Mint családapa, *Entz Géza* a legboldogabb emberek közé tartozott. Családi tűzhelyénél mindig a legteljesebb béke, szeretet és egyetértés nemtői virrasztottak. Imádoott hitvesét, aki közel egy félszázadon át hűséges társa volt, és kedves gyermekeit mindig a legnagyobb gyöngédséggel és legforróbb szeretettel hordozta szívében. Hét gyermeke közül egy leányát már életének tavaszán elragadta ugyan tőle a halál; de mégis megadatott néki az a boldogság, hogy többi hat gyermekét — három fiút és három leányt — szerencsésen felnevelhette. Harmonikus boldog életének utolsó szakában méltó büszkeséggel és megelégedéssel tölthette el az a tudat, hogy valamennyi gyermeke derék és hasznos munkása lett a magyar közéletnek. Fiai közül a legidősebb: *Géza*, Akadémiánk levelező tagja és a tihanyi Magyar Biológiai Kutató Intézet osztályigazgatója; a második: *Béla*, a pécsi egyetemen a kórbonctan ny. r. tanára; a harmadik: *Ferenc*, a budapesti kir. tábla bírása. Leányai közül *Margit*, a kir. magy. Természettudományi Társulat megbízásából *Lampert K.* »Az édesvizek élete« című munkájának magyar fordítója; *Jolán*, özv. *Strauch Gyulá-né* budapesti tanítónőképző-intézeti igazgatónő és nagyérdemű kiváló tanárnő; *Emma* fővárosi zenetanítónő.

*

Ime, tekintetes Akadémia, ilyen volt *id. Entz Géza* élete és munkája, melyet a tudománynak és hazájának szentelt. Emlékét nemcsak kortársai és családja, hanem a Magyar Tudományos Akadémia is kegyelettel fogják megőrizni. Nevét a magyar állattan története fogja megörökíteni, mint azét a nagyérdemű zoológusét, aki félszázados tudományos működésével a magyar névnek, bel- és külföldön egyaránt, osztatlan elismerést és dicsőséget szerzett.

Kitaibel Pál hirneves botanikusunknak siremlékén a váci-úti régi temetőben ez a latin felirat volt olvasható: *Gaude Hungaria, quae talem tulisti!* Méltán illenének ugyanezek a szavak *id. Entz Géza* felejthetetlen kitűnő tagtársunknak a kerepesi-úti temetőben álló sírkövére is: *Gaude Hungaria, quae talem tulisti!*

Áldott legyen emlékezete!

Id. Entz Géza irodalmi munkássága.

Összeállította: Ifj. Entz Géza, Horváth Géza és Krepuska Gyula.

1868.

1. Budapest virányának két új növénye. (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésének Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésének munkálatai. p. 330.)
2. Állat és növény. (Természet. I. 1. p. 6—8 és 9—10.)
3. Darwinismus. (Természet. I. 1. p. 18—22, 30—33, 39—43 és 61—65.)

1869.

4. Szűznemzés. Parthenogenesis. (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egerben tartott XIII. nagygyűlésének munkálatai. p. 235—239.)
5. Titkos szerek. (Természet. I. 2. p. 1—4.)
6. A kolibrik. (Természet. I. 2. p. 17—20 és 28—30, egy képpel.)
7. Mesterséges haltenyésztés. (Természet. I. 2. p. 33—36.)
8. A szemlingfélék mesterséges tenyésztése. (Természet. I. 2. p. 69—72.)
9. A vándorsáska. (Természet. I. 2. p. 85—88 és 100—103.)
10. Kergekór zergéknél. (Természettudományi Közlöny. I. p. 80—81.)
11. Hatteria punctata. (Természettudományi Közlöny. I. p. 82—83.)
12. Adatok az agy működéséhez. (Természettudományi Közlöny. I. p. 126—129.)
13. A zsidók mannája. (Természettudományi Közlöny. I. p. 281—282.)

1870.

14. A salangana. Hirundo (Collocalia) esculenta L. (Természet II. 1. p. 109—113., egy képpel.)
15. Villanyos halak. (Természet. II. 1. p. 137—141.)
16. A törökök befolyása kulturnövényeinkre. (Természet. II. 2. p. 159—162.)

1871.

17. Az ehető gombák tápértéke. (Erdélyi Gazda. III. p. 25—26.)
18. A fény befolyása a keményítő képződésére. (Erdélyi Gazda. III. p. 26—27.)
19. A növények betegségeiről. (Erdélyi Gazda. III. p. 165—166, 177—179 és 186—189.)
20. A rovarok a természet háztartásában. (Természet. III. p. 29—33, 43—47 és 59—64.)

1872.

21. Wagner elkülönülési vagy gyarmatképződési elmélete. (Természet. IV. p. 94—97.)
22. A növények élősdiek által okozott betegségei. (Természet. IV. p. 139—145.)
23. A francia földmívelési és kereskedelmi miniszterium által az új szőlőbetegség tanulmányozására kiküldött bizottság jelentése. (Természet. IV. p. 200—204.)
24. A szőlő paizstetve. *Lecanium Vitis* L. (Borászati Füzetek. IV. p. 722—725.)

1873.

25. *Rhizidium Euglenae* Alex. Braun. Adalék a *Chytridium*félék ismeretéhez. (Értekezések a Természettudományok Köréből III. No 13. p. 1—22, két táblával.)

1874.

26. Megemlékezés Agassi Lajosról: 1807—1873. (Erdélyi Múzeum. I. No 1. p. 21—23.)
27. Agassiz. (Természet. IV. p. 71—73.)

1875.

28. Programm-beszéd, melyet az 1875/76. tanév ünnepélyes megnyitásánál 1875 október 12-én elmondott. (*Acta Regiae Scientiarum Universitatis Claudispolitanae anni 1875/76.*, p. 37—49.)
29. Üdvözlőirat a czernowitzi Ferencz József Egyetemhez ennek 1875 okt. 4-én történt megnyitása alkalmából. (*Acta Regiae Scientiorum Universitatis Claudispolitanae anni 1875/76.* p. 53—54.)

1876.

30. A tordai és szamosfalvi sóstavak ázlagfaunája. (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Előpatakon tartott XVIII. nagygyűlésének munkálatai. p. 170—190, két táblával.)
31. Az alsóbbrendű állatokban előforduló levélzöldtestesekké természetéről. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ második természettudományi szaküléséről. I., lapszám nélkül.)
32. Viszontélődek, együttétezők s élődek az állatországbán. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ harmadik természettudományi estélyéről. I., lapszám nélkül.)
33. Néhány moha alatt élő gyökláburól. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ hatodik természettudományi szaküléséről. I., lapszám nélkül.)

1877.

34. A szigetépítő virágállatokról. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ első természettudományi estélyéről. II. p. 1—9.)
35. Az állatok színéről. (Természet. IX. p. 71—75 és 91—95.)
36. A szamosfalvi sóstóban élő gyöklábuakról. (Természetrাজi Füzetek. I. p. 154—168., két táblával.)
37. Über die Rhizopoden des Salzteiches zu Szamosfalva. (Természetrাজi Füzetek. I. p. 185—199.)
38. On the Rhizopoda of the Salt Lake of Szamosfalva. (Annals and Magazine of Natural History [5]. I. p. 423.)
39. Néhány szó a tengeri Amoebákról. (Természetrাজi Füzetek. I. p. 236—237.)
- Einige Worte über marine Amöben. (Természetrাজi Füzetek. I. p. 260.)

1878.

40. A bivaly garat- és bárzsingizomzatában előforduló óriási orsóalaku psorospermia-tokokról. (Értesítő a „Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat“ ötödik természettudományi szaküléséről. III. p. 31—33.)
41. Zur Gasentwicklung im Protoplasma lebender Protozoen. (Zoologischer Anzeiger. I. p. 248—249.)
42. A Pelobates fuscus-nak hazánkban való előfordulásáról s még néhány szó a magyarországi békafélékről. (Természetrাজi Füzetek. II. p. 215—219.)
43. A szamosfalvi sóstó néhány ázalagjáról. (Természetrাজi Füzetek. II. p. 219—258, három táblával.)

1879.

44. Ueber einige Infusorien des Salzteiches zu Szamosfalva. (Természetrাজi Füzetek. III. p. 33—72.)
45. Stein legújabb ázalagtani munkájáról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. IV. 2. p. 27—32.)
46. Az ember megjelenése óta kihalt, s napjainkban kihalásnak indult emlősökről. (Orvos-Természettudományi Értesítő. IV. 3. p. 1—32.)

1880.

47. Egy Kolozsvárt fogott Skorpió s néhány szó a Skorpióknak hazánkban való előfordulásáról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. V. 2. p. 71—73.)
48. Az ősökre való visszaesésnek (atavismus) egy érdekes esete. (Orvos-Természettudományi Értesítő. V. 2. p. 74—75.)
49. Támadás, védelem és dacz az állatországbán. (Orvos-Természettudományi Értesítő. V. 3. p. 1—24.)

1881.

50. A láthatatlan világról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. VI. 3. p. 27—46.)
51. A véglények kikészítésének és állandó eltartásának új módja. (Természettudományi Közlöny. XIII. p. 381—382.)
52. Methoden zur Anfertigung von Dauerpräparaten mikroskopischer Organismen. (Zoologischer Anzeiger. IV. p. 575—580.)

1882.

53. Ueber die Natur der „Chlorophyllkörperchen“ niederer Tiere. (Biologisches Centralblatt. I. p. 646—650.)
54. A Mus Rattus L. erdélyi előfordulása. (Orvos-Természettudományi Értesítő. VII. 2., p. 147—149.)
55. A Telephorus fuscus Latr. álczája, „hófereg, rovarcső“. (Orvos-Természettudományi Értesítő. VII. 2. p. 149—151.)
56. A durványos szervekről. (Orvos-Természettudományi Értesítő. VII. 3. p. 101—125.)
57. Über das Consortialverhältnis von Algen und Tieren. (Biologisches Centralblatt. II. p. 451—464.)
58. Die Symbiose niederer Tiere mit Algen. (Der Naturforscher. XV. No 10.)

1883.

59. A „protista“ és „véglény“ kifejezése ügyében. (Természetrাজi Füzetek. VII. p. 74—75.)
60. A tordai és szamosfalvi sóstavak ostorosai (Flagellata). (Természetrাজi Füzetek. VII. p. 76—105., két táblával.)
Die Flagellaten der Kochsalzteiche zu Torda und Szamosfalva. (Természetrাজi Füzetek. VII. p. 139—168.)
61. A nápolyi öböl csillószőrös ázalékállatkái. (Orvos-Természettudományi Értesítő. VIII. 2. p. 239—244.)
62. Beiträge zur Kenntnis der Infusorien. (Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. XXXVIII. p. 167—189. tab. 8.)

1884.

63. A nápolyi öböl csillószőrös ázalékállatkáiról. (Természettudományi Közlöny. XVI. p. 40—41.)
64. Durable Preparations of microscopical organisms. (Journal of the R. Microscopical Society [2] II. p. 120—122.)
65. Infusoria of the Gulf of Naples. (Journal of the R. Microscopical Society [2] III. p. 80.)
66. Characters of Infusoria. (Journal of the R. Microscopical Society. [2] III. p. 520—521.)
67. The Tintinnoidea. (Journal of the R. Microscopical Society. [2] VI. p. 84.)

68. Über Infusorien des Golfes von Neapel. (Mittheilungen aus der Zoologischen Station zu Neapel. V. p. 289—444. tab. 20—25.)
69. A Saga serrata Kolozsvár környékén. (Rovartani Lapok. I. p. 251.)
Capture d'une femelle de la Saga serrata aux environs de Kolozsvár. (Rovartani Lapok. I. p. XXX.)
70. Darwin, Az ember származása és az ivari kiválás. Fordította Török Aurél és Entz Géza. (A K. M. Természettudományi Társulat kiadása, két kötetben: I. p. I—LXI. + 1—542; II. p. 1—436.)

1885.

71. Az Echidna hystrix és az Ornithorhynchus paradoxus. (Természettudományi Közlöny. XVII. p. 39.)
72. Zur Tintinnoden-Litteratur. (Zoologischer Anzeiger. VIII. p. 163—164.)
73. Zur näheren Kenntniss der Tintinnoden. (Mittheilungen aus der zoologischen Station zu Neapel. VI. p. 185—216. tab. 13—14.)
74. Adatok egy hazai csőző pók pontosabb ismeretéhez. (Rovartani Lapok, II. p. 217—231 és 241—248. tab. 2—4.)
Notes pour servir à l'histoire naturelle de l'Atypus piceus Sulz. (Rovartani Lapok. II. p. XXVIII—XXIX et XXX—XXXI.)

1886.

75. Az erdélyi sósvízekben élő Artemiákról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XI. 2. p. 101—112., egy táblával.)
76. Az állati véglényekről. (Természettudományi Közlöny. XVIII. p. 193—214 és 241—253. husz ábrával.)
77. Az erdélyi sóstavakban élő Artémiákról. (Természettudományi Közlöny. XVIII. p. 320.)

1887.

78. A nem (genus) szóról. (Természettudományi Közlöny. XIX. p. 101—102.)
79. Adatok az Amoebák finomabb szervezetének ismeretéhez. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XII. 2. p. 125—127.)
Beiträge zur Kenntniss der feineren Organisation der Amoeben. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XII. 2., p. 252—254.)
80. Tanulmány az Amoeba verrucosáról Ehrenberg, különös tekintettel finomabb szerkezetére. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő. VI. p. 214—215.)
81. Adatok az Amoebák finomabb szerkezetének ismeretéhez. (Természettudományi Közlöny. XIX. p. 227—228.)

1888.

82. A fejcsigolya-elmélet régebbi és mai állása. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XX. kötetéhez. p. 86—89.)
83. Adalékok Erdély herpetológiájához. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIII. 2. p. 39—52., egy táblával.)

Beiträge zur Herpetologie Siebenbürgens. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIII. 2. p. 124—135.)

84. Adalékok Erdély csúszómászóihoz. (Természettudományi Közlöny. XX. p. 107—108.)
85. Három élősdí ázalékállatkáról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIII. 2. p. 261—270., egy táblával.)
Über drei parasitische Ciliaten. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIII. 2. p. 291—296.)
86. Tanulmányok a Végvények köréből. I. p. I—XVI + 1—211 és 456—464.
Studien über Protisten. I. p. I—XVI + 213—464.
87. Über eine Nyctotherus-Art im Blute von Apus cancriformis. (Zoologischer Anzeiger. XI. p. 618—620.)
88. Az izeltlábuak „Protracheata“ osztálya. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XX. kötetéhez. p. 186—188.)

1889.

89. A madarak költözése. Zeyk Miklós hátrahagyott irataiból. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIV. 2. p. 39—56.)
90. Megjegyzés a keresztes békának Erdélyben való állítólagos előfordulásáról. (Orvos-Természettudományi Értesítő. XIV. 2. p. 80—81.)
91. Studien über Amoeba verrucosa Ehrenberg, mit besonderer Berücksichtigung der feineren Structur. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. VI. p. 108.)
92. Nyctotherus in the Blood of Apus cancriformis. (Journal of the Microscopical Society. p. 75. tab. I.)
93. A mételeybetegség keletkezése. (Természettudományi Közlöny. XXI. p. 516—517.)
94. A bélgilisztákról. (Természettudományi Közlöny. XXI. p. 517.)
95. A zoologia haladása Magyarországon az utolsó húsz év alatt. (Természettudományi Közlöny. XXI. p. 521—530.)
96. A keresztescsőrű pinyeeken mutatózó gumókról. (Természettudományi Közlöny. XXI., p. 573.)
97. Régi megfigyelések. (Természettudományi Közlöny. XXI. p. 617.)
98. A vaddisznókban talált Cysticercus tenuicollisról. (Természettudományi Közlöny. XXI. 623—624.)

1890.

99. Rapport sur les travaux zoologiques exécutés en Hongrie pendant les vingt dernières années. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. VII. p. 383—395.)
100. Az állatok színéről. (Természettudományi Olvasmányok. Szerkesztette Hankó Vilmos és Szerényi Hugó. p. 76—86.)
101. A természetrajzi neveket magyarázó munka. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 107.)

102. A svábbogár pusztításáról. (Természettudományi Közlöny XXII. p. 108—109.)
103. Az 1891-ik év tavaszán Budapesten tartandó második nemzetközi ornithologiai kongresszus előmunkálatai. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 158.)
104. Újszülött bárány kergesége. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 329—330.)
105. Az élet általános jelenségei. Pflüger német cikkének fordítása. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 581—594.)
106. Az elefánt emlőjéről. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 650.)
107. Új rovarok Erdélyre nézve. (Természettudományi Közlöny. XXII. p. 651.)
108. A szerves lények tudományos elnevezésének szabályai. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXII. kötetéhez. p. 180—184.)

1891.

109. A Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemei. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő. IX. p. 152—153.)
110. A béka víz alatti tartózkodásának időtartamáról. (Természettudományi Közlöny. XXIII., p. 108—109.)
111. A „pusztai légy“. Természettudományi Közlöny. XXIII., p. 556.)
112. Az állatok sebébe s bőrére tojó legyekről. Természettudományi Közlöny. XXIII. p. 556.)
113. Tojó emlősök. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXIII. kötetéhez. p. 76—79., két ábrával.)

1892.

114. Emlékkönyv a királyi magyar Természettudományi Társulat félszázados jubileumára. I. Állattan, p. 21—46.)
115. A Vorticellinák rugalmas és összehúzódó elemeiről. (Értekezések a természettudományok köréből. XXI. p. 1—44., három táblával.)
116. Az Amoeba protoplasmájának szerkezete. (Természettudományi Közlöny. XXIV. p. 157.)
117. A ruczában talált tollas képződmény. (Természettudományi Közlöny. XXIV. p. 222.)
118. Az agyvelő súlya. (Természettudományi Közlöny. XXIV. p. 366—377.)
119. A protoplasma szerkezete. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXIV. kötetéhez. p. 210—223., tizenhat ábrával.)

1893.

120. Állat. (Pallas Nagy Lexikon. I. p. 414—419.)
121. Állatország. (Pallas Nagy Lexikon. I. p. 431—432.)
122. Állattan. (Pallas Nagy Lexikon. I. p. 437—440.)*

---

* A fennebbi három nagyobb cikken kívül még mintegy 100 kisebb-nagyobb cikk, E. G. jelzéssel, a Pallas Nagy Lexikon 1893—1896. években megjelent köteteiben.

123. A méreg az állatországbán. (Természettudományi Közlöny. XXV. p. 57—72 és 113—127., tizenhat ábrával.)
124. A Termes lucifugus Rossi parazitái. (Természettudományi Közlöny. XXV. p. 161.)
125. Die elastischen und contractilen Elemente der Vorticellinen. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. X. p. 1—48., három táblával.)
126. Társulatunk új oklevele. (Természettudományi Közlöny. XXV. p. 640—643.)
127. A tej oltó anyagáról. (Természettudományi Közlöny. XXV. p. 650.)
128. A vakon születő emlősökről. (Természettudományi Közlöny. XXV. p. 651.)

1894.

129. A Balaton-bizottság állattani kutatásainak eredményéről. (Földrajzi Közlemények. XXII. p. 154—160., négy ábrával.)
130. A Trichodinopsis paradoxáról. (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott XXVII. vándorgyűlésének munkálatai. p. 277—280.)
131. A pinczebogarak (Porcellio scaber L.) irtásáról. (Természettudományi Közlöny. XXVI. p. 51.)
132. A Thuricola-nemről. (Természettudományi Közlöny. XXVI. p. 156.)
133. Két quarnerói véglényről. (Természettudományi Közlöny. XXVI. p. 343.)
134. Visszapillantás az 1845-ik pécsi (VI.) vándorgyűlés természettudományi előadóira és előadásaira. (Természettudományi Közlöny. XXVI. p. 487.)
135. Székfoglaló beszéd, mellyel mint a kir. József Műegyetem választott rektora 1894 szept. 14-én az 1894/95. tanévet megnyitotta. (A kir. József Műegyetem 1894/95-ik tanévének megnyitásakor 1894 szeptember hó 14-én tartott beszédek. Budapest. p. 25—43.)
136. A biológiai tudományok és az általános műveltség. (Kivonat az előbbi rektori beszédből.) (Természettudományi Közlöny. XXVI. p. 505—511.)

1895.

137. A botanikus kert Orchidea-házának „aranyos vize”. (Természettudományi Közlöny. XXVII. p. 329.)
138. Újabb adatok a vízi vakondok (Ornithorhynchus) életmódjáról. (Természettudományi Közlöny. XXVII. p. 546—547.)

1896.

139. A Magyar Birodalom állatvilága. Fauna Regni Hungariae. VI. Protozoa. p. 57—84.
140. Magyarország állatvilága. (Pallas Nagy Lexikon. XII. p. 82—86.)
141. Tojás a tojásban. (Természettudományi Közlöny. XXVII. p. 612.)
142. Margó Tivadar. (Orvosi Hetilap. XL. p. 448.)

1897.

143. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. II. 1. A Balaton faunája. p. III—XXXIV., öt ábrával.
144. Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees II. 1. Die Fauna des Balatonsees. Einleitung und allgemeine Betrachtungen über die Fauna des Balatonsees. p. V—XXXIX., mit 5 Textfiguren.
145. Új-Guineai véglények (Protozoa). Előleges jelentés. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő, XV. p. 170—184.)

1898.

146. Protozoen aus Neu-Guinea. (Vorläufige Mittheilung.) (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XV. p. 181—195.)
147. A hatodik érzékről. (Természettudományi Közlöny. XXX. p. 1—15., tizenkét ábrával.)
148. Vándorkagyló. (Természettudományi Közlöny. XXX. p. 518—521., egy ábrával.)
149. Margó Tivadar emlékezete. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXX. kötetéhez, p. 97—116., egy arcképpel.)

1899.

150. Margó Tivadar tiszteleti tag emlékezete. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszéd. IX. 6. p. 1—31.)
151. Theodor Margó. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XV. p. 437—452.)

1900.

152. A megifjodás jelenségei az állatvilágban. (Természettudományi Közlöny. XXXII. p. 1—19., tizenhárom ábrával.)
153. A véglények nagysága és a megfigyelésükre szükséges nagyítás. (Természettudományi Közlöny. XXXII. p. 428.)
154. A természet művészi alkotásai. (Természettudományi Közlöny. XXXII. p. 557—564., két ábrával.)
155. A tyúktojás megtermékenyítéséről. (Természettudományi Közlöny. XXXII. p. 596.)
156. A sós vizek faunája. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXXII. kötetéhez, p. 99—119., két ábrával.)

1901.

157. Az ázalékállatkák variálásáról. (Pótfüzetek a Természettudományi Közlöny XXXIII. kötetéhez, p. 241—256., tíz ábrával.)

1902.

158. Állattani törekvések a múltban és jelenben. (Állattani Közlemények. I. p. 4—19.)

159. Új véglénytani folyóirat. (Állattani Közlemények. I. p. 73—74.)
 160. Néhány patagóniai véglényről. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XX., p. 442—469., két táblával és 7 ábrával.)

1903.

161. Visszapillantás szakosztályunk eddigi működésére. (Állattani Közlemények. II. p. 201—206.)
 162. Megemlékezés J. V. Carusról. (Természettudományi Közöny. XXXV. p. 530.)

1904.

163. A tenger virágzásának okáról. (Természettudományi Közöny. XXXVI. p. 91.)
 164. Die Fauna der kontinentalen Kochsalzwässer. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XIX. p. 89—124. két ábrával.)
 165. Einiges über das Vartieren der Infusorien. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XIX. p. 125—144., tiz ábrával.)
 166. Az állatok színe és a mimicry. (Természettudományi Közöny. XXXVI. p. 201—219. 257—276. 417—441 és 435—486.)
 167. Az édesvizek élete. Budapest. A K. M. Természettudományi Társulat kiadása. (Lampert Kurt német könyvének *Entz Margit*-től származó magyar fordítása, melyet az eredetivel összehasonlított és magyar viszonyokra alkalmazott *id. Entz Géza*.)

1905.

168. Az állatok színe és a mimicry. (Természettudományi Közöny. XXXVII. p. 97—137 és 201—221.)
 169. A mimicry és a „megcsodálás”. (Természettudományi Közöny. XXXVII. p. 460—464.)
 170. Az alsóbbrendű állatok az ember szolgálatában. Hat előadás. (Népszerű főiskolai tanfolyam. Budapest, 1905. II. sorozat, 30. syllabus, p. 3—6.)

1906.

171. A patkányok bevándorlásának kérdése. (Állattani Közlemények. V. p. 1—25., három ábrával.)
 172. Megemlékezés Köllikerről. (Természettudományi Közöny. XXXVIII. p. 244.)
 173. A legegyszerűbb állat. (Természettudományi Közöny. XXXVIII. p. 257—276., tizenkét ábrával.)
 A legegyszerűbb állat. (A Természettudományok elemei, VI., Budapest, a Természettudományi Társulat kiadása. p. 1—38., tizenkét ábrával.)

174. Két régi elveszett magyar állattani könyvről. (Természettudományi Közlöny. XXXVIII. p. 353—355.)
175. Az édesvizi hidra. (Természettudományi Közlöny. XXXVIII. p. 649—669., tizenhárom ábrával.)
Az édesvizi hidra. (A Természettudományok elemei, VIII. A Kir. M. Természettudományi Társulat kiadása. p. 1—38., tizenhárom ábrával.)

1907.

176. Über einige patagonische Protozoen. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XXI. p. 84—112., két táblával és 7 szövegközi ábrával.)
177. Bevezető. (A Műveltség Könyvtárának „Élők világa“ c. kötetében. p. 1—51. Az Athenaeum kiadása.)
178. Az állattan feladata, ágazatai és története. (A Műveltség Könyvtárának „Élők világa“ c. kötetében. p. 415—457. Budapest, Az Athenaeum kiadása.)
179. Megemlékezés Linné Károlyról, születésének kétszázadik évfordulóján. (Természettudományi Közlöny. XXXIX. p. 345—356., egy arcképpel.)
180. A bolognai Aldrovandi ünnep. (Természettudományi Közlöny. XXXIX. p. 467—472., egy arcképpel.)
181. A fény és hő hatása az állatvilágra. (Természettudományi Közlöny. XXXIX. p. 505—519. és 561—571., tizenkét ábrával.)

1908.

182. Az alkohol hatása a növényekre és az állatokra. (Természettudományi Közlöny. XL. p. 593—605., tíz ábrával.)
183. Megemlékezés elhunyt zoológusokról. (Állattani Közlemények. VII. p. 116—117.)

1909.

184. Die Farben der Tiere und die Mimicry. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XXIV. p. 71—201. et XXV. p. 1—94.)
185. Über die Einwanderung der Ratten. (Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. XIV. p. 369—370.)

1910.

186. Megemlékezés Darwin Károlyról. (Természettudományi Közlöny. XLII. p. 1—24., négy képpel.)
187. Ki a megalapítója a súlyedési elméletnek? (Természettudományi Közlöny. XLII. p. 478—480.)

1911.

188. A Plankton. (A Tenger. I. p. 49—72., harmincegy ábrával.)

1912.

189. A kakuktojás színbeli alkalmazkodása. (Természettudományi Köz-
löny. XLIV. p. 403—404.)
190. Ugatnak-e a délamerikai kutyák? (Természettudományi Köz-
löny. XLIV. p. 698.)
191. Az Epistylis nemnek magyarországi fajai. (Természettudományi Köz-
löny. XLIV. p. 793.)

1914.

192. Néhány szó a Darwinizmus mai állásáról. Elnöki megnyitó beszéd
a K. M. Természettudományi Társulat közgyűlésén, 1914 februárius
25-én. (Természettudományi Köz-
löny. XLVI. p. 185—196.)

1915.

193. Herman Ottó bucsuztatója. (Természettudományi Köz-
löny. XLVII.
p. 65.)
194. Megemlékezés Bugát Pálról. (Természettudományi Köz-
löny. XLVII
p. 410—422., egy arcképpel.)

1916.

195. A biologia fogalma. (Állattani Közlemények. XV. p. 47—64.)
Der Begriff der Biologie. (Állattani Közlemények. XV. p. 197—198.)

1917.

196. Visszapillantás a magyar állattannak félszázad előtti állapotára.
(Állattani Közlemények. XVI. p. 225—232.)
Rückblick auf den Stand der Zoologie in Ungarn vor fünfzig Jahren.
(Állattani Közlemények. XVI. p. 273.)

1918.

197. Nappal repülő denevérek. (Állattani Közlemények XVII. p. 66—67.)
198. Az eperfa paizstetvének előfordulása a magyar királyság területén.
(Állattani Közlemények. XVII. p. 67.)
199. Magyar vonatkozások Gessner Konrád állattani munkájában. (Ma-
gyar Nyelv. XIV. p. 60—62.)

1812

1812. 1. 1. (1812. 1. 1.)
1812. 1. 1. (1812. 1. 1.)
1812. 1. 1. (1812. 1. 1.)
1812. 1. 1. (1812. 1. 1.)
1812. 1. 1. (1812. 1. 1.)

1813

1813. 1. 1. (1813. 1. 1.)
1813. 1. 1. (1813. 1. 1.)
1813. 1. 1. (1813. 1. 1.)
1813. 1. 1. (1813. 1. 1.)
1813. 1. 1. (1813. 1. 1.)

1814

1814. 1. 1. (1814. 1. 1.)
1814. 1. 1. (1814. 1. 1.)
1814. 1. 1. (1814. 1. 1.)
1814. 1. 1. (1814. 1. 1.)
1814. 1. 1. (1814. 1. 1.)

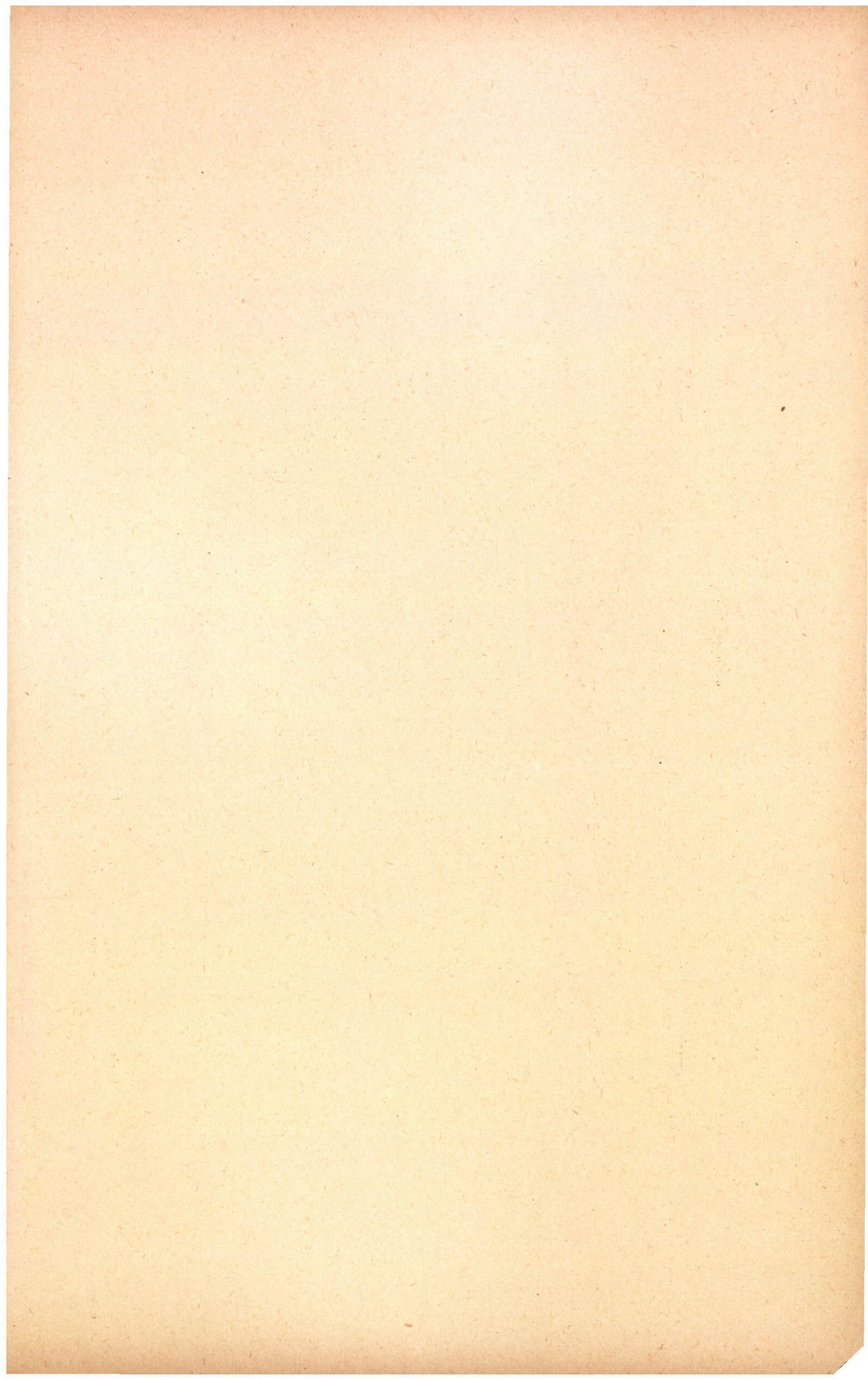
1815

1815. 1. 1. (1815. 1. 1.)
1815. 1. 1. (1815. 1. 1.)
1815. 1. 1. (1815. 1. 1.)
1815. 1. 1. (1815. 1. 1.)
1815. 1. 1. (1815. 1. 1.)

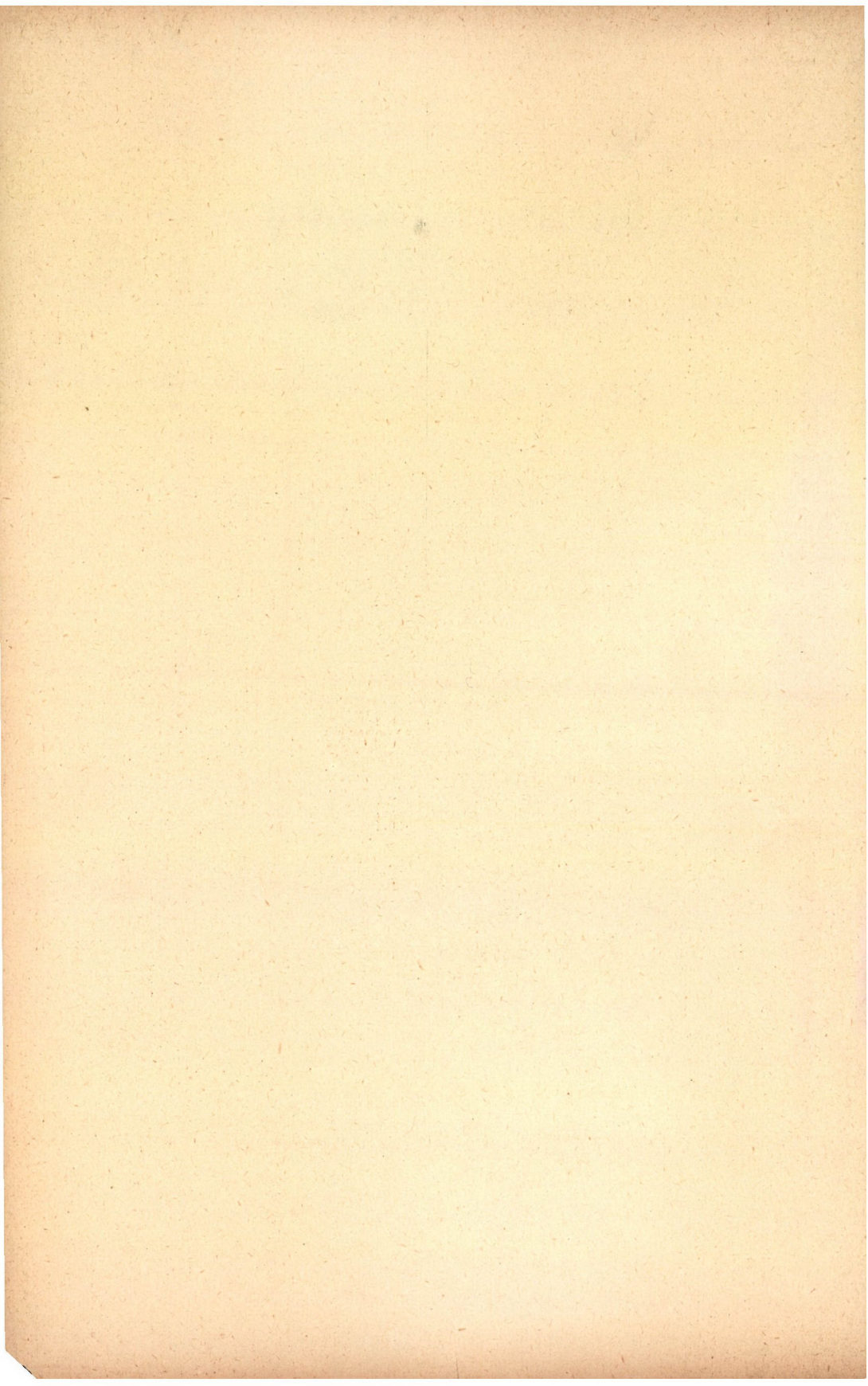
1816

1816. 1. 1. (1816. 1. 1.)
1816. 1. 1. (1816. 1. 1.)
1816. 1. 1. (1816. 1. 1.)
1816. 1. 1. (1816. 1. 1.)
1816. 1. 1. (1816. 1. 1.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 16. SZÁM

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

R. TAG

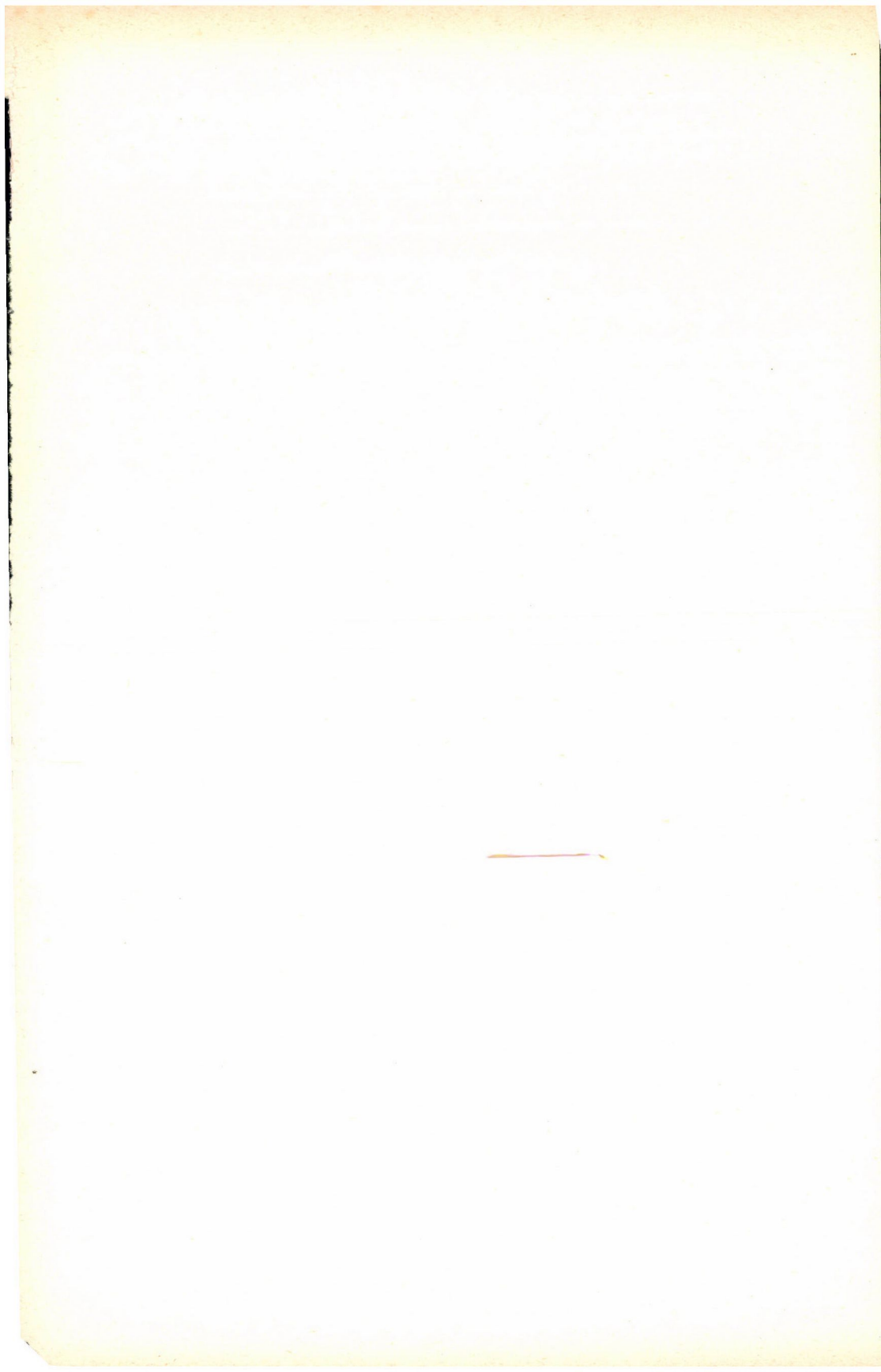
FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1930. ÉVI JANUÁR HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1930. ÉVI JANUÁR HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

FERENCZI ZOLTÁN EMLÉKEZETE.¹

(1857—1927.)

A régi egyiptomiak hite szerint az embereknek lelkükön, a Bá-n, kívül van egy másik szellemük is, a Ká. Mindkettő együtt születik az emberrel, s mindkettő elhagyja a halál pillanatában az ember porhüvelyét, de amaz kiszabadulva az élettelen testből, fölszáll az üdvözültek birodalmába, emez nem mozdul el mellőle, ott lebeg körülötte továbbra is, hogy óvja emlékét és elhárítsa az ellenséges támadásokat. Az a mély gondolat, amely az egyiptomiaknak ebben a költői, fölemelő hitében rejlik, valóban igazolódik az emberi élet egy vonatkozásában. Az az alkotó szellem, az a Ká, amely a költőkben, művészekben, tudósokban dolgozik, műveikben megrögzítve földi létük megszűnte után is tovább él, fönntartja nevüket, hírüket, megvédi emléküket a legkegyetlenebb ellenség, az idő támadása ellen — a lélek azonban, a Bá, mikor elszakadnak azok a finom szálak, amelyek a testhez fűzték, eltűnik előlünk idegen szférákba, örökre, visszaidézhetetlenül.

Ferenczi Zoltán Ká-ja is, az ő alkotó szelleme, itt maradt velünk, nyomtatott műveiben, s megmarad eleven erőnek mindaddig, amíg könyveit el nem porlasztja az idő. Ferenczi Zoltán, az irodalomtörténetíró, csak dolgozni szűnt meg, mikor itt hagyott bennünket, élni nem. Tudományos munkásságának eredményei száz év múlva is épp olyan könnyen hozzáférhetők lesznek, mint ma; hogy milyen volt

¹ Nagy hálával emlékszem meg e helyen Ferenczi Zoltán leányáról, Batóné Ferenczi Sári úrasszonyról. Igen sok érdekes adatot volt szíves közölni velem édesatyja életének régibb szakaszaira vonatkozólag, s ami még nagyobb segítség volt, visszaemlékezéseiből sok vonást és színt kaptam az itt következő arcképhez.

Ferenczi mint tudós, mi a jelentősége és értéke irodalomtörténetírói működésének, azt a késő kor embere is épp olyan jól, sőt még jobban meg tudja majd állapítani, mint mi. Ferenczi Zoltán Bá-ja azonban elválhatatlanul oda volt kötve Ferenczi Zoltánhoz az emberhez, s ez a lélek számunkra csak addig él, amíg az ember emléke él azokban, akik őt személyében ismerték. Amikor kidől majd sorainkból az utolsó, aki még ismerte és szerette Ferenczit, akkor utolsót lobbanva elsötétedik a földön lelkének fénye is.

Vajjon nem lehetne-e meghosszabbítani ezt az életet, nincs-e mód átmenteni a jövőbe valamit Ferenczi Zoltán lelkéből? Vajjon, ha egy emberöltőre terjedő barátságunk emlékeivel szívünkben és elménkben, megpróbálnók megrajzolni Ferenczinek az embernek képét, nem tudnók e külső kép mögött megvillantani a belső képét is s azt papírra vetve örökölni az utánunk jövő nemzedékeknek?

*

Ferenczi Zoltán — ez a név már vagy egy évtizede ismert volt, mikor Ferenczi az ember mint homo novus fölbukkant a fővárosban. Ez 1899-ben történt; ekkor került Szilágyi Sándor utódaként a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatói székébe. Addig Kolozsvárott élt, s Kolozsvár már akkor is nagyon messze esett Budapesttől, noha csak a Királyhágó választotta el Erdélyt az anyaországtól, nem szuronyos oláhoktól őrzött vámsorompó. Aki vidékre szorult, aki kinnrekedt a főváros irodalmi életének sodrából, azt nem ismerték. A Budapestre összpontosított tudományos és irodalmi közvélemény akaratlan vagy épen öntudatlan göggel nem nézett túl a város határain, s amit hajdan az antik Róma lakóinak az urbs jelentett, azt jelentette a mult század végén Budapest tudományos köreinek a főváros: a magyar világ kezdetét és végét. Íme Ferenczi Zoltán megírt Kolozsvárott egy sereg tudományos értekezést, egy csomó tudományos könyvet, köztük egy háromkötetes Petőfi-életrajzot, s Akadémiánk nem méltatta figyelemre ezt a munkásságot, pedig nem lehetett azzal vádolni, — ma sem lehet — hogy túlságosan sokat követel azoktól, akik előtt megnyitja fényes

palotáját. Még a Kisfaludy-Társaság is csak koszorúját nyújtotta a Petőfi-életrajz jutalmazott szerzőjének, tagsági oklevéllel ekkor még nem tisztelte meg.

A budapesti tudományos világ egyébként sem méltányolta érdeme szerint a kolozsvári tudós irodalmi munkásságát. Még leginkább szerkesztői működése vonta magára a figyelmet. Ferenczi 1888-ban, Csernátoni Gyulával és Korbuly Józseffel, egy egészen újszerű és épp oly nagyjelentőségű gondolatot valósított meg: *Petőfi Múzeum* cím alatt egy folyóiratot indított meg. A folyóirat megfelelt címének: a maga egészében Petőfinek volt szentelve, s azt tűzte ki hivatásául, hogy minden feléről megvilágítsa költői munkásságát, földerítse életének még homályos mozzanatait, megoldja a régi Petőfi-problémákat s fölvesse melléjük újakat. Közölt tehát értekezéseket és tanulmányokat, s azok, noha irodalmunk vezéregyéniségei nem igen szerepeltek szerzőik között, nem egyszer értékes szempontokkal szolgáltak, és közölt adalékokat, addig nem ismert anyagot tárva föl. A *Petőfi Múzeum* nyolc évfolyama, — folytatása a szintén Ferenczitől szerkesztett *Petőfi Könyvtár*, 1908-tól — bár közleményeinek értékesebb fele, az adalékok, csak nyers anyag volt, hivatást teljesített: összegyűjtve a mindenfelé szétszórt, és napfényre hozva a lappangó 'Petőfiana'-t, a Petőfire vonatkozó ismereteknek és adatoknak olyan tömegét adta, hogy bennük, mint a márványban a szobor, készen volt a költőnek teljes életrajza, csak mester kellett, aki kifaragja. A szerkesztő érezte magában a hivatottságot — talán korábban fogant meg lelkében az életrajz vágya, mint a Múzeum gondolata, s emez már születése percében amannak eszköze kívánt lenni — s bízott erejében, meg abban az írói készségben, amelyre eddigi tudományos dolgozataival¹

¹ Ezeket a dolgozatokat a maguk idejében nem méltatták figyelemre, azután meg teljesen megfeledeztek róluk. Ez némiképpen igazságtalanság, kivált az első kettővel szemben. Való, hogy *A népies versalakok története* (1879, 156 l.) újat nem adott a maga korában sem, lényegében nem tesz egyebet, mint történeti rendbe szedve költőinket, felsorakoztatja használt versformáikat — s ez hasznos eljárás, tanulságossá is lehet, ha levonja más azokat a tanulságokat, amelyeket

szert tett. Hozzá is fogott, még 1889-ben, a munkához s éveken át dolgozva megírta és megjelentette háromkötetes *Petőfi-életrajzát*.¹

Habent sua fata libelli! Ferenczi Petőfi-könyvén valóban fátum ül. Ez a hatalmas, több mint ezer lapnyi könyv, a legnagyobb magyar lírikus legnagyobbsszabású életrajza, jóformán üdvözlés nélkül lépett a világba. Egy háromszólamú, de kissé fanyar hivatalos bírálaton kívül² csak egyetlenegy komoly — de szerencsére meleg — hang köszöntötte, az is a történetírás folyóiratában;³ az irodalomtörténet hallgatott róla akkor is, később is — érdeme szerint mindmáig nem méltatta senki. Ma már, egy emberöltővel megjelenése után, tisztán látjuk értékét, s jóval nagyobbak, mint a maga korában gondolták. Akkor még azt sem írták meg róla, hogy vállalt föladatát a lehető legjobban végezte el, e helyett bizonyos kicsinyléssel néztek le reá. Dícsérték ugyan a Petőfi életére vonatkozó adatoknak szinte teljes összegyűjtését és kritikai megrostálását, de ezt mint afféle

Ferenczi még nem tudott levonni — és tele van a szerző fiatalos hevéből kipattant túlzó vagy egészen alaptalan állításokkal — egy részüket még a tudomány ötven év előtti állapota sem menti: de mint a történeti rendszerezés első kísérletének van jelentősége, s egyik-másik megállapításában igazi kritikai elmeél csillan fel (p. o. Szenci Molnár Albert formáinak ritmustalansága). Való az is, hogy *A kurucvilág énekei* című tanulmánya (1880, 52 l.) bőbeszédű, formátlan és nehézkes, értékes szempontjai nem jutnak a tárgyalás során kellőképpen érvényre, de vannak értékes szempontjai; ha nem láttatja is tisztán a kuruc költészet termékeinek jellegét és az egyes versek belső kapcsolatát, írója tisztán látja, s aki mélyen elmerül a dolgozat tanulmányozásába, az föl is ismerheti. Azóta színesebb és elevenebb képet rajzoltak a kuruc költészetről, mellette Ferenczi fakó képe már nem élvezhető, bele is került az irodalomtörténet lomtárába. És mégis hálátlanság róla megfeledkezni. Mai szemmel nézve sem látjuk avultnak (csak a Thaly hamisítására épült jellemzéseket — de erről Ferenczy nem tehet) s ami jó volt benne, az él ma is — fölszívódva az újabb dolgozatokba.

¹ 1896., VIII, 390; 308; 411 l.

² A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1891. 33—36. l. A bírálók Vadnai Károly, Beöthy Zsolt és Gyulai Pál voltak.

³ Váczy János bírálata a Századok 1897. évfolyamában, 731—736. l.

adatgyűjtő, alsóbbrendű szellemi munkát nem sokba vették, magát az életírást meg pusztá keretrajznak ítélve meg rótták, hogy hiányzik belőle a tartalom, Petőfi lelki világának rajza és költői munkásságának jellemzése. Nagyúri büszkeségükben megfedkeztek azok a kritikusok arról, hogy a pályázat föltételei szinte tilalomfát állítottak ebben az irányban Ferenczi elé, s ő éppen azt adta, amit tőle követeltek. S megfedkeztek arról, hogy a *Petőfi-életrajz*ban földolgozott adatok jó részét maga Ferenczi kutatta föl, s a sok fölbujánzó gazból, a hibás és téves, vagy éppen koholt és rossz-hiszemű adatok tömegéből, szigorú kritikával kiválogatta az igaz, értékes anyagot, az ellenmondásokat elsimította, a problémákat megoldotta. Pusztán szorgalommal és lelkiismeretességgel nem boldogult volna ebben a munkájában Ferenczi, kellett hozzá „magasabbrendű” szellemi munka is, ítélőerő és az értelem értékesebb funkciói. A jelenből visszaneézve a multba úgy látjuk, hogy Ferenczi életírása, Petőfi emberi és költői pályájának teljes rajza, nemcsak a XIX. század végén volt a maga nemében tökéletes munka, hanem ma is az : ma sem lehetne jobban elvégezni. Ami új adatot azóta Petőfi életére és sorsára vonatkozólag föltártak, az nem jelentős, még csak árnyalatokban sem változtatja meg a Ferenczi adta képet, s az joggal rögződött bele a köztudatba. És ez nem az én egyéni ítéletem, ez a közvélemény szava; nincs leírva, talán még ki sincs mondva, de benne él a lelkében.

Sőt azt hiszem, még egy lépéssel tovább kell mennünk, és revízió alá kell vennünk a *Petőfi-életrajz* értékét más szempontokból is. Vajjon valóban pusztán keret az, adatoknak és eseményeknek fölfűzése az időrend fonálára, s a tényeknek ebben a rideg világában elsikkad, ami a költőben legbecsesebb, a lélek? Való, hogy Ferenczi nem elemzi, még csak nem is rajzolja hőse lelki mozgalmait, de annál gondosabban keresi meg Petőfi külső élményeiben a lelki történések rugóit vagy ezeken keresztül egy-egy költeménye fogantatásának körülményeit. Az irodalomtörténet mesterei, rávetítve lámpájuk Röntgen-fényét, keresztülnézhetnek az életrajz külső burkán, s akkor a könyv lapjain ismételt

elējük villan Petőfinek emberi és költői arca! Az sem áll, hogy az életrajz nyers tényhalmaz, mechanikusan egymásra rakott adattéglák tömege. Ferenczi formálta a készen kapott vagy föl kutatott anyagot, bizonyos szerkesztő művészettel szerves egységgé fejlesztette s a maga egyszerű, de gondos és nem minden csín nélküli előadásával vonzóvá tette. Nem tagadjuk, hogy Petőfi pályája a maga mozgalmasságával, regényes fordulataival és a benne tükröződő egyéniség szeretetreméltóságával önmagában is érdekes; de hogy a *Petőfi életrajza* még a laikus számára is kedves olvasmány, abban van érdeme Ferenczi írókészségének, tapintatának és ízlésének is.

A magyar irodalomtörténet pozitivista irányának a *Petőfi-életrajz* mindenha egyik legjellemzőbb terméke marad. Ferenczinek pedig kétségtől legnagyobb szabású és legbecsesebb műve.

Ferenczi fiatalkorának másik nagyméretű terméke, *A kolozsvári színészet és színház története*,¹ anyagában még sokkal gazdagabb. Rendkívül széleskörű levéltári kutatás alapján az ismert adatokat igen sok ismeretlennel egészíti ki s nemcsak színésztörténeti ismereteinket bővíti hatalmas mértékben, hanem — kivált a XIX. század első negyedére vonatkozólag — a művelődéstörténelem is sokat köszön korfestő részleteinek. Egészében, igaz, tervtelen és aránytalan: túlságosan elmerül a régibb korok színészeti állapottainak rajzába s minden apró nyomón elindulva messze kalandozik tárgyától, a tárgyalás későbbi folyamán pedig a vázlatos keretet száraz adatokkal tölti ki; mint írásmű formátlan is, inkább krónika, mint história — mégis igen hasznos munka: egypár kidolgozottabb fejezete ismereteink végleges összefoglalásának tekinthető, adatai pedig a kolozsvári színészet történetére vonatkozólag megbecsülhetetlenek, s jó részük Ferenczi nélkül örökre elveszett volna.

A *Kolozsvári színészet története* még kevesebb pesti vizet zavart, mint a *Petőfi-életrajz* — a fővárosi legfőbb irodalmi fórumok tekintete, láttuk, elsiklott Ferenczi fölött. Otthon

¹ Kolozsvár, Jubileumi bizottság kiadása, 1897. N. 8-r. 539 l.

azonban, a maga patriájában, nagytekintélyű férfi volt : már nyolcadik éve a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója s az erdélyi főváros szellemi életének egyik vezérégyénisége. S annál nagyobb volt tekintélye, mert szédítően merész ívben emelkedett pályája. A rideg tényeknek, életadatainak pusztá egymás mögé sorakoztatása élesebb világot vet erre a lendületre, mint a legfényesebb méltatás. Huszonkét éves korában, 1879-ben, megszerzi Ferenczi Kolozsvárt a tanári és doktori oklevelet, a következő évben, a tanári állást szinte egészen megkerülve, Erdély fővárosában polgári iskolai igazgató, alig telik el újból egy év, s már a kolozsvári egyetem magántanárává habilitálja, rövid két év múlva egy állami szakiskola élén találjuk, s öt év elteltével, 1891-ben, harmincnegyedik életévében, olyan állásba kerül, amelynél szebb és kíváncsabb tudományos ember számára alig van. egy gazdag s éppen az ő tudományos irányához simuló könyvtár vezetője lesz. S mi segítette őt fokról-fokra, újabb meg újabb magasságokba? Coriolanus gögös választát vethette volna ő is oda a kérdezőknek : «énérdemem».

Valóban az. Nem volt más ,protektor'-a, mint szorgalma, vonzó egyénisége és fejlett értelme — mindez jórészt atyai örökségként szállott reá. Édesatyja, Ferenczi Károly, báró Bánffy Ernő tiszttartója, nem volt mindennapi lélek. Jogot végzett, ismerte és szerette a római és magyar klasszikusokat, kedvvel idézgetett belőlük, s nemcsak a betűvetésre meg Horatius-idézetekre tanította meg fiát, hanem megszerettette vele Petőfit is, s a kis Zoltán már hétéves korában egy egész sereg Petőfi-verset tudott könyvbetéve. Aki hisz az ómenekben, joggal keresheti ebben a mozzanatban a későbbi Petőfi-búvár Ferenczi szellemvilágának első fölvillanását. Az apa kiegyensúlyozott lelke és filozófiai tanulmányoktól támogatott világnézete is mély hatást tett fiára : az a filozófushoz méltó nyugalom, amellyel a férfitvá érett Ferenczi az élet rögzös utait járta, az a reflektáló hajlam, amellyel az embersorsok megszokott fordulataiból szeretett valami egyetemes érvényű igazságot kihüvelyezni, gyermekkori élményekben bírja alapját. A kolosborsai tiszttartó-lak,

amelyben Ferenczi 1857. okt. 7-én született, a benne folyó tiszta családi élet, a munkás, művelt apának és a tíz gyermeket szülő derék édesanyjának harmóniája determinálta Ferenczi Zoltán egyéniségét.

De Ferenczi egyelőre még kis diák, a kolozsvári ref. kollégium egyik legjobb tanulója, atyjának büszkesége, anyjának — maga jegyezte föl fiatal asszony korában — élet-öröme. Szelíd, csendes, jóviseletű fiú volt; úgy látszik, már akkor kiütközött belőle a rendnek és a pontosságnak az a szeretete, az előljáróknak és a szabályoknak az a nagy megbecsülése, amely olyan jellemző lett később a hivatalnok Ferenczire. Szerették is a kollégiumban, de ő nem szerette az ottani életet. «Tudod, kérlek alássan, — mondta egyszer évtizedek múlva, visszaemlékezve diákéveire — igen sok volt ott a durvaság, mind a fiúk, mind a tanárok részéről.» Ez az egyszerű kijelentés, amely látszólag nem több pusztán ténymegállapításnál, most, harminc esztendő távolából, összevetve tapasztalatainkkal, sokat megértet Ferenczi jelleméből. Jó szívéen kívül ezeknek a fájdalmas emlékeknek is részük lehetett abban, hogy Ferenczi mind a katedrán, mind könyvtár-igazgatói szobájában olyan udvarias, türelmes, sőt kedves volt. Tanítványai — nem volt sok, hiszen rövid ideig volt tanár — rajongtak érte, mert úgy bánt velük, ahogy abban az időben nem volt szokás: szelíden, szeretettel; könyvtár-igazgatónak meg éppen azért nem volt ideális, mert túlságosan jó volt mindenkihez. Nem akart abba a hibába esni, mint az ő föllebbvalói: nem akart durva és kegyetlen lenni. Nem is volt. Amint elfoglalta állását az Egyetemi Könyvtárban, előbb Kolozsvárt, majd Budapesten, egy kézlegyintéssel ledöntötte az igazgató és a tisztviselők között emelkedő falat: közvetlenségében per te szólította alárendeltjeit s azoktól is megkövetelte ezt a pajtási tónust, még öregkorában is, még a legfrissebb gyakornoktól és a legfiatalabb írógépes kisasszonytól is. Nagyképűségről és ridegségről nem volt oka bárkinek is panaszkodni, — érdekes ellentét volt számunkra a szép palota nyomasztó sötétsége és a benne tanyát vert kedélyesség. Ez talán nem ment a könyvtári ügyvitel rovására — az inkább, hogy az igazgató nem tudott parancsolni, csak

önmagának. Ha valaki rosszul végzett valamit, nem idézte maga elé, hogy zárt ajtó mögött megmossa a fejét. Egyszerűbb módot talált: megcsinálta őmaga helyette jól. Ha a könyvtárosok réme, a cédulázás, nem folyt elég gyorsan, jó példát mutatott őmaga, — nem hiszem, hogy bármelyik alárendeltje annyi könyvet katalogizált, mint maga az igazgató, aki nem akart durva és nem tudott szigorú lenni. Ilyen gyümölcsöt hajtottak diákkori szomorú tapasztalatai!

De fölismerszik az irodalmi élet színpadán mozgó Ferencziben is a szelíd, durvaságtól irtózó kis diák. Mikor fölkerült Budapestre, mint előkelő állású, gazdag irodalmi munkásságú, rokonszenves egyéniségű ember, csakhamar belesodródott az irodalmi élet forgatagába. Az akkor igen mozgalmas volt. A Kisfaludy-Társaság azidétt elnökválságon esett át, Gyulai kétévtizedes uralma után megkezdődött Beöthyé; az Akadémiában és az egyetemen, amint tudósok között másként nem képzelhető, tudománypolitikai kérdések izgatták a lelkeket, és személyi kérdések kavarták föl a kedélyeket; pártok és klikkek küzdöttek, nem annyira hatalomvágyból, mint inkább azért, hogy az írók és tudósok feszülő energiája alkalmat találjon a kirobbanásra, s a szembenálló felek nem is élesre fent törrel, hanem finom tüvel ejtettek egymáson sebet. Ebbe a küzdő világba vetette Ferenczit a sors. Még mielőtt a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé fogadta, rendes látogatója lett a tudományos intézmények fiókjainak, a kávéházak irodalmi asztaltársaságainak, ahol a pártok vezérei maguk köré gyűjtötték híveiket, kifőzték a csatatervet s kiosztották a szerepeket. Ferenczit hol Heinrich Gusztáv, hol Beöthy Zsolt, hol meg Riedl Frigyes asztalánál lehetett látni, beletartozott tehát mind a három társaságba, de valójában egyiknek sem volt tagja. Eljárt középük, mert megkívánta lelke az irodalmi levegőt és szerette az okos emberek beszédét, de mozgalmaikba nem kapcsolódott bele, terveikből nem vállalt részt, nem lett pártemberré. Az irodalmi táborozásoktól meg éppen távoltartotta magát. «Tudod, kérlek alássan, igen sok volt ott a durvaság» — ismételhette volna meg szavait. Függetlenségét akkor is megtartotta, mikor megnyílt

előtte a tudományos és irodalmi társaságok kapuja, előbb a Kisfaludy-Társaságé 1903-ban, azután Akadémiánké 1905-ben; a Petőfi-Társaságnak már 1897 óta tagja volt, 1907-ben pedig alelnöke lett. Ferenczi páratlan munkakedvéhez és határtalan munkabíráshoz jogot formált mind a három társaság, s ő mindegyiknek készségesen rendelkezésre bocsátotta erejét: fölolvastott, ünnepi beszédet mondott, bírált, szerkesztett; nem volt tudományos jellegű munka, amelyet visszautasított volna. Kivált a Petőfi-Társaság volt a szívéhez nőve, hiszen annak a nevét viselte, akit eszményképéül tisztelt — s az első volt, amely tehetségét fölsimerte és méltányolta. Meg is hálálta busásan. Hallgatok arról a sok és sokféle szolgálatról, amelyet neki tett, de egyet mégis meg kell említenem: annak a Petőfi-múzeumnak, amelyet a társaság a Petőfi-házban, Jókai egykori lakóházában állított föl, alapításától kezdve Ferenczi volt az igazi lelke, ő szervezte s ő vezette mindaddig, míg halálos ágyába nem dőlt. De a társaságok belső életébe nem avatkozott, még a Petőfi-Társaságéba sem, noha mint alelnöke két évtizedig állott az élén. Ha meg időnként, ami emberek között elkerülhetetlen, a lelkek villamos feszültsége heves vitákban tört ki, ő félreállt és nem csatlakozott egyik félhez sem. A harc nem volt az ő eleme; míg körülötte szenvedélyes szócsaták folytak, ő nyugodtan, szótlanul ült helyén s néha-néha mosolyra nyílt ajka. A *tett* embere kicsinyelte-e le ezzel a mosollyal a meddő szóharcokat, vagy a harmóniájában megzavart lélek leplezte vele kellemetlen érzését — ki tudná megállapítani.

Tettekben valóban nem volt hiány. Ferenczi a fővárosban éppen olyan szorgalommal dolgozott, mint a vidéken, s nagyszámú tudományos értekezéseit és tanulmányait mellőzve, egy negyedszázad alatt nyolc nagy művel (tíz kötetben) ¹

¹ Időrendben: *A könyvtárban alapvonalai.* (143 képpel.) 1903. X, 240 l. — *Báró Eötvös József.* (Számos képpel. M. Tört. Életrajzok.) 1903., 304 l. *Deák élete.* Három kötet. 1904. XV, 463; XII, 433; XI, 445 l. — *Csokonai.* (Költők és Írók.) 1906. 160 l. — *Petőfi eltűnésének irodalma.* (Petőfi Könyvtár XXIV. k.), 1909. 160 l. — *Rimay János.* (M. Tört. Életrajzok.) 1911. 264 l. — *A szépirodalom áttekintése 1867-től 1900-ig.* (Műveltség Könyvtára.) 1913. 547—671. l.

és három szövegközléssel ¹ gazdagította a magyar irodalomtörténetet. Ezek között az utóbbiak között ott szerepel: a *Vásárhelyi daloskönyv* — ezzel Ferenczi XVII. századi világi líránk emlékeinek egyik legbecsesebb gyűjteményét tárta az irodalmi kutatás elé; és Széchenyi híres vitairata Kossuth és a Pesti Hírlap ellen — ezt meg Ferenczi igen értékes fejtegetéssel vezette be, ismertetvén egyfelől a mű előzményeit és hatását, másfelől Széchenyinek a munkából kivillanó eszméit és céljait.

Még nagyobb szellemi munkát fektetett Ferenczi a maga könyveibe, kivált négy írói életrajzába és abba a nagyszabású összefoglalásba, amelyet a XIX. század utolsó negyedének magyar szépirodalmáról adott. Változatos anyagon kellett megpróbálni erejét, mindegyikben eltérő föladatokat vártak megoldásra, sőt ismételten kellett módszert is változtatnia: érthető, hogy az öt könyv messze kerül egymástól, értékben is, jelentőségben is. De mindegyiken fölismerésnek azok az erények, amelyek Ferenczi tudományos egyéniségét jellemezték: szinte túlzott lelkiismeretesség az anyag összegyűjtésében, fáradhatatlan szorgalom új adatok föl-kutatásában, és a tudományos ismeretek széles köre.

A négy életrajz, ha más-más szempontot alkalmazunk megítélésükre, többféleképpen rendeződik párokká. A Rimay- és a Csokonai-életrajz föltárt anyag alapján készültek, így adatokban kevés újat nyújtanak, de hősük működésére vetnek erősebb fényt; a tárgyi érdek mindkettőben annyira lenyűgözi a szerzőt, hogy a stílus magasabb követelményeire nem fordít nagyobb gondot. A *Csokonait* másfelől az Eötvös-életrajzhoz fűzik kapcsok: ezek igazi írói életrajzok, mindegyik gazdag értékes irodalomtörténeti megállapításokban. Az *Eötvös* és a *Deák* tárgyban és stílusban szinte antipodusak, mégis szorosan összetartoznak: egyfelől terjedelmesebbek és súlyosabbak, másfelől jelentékenyebbek, mint a másik kettő. A Deák- és a Rimay-életrajzot az tartja össze, hogy

¹ *Vásárhelyi daloskönyv*. (Régi Magyar Könyvtár.) 1899. 247 l. — *Tragoedia Bornemíza Péter által*. (Facsimile kiadás.) 1923. 146, VII l. — *Gr. Széchenyi István, A Kelet népe*. (Széchenyi összes munkái.) 1925. 684 l.

ezek történeti életrajzok s a másik párnál egyenetlenebbek. Amabban az adatok gazdagsága, emitt szegényessége akadályozta Ferenczit, hogy tökéleteset alkosson. Rimay életéről csak kevés, töredékes följegyzés maradt fenn, inkább csak államférfiúi működéséről szólnak történeti emlékeink, emberi pályájáról igen keveset tudunk, egyéniségéről még művei sem adnak elég éles képet — a róla adott arckép inkább mozaik, mint freskó: érdeke a részletekben van, nem az egészben, s nem is kell nagyon közel lépni hozzá, hogy meglássuk az összeillesztett részek között a hézagokat. De azért a könyv nemcsak Rimay politikai pályáját világítja meg sokkal élesebben, mint eddig láttuk, hanem költői munkásságát is nem egy tekintetben igazabb színben mutatja be és a hozzáfűződő problémák közül többet végérvényesen megold. Hiányosságában is — ezért nem a szerző felelős, hanem a szerencsétlen véletlen — Rimaynak hosszú időre utolsó életrajza: mást, részletezőbbet és megbízhatóbbat nem várhatunk.

Ez az ítélet a maga egészében ráillik a *Deák életére* is, noha az egészen más természetű alkotás. Hiánya alig van, ellenkezőleg, jóval többet ad, mint amennyire szükség volna. Ferenczi jól tudta, hogy Deák működése nemcsak szorosan összefonódik nemzetünk életével, hanem vagy két évtizeden keresztül a nemzet életének az uralkodó személye mellett a legfontosabb tényezője volt: eleme a magyar históriának. Aki tehát meg akarja írni Deák életét, annak el kell beszélnie nemzetünk politikai történetét 1849-től 1867-ig, sőt vissza kell nyúlnia 1849 elé vagy másfél évtizeddel s túl kell mennie jó pár évvel 1867-en — nemcsak azért, hogy megértsük Deákot a politikust, hanem azért is, mert ennek a kornak politikai történetét Deák csinálta. Volt Ferenczinek bátorsága megragadni ezt a nagy föladatot s volt ereje is megoldani: egyfelől áttanulmányozta a történeti forrásokat, a könyvek, folyóiratok, hírlapok ezreit, sőt kéziratokat is, köztük nagy számmal addig nem értékesítetteket, másfelől belemerült, sőt egészen beleélte magát e félszázad politikai mozgalmába, azokba a nagy kérdésekbe, amelyek a nemzet ezidétt foglalkoztatták, azokba az eszmékbe és törekvé-

sebbe, amelyek a nemzet jobbait vezették. Így aztán ennek az alapos tanulmánynak s ennek a beleélésnek eredménye, Deák háromkötetes életrajza, nem pusztán írói életrajz, amelyből megismerjük hőse életét részletesen, minden mozzanatára kiterjeszkedve, és emberi egyéniségét fejlődésének egymást váltó korszakaiban élesen kirajzolódva, hanem történeti forrásmunka is : megrajzolja nemzetünk félszázados politikai életét a maga mozgalmasságában és teljességében. Ezért a teljességért azonban súlyos áldozatot kellett hozni a szerzőnek : lemondott a művészi koncentráció és összhang elvéről s magára vette a terjengősség vádját. Bizonyos, hogy a kevésbbé edzett olvasó kifárad, míg végére jut az 1300 lapnál terjedelmesebb munkának, s némi csalódást érez, hogy biográfia helyett nemzeti históriát kap, mégpedig nem külső fordulataiban, élénken elbeszélte eseményeiben bemutatva, hanem a politikai tárgyalásoknak szinte véget nem érő útvesztőin át vezetve ; bizonyos az is, hogy Deák életének és működésének rajza, jórészt éppen az állami élet küzdelmeinek terjedelmes ismertetésével, nem olvad kellő egységbe : de épp oly bizonyos, hogy egyrészt mint élet- és jellemrajz, másfelől mint korrajz jóformán minden vonásában hű és találó, még árnyalataiban is — olyan képet adott Ferenczi, hogy rajta nem kell igazítani. Ez a hűség és megbízhatóság nem pusztán a tényekre, az elbeszélésekre vonatkozik. Helyesen jegyezte meg egyik kritikusa, Deák eszméinek legnagyobb élő tisztelője, Concha Győző, hogy van ennél az érdeménél, a külső igazságnál még egy nagyobb érdeme, az, hogy nem pártirat, nem dicsőítő apológia.¹ Valóban, a *Deák élete* belsőleg is igaz s fényes bizonyosságot tesz Ferenczi elfogulatlanságáról és ítélőerejéről. Abban az időben írta munkáját, mikor hazánkban a féktelen pártpolitika a mult jelenségeit is belevonta a küzdelembe és azokat a jelen álláspontjáról ítélte meg, s nemzetünknek arról a szakaszáról szólt műve, amikor a politikai ellentétek élesen szembeállították a magyarság két felét s azok hőseit. Ferenczi, menten a politikusok szenvedélyességétől, de elkerülve a historikusok

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny, 1903., 498. 1.

hideg tárgyiasságát is, tudott lelkesedni hőséért a nélkül, hogy panegyrist írt volna róla, s tudott igazságot szolgáltatni Deáknak, a nélkül, hogy igazságtalan lett volna Deák kortársaival szemben. Ha kritikuson nem pusztán alkotások bírálóját értjük, hanem azt is, aki az ember érzületeiről és gondolatairól, akarati elhatározásairól és tetteiről mond ítéletet, tehát magáról az emberről: akkor bátran kimondhatjuk, hogy Ferenczi, mint kritikus, a *Deák életében* emelkedett legmagasabbra.

Ferenczi harmadik életrajza, *Csokonai*, egyike a leg-tömörebb magyar tudományos könyveknek. Kényszerűségből lett azzá. Ferenczinek kedves költője volt Csokonai, évtizedeken keresztül foglalkozott vele s nagy, tudományos életrajzot akart róla írni. S ekkor azt a megbízást kapta, hogy egy népszerű irodalmi vállalat számára tíz kis ívre korlátozott kötetbe szorítsa össze mindazt, amit Csokonairól tud: dolgozza bele a gazdag Csokonai-irodalom eredményeit, két nagy s több kisebb Csokonai-monográfia megállapításait, a maga kutatásait s még azt is, amit róla el szeretne mondani! Ferenczi vállalta a föladatot s elkészítette rövid pár hónap alatt a régóta tervezett hatalmas épületnek — modelljét. A sietős munka megérzik a könyv stílusán, a mértéknek lefokozása s az erős koncentráció sem maradt hatás nélkül. A könyvben látszólag kevés az egyéni, s a tudományos apparátus elrejtése miatt nem tűnik szembe, ami benne új, de az iskolázott szem egy-egy jelzón, egy-egy árnyaló vonáson menten észreveszi, milyen nagy szellemi munkát végzett Ferenczi könyve megírása előtt: nemcsak átvette, amit készen talált, megszűrve azt elméjének kritikai szitáján, hanem igen sok helyt kiigazította és kibővítette a régibb megállapításokat. Amit meg Csokonai munkásságáról forrásaival és mintáival kapcsolatban megállapít, az újszerű és tudományunk gazdagodása, bár tagadhatatlan, hogy Csokonai átvételeit túlságosan kiemelvén, költői képét akaratlanul eltorzítja.

Sokkal kedvezőbb talajból sarjadt ki az Eötvös-életrajz. Itt még értékesebb előmunkálatokra támaszkodhatott Ferenczi, de nem nehezítette meg munkáját alapos, terjedelmes

biográfia — még Voinovich Géza finom és mély tanulmányát sem ismerhette. Így Ferenczi *Eötvöse* az első nagyszabású kép erről a gazdag, sokrétű egyéniségről, s értékét mutatja, hogy épp úgy, mint a *Deák élete*, egy negyedszázadon túl megtartotta egyeduralmát: tudományunk ma sem érzi szükségét újabb Eötvös-életrajznak. Műve valóban méltó rajza Eötvös életének és munkásságának, az ember, az államférfi és a költő pályájának. Ez jelentősége a tudományban. Ferenczi írói pályáján pedig az a jelentősége, hogy szerzőjének legkiforrottabb, legharmonikusabb, legszebb alkotása. Azt a sok szempontot, amelyből Eötvös bonyolult egyéniségét és munkásságának szétágazó irányait tekinteni kell, Ferenczi biztos kézzel vegyíti, s azt a heterogén anyagot, mely ily módon felgyült, művészi érzékkel rendezi el. «Gondolatait és érzéseit kiművelt ízléssel fejezi ki. Előadása mindig a tárgyhoz illő; világos, egyszerű, mikor fejteget, színes, képekben gazdag, mikor csodálatát vagy nemes tiszteletét akarja velünk éreztetni.»¹

Ferenczi legsajátságosabb munkája *A szépirodalom és a tudományos irodalom áttekintése 1867-től 1900-ig*. Legújabb irodalmunk egy negyedszázadának méltatása Ferenczi tollából — a dolgozat 1913-ban jelent meg — meglepetésként hatott mindannyiunkra. Ferenczi addig sem mint tudós, sem mint kritikus nem foglalkozott az élő irodalom jelenségeivel, s míg minden kiváló irodalomtörténésirünk szívesen ismertette folyóiratokban vagy napilapokban az új irodalom terméseit, Ferenczi mintha tudatosan kitért volna az efféle föladat elől.² Némi aggodalommal vettük kezünkbe a dolgozatot: hogyan adhat Ferenczi képet egy negyedszázad egész költői terméséről,³ az elbeszélő és drámai művek, meg a lírai gyűjtemények óriási tömegéről — éppen ő, aki magukat a munkákat azelőtt nem olvasta, s aki tudományos szinté-

¹ Papp Ferenc mondja az életrajz ismertetésében, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1905 : 139. l. (Némileg áttízlizáltan közlöm.)

² Csak az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság pályázataira érkezett művekről írt kritikákat.

³ A tudományos irodalom ismertetését is adja, de ez alig több mint jól elrendezett bibliográfiai összeállítás.

zisen eddig még nem próbálta meg erejét, ilyen nagyszabásúra még csak nem is gondolt. A szintézis valóban meghaladta Ferenczi erejét: nem emelkedett túl az írók némi külső csoportosításán s a különféle irányokat összetartó belső kapcsolatokat nem tudta megtalálni, de a föladat másik nehézségét mindannyiunk csodálkozására kitűnően leírta. Noha az anyag zsúfoltsága miatt mondanivalóját e korszak egy-egy költőjéről igen kis térre kellett összeszorítania s egyes műveik jellemzését meg éppen egy-két mondatban kellett adnia: még e miniatűr-képekből is határozottan megállapíthatni, hogy Ferenczi azt a sok száz meg száz, vagy éppen ezernyi kötetet mind elolvasta s véleményét az írókról és műveikről nem mások kritikáiból szűrte le, hanem, ha fölhasználta is az értékesebb bírálatokat, ítéletei autopszián alapulnak, a maga fölfogását tükrözik. Ez ugyan tudós-nál még nem érdem, — az anyag áttanulmányozása, a közvetlen megismerkedés az ismertetendő költői termékekkel első, elengedhetetlen kötelesség — de érdeme az embernek. Aki egy népszerű tanulmány kedvéért — mert hiszen a dolgot a művelt közönség számára készült vállalatban (Műveltség Könyvtára) jelent meg s nem lépett föl a tudományosság követelményével — rá tudja magát szánni, hogy huszonöt évnek jóformán minden szépirodalmi munkáját elolvassa, az a kötelességérzetnek olyan fokára emelkedett, amely ritkítja párját ebben a mi gyorsan élő és még gyorsabban dolgozó világunkban.

De ha még ezt a melegebb, emberi szempontot elvetve, a tudomány magasabb és hűvösebb régiójából tekintünk le erre a négyíves összeállításra, akkor is megérdemli az őszinte méltánylást. Ez volt irodalmunkban az első kísérlet az újabb irodalom irányainak és termékeinek rendszerezésére és összefoglaló méltatására, s nemcsak mintája és előzménye nem volt, hanem még előtanulmányokra sem támaszkodhatott. Tudósaink ezidétt a jelen és közelmúlt irodalmával keveset törődtek, szinte egészen átengedték a napilapok kritikusaiknak, s nemcsak összefoglaló tanulmányokban nem ismertették, hanem még jelentékenyebb írókról is csak elvétve adtak írói arcképet vagy jellemzést. Sőt gyakran még műveiket

sem tették komoly, megbízható kritika tárgyává — akárhány nagyértékű regény vagy dráma nem akadt méltó kritikusra. Így Ferenczinek mindent magának kellett végeznie, a rengeteg anyag összehordását, kritikai megrostálását, csoportosítását s jórészt még értékelését is: bibliográfusnak, irodalomtörténétirónak és kritikusnak kellett lennie egyben. S ezt a hármas föladatát elvégezte becsületesen. Helyesen állapította meg egyik kritikusa: «Ferenczi minden egyes író-t beleilleszt a maga milieu-jébe, föltárja röviden külföldi vonatkozásait, ismerteti legjellemzőbb műveit, főképpen pedig megbízható, pontos bio- és bibliográfikus adatokat nyújt róla.»¹

Ferenczinek ezt a legfáradtságosabb és legmerészebb munkáját méltányolta a tudomány, a napisajtó köréből azonban éles támadások zúdultak ellene. A hírlapírók, akiknek ízlésük más, mint a tudományos kritikusoké, s akiket ítéletükben gyakran egyéni rokonszenvük vagy pártjuk és lapjuk érdeke vezet, keveselték a nekik vagy kedveltjeiknek juttatott dicséretet és sokallották a gáncsot, s elfogultságot, rosszindulatot, ízlésbeli eltérélyedést vetettek Ferenczi szemére. A vád egészen alaptalan volt. Hogy Ferenczi, százszámra halmozva egymás hegyé az ítéleteket, helyenként megtévedt, néha egy-egy árnyalattal, néha erősebben, az óhatatlan volt, értékítéleteinek zöme azonban helytálló, s dolgozata ebből a szempontból jóval elfogulatlanabb, mint nem egy újabb, hasonló célú összefoglalás. Sőt éppen az a nagy érdeme, hogy ítéletébe nem játszanak bele idegen, esztétikán kívüli szempontok: pusztán ízlésére hallgatott, s az jó kalauznak bizonyult. S ha bírálni akarnók Ferenczi esztétikai állásfoglalását az újabb irodalom újabb jelenségeivel szemben, inkább az ellenkező irányban kereshetnénk okot a hibáztatásra: alacsonyra teszi az esztétikai értékküszöböt. Így aztán egyrészt nem egy olyan író került Ferenczi jóvoltából az irodalomtörténet palotájába, akinek ott nincs helye, és sok olyan munkáról hangzott el elismerő ítélet, amely nem méltó rá, másrészt kissé mélyebbre esvén a kelleténél a színvonal,

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny, 1913 : 683. 1.

újabb irodalmunk a maga egészében egy-két fokkal magasabb régióban helyezkedett el, mint ahol mi látjuk. De ez az enyhesség az ítélkezésben érvényesült az egész vonalon s így nem ízlésének megbízhatatlanságát vagy fogyatkozását jelenti, csak azt, hogy Ferenczi lelkében ezúttal a hidegen mérlegelő tudóst elnyomta a megérteni törekvő kritikus és a melegszívű ember.

Ferenczinek ezek az évről-évre szaporodó tudományos munkái és dolgozatai lassanként kivívták számára a tudományos körök elismerését, s ez nem pusztán abban a külső díszben jelentkezett, amelyet neki a M. T. Akadémia és az irodalmi társaságok tagsági levelei adtak: tekintélyre is szert tett, és szerepet kapott az új század irodalmi életében. A kor vezető egyéniségei megbecsülték benne a tudóst is, az embert is. Az a kettős kép azonban, amely Ferenczi valójának tudományos és emberi feléről kartársai tudatában kialakult, nem volt tökéletes egyensúlyban. Tudományos munkásságának nagy értékét méltányolták, de inkább csak azt, amit adott, és nem azt is, ahogyan adta. Szorgalmas adatgyűjtőt, lelkiismeretes, alapos kutatót láttak benne, nem pedig elmélyedő vagy összefoglaló szellemet és finom érzésű esztétikust, aki minden erejét az irodalomtörténet tudományos feladataira koncentrálja s a művészi felével kevesebbet gondol. Nagyjában találó ez a kép, de egy árnyalattal sötétebb a valónál; vannak, láttuk, Ferenczinek olyan munkái, melyekben, kiemelkedve az adatok nyűgéből többet is, szebbet is ad — hiszem, hogy a jövő revízió alá véve a kortársak ítéletét, azt egyben-másban módosítja s Ferenczit a tudóst méltó helyére állítja. Ferenczinek az embernek képe, úgy amint kortársai elé kirajzolódott, nem szorul revízióra. Ez a kép vonzó, meleg tónusú volt, egy rokonszenves és érdekes férfiarc vonásait verte vissza — kíséreljük meg papírra tenni.

*

Ferenczi nyílt és közvetlen ember volt, szinte ideális megvalósulása annak az ember-típusnak, amelyet Kretschmer, az idegélet kiváló német bűvára cyklothemnek nevez.

Az ilyen karaktereknek nincsenek rejtelveik : őszinteségükben, természetességükben mindig élénk tárják lelküket. De számukra sincsenek rejtelvek. Az életet veszik úgy, amint van, nem kutatnak jelenségei mögött valami misztikumot, valami transcendenset, amit az emberi értelem nem foghat fel. Éppen azért nem sokat bajlódnak megoldhatatlan kérdésekkel, csak ahhoz nyúlnak, amit el tudnak intézni, azt azután könnyen, gyorsan s erejükhöz mértén jól elintézik — legalább is a maguk számára. A külvilág illetésére élénken reagálnak, de a reakció nem szántja fel mélyen lelküket, s kivált a csapások, a bántalmak, a csalódások keltette fájdalmas érzést rázzák le hamar magukról. Elhessegetik maguktól a jövő aggasztó rémeit, gyötrő, lélekmarcangoló problémáik nincsenek, de nincsenek idegeik sem, s épp azért nem ismerik a fáradtságot.

Ki ne ismerné fel a cyklothym ember-típusnak ebben a sablonos rajzában¹ Ferenczi lelki képének konturjait? Annál inkább, mert testi alkata is tipikusan cyklothym jellegű volt: zömök termetű, elhízásra hajló, kerek fejű, derült pillantású. Azt mondják, akik ismerték a nyolcvanas évek elején, hogy egyike volt Kolozsvárt a legelegánsabb és legcsinosabb fiatalembereknek, s nagy sikerei voltak a nők körében, — a mi időnkben is tartott még magára, délcegen járt, elmaradhatatlan botját kivont kard módjára szorítva vállához, de a jól táplált, alacsony öregúrban már bajos lett volna felismerni Kolozsvár egykori Alkibiadesét. A nők kedveltje azonban még felismerszett rajta. Női társaságban felvillanyozódott — igaz, hogy általában élénk volt emberek között — s a mult század lovagjainak udvariasságával tette nekik a szépet. Egyébként is könnyű helyen állott nála a szó: sokat és szívesen beszélt, s mind a komoly fejtegetés, mind a könnyed csevegés fordulatai közé sűrűn szőtt egyéni élményeket — általán szeretett magáról beszélni, de olyan kedvesen, annyi szeretetreméltósággal tette, hogy ez az apró hiúság elvesztette nála minden bántó vonatkozását.

¹ A vonásokat Kretschmer könyvéből (*Körperbau und Charakter*, Berlin, 1926. 214 l.) gyűjtöttem össze.

És mint Kazinczynak, neki is volt érzéke másoknak ilyen gyöngesége iránt: örömet dícsérte az embert szembe, s ezt a dícséretet annál szívesebben hallottuk tőle, mert tudtuk, hogy meggyőződésből teszi, — hiszen épp olyan nyíltan szemünkbe mondott olyant is, ami fájt. Nem vettük zokon, mert tudtuk, hogy hátunk mögött sem mond egyebet. Szokatlan és nagyrabecsült tulajdonság volt ez, mikor manapság olyan általános, hogy az ajak hangja egészen más, mint a szívé. Ferenczi őszintesége valóban egészen kivételes jelenség volt. Még azokat az apró megszokott, hétköznapi hazugságokat is nehezen ejtette ki, amelyekre a társadalmi életforma szinte rákényszeríti az embereket: igaz ember volt az élet minden vonatkozásában. Éppen azért könnyű és kellemes volt vele az együttlét: adhattuk magunkat egészen bátran, nem értett bennünket félre s nem magyarázott bele semmit szavainkba.

Ferenczi őszinteségét azonban csak megalapozta közvetlen természete; hogy annyira megerősödött, abban része volt életviszonyainak is. A sors kedvezése már pályája elején tisztas állásokba emelte és ezáltal megszabadította attól a lélekemésztő gondtól, hogy megküzdjön a mindennapi kenyérért. Így nyugodtan élhetett családjának és munkájának. Délelőtt a könyvtárnak dolgozott, délután magának, tudományos művein, az este a családjáé volt — s nem volt más ambíciója, mint ezt a három kötelességét mennél jobban teljesíteni. Coke híres szállóigéjét, *my house is my castle*, senki sem idézhette több joggal, mint ő: az Egyetemi Könyvtár épülete, amely neki hivatalt is, otthont is nyújtott, valóban az a vár volt számára, ahol minden veszedelemtől megvédve élhetett hivatásának. Ebből a biztos otthonból nem is vágyott ki. A közéletben nem kívánt szerepelni — sok ott a törtetés és tülekedés, mondogatta. De meg a maga tudományos munkáját mindennél többre tartotta: az volt a meggyőződése, hogy akkor teszi a legnagyobb szolgálatot a köznek, ha íróasztala mellett dolgozik.

Ez az életmód és az azt kormányozó életideál, a munkának és a családnak mint legnagyobb emberi értékeknek megbecsülése, függetlenné tette Ferenczit az emberektől.

Nem szorult senkire, mert nem várt senkitől semmit, és nem félt senkitől, mert nem árthatott neki senki — szerencsebb volt Archimedesnél : az ő várába nem férközhetett idegen, hogy megzavarja tudományos és családi 'cirkulus'-ait. Könnyű volt elkerülnie a társadalmi élet két általános gyöngeségét, a hízélgést és a tettetést — ez érteti meg őszinteségének szokatlan fejlettségét. Az őszinteség mindig az erőnek a nyilvánulása, s Ferenczit erőssé tette függetlensége.

A lelki függetlenségnek ez az érzete, az a tudat, hogy boldogul a maga erejéből, még mélyebben is éreztette hatását : ez formálta ki mint döntő tényező Ferenczi világnézetét, vagy mondjuk inkább : életfelfogását. Igazi, filozófiailag megalapozott világnézete Ferenczinek nem volt, nem is lehetett, egyrészt mert a realitás iránti nagy érzékével túlságosan hozzátapadt a konkrétumhoz, s idegenkedve a 'szürke' elmélettől meg az elvont bölcselkedéstől, az emberiség nagy kérdéseibe nem merült el mélyebben, — bár időnként izgalomba hozták lelkét — másrészt mert számára a világ csak keret volt s nem önálló jelentés-tartalom. A világ elől a maga csigaházába visszavonuló Ferenczi annak mozgalmait csak szűk résen át nézte, a hideg szemlélő közömbösségével. Nemcsak nem kapott fel erre az ördögmozgásra, de az élet szédületes körforgására nem is igen volt kíváncsi. Az ő koncentrikus körei csendesesen, nyugodtan keringtek egyetlen fixpontjuk körül — s ez a fixpont ő maga volt. Ami rajta kívül esett, az őt csak abban a vonatkozásban érdekelte, amelyben kapcsolatba lépett vele. Rövidsugarú életszemlélet volt ez, csak befelé mély, nem kifelé is, de magja nem egoizmus volt, alacsony, durva önzés, csak egocentrikus életfelfogás, erősen hedonisztikus színezettel. Az ember célja — így konstruálta meg maga számára vezérelvét — a boldogság, az élet tehát arra való, hogy élvezzük, s a világ arra, hogy ezt az élvezet-anyagot szolgáltatssa.

Hogy azonban ez a hedonizmus Ferenczi számára nemesveretű életforma volt, arról kezeskedik, hogy életelvének tengelye a munka megbecsülése s lendítőkereke az igazság erejébe vetett hite volt. A munkát tartotta az emberiség igazi hivatásának, s valóban életének javarészét, koráifjú-

ságától kezdve egészen addig a pillanatig, amíg halálos ágyába dőlt, munkában töltötte. De nemcsak, s talán nem is első sorban, kötelességtudásból élt a munkának, nem is pusztán az igazság kutatásának és közlésének vágyától vezetve, hanem mert benne, a tudományos munkában, a végzettől számára rendelt munkafajban, találta az élet legnagyobb gyönyörűségét. A munka tehát nem eszköz volt szemében más, magasabbrendű cél szolgálatában, hanem maga is cél és élettartalom. A munka az az életfunkció, amely sohasem hoz csalódást, az igazság diadalt itt e földön csak a munka által ül.

Egész lelkét mégsem tudta betölteni a munka, sokkal többre volt az. Keresett és talált Ferenczi más téren is gyönyörűséget. Ember volt ő is, nem gép, megkívánta az üdülést, a szórakozást. Szerette a művelt embereknek, kivált az asszonyoknak társaságát, a színházat, és mindennek felett a zenét, s ha valami ilyesfajta, ízlésének megfelelő mulatsága kínálkozott, önként sohasem mondott le róla. De az embereknél és a művészeteknél is jobban kívánta a magányt, az elmerülést a maga lelkébe. Nem volt az a kíváncsi szórakozás, amelyet ne áldozott volna fel magányos esti sétájának kedvéért. Amikor elérkezett ennek a mindennapi élvezetének órája, még a figyelmét legjobban lekötő munkát is abbahagyta. A természetben meg éppen élvezte a magányt. Egy-egy szép nyári alkonyon órákhosszat el tudott ülni erdélyi nyaralója erkélyén, magába mélyedve, gyönyörködve rózsáiban, melyek befutották a barna oszlopokat, s a néma esti hangulat varázsa csak akkor tört meg, amikor megzendült a bokrok alján az első csalogány trillázó hangja.

A munka, az emberek, köztük első sorban szeretett családi köre, áldott jó felesége, hű gyermekei és sógorának, Hubay Jenőnek házanépe, meg a szórakozások, a magány és a természet: ez volt Ferenczi számára az élvezetek forrása, ez volt maga az élet. S ennek az életnek minden sugarát Ferenczi maga felé irányította, ebben rejtett éppen életfelfogásának egocentrikus volta. Megszívelte Goethe tanácsát: «Gehe du in heiterer Stille deinen Weg zu dir

selbst» — s e gondolat értelmében, amelyet maga is szeretett idézgetni, mindig magát kereste, s mindent magára vonatkoztatott. Eltorlaszolta a kifelé vezető utakat, felvértelte magát a hiuság vásárának csábításai ellen, hogy annál biztosabban találjon magára.

Ferenczi nagyon szerette az életet — úgy, amint annak körét maga számára megvonta — s az életben tagadhatatlanul önmagát, de ez az önös érzelme a külvilágnak még abban az erősen szubjektív felfogásában sem vált másokra nézve bántóvá vagy terhessé, amely olyan jellemző volt Ferenczi lelki alkátára. Első sorban — bármily különösen hangzik — azért, mert páratlanul erős volt önbizalma és rendületlen a hite abban, hogy ő mindent, amit rábíz a sors, a legjobban végez. Az ilyen fejlett önérzet könnyen csap át lenéző gőgbe — Ferenczinél ellenkezőleg a türelem és méltánylás forrása lett. A gőg és a lenézés ugyanis rendszerint védekezés. Kicsinyeljük vagy éppen megtagadjuk mások érdemeit, hogy a mienk annál jobban tündököljön. Ferenczi erejében bízva, nem szorult erre a méltatlan fegyverre. Nem féltette senkitől sem koszorúját, sem pozícióját, s mivel a maga érdemei olyan nyilvánvalóak voltak, szívesen elismerte a másokét. Az irigység, az alacsony lelkeknek ez a nemtelen érzése, valamint ennek tudományos körökben elterjedt s csak egy árnyalattal tisztultabb válfaja, a féltékenység meg éppen egészen idegen volt szívéből: tudott örülni mások sikerének, sőt mindig készen állott a maga erejével vinni ügyüket diadalra. Nem a pajtáság vagy a barátság vezette, még kevésbé a vizontszolgálat reménye; nemesebb talajból sarjadt készsége: szíve jóságából. Ferenczi Zoltán jó ember volt, természetből az, és tudatosan is az. Három évtizedet éltem vele együtt át, bizalmas barátságára méltatott, bár jóval fiatalabb voltam nála, volt alkalmam bepillantani érzésvilágába: nyugodt lelkiismerettel elmondhatom, tele volt a szíve jóindulattal. S ami még biztosabb fokmérője a jóságnak: nem ártott senkinek, nem vetett gáncsot, nem intrikált és nem tört senki megrontására. Amit kiterített holtteste mellett mondtam Akadémiánk oszlopecsarnokában, hogy ravatalánál egy seb sem indul vérzésnek, mert nincs

ember, akit megbántott volna, az nem a kegyelet túlzása volt, hanem igaz meggyőződés. Ez a legnagyobb dicséret, amellyel embert illethetünk, ebben nyilvánul az igazi jószág. Mert könnyű biztos partról mentőrutat nyújtani a súlyedőnek, könnyű kisebb-nagyobb szívességeket tenni embertársainknak, de nem bántani őket, mikor erre alkalom nyílik, lemondani arról a diadalérzetről, amely egy jól sikerült hadjárat nyomán jár, mikor ellenfelünk a porondon marad : erre csak nemes lélek képes, aki el tudja hallgattatni a lélek mélyén lappangó szennyes indulatokat.

A nemtelen érzéseknek ez a lefojtása tudatos működés volt Ferenczinél, bizonyítja egyik sűrűn emlegetett mondása : «A természet rendjével az erény és a jószág egyezik meg, a bűn ellenkezik vele. A bűn tehát idegen növény a lélekben, éppen azért, mihelyt kitépjük, könnyű lemondani róla.» Ő ki is tépte lelkéből, s emelt fővel járta az igazság útját, mert — hogy ismét az ő szavait idézzem — «aki meg akarja tartani önbecsülését, annak az egyenes útról egy pillanatra sem szabad letérnie.» Valamint Deák, akinek életrajzát megírta, ő is rendületlenül hitt az igazság erejében, a tiszta, nemes, becsületes törekvések sikerében. Hite még akkor sem tört meg, mikor az isteni Gondviselés munkájába durva kézzel belekontárkodó emberi gonoszság romba döntötte hazánkat s elszakította tőlünk országunk kétharmadrészét, Erdélyt is, legdrágább kincsünket. Pedig ő Erdély elszakításával még többet vesztett, mint mi : ő szülőföldjét is siratta, meg élete nagyobb felének, négy évtizednek, elérhetetlen messzeségbe űzött feledhetetlen emlékeit. Arany Jánosra hivatkozott : Arany a nemzeti gyászhoz hasonlóan sötét napjaiban is mert egy szebb hazát remélni és benne az erény diadalát — a trianoni gonoszság. Nyugatnak ez a szörnyű eltévelyedése, csak kilengése az emberiség lelkének, majd visszazökken az medrébe, s az ember megjavulásával helyreáll az erkölcs uralma. Hogy az emberiség erkölcsi fejlődése, ha nagy ingadozások és visszaesések során át is, a multból a jelenen keresztül a jövőig egyenes, emelkedő vonalban halad, hogy az ember egyre jobbá és nemesebbé válik, ez meggyőződése volt, s erejét abból a másik meggyőződésből szította,

hogy az erény lényegében az értelem funkciója, s az emberi értelem fokozatos fejlődését nyomon követi az erény megerősödése. Leányának írta egyik levelében : «Mi az igazi jó? — kértem Senecával. A tudás! És mi a rossz? A tudatlanság. Mentől több tudás, annál nagyobb boldogság. Mert mi más akadhatna? A szépség; az erő nem : ezek nem élnek túl az öregséget. Keresnünk kell tehát valamit, ami nem múlik el, egy minden akadályokkal szemben győzhetetlen erőt, magassabbat minden javaknál. Mi ez? Egy tudással teli, emelkedett lélek.»

Ferenczi, láttuk, emelkedett lélek volt : közismert az is, hogy igen sokat tudott, a nyelvek egész sorát, az ismereteknek egész tömegét, s nemcsak a maga tudományos érdeklődésének köréből, hiszen ifjúkora óta késő aggságáig állandóan olvasott és tanult, s kitűnő emlékezete az új ismeretek mellett frissen tartotta a régieket is : ő valóban tudással teli, emelkedett lélek volt, s így önmagában megvalósította azt az ideált, amelyet az ember elé célul kirajzolt. Érthető, hogy birtokában volt az erőseknek az a lelki kincse, amit közülünk, tépelődő, önmagunkban, erőnkben, munkásságunk értékében kételkedő gyöngé emberek közül még a legnemesebbek is irigyelnek : az önmagával megelégedettség. Milyen felemelő érzés lehet, milyen hatalmas ösztönző a további munkásságra az a tudat, hogy minden dolgozatunk tökéletes, hogy' megacélozhatja erőnket az a hit, hogy munkásságunkra szükség volt a köznek. Tudós számára ez a hit, ez a tudat az igazi boldogság, s Ferenczinek olyan mértékben volt benne része, mint kevés társának.

Ezek a töredékes vonások, Ferenczi lelki képének elemei, mind egy gyújtópont köré rendeződnek el. Ez a gyújtópont az ő megingathatatlan optimizmusa. Látszólag nem más, mint pusztá eredője amazoknak, valójában alapjuk és egyben koronájuk. Ferenczi optimizmusa nem a kispolgárok naív életöröme volt, nem az a könnyelműségig, léhaságig fokozódó gondtalanság, amellyel ezek a szűk láthatárú, a mindennapi lét kicsinyes viszonyain túl nem néző emberek az élet szédítő mélységei fölött járnak, s behúnyván szemüket, nem látják annak sötétlő örvényeit. Nem, az ő optimizmusa

mélyről tört fel. Lelkének szerencsés berendezettsége — az imént vetettünk egy pillantást beléje — volt az alapja, s megfontoltan építette ki határozott, egész életét irányító fel-fogássá, tudatos életelvvé. A mi világunk a legjobb világ, vallotta ő is Leibniz-cel, de nem azért, mintha nem látta volna azokat a súlyos sebeket, amelyeket az emberiségen az élet és az emberi gonoszság ejt. Az ő derült lelkére is ráborult a szomorúság, ha megjelentek előtte a Nyomor, a testi-lelki Fájdalom, a Halál rémképei, meg az Önzés és a Kapzsiság torzalakjai ; felháborodott, ha látta, hogy boldogul a hitvány és elbukik a nemes, de mindez nem döntötte meg azt a meggyőződését, hogy az életben mégis minden úgy van jól, ahogy van. Erős Isten-hite elűzte a lehangoló képeket, s vigasztalást talált ebben a gondolatában :

Való, hogy sokszor bús e földi létünk,
De van gyakran egy-egy szebb pillanat ;
Hitlen hiszünk, remény ellen remélünk,
S kárpótlást a lét egy szép perce ad.
Az élet nagy tudósa ezt tanítja :
A csillagot a felhő elborítja,
De felhő elmegy, csillag ott marad,
Mint égi fény, mint örök virradat.

S hogy ez a meggyőződés, a hívő keresztyén vallásosságából kisarjadva, egészen átjárta elméjét is, azt mutatja a következő idézet. Egy leveléből írtam ki, a világháború legzivatárosabb napjaiban vetette papírra :

«A háború az önfeláldozás oly tetteire hív fel, hogy ezáltal az megszűnik bűnnek lenni — erénnyé lesz. A háború borzalom, de eredete az égben van, s van néhány oly elemi tulajdona, melyek megőrzik születése bélyegét.»

A háborúnak ez a beállítása valóban nem az a naív, kritikátlan optimizmus, amely mindent derülten fog fel, ezen rajta van az egyéni megmunkálás sajátos színezete, azt mondhatnám : filozófiája.

Erre az optimisztikusan színezett életfelfogásra Ferenczi-nek igen nagy szüksége volt az életben. Pályája ugyanis csak messziről nézve volt sima, közel lépve hozzá feltűnnek azok a sötét foltok, amelyek megszakították harmóniáját, kivált

élete második felében, amelyet Pesten töltött. Külső díszben és tekintélyben egyre emelkedett, de a sors kegyetlensége újabb és újabb megpróbáltatásnak tette ki, a legnagyobbnak is, ami embert érhet: sorra elvette tőle azokat, akik legközelebb állottak szívéhez, családja tagjait, s az a virágzó családi kör, amelynek Kolozsvárt boldog feje volt, alig egy évtized alatt teljesen megsemmisült. Eltemette először feleségét, aki nemcsak szerető élettársa volt s gondos anyja gyermekeinek, hanem ő volt az, aki egyrészt nagy műveltségével, művészi tehetségével, másrészt értékesítve társadalmi helyzetének előnyeit, egy új világot tárt fel előtte, szebbet, finomabbat, differenciáltabbat, mint amilyen az otthoni volt, a kis erdélyi faluban meg a kolozsvári hónapos szobában. Azután eltemette egyetlen fiúgyermekét, éppen akkor, mikor férfitá érve elindította, biztató jelek kíséretében, életpályáját, majd egyetlen fiú unokáját, akit ő tanított olvasni s akivel már egészen kicsi korában meg tudta szerettetni Petőfit — milyen nagy volt boldogsága, mikor egy ízben a Tisza partján sétálva vele, éppen ott, ahol Petőfi lelkében a *Tisza* című költeményének eszméje megfogant, a kisfiú egyszerre megszólalt: — Űgy-e, nagyapa,

Ott ahol a kis Tur siet beléje,
Mint a gyermek anyja kebelére...

A meghatottság könnye csillant meg az öreg ember szemében, hiszen gyermeki léleknek ez a közvetlen megnyilatkozása egységbe foglalta a tudósnak legnagyobb élményét és az embernek legtisztább érzését: csodálatát Petőfi iránt s unokája szeretetét. S lesujtott rá a legnagyobb csapás. Volt egy leánya, akit mindenkinél jobban szeretett. Bájos jelenség: fehér, mint a lilium — de épp oly törekeny is — s a testét sorvasztó kór, átszellemítve arcának vonásait, még vonzóbbá tette. Szeméből valami földöntúli sugárzott, s az egyként volt jele a lelkében lobogó költői ihletnek és a korai halálnak, amely ott leskődött a fiatal leány pihegő tüdejében. S hiába vitte a halál kísértése elől leányát mindenhova, ahol megcsillantották előtte a gyógyulás reményét, — Erdélybe, a Tátrába, a Garda-tó partjára, a tenger mellé,

Sziciliába, a havasok világába, Davosba — alighogy a siralmak hóborította völgyének képei közé belesírta Ferenczi Magda a pusztulás himnuszát, a *Fehér árnyak* című páratlanul finom regényét : eltemette ezt a gyermekét is, szeretetének és büszkeségének igazi tárgyát. Magára maradt. Még utolsó élő gyermekét is, az egyetlen, aki örökölte atyjának tudós hajlamát és képességeit, öreg korában legmegértőbb támaszát, Sári leányát, a kiváló regényíró, messze idegenbe szólította asszonyi kötelessége.

S ez a sok súlyos csapás nem törte meg Ferenczit. Mi, akik tanui voltunk szenvedéseinek, csodálkozva láttuk, hogy a temetést követő napon csakúgy ott ül íróasztala mellett s rója sűrűn egymás mellé apró betűit, mintha semmi sem történt volna. Még életének legnagyobb katasztrófája sem lendítette ki mindennapi munkarendjéből. Megvallom, mikor először találtam ilyen gyászeset után munkájánál, egy pillanatra még előttem is felvillant az a gondolat, hogy a kötelességérzetnek ez a túltengése rideg és émbertelen. Van érzés, van szeretet abban a kemény lélekben, amely ilyen hamar le tudja gyűrni fájdalmát, legszebb reményeinek szétfoslását? Vagy talán közös vallásunknak az a tanítása dolgozott lelkében, hogy mindannyiunk sorsa eleve el van határozva? A predesztinációban való hit, amelyet Ferenczi, mint buzgó református, meggyőződéssel vallott, valóban bővizű forrása az Isten akaratában való megnyugvásnak, de vajjon Tompa, aki szintén ezzel erősítette szívét, mikor meglátogatta az Úr, nem viselte-e haláláig szívében a gyermekei elvesztén érzett fájdalmat, s nem lázongott-e, Isten szolgája létére is, annak akarata ellen? S mikor engem, kis gyermekem nyitott koporsója mellett állva, azzal vigasztalt Ferenczi : «Légy erős, barátom. Tudd meg, hogy nem szenvedni nem lehet, de eltűnni a fájdalmat igenis lehet, mert a balsorsnak van egy győzelmes ellensége, a béketűrés» — hiába látta be értelmem szavai igazságát, háborgó szívemet nem tudta elcsendesíteni. Ferenczi el tudta hallgattatni fájdalma zokszavait, s mikor ezt újra meg újra tapasztaltam, úgy gondoltam, megtaláltam a rejtély nyitját. Az a lázas munka, amelybe gyásza után rögtön belemerült, valami menekvésképe volt számára a fájdalom elől, afféle

kábítószer : munkába fojtotta bánatát, amint a primitív lelkű magyar, a paraszt, borba fojtja. Dolgozott, nem azért, mert érzéketlen volt, hanem, hogy érzéketlen legyen, hogy a munka izgalma megölje fájdalmát.

És mégsem ez az igazi magyarázat. A munka valóban enyhülést hozott lelke sebére, de hogy ezt az áldásos hatását kifejthesse, előbb azt a lelket kellett alkalmassá tenni a munkára. Erre pedig Ferenczi szilárd hite a predesztinációban és törhetetlen akaratereje még együtt sem lett volna önmagában elég. Szerencsés kedélyalkata, a cyklothym típusú embereknek ez a becses adománya, és még inkább optimista életfelfogása volt az, ami lecsillapította lázadó érzéseit, s megerősítette szívét az élet legnagyobb csapásai között. Egy 1913-ból, Magda leányának halála évéből való fogalmazványán, a margóra írva, találtam ezt a gondolatot — az övé-e, vagy úgy írta ki Simmelből, nem tudom : «A halál csak egy lépés lelki fejlődésünkben, oly természetes, mint a születés és az élet ; s akiket halottaknak hiszünk, valóban előbbek, mint mi.» Aki ezeket a sorokat le tudta írni a halál előrevetett árnyékában, azt optimizmusa valóban kiemelhetette a legnagyobb fájdalom öléből is, fel a belenyugvásnak olyan nehéz, sokunkra nézve olyan elérhetetlen világába.

*

Azok a töredékes vonások, amelyeket emlékeimből Ferenczi Zoltánról összekerestem, hívek és talán jellemzők is, mégsem merem magam azzal biztatni, hogy rajzomban Ferenczi Zoltán találó lelki arcképévé rendeződtek. Egy nagy fogyatkozása mindenestre van : olyannak mutatja be ez a kép Ferenczi Zoltánt, amilyennek látszott, s nem olyannak, amilyen volt. Nem arra célzok, hogy számunkra minden embertársunk *φαινόμενον*, s igazi lényegét, azt, ami a látszat mögött lelkében van, a *νοούμενον*-t igaz valója szerint sohasem ismerhetjük meg, hanem arra, hogy Ferenczi egy nagy titkot rejtegetett szívében. Ha nem okoznának szavaim félreértést, azt mondanám : Ferenczi álarcot viselt, s lelke egyik felét gondosan, tudatosan elleplezte előlünk, nagy önfegyvelmezéssel, egy életen át. Hogy a mindig derült

és szívesen, szinte gyermekies könnyűséggel kacagó, de erős lelkű Ferenczi Zoltán mögött, akinek egyetlen célkitűzése volt életében, a tudományos munka, van egy másik Ferenczi is, egy gyöngéd, mélázó, sőt álmodozó, s hogy álmainak világa éppen nem a tudománynak szürke birodalma: az harmincéves ismeretségünk után, csak 1926 őszén, tehát egy félévvel Ferenczi halála előtt villant fel előttem. Ekkor történt, hogy a 70-ik évében járó öregúr meglátogatott s egy nagy szívességre kért: olvassam el regényének kéziratát s mondjak róla őszintén véleményt. Meglepett, hogy Ferenczi regényt írt, de nem csodálkoztam rajta, hiszen minden irodalomtörténetíró lelke mélyén ott szunnyad a költészet koboldja, de legtöbbszörnek van ereje megakadályozni, hogy felébredjen. Úgy gondoltam, s természetesnek is találtam, hogy a munkában eltörődött tudós megcsökkent ellenállását lebírta az életre sóvárgó kis ördög, s az átnyujtott *Penelope* című regénye kései, de első kiteljesedése egy élet lefojtott vágyainak. Annak látszott valóban. Régi szabású történet volt, a 80-as évek szellemvilágának terméke. Hőse egy főúri nevelő; megszereti tanítványának édesanyját, s noha a nála idősebb, de bájos, gyöngéd özvegy is számtalan jelét adja, hogy megfogta szívét az ő értékes egyénisége, még csak gondolni sem mer arra, hogy szerelme viszonzásra talált. Egy hősies tette, mikor élete kockáztatásával kiment a biztos halálból neveltjét, kipattantja féltve őrzött titkát, s erre az asszony, széttörve a kor és a rang elválasztó korlátait, boldogan nyújtja kezét a derék jeune homme pauvre-nak. Ócska tárgy, naív mese, mondhatná valaki; az is, sőt az volt már negyven évvel korábban is, abban a korban, amelybe a regény gyökerei lenyúlnak. Egészen bizonyos, hogy Ferenczi régi élményeiből szötte. Persze nem az eseményeket élte át, — azok, s talán a miliórajz is, elgondoltak — hanem átélte hőse érzelmeit, vágyait! Mégis jobban gyöngíti hatását egyfelől az, hogy a cselekvény menete az expozícióban adva van, s a sablonos kibonyolítás is előre látható, ami az érdek rovására megy, másfelől az önéletrajz formájába öntött regényeknek kellemetlen, de szinte elkerülhetetlen mellékzöngéje. Azáltal, hogy az ifjú maga beszéli el a megható

és felemelő fordulatokban lepergő történetet, — a regény anyaga szinte rákényszerítette ezt a formát — magát mint annak hőset akaratlanul is nagyon szép világításba állítja, s így elbeszéléséből valami bántó hivatkozást érzünk ki. Mégis érdeklődéssel olvastam a *Penelopét*, s érdeklődéssel olvashatná mindenki, aki szerette Ferenczi Zoltánt, mert ebben a regényben benne van, egészen, minden jellemző vonásával, az a Ferenczi Zoltán, akit mi ismertünk: a tudós a maga alaposságával, nyílt elméjével, igazságra törekvésével. Ezt a regényt igazi tudós írta, s ez felismerszik stílusán is, mesevezetésén is. Stílusa újabb igazolása Buffon szellemes mondásának: kifejező, tartalmas, hű tolmácsa a szerző gazdagon áradó képzeatinek, komolyabb és súlyosabb, körülményesebb és magyarázóbb, mint amilyent költői mű megbír — a maga egészében hű képe Ferenczi Zoltán tudós egyéniségének. Csalódásunk szinte teljes lesz, amikor megszólalnak a regény hősei. Mély, megkapó gondolatok csendülnek meg ajkukon, de ezek a gondolatok nem mindig telnek intelligenciájuktól. Ilyenkor a szerző hangját halljuk ki szavaikból, ő beszél a maga nagy tudásával. A mesevezetés is tudósravall. A cselekvény minden fordulatát előkészíti és indokolja, nem ér bennünket semmi váratlanul, mert a szerző hőseinek minden lelki megmozdulását feltárja: kiütközik a regényíróból a tudós, aki nemcsak, s nem is annyira képzeletünkre akar hatni, mint inkább az értelmünkre.

Mindezt őszintén megírtam Ferenczinek s hozzátettem, hogy művészi kéz könnyen segíthetne regénye egyik-másik fogyatkozásán. Ismerve tudós önérzetét, el voltam készülve, hogy zokon esik majd neki szigorú ítéletem. Nagy meglepetésemre mindenben igazat adott nekem, s hogy ez nem pusztán előkelő gesztus volt részéről, bizonyítja az, hogy megkért: dolgozzam át kiadásra regényét. Erre már alig pár hónap múlva bekövetkezett halála miatt sem kerülhetett sor, s a *Penelope* nyomdafestéket nem látva pusztá emléke Ferenczi költői hajlamának.

De nem egyetlen emléke. Halála után irodalmi hagyatékában leánya egy másik regénytöredékét találta meg: *Az utolsó Töttössyt*. Pszichológiai regénynek indult, egy

szerencsétlen házasság történetét beszélte el, ugyanazzal a józan okossággal, amelyet a négy évtizeddel későbbi *Penelopé*-ban ismertem meg. Ez a töredék ugyanis még Ferenczi ifjúkorából ered, s így e másik regénykísérlet világánál későbbi regénye is egészen más jelentőséget nyer. Megértettem ekkor, hogy emez nemcsak kései megmozdulása a Ferenczi lelkében élő költői hajlamnak, hanem utolsó fellobbanása is az évtizedeken át parázsló tűznek: vele az öreg Ferenczi visszatért az ifjú álmaihoz. Mikor azután ezen a nyomon elindultam, a feltevésemet erősítő bizonyítékoknak egész sorára bukkantam. Megtudtam, hogy ifjúkorában írt két drámát, 1884-ben *Az aranykakas* című népdramát, — ezt Kolozsvárott s egy pár más vidéki színpadon elő is adták — 1885-ben a *Lázár János* című tragédiát: mindkettőnek nyoma veszett; kiadásra nem méltatta őket, kéziratuk elhányódott. Majd mikor magam is átvizsgáltam Ferenczi írásait, alaposan, minden iratot átnézve, azt az érdekes felfedezést tettem, hogy ez a költői tűz nem is csak parázslott, — vagy egy félszázadon át — hanem időnként, sokszor, lángra is lobbant. Megtaláltam először roncsait egy történeti tragédiának — főhőséről *Judit* lehetett a címe. Ami megmaradt belőle, az csak törmelék: verses alakba, drámai jambusokba foglalt párbeszédék Judit és szerelmese között, még a dráma tárgyát és költői eszméjét sem sejteti, de annyit megvall, hogy cselekvénye a török-magyar harcok idején játszott s katasztrófával végződött; az is bizonyos, hogy írója elméjében készen állott az egésznek terve, s jóval több volt belőle, mint ez a 26 lapnyi szövegrészlet — a maguk ziláltságában beszédes tanui a tárgyával vívódó író küzködésének.

Találtam egyebet is, érdekesebb emlékeket, s azok arról tanuskodnak, hogy a Ferenczi lelkéből ismételten kicsapó láng sajátosan költői reflex-szel világított. A regény és a dráma, valamint a műfordítás — ezzel az utóbbival Ferenczi pihenő óráiban szívesen foglalkozott, monumentális emléke a *Faust* első részének teljes magyar szövege — nem mindig az öntudatlanul dolgozó művészi ösztön terméke. Az ilyen költői művek nem úgy buggyannak ki a feszülő lélekből, gyakran az elme játécai, az értelem termékei — céloztam már

előbb reá, hogy éppen az irodalomtörténetírók hajlamosak az ilyen műfaj-tévesztésre. A költői hajlam önkéntelen kicsapódása a líra, s valóban találtam lírikumokat is szép számmal elrejtve Ferenczi tudományos kézíratai között. Találtam verseket, egypárat letisztázva, jelölve annak, hogy szerzőjük úgy gondolta: kész, kerek alkotások, elnyerték végső formájukat, s találtam sokkal többet úgy, amint éppen kipattantak az alkotó lélekből, első fogalmazásukban, nyersen, hirtelen papírra vetve. Sőt nagyszámmal maradtak fenn a kezeügyébe eső papírlapokra hevenyészve írott sorok vagy versszakok, töredékek vagy éppen törmelékek, hasztalan próbálkozások, mert csalóka volt az ihlet, vagy pedig az anyag ridegsége kifogott a megmunkáló kéz erején.

Ezek a versek művészi szempontból nem jelentősek. Egypár reflexív költemény a tovaillanó boldogságról, az emberi élet értelméről és igaz értékeiről, a nő hivatásáról, egy-két hangulatos kép a természet világából és életéből, azután szerelmes versek, s nem mindig a szerelmen bölcselkedő férfi nyugalmaival, néha az azt élvező szenvedélyes hevével is, végül strófák hitveséhez, gyöngéd, meleg versek, a hű férj ragaszkodása ahhoz az asszonyhoz, akinek szép szeméből egy életen át boldogság sugárzott feléje, vagy az árván maradt öregember bánatos visszaemlékezése, mikor elhagyta örökre, akit szeretett. Legmegindítóbb, nemcsak a feleségéhez írottak között, hanem az egész gyűjteményben, *A mi akácunk* című, a sztánai akácfaújról, amely virágaborulása idején mindkettőjüknek olyan nagy gyönyörűséggel szolgált. Most, írja a versben, felesége halála óta először, újra nyílnak rajta a fehér virágfürtök, újra illatárban fürdik tőlük az egész kert, de

E virágerdő most mért vonzna engem?

Virágból már csak annyi érdekel,

Amit síródra lehet még letennem,

És sírkereszted ékesíteni fel.

Lírai sóhaj a többi is, s jelentőséget akkor nyernek, ha időrendbe szedve őket azt látjuk, hogy a legutolsó egy 1918-as akadémiai meghívó hátlapjára van írva, s a legrégebbi keltezett 1889-ből való — de vannak ennél jóval korábbiak is. Egy életen át kísérte tehát Ferenczi dallal kedélye hullám-

zásait, örömeiben és bújában gyönyörködtette magát a saját lantja zengésével: a költészet az ő számára — mutatja az a gond, amellyel verseit csiszolta, az a sok törlés, igazítás, amelyet rajtuk tett — nem a művelt emberek szórakozása volt, nem pihentető játék, hanem komoly ügy, szóval: művészet. Halálos ágyán leányának meg is vallotta, hogy ő nem tudós, nem irodalomtörténétíró akart lenni, hanem költő, nem mások művészi alkotásainak magyarázója, hanem alkotó művész. Hatalmas, de gondosan rejtegetett vágy élt egy ideig szívében a szabad, magasan szárnyaló élet után, ahol kiélheti magát teljesen, ábrándokat hajszolva és álmaikat énekelve; a költészet világa felé nézett vágyakozó szemmel, a művészi dicsőség lángözönében szeretett volna állani — és lett belőle a mindennapi élet teherhordója, a tudomány munkása, a könyvtár rabja. Miért? Nyilván közrejátszott sorsa alakulásában az élet gondja, a megélhetés problémája, a családi élet terhe, ami mind kenyérkereső pálya felé vonta. De az igazi ok mélyebben rejtett: belátásában. Ferenczi, láttuk, ismerte a maga értékét, s amint mindenben őszinte volt, azt sem titkolta, hogy nagyra tartja tudományos munkáinak jelentőségét: verseiről azonban soha, senkinek sem tett említést, még családjának tagjainak sem. Ez az ő lelki összetétele szerint kétségtelen bizonyysága annak, hogy érezte verseinek csekélyebb értékét. Amint erre az igazságra rájutott, azonnal ráeszmélt a másodikra is: igazi tehetség híján a költészet csalútra vezeti, nem szerzi meg számára azt, amit oly mohón sóvárgott, a dicsőséget. Nehéz szívvel bár, de tudatosan lemondott költői ábrándjairól, s korán, férfikora küszöbén, rátért arra a másik útra, melynek mentén szintén integettek feléje a dicsőség rózsái, ha azok nem pompáztak is olyan ragyogó színekben. A tudós sikereinek reményével vigasztalva magát az elmaradt diadalokért — hisszük, hogy amint a tudománynak nem volt oka megbánni a cserét, ő maga is, öregségre jutva, megnyugodott a neki sorsosztályul esett hivatásban.

Megkönnyítette lemondását, hogy csakhamar nagy élményben lett része: abban az ígéletben, amelyet lelkére Petőfi tett. Elmerült Petőfi költészetében, fölfedezte benne

azt az embert, aki mindent elért, amit neki elérni nincs módjában, és fölfedezte azt a költőt, aki megszólaltatta az ő összes érzéseit és minden gondolatát. Megtalálta Petőfi költészetében a maga nagy hazaszeretetét és humanizmusát, azt a küzdelmet egyfelől a sorssal, másfelől vágyaival, amelyet maga is végigharcolt, azt a gyönyörködést a természet képeiben, amely az ő lelkét is elfogta az Isten szabad ege alatt, azt az elmélyedést az emberi lét nagy problémáiba, amely pihenő óráiban őt is elmélkedésre készítette: mindazt az izgalmat, amely átviharzott lelkén, szeretetet és haragot, sóvárgást és aggodalmat megtalálta ebben a páratlan költészetben, s úgy megszólaltatva, olyan művészettel és igazsággal, amint ő szerette volna tolmácsolni. Petőfivel foglalkozva, olvasva és magyarázva, életét megírva, költészetét megvilágítva, ebben a tudományos föladatban valójában a hamvába holt költő élte ki magát, a maga vágyát egy izgalmas és dicsőséges, merészen lendülő és magasra szárnyaló élet után — így terítette magára az élet szürke robotosa az élet királyának bíbor palástját.

De egy élet ábrándját, egy emberi sorsot beragyogó eszményt csak le lehet fojtani, kiölni a szívből nem — nem is szabad, mivé lenne az élet ábrándok és eszmények nélkül. Ferenczi is csak megtagadta költői hivatását, de nem mondott le róla teljesen. Az élet prózájából, a gondok és fájdalmak elől szívesen menekült a maga költői világába — jellemzően írja egyik cím nélküli versében, 1903-ban:

Kint súlyos küzdés földi létem,
Szívemben rímek küzdenek...

Küzdött velük, ismételten, s a lantot, Arany tanácsa szerint, kebléhez szorította élete végéig — sőt a legtisztább hangokat éppen akkor, élte alkonyán csalta ki belőlük. Bizonyosága az a kis gyűjtemény, huszonöt vers Magda leányáról, amely senkitől sem sejtve, titokban kelt életre — s meg kellett szakadni költőjük szívének, hogy napvilágra kerülhessenek. Fájdalomban születtek, fájdalom szól minden sorukból. Az elsőt közülük azon a szomorú tavaszon írta, mikor az orvosok nem merték már tovább titkolni a szülők előtt a szomorú valót, hogy bájos fiatal leányuk

tüdejét megtámadta a szörnyű kór, s gyógyulást csak a davosi klíma nyujthat, a másodikat *Búcsú* címmel,¹ elválásukkor. Már ebben a második versben benne rezeg a gyermeke életéért aggódó atya sötét hangulata :

Isten veled, kedves leányom!
Az óra búcsuzóra int.
Lángolni arcod újra látom,
Új életkedv derít megint.
Remény készít téged távozásra,
Ott kint meggyógyulsz, azt hiszed.
Könyűm szakad lábad nyomára,
De csak menj, menj, Isten veled.

Csakhamar megérkezik Davosból az első csapás híre : Magda elvesztette hangját, azt az ezüst-csengésű hangot, mely vigasztalta, felüdítette atyját az élet küzdelmeiben, elvesztette, örökre : «a természetből egy húr kiveszett» — az apa szívéből kiveszett a remény. Leánya levelei nyomán átszenvedi kedvesének minden gyötrelmét, azt a testi kínnál is égetőbb fájó érzést, hogy ereje minden nappal fogy, s az út a dermesztő hidegen, a fagyosan csillogó hómezőn át nem a gyógyulás, hanem a sír felé vezet. Egészen beleéli magát reményevesztett, Davos fojtogató öléből menekülni vágyó leánya lelkébe, s magára öltve az ő képét megírja egyik legmeghatóbb versét, egy sirámot az édesanyához. A leány ajkáról hangzik a szó, de az apai szívből fakad :

Zord Alpokon túl, nagy tavak körében
Olajfák közt most is tavasz virít ;
Szelíd szellő lejt át ott enyhe éjen,
Narancserdőn virágok kelyhe nyit,
Kék ég hint csókot azur-tó vizének,
Nápfény a tájon, dal, madár-karének.
Anyám, oh jer!

E napra vágyom én, vigy innen el!

(*Levél Davosból.*)

S mikor megindul a vándorlás, hol délre, hol északra, minden állomásán dallal köszönti leányát az apa, dallal, melyben a halálos aggodalom ólomszürke felhőjén nem tud

¹ Később, mikor az első elválást újabbak követték, szomorú szívvel *Az első búcsúra* változtatta címét.

áttörni a bizalom derűs sugara. Csak egy ízben, akkor is csak rövid időre, váltja fel a kétség szorongató érzését az enyhülés, mikor Lussinban együtt ünneplik a nagy beteggel karácsony szent estéjét. Már a megnyitó szölamokba is lop egy kis meleg fényt a boldog viszontlátás előrevetett tudata :

Kék Adriában, Lussin szép szigetjén,
 Nap völgye az a bájos kis vidék,
 Hová igyekszünk, karácsony közelgvén,
 Mert lányunk ősszel oda költözék.
 Ünnepszombatja van ma és ez estén
 Sovárgva ott ohajtunk lenni még —
 Lány szellő, hullám, delfinek, szirének,
 S te, gőzerő, hajónk gyorsan vigyétek.
 (Egy karácsony.)

S mikor megérkeznek, s a kis szobában a karácsonyfa alatt együtt van a család :

Belép az est. A gyertyák mind kigyúlnak,
 Beleng közénk egy méla áhítat ;
 Feledve percre a jelent s a multat,
 Föllélekzünk lágy enyhület alatt,
 Szerezve bár egy szép órát magunknak,
 Minőt az élet ritka kedvben ad :
 Sohsem hívém, hogy ily bús földi létben
 Ily tiszta percet szívem még megérjen!
 (U. ott.)

Az utolsó menedék : az áldott szülőföld, az otthon s a szerető édesanya karja. Valóban,

Szerelmem, Erdély, idejön a nyáron
 Keresni enyhülést egy ifju lány ;
 Sokat csalódva járt több messzi tájon,
 Napon-havon járt délibáb után.
 Jön hozzád most új próbát tenni, hátha
 Meggyógyul itt, bájos szülőhonába.
 Virágos rétek, erdők, patakok,
 Reményeinkben meg ne csaljatok.
 — — — — —
 Állunk remegve, mint örvénynek szélén,
 Hol lent az ár zúg viharos napon,
 Fel gőzfelhők gomolygnak, és mi, nézván
 Meredten, mi van a túloldalon,
 Sikolyt hallunk át, segítyt esdve onnan,
 S nekünk kell várni tétlen izgalomban.

— Óh rétek, erdők, forrás, patakok
Reményeinkben meg ne csaljatok.

(Erdélyben.)

De besurrant már a sztánai nyaralóba a halál — nem az a kegyetlen, zörgő csontváz, amilyenek a középkor embere elképzelte, hanem amint a görög képzetvilágban élt, egy szelíd, szomorú angyal. Bársonyos újjával gyöngéden lefogta a megtört szemet. Az apa szívéből kibuggyanó fájdalom újradalban kristályosodott ki, előbb *Euthanasia* cím alatt a könnyű halál pillanatát örökítette meg, azután azt az erejéből nem vesztő fájdalmat, amely leánya emlékét körülbepte. Nem lázong bennük a gyermekétől megfosztott apa, nem száll pörbe a kegyetlen végzettel, nem is csuklik el a hangja — még az *Euthanasiában* is, mely katasztrófa nyomán, a fájdalom legégetőbb fázisából született, a költői ihlet munkájára valami sajátos harmóniává simul az atyai szív mély-séges szeretete és a lelket tépő bánat fájdalma.

Egyáltalán az egész ciklust bizonyos nemes mértéktartás jellemzi. A reménytelenség borús hangulatát mérsékli a kedélynek alóla kisugárzó melege, a fenyegető jövő rémképeit s a beteljesült aggodalom lesújtó érzését a változhatatlanba való belenyugvás. S ha a művész nem tudja is mindig simára csiszolni az anyagot, amellyel dolgozik, az, csiszolatlanul is, tiszta fényű. Gyémántragyogású az apa könnye is, benne egész világ, egy emberi lélek tükröződik.

Aki ezt a versciklust elolvassa, az elé egy új Ferenczi Zoltán körvonalai bontakoznak ki. Nemcsak s nem is annyira a költő Ferenczire gondolok, hanem arra, hogy az élet utait öntudatosan, felemelt fejjel járó vidám Ferenczi, amilyenek emlékünkből él, talán nem is volt az igazi. Az igazi ez a másik ember volt, az álmodozó, a melázó, a szomorú, aki lerázva magáról a világ porát, az élet zaja elől elvonult otthonába, s ott zárt ajtók mögött lehajtott fejjel ráborult az írására, s az lassanként átmedvesedett a csöndesen szivárgó könnyektől.

Az, ami igazán emberi, igazán mély volt Ferenczi Zoltánban, ezekben a fájdalmas órákban revelálódott.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 17. SZÁM.

WARTHA VINCE R. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA

ILOSVAY LAJOS

IG. ÉS T. TAG.

ARCKÉPPEL.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1930 ÁPRILIS 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

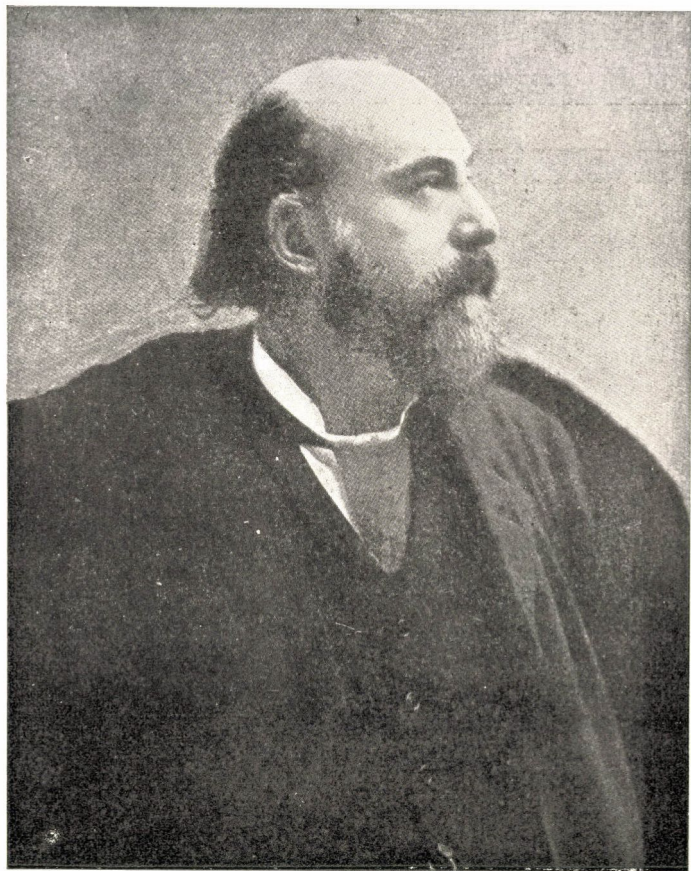
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930.

Pápa, 1930, Főiskolai könyvnyomda. (Félszós vezető Nánik Pál.)

WARTHA VINCE
1844—1914.

Wartha Vince emlékezete.

Dr. Wartha Vincét, az egykor testileg és szellemileg erős férfiút, évekig tartó szenvedéseitől, 1914 július 20-án váltotta meg a halál. Néha remélte felgyógyulását, mert orvosi gyakorlatra képesített második neje, a XIX. században Magyarország első nődoktora: *Hugonnay Vilma* grófnő csodálatos nyugodtságával s önfeláldozó ápolásával bizalmat keltett benne a gyógyszerek hatása iránt: de minden kísérlet hiábavalónak bizonyult. A szervezetében végbemenő fizikai és kémiai átalakulások életerőt már nem termelhettek.

A M. T. Akadémia rendes körülmények között nem szokott ilyen sokáig késni a kegyelet adójának kiegyenlítésével. Ámde egyrészt még a *Wartha* elhunytá előtt kitört világháború, másrészt az a szomorú eset, hogy *Schuller Alajos*, aki az emlékbeszéd megtartására vállalkozott s erre a köztük évtizedeken keresztül tartott jó viszonynál fogva legilletékesebb is lett volna, időközben boldogabb hazába költözött, késleltette *Wartha* emlékeztének megünneplését. *Schuller* feladata reám szállott. Nem igyekeztem kitérni a megtisztelő felszólítás elől, nemcsak azért, mert harminc évnél tovább, egészen közelről figyelve a megboldogult tudományos munkásságát, feladatomban könnyűnek látszott, hanem azért is, mert becsületbeli kötelességemnek ismertem vállalni a megemlékezést a M. T. Akadémia magas színe előtt arról az idegen származású magyar tudósról, aki egész életét művelődésügyünk előbbrevitelének szentelte.

Wartha, akinek atyja¹ a cs. kir. hadseregben szolgált, 1844-ben július 17-én született Fiumében. Atyja áthelyezése következtében került Szegedre. Ott folytatta s fejezte be gimnáziumi tanulmányait s ott vált szívvel-lélekkel magyarrá. Az 1861/62-dik tanév kezdetén a budai polytechnikumra iratkozott be, innen ment ki Zürichbe s az 1863/64-dik tanév végén ott szerezte meg a vegyész oklevelet. Az 1864/65-dik tanévben tanársegédi állást vállalt a budán elhelyezett polytechnikumon *Nendtvich Károly* mellett. Minthogy a Zürichben tapasztaltak után a budai laboratórium kezdetleges felszerelése nem elégítette ki, tanársegédi állásáról leköszönt, megint külföldre ment s Heidelbergben, *Bunsen* laboratóriumában folytatta tanulmányait. Heidelbergből mint a bölcészet doktora ment vissza Zürichbe s az 1865/66. és 1866/67. éveket ott töltötte, előbb tanársegédi, majd magántanári minőségben.

Polytechnikumunk újjászervezése több ifjú tehetségnek nyújtott alkalmat az érvényesülésre. A figyelem-rátelődött *Warthára* is. Az 1867/68-dik tanévre megbízást kapott, hogy az ásvány-földtani tanszék teendőit — helyettes tanárként — lássa el. A következő tanévben mint e tantárgyak rendkívüli tanára működött, 1870 okt. 1-én pedig Ófelsége a vegyiparműtan nyilvános rendes tanárává nevezte ki.

Ha tudjuk, hogy hazánkban 1846 óta az 1870-dik év végéig az ország ipari fejlődésére annyira kiható tanszéknek mint a kémiai technológiának, szakszerűen képzett képviselője nem volt, fogalmat alkothatunk a kémiai technológiai ismereteken alapuló gyárilap fejletlenségéről s megérthetjük azt is, hogy a múlt század 80-as évei előtt keletkezett kémiai gyárainkban, miért kellett annyi külföldi vegyészt alkalmazni. Hajlandók vagyunk azt is következtetni, hogy az ország gyárilapának fejlesztésével foglalkozó felsőhatóság, miként annak idejében a polytechnikum létesítését, azonképpen ennek a tanszéknek fölállítását is szán-

---

¹ Idősebb *Wartha Vince* 1880 nov. 15. hunyt el Budapesten, 78 éves korában.

dékosan késleltette. Talán azért, hogy a magyar ifjúságot az osztrák polytechnikumok látogatására kényszerítse, talán azért, hogy Magyarország az osztrák kémiai és egyéb ipar föllendülését versenyvállalatokkal ne akadályozza. A kémiai technológiai tanszék szervezésének elodázását tulajdoníthatjuk annak is, hogy tanultságunk fogyatékosága következtében közvéleményünk sokkal gyengébb volt, hogysem e tanszék szervezését ellenállhatatlan erővel sürgethette volna.

Wartha tudományos munkásságát, éppen úgy, miként sok más magyar tudóst, az alkalomszerűség jellemezte. Tévedés volna ennek okát tervtelenségben, eszmehiányban vagy határozatlanságban keresni. Hazánkban a természettudományos kutatások eredendő baja már 60 évvel ezelőtt is az volt, hogy a tudóshoz méltó feladatok megoldása leküzdhetetlen akadályokba ütközött, melyek közül legnagyobb volt az anyagi eszközök hiánya. Még napjainkban is sok szót pazarolnak annak az igazságnak bizonyítására, hogy számottevő természettudományos kutató munkásságot csak az a tudós fejthet ki, aki alkalmas és jól felszerelt laboratóriummal, elégséges anyagi támogatással, összefüggő szabad idővel és megbízható munkatársakkal rendelkezik. És ha még ma sem fölösleges arról beszélni, hogy a laboratórium csak keret, melynek tartalmát a jó felszerelés, értéket pedig a benne végzett kutató munka ad: mennyivel időszerűbb volt ezt abban az időben hangoztatni, amikor egyes laboratóriumaink legfeljebb az alsóbb fokú szaktanítás igényeit elégíthették ki, de önálló alkotás színterévé csak a türelem teljes kimerülése után válhattak.

Wartha Zürichből visszatérve, rövid idő múlva, megismerhette a külföldi és a hazai laboratóriumok teljesítőképessége között mutatkozó különbséget. A teljesítményben nehézséget okozott az is, hogy hiányoztak s ma is hiányoznak azok a kémiai gyárak, amelyek versenyre keltek volna, vagy versenyre kelnének laboratóriumainknak tiszta kémiai készítményekkel való ellátásában, továbbá akkor sem voltak, ma sincsenek a kémiának olyan rajongói,

akik készek lettek volna, vagy készek lennének egészséget, időt és pénz táladozni a chemia valamely ágának továbbfejlesztéséért. Mindezekből következik, hogy *Wartha* nagyon szerény viszonyok között láthatott hozzá, hogy Zürichben elkezdett vizsgálatait folytassa, melyek különben az ásványföldtani tanszék munkatervébe beilleszthetők voltak. Zürichi tanársegédeskedésének idejében végezte a Zermatt melletti Findelglecserről származó pennit és a *Kenngott-tól* Svájcban talált wieserin nevű ásvány kémiai vizsgálatát, mely az első Svájcban talált, ytterbium-tartalmú ásvány volt. Abban az időben ismerte fel az emsi ásványos vízben a *Bunsentől* csak egypár évvel korábban fölfedezett rubidiumot és caesiumot.

A budai polytechnikumon a szilikátok összetételét kezdte tanulmányozni. Elemzési adatainak feldolgozása közben azonnal belátta, hogy az ásványok összetételének megállapításában is a *Than Károlytól* ajánlott egyenérték-súlyszázalék alkalmazható legbiztosabban. Az aethylortho- és az aethylmetaszilikát szerkezeti képletének mintájára közölte az augit, az olivin, a friss salak, a topáz és a serpentin szerkezeti képletét. A serpentint metaszilikátnak minősíti és hasonlóságot ismert fel a serpentinek és a hydromagnézit összetétele között. Megállapította az anorthit, a skapolit, a gránát, a földpátok és a zeolithek szerkezeti képletét is. Megkísérelte a szilikátok osztályozását és megkülönböztetett valódi szilikátokat, vegyes szilikátokat, azaz olyanokat, amelyekben a kovasavgyökön kívül halogén- vagy valami oxysavgyök található és olyanokat, amelyeknek szerkezete még ismeretlen.

Ezeket a tanulmányokat folytatva, 1884-ben a serpentin-chlorit-csoport néhány tagjával végzett tanulmányáról számolt be. Voralbergben a Montafun-völgyben gyűjtött és Vasvármegyében a borostyánkői lelőhelyről származó serpentin-közetek összehasonlító vizsgálatának alapján kimutatta, hogy ezek nem valódi serpentinek. Ezeknek az ásványfajtáknak jellemzésében az alumíniumoxid mennyiségét tekinti fontosnak. A serpentinek szerint olyan chloritok, amelyeknek alumíniumoxid-tartalma csekély, vagy egé-

szen hiányzik. Azonban az alumíniumoxid nem ugrásszerűen változik bennök, hanem egész sorozat átmeneti tag észlelhető. A montafuni serpentin is átmenet a chlorit, ripidolit és a permint között, mely csoport a chlorit és a serpentin között foglal helyet.

1877-ben azokat az előzetes tanulmányokat közli, amelyekben megbízható módszert keresett a csekély mennyiségű zsadányi meteorit elemzéséhez. 1888-ban végezte a Csácán 1888 február 5-én és 6-án lehullott sárgás színű por kémiai és mikroszkópi vizsgálatát. A hó felületéről összegyűjtött port összehasonlította a Krakatau és Vezuv vulkánjának hamujával, továbbá a báró *Nordenskjöldtől* 1883-ban, a sarkvidéki expedíció alatt, Grönland belső vidéki havasain gyűjtött s töle kriokonitnak — jégpornak — nevezett anyaggal is. Gyanította, hogy a csácai por vulkáni eredetű, valószínűleg izlandi vulkán hamuja s hóvihar szállította hozzánk. E nézetének támogatására fölemlíti, hogy a csácai porban ugyanolyan növényi maradványokat talált, mint amilyeneket *Veit Brecher Wittrock* ismert fel a *Nordenskjöldtől* Grönland belsejéből hozott porban. Ezek voltak: az *Ulothrix variabilis* havasi alga, a *Sphaerella nivalis* egyes sejtjei. Talált még a porban egy *Navicula* és egy *Pinnularia viridis*hez hasonló diatomacea-fajt is, melynek vizsgálatával *dr. Pantocsek József* foglalkozott. *Dr. Filarszky Nándor* kitűnő algologusunk és tagtársunk, föltétlenül helyeselte *Warthának* azt a következtetését, hogy a *Sphaerella* vagy *Chlamidomonas nivalis* sejtjei a csácai pornak északi vidékről való származást bizonyítják: de arról, hogy az *Ulothrix variabilis* is ezt bizonyíthatja, csak föltételelesen nyilatkozott.

Megemlítem még, hogy egy szép szentgothárdi adalár csiszolatának vizsgálatával, tanulságos adalékkal járult a másodrendű ékkövekhez sorozott holdkő ismeretéhez.

Wartha ásványvizsgálataiból kiderül, hogy elvi jelentőségű felfogást kívánt tisztázni: ellenben több a kémiai analízis és az általános kémia körébe tartozó közleményei, kivéve a *Schuller Alajossal* együtt végzett kalorimetriás meghatározásokat, inkább valami alkalomnak, mint magasabbrendű cél kitűzésének köszönik létrejöttüket.

A *chemiai analízis körébe* tartozik a csekély mennyiségű kén kimutatása világítógázban. A *tanítás célját szolgálja*: a megfordított égésre, a redukálás és oxidálás közben egymásra következő súlyváltozásokra, a magnéziumnak széndioxidban való elégetésére közölt kísérlete.

Laboratoriumi és előadási használatra szerkesztett két gázfejlesztőkészüléket a következő követelmények kielégítésével: a gázfejlesztőben ne legyen állandó nyomás, a sav minél jobban kihasználható és a készülék újabb gázfejlesztésre minél könnyebben előkészíthető legyen.

1870-ben közölte, hogy a széndiszulfidot gyorsan elpárologtatván, megszilárdította. *Balló Mátyás* kifogásolta e megfigyelés helyességét s azt vitatta, hogy *Wartha* nem a széndiszulfidot, hanem a vízzel létesült hidratját szilárdította meg s az általa észlelt termék azonos volt a *Berthelot*-tól még 1856-ban, s későbbben másoktól is leírt termékkel. *Wartha* válaszában megjegyezte, hogy *Balló* eljárása szerint már azért sem keletkezhett szilárd széndiszulfid, mert az általa közölt — $11\text{ }^{\circ}\text{C}$ magasabb volt mint a szilárd széndiszulfid olvadáshőmérséklete. Sajnálunk, hogy *Wartha* nem ismételte meg *Balló* kísérletét, mert meggyőződhetett volna igazságáról. A széndiszulfid valóban megszilárdítható, de csak — $116\text{ }^{\circ}\text{C}$ -on, miként ezt 1883-ban *Wroblewski* és *Olszewski* bebizonyították.

Tudományos tekintetben legbecsesebbek azok a kalorimetriás vizsgálatok, amelyeket *Schuller Alajossal* végzett s együtt közölték 1877-ben. Feladatúl tűzték ki a Bunsen-féle jégkalorimeter használhatóbbá tételét hőmennyiségek mérésére. Fáradozásukat teljes siker jutalmazta. A kalorimétert függetlenítették a chemiailag tiszta jég használatától. A térfogatváltozás megállapításában kiküszöbölték a kapilláritás hatását s minthogy a térfogatcsökkenést nem a kénesőszál térfogatváltozásából, hanem a pontosan lemérhető kéneső súlyából számították ki, az észlelés szabatoságát tetemesen fokozták. Vizsgálataiknak értékes következménye volt, hogy hőegységül a víznek könnyebben és biztosabban meghatározható közép fajhőjének használatát javasolták: de se a Bunsen-féle kaloriméternek, se a víz kö-

zép fajhőjének használatát népszerűvé tenniök nem sikerült. Készülékükkel meghatározták a hidrogén égéshőjét állandó nyomás alatt, miből kiszámították azt a hőmennyiséget, melyet a víz állandó nyomás alatt mért keletkezésű hőjének nevezünk.

Ugyanabban az időben a hidrogén égéshőjét *Than Károly* is meghatározta a Bunsen-féle jégkaloriméterrel. Ő a Schuller-Wartha-féle adatokat összehasonlítván saját adataival, okát kereste a szembetűnő különbségnek. Mint-hogy azonban *Than* állandó nyomás alatt dolgozott, továbbá kaloriméterének kalibrálását is más hőegység felhasználásával végezte, természetesen, hogy eredményei a *Schuller-Wartha*-félékkel, közvetlenül nem voltak összehasonlíthatók. A Schuller-Wartha-féle hőegységekben kifejezett adatokat a *Than*-tól használt hőegységekre kellett volna átszámítani. *Than* arra nézve is tett észrevételt, hogy a Schuller-Wartha-féle készülékben »a légkör atmoszférájában a nyomás nagyon csekély volt«. Azonban *Schuller* és *Wartha* bebizonyították, hogy »az égetőben, a láng bármely rétegében, a légköri nyomásnál nagyobb nyomás uralkodott«.

A vitának értékes eredménye, hogy a *Than*-féle hőmennyiségmérések adatai is, a számítási hibák kiküszöbölése után, maradandó értékeket fognak képviselni. *Wartha* foglalkozott a *Mond*-tól és munkatársaitól előállított nikkelszén-oxiddal is. Előállításához vastartalmú nikkeloxidot használt és *Mond*-éktól eltérőleg mindig vastartalmú terméket kapott, nyilván azért, mert szén-oxiddal a vas is illanó vegyületet létesít. Figyelmeztetett rá, hogy *Mond*-ék nem intették óvatosságra azokat, akik nikkelszén-oxiddal kívánnak dolgozni. Ő a termék előállításakor szigorúan alkalmazkodott a *Mond*-ék leírásához, mégis egy esetben olyan terméket kapott, mely az átöntéskor hevesen felrobbant. *Wartha* tapasztalását megerősíthetem én is; a nikkel szén-oxid gázometriás vizsgálatát heves robbanás akadályozta meg nálam is.

A Goldschmidt-féle redukáló eljárást ismételve, igyekezett számot adni az alumínium-oxid keletkezésével járó hőmérsékletről. Grunecznek a nagyolvasztó salakjára vonat-

kozó adataira támaszkodva, kiszámította, hogy a vasoxid-aluminium-keverék elégetésekor kb. 4725°C lehet a legmagasabb hőmérséklet, föltéve, hogy a folyós nyersvas fajhője 0.13 és a salaké 0.25. Természetes, hogy ha ezek a fajhők nagyobbak, az égéshőmérséklet kisebb lesz, talán 3000°C , de így is magasabb, mint amekkorát idáig chemia úton elérhettek.

A szerves chemia körébe tartozó vizsgálódásai részben már a chemiai technológia területét érintik. Megállapította, hogy tiszta antrachinon alkoholos káliumhydroxiddal főzve, alizárinná változik. Eljárásokat közölt arra nézve, hogy törökvörössel festett gyapotból különféle oldószerekkel kioldott részletből, miként választható ki az alizárin. Fölismerte, hogy az indigó velenci terpentinben, forró paraffinban és petroleumban is oldódik, valamint hogy a kereskedésekben is vásárolható lakmuszt — nagyon sokszor — indigóval hamisítják. Leírta, hogy indigóval hamisított lakmuszból, miként állítható elő savak és bázisok iránt érzékeny lakmusz.

Wartha az első között volt, akik elektromos áramot használtak szerves chemiai feladat megoldásához. 1884-ben márciusban közölte, hogy egy olyan dinamógéppel, amelyet negyedfél lóerő tarthat üzemben és óránként egy m^2 elektródfelületen egy kg. rezet választ le, kb. 4.1 kg. indigó, illetőleg indigotin redukálható, azaz változtatható át indigócsávévá.

Tekintve, hogy a chemiai technológiai professzor működésének értéke abból ítélhető meg legjobban, hogy ipari és gazdasági feladatok megoldásával milyen eredményekkel foglalkozik, megkísérlem ebben az irányban kifejtett tevékenységét, lehetőleg tömören, a következőkben foglalni össze.

Annál a jelentős szerepnél fogva, amelyet a víz meg a tüzelő anyagok egészségügyi, ipari és gazdasági vonatkozásban betöltenek, természetes, hogy *Wartha*, a különféle célra használható vizekkel és tüzelő anyagokkal, addig,

amíg egészsége engedte, állandóan foglalkozott. A víz változó keménységének meghatározására a réginél gyorsabb és gyakorlatiasabb eljárást dolgozott ki egy *Mohrtól* származó eszme alapján. Ez a »víz lugossági foká«-nak meghatározása néven került be a kémiai irodalomba. Az eljárást sikerrel alkalmazta *Lóczy Lajos* is tibeti és kínai utazása közben.

Wartha tevékeny részt vett azokban a munkálatokban, amelyeket Budapest székesfőváros azért indított meg, hogy elégséges és egészséges ivóvízzel láthassa el a város lakosságát. A káposztásmegyeri vízműről *Kovács Sebestény Aladár*al készített jelentésből megtudjuk, hogy Budapestnek jobb és több vízzel való ellátása semmiféle máshonnan vezetett, vagy a Duna-meder vizének más rendszer szerint végzett tisztításával, nem sikerült volna.

Wartha vezette azokat a vizsgálatokat, amelyeket Budapest hatósága még 1876-ban kezdeményezett annak megállapítása végett, hogy a hazai kőszénfajok mennyiben válnak be világítógáz gyártására. A kísérleteket a budai hajógyár gázgyárában végezték. Közel három évig tartottak a vizsgálatok, melyekből kiderült, hogy a hazai kőszénnek között vannak olyanok, amelyek akár magukban, akár más szénfajtákkal keverve, jó világítógázt fejlesztenek, egyesekből pedig jó kokszt is gyártható. Használhatóságuk — természetesen — attól függ, hogy a szállítható szén mennyisége és a szállítás költsége alkalmassá teszik-e versenyre, vagy nem. Világos, hogy azok az adatok, a gyakorlat szemszögéből nézve használhatóságukat, ma már értéktelenek: de tudományos tekintetben becses a bizottságnak az a véleménye, hogy gázgyártásra kitűnő volt az oravicai darabos szén; kevésbé jónak volt minősíthető a steierlak-aninai apró szén, melyet falkenauai szénnel kellett volna javítani; használhatónak találták a petrozsény-ostraui szénkeveréket is, ha akár a keveréket, akár a tiszta ostraui szenet falkenauai szénnel javítják.

Ugyanakkor meghatározta *Wartha* tizenegy kokszt-fajnak fűtőképességét meg hamutartalmát is. Legjobbnek ítélte a Steierlak-aninai szénből létesített koksztot, mely

az ostraui válogatott kokszt is felülmulta. Kiemelte még a Steierlak-aninai szenet, mely mind gázgyártás, mind kokszttermelés tekintetében az ostraui szén erős versenytársának bizonyult.

Valószínűleg már ezekhez a vizsgálatokhoz végzett előtanulmányokat, mikor 1874-ben egy készüléket ismeretett, mellyel több órán át, állandó, normális láng létesíthető, ha benne aethylaethert, forráspontig hevített vízzel gőzölögtetünk el.

Wartha emlékezetének megörökítéséhez nagyon sokkal, mondhatnám legtöbbször járultak hozzá a magyar agyagipar terén végzett kutatásai. Mintha az igaz a széptől is támogatva, erősebb nyomokat hagyna a lelkekben. A figyelmet ő irányította először, 1890-ben az avanturinmázra. Vasoxidot meg uranoxidot oldott fel boraxban s ezt az üveget rögzítette a tárgy felületére. A túltelített oldatból kiváló kristályok adják meg az avanturinmáz jellegét. Szerinte a kristályok anyaga vasoxid s azonosak a természetben található haematittal.

Megbecsülhetetlen hasznára vált agyagiparunknak *Warthának Zsolnay Vilmos*sal kötött barátsága. *Wartha*, akiben művészlélek lakott, élénk figyelemmel kísérte *Zsolnay* törekvéseit, sűrűen levelezett vele, gyakran meglátogatta gyárában s többször hosszabb időt is töltött nála. Együtt tárgyalták meg az agyagipar fejlesztésére szükséges eljárásokat, együtt keresgéltek új nyersanyag lelőhelyeket. Az új agyagokat *Wartha* elemezte meg, az új mázakat ő próbálta ki s kísérleteivel hozzájárult, hogy a pécsi gyár majolikái, pompás csillogásukkal világhírűekké váljanak. Tudomány és gyakorlat együtt állapította meg a gyártmány jóságának, szépségének, a termelés gazdaságosságának és versenybírási feltételeit.

Wartha bámulatos kitartással, nemes önzetlenséggel kutatta az agyagiparban valamikor használt és az ő korában is használatos, de eltitkolt eljárásokat és fáradhatlan volt a kísérletezésben, a levelezésben, ha csak ez által remélhette a homály eloszlatását.

1899-ben május 7-én a M. T. Akadémia nagy gyűlésén tartott beszédéből tudtuk meg, hogy az 1889-ben rendezett párisi kiállításon a *Massier* gyönyörű fénycsillogású fayence gyártmányainak látásakor keletkezett benne az a gondolat, hogy hasonló diszítésű tárgyak készítésével megkellene próbálkozni nálunk is. Megállapította, hogy *Massier* ólomtól mentes mázakat használ, melyeknek felületén ezüst- vagy rézkészítményekkel idézi elő a fémcsillogást. Nemsokára reábukkant a tárgyak égetésének módjára is. Kísérleteit először laboratóriumában, azután *Zsolnay* gyárában végezte. A rézkészítményt a mázba keverte, melynek redukálását a kísérleti kemencébe bocsátott világító-gázzal hajtotta végre. Első kísérleteinek sikerülése után megpróbálták a diszítés változtatását is. Egyidejűleg alkalmazták az ezüst-lüstert, ennek részleges eltávolítását hidrogénfluoriddal s más eljárásokat is, melyekkel a pécsi gyár a legváltozatosabb diszítéseket mesterileg idézte elő a tárgyon. De sikerült *Warthának* ólommázokon is oly pompás színhatásokat idézni elő, amelyekhez hasonlók csak régi olasz majolika-edényeken voltak láthatók, de utánzásuk századokon keresztül nem sikerült. Célját úgy érte el, hogy az ezüst és rézvegyületeket oldatban használta, melyeknek töménységét szükség szerint változtatta. Az ezüstöt és a rezet gyantasavas és bórsavas só alakjában, de az ezüstöt ezüstchlorid-ammoniumhydroxidos oldatban is használta. Az eredmény függ a hőmérséklettől is: arra nézve azonban hiányoznak az adatok, hogy a hőmérséklet szabályozása miként történt. Arra nézve sincsenek adataink, hogy a chromoxid és a kristályos réz vagy egyiptomi kékmáz előállítására fordított fáradsága eredménnyel járt-e vagy nem? Erre vontkozó kísérleteiről csak *Kohut Adolffhoz* 1911 április 4-én írt levelének másolatából értesültem.

A fémcsillogású tárgyak előállítását ismertető eljárását 1892 december 13-án leírta s iratának megőrzését, zárt levélben, a M. T. Akadémiára bízta. A leírást a M. T. Akadémia III. osztályának 1918 március 18-án tartott ülésén én ismertettem meg.

Wartha Kohuthoz írt levelében nyilatkozott *Fischer*

Károly sulzbachi műagyaggyáros 206.395. sz. szabadalmának értékéről is. *Fischer* a »terra sigillata« edények előállításánál követett eljárást szabadalmaztatta. Eljárásáról *Witt O.* berlini professzor a »Prometheus« 1909. évfolyamának 996. és 997. számában nagy dicsérettel nyilatkozott.

Wartha, miként *Kohutnak* írja, *Fischerrel* közölte, hogy szabadalmazott eljárását nálunk már régóta használják a selmeci pipakészítők, ő pedig azt megjavítva, »Az agyagipar technológiája« című könyvében már 1892-ben leírta. Megírta *Kohutnak* azt is, hogy *Fischer* nézete a fekete görögedények utánzásáról téves, valamint téves az az állítása is, hogy ilyen edények készítésében szerepe van a kobáلتoxidnak is, mert csupán mechanikai fényesítéssel is lehet nemcsak fekete, hanem mintázott edényeket is előállítani, miként ezt a selmeci pipák, a mezőtúri korsák és a mohácsi kancsók eléggé bizonyítják.

Warthát az agyagipar terén, itthon és külföldön nem irodalmi munkái, hanem a kiállításokon feltűnt tárgyai avatták szaktekintélyé. A magyar agyagipar multját és jelenét felderítő adatokat lankadatlan szorgalommal gyűjtötte. Összeköttetésben állott *Vosinszky Mórral* is, hazánk egyik kiváló őskori kutatójával s míg vizsgálataival ő segítette *Vosinszkyt* a mészbetétes agyagedények tanulmányozásában, addig *Vosinszky* meg neki küldött adatokat arról, hogy saját tapasztalatai szerint Tolnavármegyében Döbröközön és Gyulavancán a mult században, házilag is alakítottak agyagból edényeket.

A különböző korok és mesterek agyagművének hatása alig jelentkezhett volna nála olyan szembetűnően, ha hiányzik vala az alkalom maga körül, bármikor a legszebb példányok szemléletében elmerülnie. Az agyagművesség legkiválóbb, legtanulságosabb példányait roppant nagy utánjárással, aránylag kevés áldozattal gyűjtögette össze és olyan gazdag gyűjteményt létesített a műegyetemen, amilyenhez hasonlóval kevés műegyetem büszkélkedhetik. Ez a gyűjtemény megmérhetetlen hasznára volt a műegyetemnek is, de az országnak is. *Wartha* ihlettségét e gyűjtemény remekeiből merítette, mely közvetlenül átszármazott a pécsi

gyárra, közvetve pedig a magyar műiparra. És ha a benne felhalmozott tárgyak nagy áremelkedésére gondolunk, elmondhatjuk, hogy Wartha oly szerencsés befektetéseket tett, amilyennel az állami intézmények történetében csak ritkán találkozunk.

Hieronymi Károly m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1904-ben április 8-án felkérte Warthát, hogy tanulmányozva a herendi gyár helyzetét, készítsen javaslatot arra nézve, mi módon és milyen eszközökkel lehetne a gyár fennállását és fejlődését biztosítani. Wartha 1904 június 18-án ment le Herendre s nemsokára beszámolt a gyár elszomorító állapotjáról. Jelentésében kifejtette, hogy a gyárat a végleges bukástól csak az menthetné meg, ha elégséges támogatással hozzáláthatna finomabb, kőanyagárak gyártásához. Nyersanyaga van, közel van az ajkai széntelep is, tehát két fontos tényező nem okozna gondot. A gyár kivitelre is tömegáru gyártással fenntarthatná magát és mellékesen foglalkozhatnék, régi herendi minták szerint porcellándiszítással is, miáltal megmenthetné külföldön is jól ismert hírnevét.

1906 szeptember 6-án a kereskedelemügyi miniszter elébe terjesztette a központi agyagipari műhely újjászervezéséről szóló jelentését is. Nagy gonddal készítette elő a központi műhely szervezetét, melynek az lett volna rendeltetése, hogy a hazai agyagipar fejlődését előmozdítsa. Azonban miként *Petrik Lajostól*, nyugalmazott felsőipariskolai igazgatótól értesültem, Wartha beadványának nem volt foganatja és a műhely ma is eredeti elhibázott szervezetével működik.

Az agyagművesség tanulmányozására szervezett gyűjtemény költségeit a magyar állam fedezte: de létesített Wartha még egy gyűjteményt, melynek költségeit ő viselte s örökségül hagyta a műegyetemre. A hagyatékban van 278 tárgy; közöttük botok, fokosok, nyilak, puskák s egyéb hasonló tárgyak. Ezeket részint azért gyűjtötte, mert örömét lelte a nép díszítő rajzaiban, részint azért, mert a különféle rendszerű puskák szerkezetében található különbségek érdekelték.

Wartha neve országos hírűvé vált még a borászat terén is. Kezdetben csak a borok elemzése iránt érdeklődött. De »A cukortartalom meghatározása a borban optikai úton« című értekezésében már tudományos feladat meghatározására törekedett. Kimutatta, hogy a polaristrobométerrel inkább minőségi mint mennyiségi adat állapítható meg és arra figyelmeztetett, hogy valamely bor jobbra forgató tulajdonságából nem következtethetünk a bor nádcukor-tartalmára, mert az élesztő hatására invertcukorrá, balraforgató cukoreleggyé változik át, mely a mustban levő cukrokkal tökéletesen azonos.

Mennél jobban pusztított a filoxera hazánkban és mennél keresettebb lett a bor: annál tüzetesebben foglalkozott a szőlővel és a borral, mezőgazdaságunk értékes terményével és termékével. Az elsők között hirdette, hogy Alföldünk homokos talaját föl kell használni szőlőtermesztésre. A hegyi szőlők tulajdonosai nem nagyon lelkesedtek az alföldi szőlőtelepítések sürgetéséért. Még kedvezőtlenebbül fogadták gazdáink a magyar bor védelmére alkotandó törvényjavaslat alapjául kifejtett nézeteit. Ő a bort mint az értelmes vagy értelmetlen gazda, esetleg borcsináló munkájának eredményét, nem terménynek, hanem csak terméknek volt hajlandó minősíteni; a bor kémiai elemzéséről pedig az volt a nézete, hogy a bornak csak összetételéről tájékozathat, de eredetéről nem. Mig egyrésztől körömszakadtáig védte ezeket a nézeteit, addig másrésztől mindent elkövetett annak kiderítésére, amit tudományos alapon visszaélésnek, hamisításnak vagy csalásnak lehet minősíteni.

A bor kémiai vizsgálatára ajánlott eljárások közül hozzászóltott *Neubauernek* ahhoz az észrevételéhez, hogy a bor gallizált volta polározókészülékkel ismerhető fel legjobban. Reámutatott arra a még *Neubauer* előtt közölt megfigyelésre, hogy kierjedt, még édes borban is csak balraforgató invertcukor lehet jelen, tekintve, hogy erjedéskor, előbb mindig a jobbraforgató dextróz erjed el, míg a balraforgató levulóz megmarad. Ennélfogva ha a bor jobbra forgat, mindig gyanus.

Amikor lelketlen borhamisítóink festett piros bort bocsátottak forgalomba, a rózanilinfestékek fölismerésére módosított eljárásokat közölt a hamisítások fölismerésére. Módszert próbált ki a borban levő és az egészségre ártalmas kénessav kimutatására és mennyiségének meghatározására. A magyar borról irt közleményében tájékoztatott a borok vizsgálatára használható módszerekről, közölte a nála végzett elemzések eredményét, melyek sok adattal gazdagították a magyar borok összetételére vonatkozó ismereteinket.

Kérdezhetjük, hogy vajjon Magyarországon, ahol az utolsó 50 év alatt a mezőgazdasági ismeretek kifogástalan művelésében és tanításban részesültek: szükséges volt-e a műegyetemen is foglalkozni a borászattal? És vajjon a helyett, hogy Wartha a borászati chemia képviseltetésén fáradozott és gondoskodott róla, hogy a Múzeum-körúton épített műegyetemen a borászati tanulmányok végezhetőjére alkalmas pince és laboratórium legyen: nem lett volna-e okszerűbb a chemiai technológia valamely különleges részének művelésére és előadására létesíttetni kedvező feltételeket. De úgy vélem, hogy Wartha helyesen cselekedett. Chemiai iparvállalatok alapítására akkor még nem voltunk előkészülve, azonban azt tapasztaltuk, hogy hirneves borászatusunkat veszély fenyegeti. Svájcban, Franciaországban a borkereskedők beszüntették a magyar borok vásárlását. Kellott egy erős egyéniség, aki a borainkkal űzött visszaélésekre reáirányítsa a figyelmet és függetlenségével, hozzáférhetetlenségével, tudományos tekintélyével a magyar boroknak eljátszott jóhírért visszaszerezni segítsen. Wartha erre a feladatra lelkesedéssel vállalkozott és érdeklődése az ügy iránt akkor sem szűnt meg, amikor külföldön már kezdtek hinni borkereskedelmünk megbízhatóságában és már elég intézkedés történt arra nézve, hogy borainkkal nagyméretű visszaélések ne történhessenek.

Wartha még a múlt század hetvenes éveiben a fotografozás ügyét is fölkarolta. Az Esterházy-utcában a chemiai technikai laboratóriumot nagy műteremmel és mellékhelyiségekkel kiegészítette. Terve volt egyrésről a

fotografálással tudományosan foglalkozni, másrésről az érdeklődőket a fotografálás részleteibe beavatni. Sajnálhatjuk, hogy terve dugába dőlt. A fotografálás tudományos és gyakorlati jelentősége napról-napra növekedett, de megtanulására és tovább fejlesztésére egy jó iskola, nálunk még mindig a jámbor óhajtások közé tartozik.

Wartha nemes becsvággyal törekedett előadásait nemcsak tartalmukkal, hanem alakjukkal és nyelvezetükkel is értékesekké tenni. A magyar mesterszavak használatában hű követője volt *Szily Kálmánnak*, akit a magyar nyelv használatában is mesterének tekintett.

Tevékeny részt vett a József-műegyetem ügyeinek intézésében is. Az 1875/76. és 1877/78. években dékánja volt a gépészmérnöki szakosztálynak; 1870 nov. 8-tól 1879 szept. 1-ig a könyvtárnoki — 1888/89-től 1893/94-ig a gazdasági előadói tisztelet töltötte be. Két ízben viselte a műegyetemi rektorságot; először az 1896/97. és 1897/98., másodszer az 1907/8—1909/10-iki tanévekben. Első ízben viselt rektorsága idejében dült el a műegyetem mai elhelyezésének ügye. *Dr. Wlassics Gyula* vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az eseményektől igazolt előrelátással a Lágymányoson történő építkezés mellett döntött. Ezért hálás lehet mind az állam, mind a székesfőváros. Az állam azért, mert olcsóbb, kényelmesebben megközelíthető és a műegyetem fejlesztésére alkalmasabb hely nehezen lett volna található, a székesfőváros azért, mert a műegyetemnek a mai területen megkezdett építése, évtizedekkel előbb indította meg egyik nagyon szép fekvésű és egészséges városrészének fejlődését.

Wartha sokoldalúságáról és hatalmas munkaerejéről tanuskodik, hogy tanára volt még a középiskolai tanárképzőnek, a budapesti országos középiskolai tanárvizsgáló bizottságnak, az országos m. kir. szabadalmi tanácsnak, a szerzői jog szakértői bizottságának, a földművelésügyi miniszteriumban szervezett állandó borvizsgáló szakértő bizottságnak. De bizonyítja ez azt is, hogy egész sor intéz-

mény között kellett idejét és munkaerejét megosztani, főleg a *kutató munkásság rovására*.

Azonban volt még egy munkaterület, amely nagy áldozatot követelt *Warthától*. Ezt a Kir. Magy. Természettudományi Társulat nyitotta meg azoknak, akiknek érzéke volt hazánk közművelődése iránt s készséggel vállalkoztak a Társulat céljainak önzetlen szolgálatára. Nyilvánvaló, hogy a Természettudományi Társulat fejlődésének azt a magas fokát meg sem közelíthette volna, ha az elméleti és gyakorlati természettudományok legilletékesebb képviselői kevesebb érdeklődést tanúsítanak vala sorsa iránt. *Wartha* idegen származása létére, helyezkedhetett volna arra az álláspontra, hogy a természettudományok népszerűsítése nemcsak hatáskörén, hanem faji érdekein is kívül esik: de már 1868-ban önként fölvétette magát a Társulat tagjai közé és örömmel osztozott azok munkájában, akik a magyar értelmiség természettudományos ismereteinek hiányait a szó és az írás segítségével pótolni törekednek. Negyvenkét éven át szaküléseken, népszerű előadásokon, a Természettudományi Közönyben meglepő kitartással azon fáradozott, hogy a természet- és a technikai tudományok haladásáról helyesen tájékozott, a természettudományos törekvések lényegét, megértő és természettudományos iskolázottságú magyar közönség fejlődjék, de mint a Társulatnak választmányi tagja, majd titkára s végre elnöke, minden lehetőt megtett arra nézve is, hogy a Társulat anyagilag megerősödjék. Több terjedelmesebb közleményen kívül kb. 480 kisebb-nagyobb közleményben tájékoztatta az olvasókat a mindennapi életben is nélkülözhetetlen tudnivalókról, melyeket élvezetes nyelvezet és megbízhatóság jellemez.

Három nagyobb munkája közül kettő a K. Magy. Természettudományi Társulat, egy az Athenaeum kiadásában jelent meg. Egyike a »Chemiai technologia«, mely tankönyv is. Technikai tankönyvirodalmunknak nagy vesztesége, hogy e munkájának csak első részét fejezhette be. Másik »Az agyagipar technológiája«, melyben a Természettudományi Társulat megbízásából tartott tíz népszerű estély anyagát dolgozta fel a művelt közönség igényeihez mérten.

Harmadik munkája »Agyagművesség« címmel az Iparművészet Könyve II. kötetének része. Ebben a két utolsóban jelentek meg a magyar agyagművesség fejlődésére vonatkozó kutatásai és eredeti vizsgálatainak közérdekű részletei is.

Eredeti munkái tárgyának kísérleti előkészítése és megírása közben kifejtett tevékenységénél nem kisebb értékű, hogy ellenőrző minőségben résztvett a Természet-tudományi Társulat könyvkiadó Vállalatának munkájában és két kiváló német műnek magyar nyelven való megjelentetése alkalmával a fordításokat ő hasonlította össze az eredeti szövegekkel és ott, ahol szükségesnek vélte, ő írta meg az értelmező és kiegészítő jegyzeteket. Egyiknek címe: »A gyakorlati fotografozás kézikönyve« *Schmidt F.-től*, mely a német IV-ik¹ kiadás után 1897-ben, a X-ik² kiadás után 1906-ban jelent meg, másiké: »Népszerű előadások a kémiai technológia köréből« *Wichelhaus H.-től*, mely a német I. és II. kiadás felhasználásával 1907 végére készült el és 1908 második felében került ki a sajtó alól.³

Warthának, a szívvél-lélekkel szaktudósnak nyitva állott lelke mindenféle ismeret befogadására. Szenvedéllyel foglalkozott tudományokkal, művészetekkel egyaránt. Jól rajzolt, festett s a műkedvelőséget messze túlhaladta a sokszorosító eljárásokban szerzett tapasztalataival. A művészet szeretete kapcsolta össze szorosabban *Rauscher Lajossal*, akit készséggel támogatott tanácsaival egy sokszorosító eljárás kidolgozásában.

Wartha kutató munkásságát tüntette ki a M. T. Akadémia akkor, amikor 1873-ban levelező, 1891-ben rendes tagjainak sorában iktatta s 1908 nov. 23-án másodelnökké választotta. Másodelnöki minőségében 1909-ben tartott előnöki beszédjének az a része, amelyben tárgyalta, hogy kíváncsú volna nálunk is, éppen úgy, miként a francia Akadémián történt, a tudomány és a gyakorlat között benső kapcsolatot létesíteni, általános tetszésben részesült. Főleg a

¹ Fordította: *Pfeifer Ignác*.

² Fordította: *Csopey László*.

³ Fordította: *Pfeifer Ignác*.

fiatal tehetségekre hatna jótékonyan, ha az Akadémia, a vezetés nélkül sokszor téves úton bolyongó feltalálókat, helyes irányba terelné.

Eszméje gyakorlati kivitelének módjára nézve csak annyi történt, hogy a M. Kir. Szabadalmi Hivatal akkori elnöke: *Ballai Lajos* kilátásba helyezte, hogy a szabadalmi hivatal technikus tagjai időnként közölni fogják elbírálás végett a szabadalmi hivatalhoz beérkezett és elbírálásra érdemes találmányok munkáinak címét: de az eszme a megvalósulásig idáig még nem jutott.

Érintettem, hogy a M. Kir. József-műegyetem, a M. T. Akadémia, a Kir. Magy. Természettudományi Társulat miként fejezték ki elismerésüket *Warthának* a tudományos és közművelődési téren szerzett érdemeiért. De az ő nagy munkaerejét ez a három intézmény nem kötötte le olyan mértékben, hogy más munkaterületeken is ne fejthetett volna ki értékes tevékenységet. Erről tanuskodnak a következő adatok:

A magyar turistaság érdekében, elnöki minőségben szerzett érdemeit jutalmazta a Magyar Turista Egyesület 1902 jun. 28-án, amikor tiszteleti taggá választotta.

A Magyar Iparművészeti Társulat 1891. évi karácsonyi tárlatának bíráló bizottsága egyhangulag elismerésben részesítette a keramikai technológia tudományos műveléséért s különösen a különböző színű és fémfényű zománc biztos előállításának megállapításáért.

1901 május 20-án a párisi világkiállítás lezárása után *Miklós Ödön* kormánybiztoshelyettes hálás köszönetét s elismerését fejezte ki a közel négy évi együttműködés ideje alatt alelnöki minőségben tanúsított fáradhatatlan közreműködéséért.

Elismerésben részesítette *Ófelsége I. Ferenc József is*, aki 1896 május 31-én a miniszteri tanácsosi címmel, 1910 július 12-én a Ferenc József-rend csillaggal diszített közepkeresztjével tüntette ki.

Még néhány szót *Warthának*, az embernek kívánok kívánok szentelni. Természet rendje, hogy napról-napra

fognak kortársai. A következő nemzedékek ismerni fogják nevét, tudományos munkásságának hírét: de hihetőleg már hírét sem fogják hallani annak a meglepően magas férfiúnak, aki klasszikus szabású fejével bámulatba ejtette az apró budapesti közönséget. Tanítványai révén zárkózott, rideg ember hírébe jutott, pedig társaságban vidám, kedélyes, sőt gyermekesen pajzán tudott lenni. Némely magatartásából következtetve, különösnek látszott: de csak azok szemében, akik nem bírták megérteni, hogy valaki miért nem hódol a társadalmi szokásoknak. Tartózkodó volt a barátságkötésben, de azokhoz, akikkel barátságot kötött, hű volt sirjáig.

Aránylag fiatalon nősült. *Heussy Zsófiát* vette feleségül Zürichben, aki 1886-ban hunyt el s Zürich mellett Dielsdorban temették el. Másodszor, 1887 aug. havában *dr. Hugonnay Vilma grófnővel* lépett házasságra.

Ha példával kellene bizonyítani, hogy érett korban kötött házasság is lehet igazán boldog, nyugodtan lehetne erre a házasságra hivatkozni. Második feleségétől született 1888-ban *Vilma* nevű leánya, akit mérhetetlenül szeretett. Gondos nevelésben részesítették a testi és lelki előnyökben gazdagon megáldott gyermeket. De élénkségét nem mérsékelte eléggé az egyéniség szabad kifejlődésének kedvező svájci iskola. Valószínű, hogy a túlságosan szabadjára hagyásnak lett áldozata. Egy Interlakenbe rendezett kirándulás alkalmával vesegyulladást kapott s ennek következtében hunyt el Abbáziában 1908 július 25-én.

A bálványozott leány elvesztése gyorsította *Wartha* betegségének kifejlődését. 1910 szeptember 1-én egy évi szabadságra ment, hogy egészségét helyreállíthassa. A próba nem sikerült. 1912 május 31-én nyugalomba vonult; de az 1914 jun. 20-ig eltelt két évnél hosszabb idő nem a nyugalom, hanem a gyötrelem évei voltak. Elhantolása óta ő is abban a földben pihen, amely a magyar nemzet annyi napszámosának ad csendes nyugalmat.

Időközönként voltak s lesznek jövőben is olyan írók, akik a faj meg a nemzet fogalma között uralkodó zavart örömet használják fel a magyarság szellemi tehetségének

kisebbitésére. Kárörömmel sorolták fel régebben és sorolják fel napjainkban is¹ azoknak az európai-, esetleg világhírű tudósoknak, szépíróknak, s művészeknek nevét, akiknek elődei nem a honfoglaló Árpáddal jöttek Magyarországra. Éppen úgy, miként a *Budenz, Hunfalvyak, Kautz, Than, Schuller, Liszt Ferenc, Munkácsy Mihály* és a többi nagyságaink nevét, a *Wartháét* is, többször leírták azzal a megjegyzéssel, hogy tudományos, írói vagy művészi érdemeikben méltatlanul osztozik a magyar nemzet. Ez az állítás sérti azokat az idegen nevű vagy családi nevüket megváltoztatott magyarokat, akik fáradhatatlanul dolgoztak azért, hogy szellemi alkotásaikat az illetékes magyar tudományos, szépirodalmi vagy művészi társulatok elismerésükkel jutalmazza és akik között olyan egy sem akadt, aki tiltakozott volna az ellen, hogy őt a magyar nemzet tagjaként ünnepeljék. De sérti azokat is, akik az ilyen rosszindulatu állás ellenére sem válnak meg attól a meggyőződésüktől, hogy a legkülönbözőbb fajú emberek is tömörülhetnek nemzetté, mert szerintük ennek a tömörülésnek faj, nyelv, vallás, folyók útja, hegyláncok vonulása nem lehetnek elegetendő feltételei.²

Egészséges lélekkel, meleg szívvél, jó lelkiismerettel egymástól különböző fajú embercsoportok is tömörülhetnek nemzetté, ha mindannyian tudnak és akarnak ugyanazokért a nemzeti eszményekért lelkesedni, közös törvényeket tisztelnek s a közös törvény védelme alatt álló hazáért készek vagyonukat és életüket feláldozni.

Én a magyar nemzet tagjának ismertem *Warthát*, s ezért mint a magyar tudományosság és a magyar nemzet halottját gyászoltam, gyászolom és tisztelem emlékét s ezért mondom: legyen áldott emlékezete!

---

¹ *Skultéty József*: A volt Felsőmagyarország, 1929. 26 l.

² *Ernest Renau*: Qu'est ce qu'une nation. 1882.

Dr. Wartha Vince munkálatai.

Ismétlődő folyóiratok nevének rövidítése: A Természettudományi Társulat Közlönye = T. K., Természettudományi Közlöny = K., Értekezések a természettudományok köréből = Ért. tt. k., A Természettudományi Társulat Értesítője = T. T. T. Ért., A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője = M. T. A. Ért., Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye = Népsz. tt. e. gy., Magyar Chemiai Folyóirat = M. Ch. F., Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft = Ber. d. d. ch. G., Bulletin de la société chimique = Bull. soc. chim., Chemiker Zeitung = Chem. Zeit., Chemisches Zentralblatt = Chem. Zentr., Chemical News. = Ch. News., Comptes Rendus = Compt. rend., Dinger Polytechnisches Journal = D. P. J., Jahrbuch der Mineralogie = Jahr. Min., Jahresbericht über die Fortschritte der Chemie = Jahresbericht., Journal für praktische Chemie = Journ. f. pr. Chem., Liebig's Annalen = Lieb. Ann., Mineralogische Mitteilungen = Min. Mitt., Novum Archivum Physicae naturalis = N. Arch. ph. nat., Poggendorf's Annalen = Pogg. Ann., Zeitschrift für analytischen Chemie = Zeitsch. f. anal. Chem., Zeitschrift für Chemie = Zeitsch. f. Chem., Züricher Vierteljahresschrift = Z. V. jsch. Római szám kötetet vagy évfolyamot, arab szám lapot jelent.

1. Über den Pennin. Journ. f. pr. Chem. XCIX. 84. 1866. Jahresbericht. 1866. 933., Jahr. Min. 362. 1867., Chem. Zentr. 1867. 174., Bull. soc. chim. (2) VII. 246. 1867., N. Arch. ph. nat. XXVIII. 174. 1866., Ch. News. XIV. 12. 1866.

2. Über den Zusammensetzung des Wiserins. Journ. f. pr. Chem. XCIX. 88. 1866., Lieb. Ann. CXXXIX. 237. 1866., Jahresbericht. 1866. 949., Pogg. Ann. CXXVIII. 166., Zeitsch. f. Chem. 1866. 446., Chem. Zentr. 1866. 590. és 1867. 174., Jahr. Min. 1866. 439., Bull. soc. chim. (2) VII. 244. 1867.

3. Über einige Bestandteile des Emser Mineralwassers. Journ. f. pr. Chem. XCIX. 90. 1866., Zeitsch. f. Chem. 1866. 754., Bull. soc. chim. (2). VII. 248. 1867., Jahresbericht. 1866. 991.

4. Adalék a minőleges vegybontáshoz. T. K. VII. 72. 1867.

5. Untersuchungen vom fossilen Holz. Z. V. j. sch. XI. 281. Jahr. Min. 1867. 736., Jahresbericht. 1009. 1867.
6. A kavasav ásvány vegyületeinek képleteiről. M. T. A. Ért. 1868. II. 319.
7. A silicatok formulázásáról. T.T. Ért. I. 18. — Németül is megjelent: Jahr. Min. 1868. 484., Jahresbericht. 1868. 1004.
8. Atomok és tömecsek. K. I. 30. 1869.
9. Közhasznú könyvtár 1. füzetének bírálata. U. o. 44.
10. Az anilin szinekről. U. o. 47.
11. A petroleum párlási terményei. U. o. 186.
12. Üveggyapot. U. o. 187.
13. A morin mint az aluminium kémszere. U. o. 288.
14. A törökpiros szín előállításánál szereplő vegyfolyamokról. Előleges jelentés. M. T. A. Ért. IV. 197. 1870. — Németül megjelent: Vorläufige Mitteilung über die Türkischrothfärberei. Ber. d. d. ch. G. III. 673. 1870.
15. A növényi alizarin előállítási módszerének egyszerűsítése. M. T. A. Ért. IV. 1870.
16. Mittheilungen aus dem tech. Laboratorium des K. ung. Polytechnikums in Ofen. Beiträge zur Kenntniss der Anthracenfarbstoffe. Ber. d. d. ch. G. III. 547. 1870.
17. A szilárd szénkénegről. M. T. A. Ért. IV. 13. 1870. Németül megjelent: Ber. d. d. ch. G. III. 80. 1870.
18. Arany- és ezüsttermelés Magyar- és Erdélyországban. K. II. 84. 1870.
19. A Jama-may selyem. U. o. 185. 1870.
20. Kifogyhatatlan trágyabánya. U. o.
21. Pasteur-féle borjavítás. U. o. 189.
22. Tüzelékfogyasztás. U. o. 238.
23. Komló-papiros. U. o.
24. Alizarin új synthesise. U. o. 348.
25. Az újabb haladásokról a festőanyagok vegyészetiében. U. o. 392.
26. Beiträge zur Theorie der Türkischroth-Färberei. Ber. d. d. ch. G. IV. 528. 1871.
27. Nachweis von Schwefel in Leuchtgas. Ber. d. d. ch. G. IV. 529. 1871.
28. Fotografiai láthatatlan kép megőrzése. K. III. 44. 1871.
29. A szilárd szénkénegről. U. o. 244.

30. Bemerkungen zu dem Ballo's angeblichen Schwefelkohlenstoffhydrat. Ber. d. d. ch. G. IV. 180. 1871.
31. Lösungsmittel für Indigoblau. U. o. 334.
32. Az égési tűneményekről. K. III. 257. 1871.
33. Vorlesungsversuche. Ber. d. d. ch. G. IV. 91. 1871.
34. Nendtwich: A vegytan alapelvei című művéről. K. III. 340. 1871.
35. Rosco-Lengyel: A vegytan alapvonalai című művéről. U. o. 398.
36. Klinkerfues gázgyújtó készüléke. U. o. 408.
37. A lábatlani hidraulikus mészke vegybontása. U. o. Németül megjelent: Kalk für hydraulischen Mörtel. D. P. J. 202., 527. Jahresbericht. 1871. 1041.
38. Festett vörös bor megkülönböztetése. K. III. 409. 1871.
39. Kútból merített világító gáz. U. o.
40. *Merget* érzékeny kémszere higanygőzökre. K. IV. 71. 1872.
41. Über die direkte Oxydation der Anthrachinons durch Kalihydrat. Lieb. Ann. CLXI. 305. 1872.
42. Über zweckmässige Gasentwicklungs-Apparate. Ber. d. d. ch. G. V. 561. 1872.
43. Platinozás. K. IV. 120. 1872.
44. A tanügy állása a német birodalomban. U. o. 466.
45. Buvárharang aranytermelésnél. U. o. 470.
46. Folyós tus. U. o. 471.
47. Rajzok megóvása. U. o.
48. A cukortartalom meghatározása a borban optikai úton. M. T. A. Ért. VI. 14. 1872.
49. A vizről közegészségügyi szempontból. K. V. 1. 1873.
50. Subiz értekezése a gázok fajmelegéről. U. o. 200.
51. Új lopó. U. o. 242.
52. A cukortartalom optikai meghatározása. U. o. 477. Németül megjelent: Über den Zuckergehalt vergohrener Weine und über die optische Bestimmungsmethode desselben. Journ. f. pr. Chem. CXV. vagy N. F. VII. 350. 1873. Jahresbericht. 1873. 968.
53. Analyse des Nienhaus'schen Kaffee-Extraktes. Journ. f. pr. Chem. CXV. vagy N. F. VII. 356. 1873. Jahresbericht. 1873. 1082.
54. Über die Formulirung der Silicate. Lieb. Ann. CLXX. 330. 1873.

55. Szivárványszínű üveg és byaloplastikus érmek. K. V. 478. 1873.
56. Jordanit. Min. Mitt. 131. 1873. Jahr. Min. 1874. 188. Jahresbericht. 1874. 1239.
57. Constante Normalflamme. Jahresbericht. 1874. 146. Ber. d. d. ch. G. VII. 103. 1874.
58. Über Alkoholgärung. Chem. Zentr. IV. 758. 1874. N. Arch. Ph. nat. 1874. 51., 168. Jahresbericht. 1874. 949.
59. Mérlegszerkezetekről. K. VI. 38. 1874.
60. A kalium szerepe a gazdaságban. U. o. 53.
61. A violántúli sugarak hatása a chlorra. U. o. 174.
62. A Ruolz-ezüstről. U. o.
63. Divatos kávéhamisítás. U. o. 292.
64. Mi a porcellán? U. o. 293.
65. A pacsuli alkalmazása. U. o.
66. A lakmusz festőanyagáról. U. o. 468.
67. Schuller-Wartha: Über das Bunsen'sche Eiscalorimeter. Ber. d. d. ch. G. VIII. 1011. 1875. Specifische Wärme des Titans. U. o. 1015.
68. Égéstünemények ritkított és sűrített e égőben. K. VII. 125. 1875.
69. Über den Einfluss des Druckes auf Verbrennungsserscheinung. Jahresbericht. 1876. 13. D. P. J. 222. 91. Journ. f. pr. Chem. CXXII. 84. 1876. vagy N. F. XIV.
70. A vas és szén Magyarországon. K. VII. 325. 1875.
71. Bemerkungen zur Naubauers Abhandlung: Über Erkennung mit Traubenzucker gallisirter Weine. Ber. d. d. Ch. G. VIII. 1516. 1875.
72. A bor cukortartalma és az erjedés. K. VIII. 37. 1876.
73. Über den Lakmusfarbstoff. Ber. d. d. ch. G. IX. 217. 1876.
74. Egyszerű szellőztető készülék. K. IX. 40. 1877.
75. Schuller-Wartha: Hőmennyiség-mérések. Ért. tt. k. VIII. 12. 1877. Németül megjelent: Calorimetr. Untersuchungen. Ber. d. d. ch. G. X. 1298. 1877.
76. A jód-keményítőről és a gázok folyóssá tételéről. K. IX. 94. 1877.
77. Salicylsav a tejgazdaságban. U. o. 133.
78. A festőanyagokról. U. o. 272.
79. A természetes és mesterséges festőanyagokról. Népsz. tt. e. gy. I. 4. füzet. 1877.

80. Az ivóvíz keménységének meghatározása. K. IX. 314. 1877.
81. Egyszerű mód arzén jelenlétének felismerésére. U. o.
82. Atom-, molekula stb. definíciója. U. o. 317.
83. Szerves vegyületek felismerése. U. o. 318.
84. A chlórnitrogén vegyalkata. U. o.
85. A zsadányi meteorkő elemzése. U. o. 394. Németül megjelent: Vorläufige Mitteilung über eine eingehende Analyse des Zsadányer Meteoriten. Ber. d. d. ch. G. XI. 2029. 1878. Vorläufige Anzeige bezüglich der Analyse der Zsadányer Meteoriten. Zeitsch. f. Anal. Chem. XVII. 431. 1878.
86. A szénoxid kérdése a vaskályhákban. K. X. 37. 1878.
87. A metallikus selén elektromosság-vezetéséről s a tömecs nagyságáról. U. o. 38.
88. Új lámpaolaj. U. o. 240.
89. Haladás a chromolythographiában. U. o. 283.
90. A kopirozás, színérzék-fejlesztő táblácska. U. o. 443.
91. Hoff és Küfferle. K. XI. 34. 1879.
92. Hectograph és chromograph. U. o. 281.
93. A »bécsi mész«-ről. U. o. 404.
94. A pincék hűtése. U. o. 485.
95. A víz szerepe a Föld életében. Népsz. tt. e. gy. III. 18. füzet. 1879. K. XI. 486. 1879.
96. A vörös borok hamisítása. K. XII. 21. 1880.
97. Beiträge zur Untersuchung des Weines. Ber. d. d. ch. G. XIII. 657. 1880.
98. A kereskedésbeli petróleumról. K. XII. 33. 1880.
99. A széntűz vízzel megfecskenedezve. U. o. 35.
100. Malligand-féle ebullioskopról. U. o.
101. A szőlőmag-olaj. U. o. 85.
102. A bor és egyéb szeszes italok festésére használt anyagokról. U. o. 142.
103. Vassalak, mint gyógyítószer. U. o. 206.
104. Jó pincéről. U. o.
105. A kumisz előállításáról. U. o. 246.
106. Egyszerű mód a víz változó keménységének meghatározására. U. o. 396. Németül megjelent: Über eine einfache Methode zur Bestimmung der Temperären-Härte des Wassers. Ber. d. d. ch. G. XIII. 1195. 1880.
107. A világító porról. K. XII. 478. 1880.
108. Über eine eigentümliche, beim Erhitzen von Wein entstandene Explosion und über eine neue Methode der Alkohol-

Bestimmung. Ber. d. d. ch. G. XIII. 1147. 1880. Compt. rend. XC. 1008. 1880.

109. Rozsdafojt kivétele a ruhából. K. XIII. 46. 1881.
110. Miért explodálnak a petroleumlámpák. U. o. 131.
111. Mesterséges indigó. U. o. 132.
112. Az újabb szerkezetű erősen világító gázlámpákról. U. o. 229.
113. A fehér liszt tápláló értéke. U. o. 230.
114. A szalicilsav alkalmazásáról. U. o. 318.
115. A magyar borról. U. o. 481.
116. Az indigó és buzér festőanyagáról. U. o. 518.
117. Mata-Fuegos. K. XIV. 16. 1882.
118. Zur Abwehr. Ber. d. d. ch. G. XV. 1398. 1882.
119. Záptojás-szagú bor. K. XIV. 133. 1882.
120. A kútvizről és mosáshoz alkalmazásáról. U. o. 134.
121. A kettős kénsavas nátron alkalmazása szódavíz készítésére. U. o. 134.
122. A lámpa melegmennyiségéről. U. o. 174.
123. Borkivonat meghatározása az alkoholtól mentes bor fajsúlyából. U. o. 477.
124. Hidrogensuperoxid vaszonfehérítésre. U. o. 478.
125. Az ivóvíz megvizsgálása. 1880.
126. A szinkülönbség és hőmérsékletközi kapcsolat. K. XV. 141. 1883.
127. Zur Bestimmung der Schwefligensäure im Wein. Ber. d. d. ch. G. XVI. 200. 1883.
128. A kéményekbeni légáramlásokról. K. XV. 141. 1883.
129. A Tokaj-Hegyaljai csiszoló pala alkatrészei. U. o. 238.
130. A melegítés által elötűnő tintáról. U. o. 452.
131. Az elektromosság és a világítógáz alkalmazása a laboratoriumokban. K. XVI. 139. 1884.
132. A kokszt elektromos vezetőképessége. U. o. 188.
133. Vorläufige Mitteilung über elektrische Küpen. Chem. Zeit. VIII. 431. 1884.
134. A kövezet cementragasztékának fellazítása. K. XVI. 229. 1884.
135. A fügekávéról. U. o.
136. Az ablaktáblán feltűnő szentképről és az üvegeztésről. U. o.
137. A kiszivott tajtékpipák színének oka. U. o. 230.
138. A szerpentinekről. K. XVII. 40. 1885.

139. Über die alkalische Reaction des Glases. Zeitsch. f. anal. chem. XXIV. 220. 1885.
140. Víziszta fluorit-kristályok. K. XVII. 41. 1885.
141. Kereskedés, hol a világító festék kapható. U. o. 45.
142. A Rakel-metallról. U. o.
143. Vastartalmú bor megtörése. K. XVIII. 45. 1886.
144. A cognacról. U. o. 437.
145. A műbor és borhamisítás kérdése. K. XIX. 22. 1887.
146. Az ivóvíz kérdéséhez. U. o. 223.
147. Egy könnyű fémről. U. o. 299.
148. A megnyázott újj sós ízéről. U. o. 348.
149. A fogak festéséről. U. o.
150. A kút vizének szennyeződéséről. U. o.
151. A fogak kefélese. U. o.
152. Készülék a füst visszaverődésének meggátlására. K. XIX. 350. 1887.
153. Az ivóvíz megvizsgálásáról. U. o.
154. A cukornak meghatározása polárosság útján. U. o.
155. A forró ételek és italok. U. o. 423.
156. A puskalövés erélyéről. K. XX. 89. 1888.
157. A csácai porhullásról. U. o. 222.
158. Az állatok vándorlása a Szuezi csatornában. U. o.
- 309.
159. A szőrvesztő szerek. K. XXI. 515. 1889.
160. A szentesi edények fénye és színe. U. o.
161. A bronz és réz patinája. U. o.
162. Az ablaküveg színes gyűrűi. U. o.
163. A szerves testek megkövülése. U. o.
164. A celluloid-gallérok tisztítása. U. o. 516.
165. A bükkfából készült anyagok. U. o. 517.
166. Rajzok a vörösboros palackban. U. o.
167. A vörösrézről és legfontosabb ötvözetéről. U. o.
- 577.
168. Untersuchung über Aventuringlasuren. Chem. Zeit. XIV. 346. 1890.
169. Zur Kenntniss der Metall-Kohlenoxid-Verbindungen. Ber. d. d. ch. G. XXIV. 941. 1891. Chem. Zeit. XV. 915. 1891.
170. A világ kaucsukszükséglete. K. XXIII. 547. 1891.
171. Uszó szántóföldek Chinában. U. o. 548.
172. Ötvözetek előállításának új módja. U. o.
173. A zsir megavasodása. U. o.
174. Megfakult olajnyomatok javítása. U. o. 647.

175. Gefährlichkeit des Nickelcarbonyls. Chem. Zeit. XV. 915. 1891.
176. Sajátszerű vasdarab. K. XXIV. 222. 1892.
177. A vitzisztító eljárásokról. U. o. 549.
178. Az agyagipar technológiája. A K. M. Term.-tud. Társulat könyvkiadó vállalatában. 1892.
179. Kátrányfestékek a fotográfiában. Emlékkönyv a K. M. Term.-tud. Társulat félszázados jubileumára. 73. 1892.
180. Szőlőzúzó készülék. K. XXV. 646. 1893.
181. A megfagyott oltott mészről. U. o.
182. Az eperpálinka kellemetlen szagáról. U. o. 650.
183. A fémek olvasztásakor keletkező salakról. U. o.
184. A bükkfa és kőszén viszonylagos fűtőereje. U. o. 651.
185. Olvasóinkhoz. K. XXVI. 57. 1894.
186. Az emberi test fejlesztette kalóriáról. U. o. 107.
187. A kőszén keletkezéséről. U. o.
188. Magyar művek a virágkertészetről. U. o.
189. Kossuth Lajos. U. o. 169.
190. Vadászat és természettudomány. U. o. 337.
191. A szesz miből való készítésének megállapításáról. U. o. 396.
192. Az étherikus olajoknak chemiai úton való megvizsgálásáról. U. o.
193. A braziliai tündér-rózsáról. U. o. 461.
194. A Hungária-pótkávéról. U. o. 608.
195. A pretolinról. U. o.
196. A tajtékpipa kiszivódásáról. U. o.
197. A Graham-kenyér tápláló értékéről. U. o.
198. A kokszmorzsalék felhasználásáról. U. o.
199. A Muraközy-féle égési készülékről. U. o.
200. A bor festése campesch-fával. U. o.
201. A városoknak tengerszin feletti magassága. U. o. 611.
202. Az artézi kútakról. U. o.
203. Az oxygen beleheléséről. U. o.
204. A mahonia gyümölcséről. U. o.
205. A hektograf-massza készítéséről. U. o. 612.
206. Pecséttisztító szer. U. o.
207. A jégvirágokról. U. o.
208. Az aranyhalak eltartásáról. U. o.

209. A chrómsav és kénsav okozta foltok eltávolítása a ruhából. U. o.
210. A gálicos hordóba szedett barackból való szeszégetésről. U. o.
211. A rumesszenciáról. U. o. 613.
212. A vízi kosokról. U. o.
213. A fehér borok vörösbe átmenő színének eltűnése. U. o. 649.
214. Az ásványvizek chemiai elemzésének összeállítása. U. o. 651.
215. A Link-féle zsirlúgliszt. U. o.
216. Fényképek a budapesti Viktoria regiaról. K. XXVII. 48. 1895.
217. Nedves szoba szárítása égetett mésszel. U. o. 53.
218. A megkeményedett kaucsukeszközökről. U. o. 54.
219. A Graham-kenyér készítmódjáról. U. o.
220. A 3%-os hydrogenperoxid oldatáról. U. o.
221. A lámpaüveg elpattanásáról a láng eloltása után. U. o.
222. Titkári jelentés a Társulat 1894. évi munkásságáról. U. o. 89.
223. A kemény kútviz jóvátétele. U. o. 110.
224. A puskacső barnítása, galvanoplasztika, harangérc. U. o. 165.
225. A disznózsir megzöldülésének oka. U. o. 277.
226. Egy darabban fujt nagy üvegaquariumról. U. o. 278.
227. A szolnoki vízmérce magassága az Adriai tenger fölött. U. o.
228. Jó fogtisztító. U. o. 332.
229. Galandféreghez hasonló *Ligula simplicissima* a halban. U. o. 333.
230. A lencsék alkalmazása a bizonyos nagyságú fordított képek visszafordítására. U. o. 334.
231. Munkák a diatomaceakról. U. o.
232. A műtrágya gyártása. U. o.
233. Csillagászati szaklapok. U. o.
234. Művek a fotokeramikáról. U. o.
235. A telegráf-drót zúgása. U. o.
236. Munkák a kalitkában tartott madarokról. U. o.
237. Jó csillagászati munka. U. o. 389.
238. Megfeketedett szilvórium derítése. U. o.
239. A szellőző kéményről. U. o. 390.

240. A szelyemszál képződése. U. o.
241. A kávé jóságáról. U. o. 446.
242. A *Calycanthus floridus* hazája. U. o.
243. A háziszappan főzés. U. o.
244. A víz felbontása a hő hatására. U. o. 500.
245. Az optikai lencsék hibáinak számításáról. U. o.
246. A megfeketedett ezüstitárgy tisztításmódja. U. o.
247. A salétromos agyagból való téglagyártásról. U. o.
248. A dörzsölő mézga készítése. U. o. 501.
249. A bálna (*Balaena borealis*) hossza és súlya. U. o. 502.
250. Az »Eau de Botot« szájviz összetétele. U. o. 557.
251. A gyümölcsfélék és növénykészítmények eltartásáról. U. o.
252. Aquarelfestés fára. U. o.
253. Az ecetágy kocsonyás lepényéről. U. o.
254. A kaucsuk feloldásáról. U. o.
255. A gépolajról. U. o. 558.
256. Akik adót nem fizetnek. U. o. 569.
257. Arzénvegyületek redukciója. U. o. 645.
258. Vas alkalmazása a galvanoplasztikában. U. o. 646.
259. Holt testrészek oxidálásáról. U. o. 647.
260. A virág színének változása szivarfüstben. U. o.
261. A fosszil csontok konzerválása. U. o.
262. A denaturált szesz kellemetlen szagáról. U. o.
263. Gummi-elasticum oldószere. U. o.
264. A pince hőmérsékletének emelése. U. o.
265. Az ivóvíz nagy mésztartalmának eltávolításáról. U. o.
266. A szesz fokának méréséről. U. o. 649.
267. Az objektív lencsében levő kis hólyagok. U. o. 651.
268. A pyroxylin készítéséről. U. o. 652.
269. Homoki szőlők trágyázása friss vérrel. U. o. 654.
270. Jó padlófénymáz készítése. U. o.
271. A hektográf masszáról. K. XXVIII. 51. 1896.
272. Üvegjelző tinta. U. o.
273. Pasteur s a generatio spontanea. U. o.
274. Karbolsav mint irtószer a poloska ellen. U. o.
275. A kátrányozott fának olajfestékkel való befestése. U. o.
276. A szoba mesterséges hűtéséről. U. o. 52.
277. A tojás fehérjének megzöldülése. U. o.

278. Vizgőz hőmérséklete szárítóhelyiségben. U. o.
 279. A Röntgen-féle újfajta fotografiákról. U. o. 53.
 280. Titkári jelentés a Társulat mult 1895. évi működéséről. U. o. 88.
 281. A márgák vizsgálatára hirdetett pályázatról. U. o. 103.
 282. Sterilizáló készülék. U. o. 110.
 283. Por a hóban. U. o. 146.
 284. A Röntgen-féle fényképezés. U. o. 216.
 285. A majolika-festékekről. U. o. 278.
 286. A kocsikenőcs készítéséről. U. o. 349.
 287. Víznek áthatatlan vászon. U. o.
 288. A negatív lemez sárga foltjáról. U. o. 398.
 289. A megvirágosodott borról. U. o. 510.
 290. A szövetek tűzállóvá tételéről. U. o.
 291. A tudomány viszonya a gyakorlathoz. U. o. 561.
 292. A hordozható petróleumkályháról. U. o. 648.
 293. A szénsav előállításánál használt telítő edényekről. U. o.
 294. Vegyületek foszforeszkálásáról. U. o. 649.
 295. Üveglapnak sellakkal bevonása. U. o.
 296. Egy liter tej és egy kiló hús tápláló értékéről. U. o.
 297. Az oxigénnek nagyban előállításáról. U. o.
 298. Jó borecet készítése. U. o.
 299. A fagycsipte burgonya édes voltáról. U. o.
 300. Az asa foetidával fertőzött szilvóriumról. U. o. 650.
 301. A zsirfolt eltávolítása a márványból. U. o.
 302. A karbolineum és mész dezinficiáló erejéről. U. o. 651.
 303. A nedves kaolintól megromló zsákokról. U. o.
 304. A borfestésről. U. o. 653.
 305. A rézgálic-szóda keverék zavaros színéről. K. XXIX. 52. 1897.
 306. A chemiai praeparatumok előállításának módjával foglalkozó művek. U. o. 54.
 307. A legcélszerűbb objektív. U. o.
 308. Titkári jelentés 1896-ról. U. o. 81.
 309. A fekete rókáról. U. o. 102.
 310. A kénessavszagú borról. U. o.
 311. A rókák mérgezéséről. U. o.
 312. Ma élő jeles külföldi chemikusok. U. o.
 313. Olvasóinkhoz. U. o. 105.

314. A pálinka eredeti anyagának felismeréséről. U. o. 158.
315. A kútviz megjavításáról. U. o.
316. A szobában elpárologtatott víz hatásáról. U. o.
317. A hideg és a vas törékenysége. U. o.
318. Piros anilin-festék kimosása. U. o. 382.
319. A tisztviselőtelepi víznek használata mosásra. U. o.
320. A graphophon hengerének anyaga. U. o.
321. A keserű mandula mérges voltáról. U. o. 604.
322. Schmidt: A gyakorlati fotografozás kézikönyve. (I. kiadás, 1897.) Fordította Csöpey László, az eredetivel összehasonlította: W. V.
323. A calciumcarbid előállítás 16 lóerejű géppel. K. XXX. 53. 1898.
324. A kaucsuk vulkanizálása. U. o. 54.
325. Tölgyfa fűrészpora mint trágya. U. o. 222.
326. Mikrofotografiai felvétel készítése portrait objektívvel. U. o.
327. Kerti üveggömbök színezése. U. o. 389.
328. Téglaegetés infuzoria-földből. U. o. 444.
329. Kézikönyv a szesz- és élesztő-gyártásról. U. o.
330. A föld alatt elszenesedett buza. U. o. 446.
331. A durvább és finomabb rozsliszt protein-tartalma és emészthető volta. U. o.
332. Wartha-Jámbor Gy.: Histoire, organisation et fonctionnement de l'Université Technique Joseph de Budapest. Pester-Loyd. 1898.
333. A rodinállal festett köröm tisztítása. K. XXX. 675. 1898.
334. Sűrűn lakott városok szellőztetése. K. XXXI. 39. 1899.
335. A kalodont habzásának oka. U. o. 54.
336. Üvegnek fémhez ragasztása. U. o. 54.
337. Elnöki szó a tagtársakhoz. U. o. 113.
338. A levegő új elemei. U. o. 114.
339. A füstös színű szemüveg készítése. U. o. 166.
340. A fémek előállításáról. M. Ch. Folyóirat. K. XXXI. 215. 1899.
341. Rapid-Paraplanat-objektív. K. XXXI. 317. 1899.
342. A chemia a műipar szolgálatában. U. o. 327. és M. T. A. Ért.
343. Lakk a vastárgyak megóvására. U. o. 374.

344. Olcsó vízszűrő készítése. U. o. 429.
345. Munkák a színes fotografozásról. U. o.
346. Légypiszok eltávolítása nikkelt tárgyról. U. o. 430.
347. A borba jutott ecetsav eltávolításáról. U. o. 486.
348. A házi gomba irtása. U. o. 541.
349. Az amidol előidézőszer alkalmazásáról. U. o. 542.
350. A natriumszulfid eltartásáról. U. o.
351. A víz rothadása cementtartóban. U. o. 648.
352. Légmentes elzárás paraffinnal. U. o. 654.
353. Palackok beétegetéséhez való szerek forrásai. U. o.
354. Lalande-féle kupronelemek. U. o.
355. A kénsavgyártás újabb módjai. U. o. 727.
356. Az olasz keramika remekművei a renaissance korában. M. T. A. Ért. X. 6. füzet 295. 1899.
357. Szimpatikus tinta. K. XXXII. 53. 1900.
358. A tiszta fémek előállítása Goldschmidt eljárása szerint. U. o.
359. Szénsav kiűzése az ásványvizből. U. o.
360. Kaucsukcipő foltozása. U. o.
361. Gomba eltevése formalinban. U. o.
362. Bronz-tinktúra előállítása. U. o. 54.
363. Kifőzött tézsa vörös foltjai. U. o.
364. A generator gázfűtése. U. o. 206.
365. Borovicskafőzés. U. o.
366. Vason nyomot hagyó szer. U. o. 258.
367. Az amerikai gyors fotografozás mivolta. U. o. 259.
368. A takarmánymészről. U. o. 315.
369. Az Aschenbrandt-féle porról. U. o. 369.
370. Az új hordókkal való bánás. U. o. 372.
371. A déznai agyagról. U. o.
372. A tojás eltartása. U. o.
373. Víz alatt hamar megkeményedő anyag. U. o. 486.
374. Mesterséges homokkő. U. o.
375. Ávas zsír tisztítása. U. o.
376. Nyulóssá váló kenyér. U. o.
377. Különféle színben égő spirituszlámpák. U. o.
378. Csont használata trágyának. U. o. 542.
379. Áfonyabor készítése. U. o.
380. A kilőtt puskagolyó pályája. U. o. 597.
381. A bor fekete törésének megjavítása. U. o. 598.
382. Patkányirtás. U. o. 654.

383. Szesz denaturálásakor jelentkező összehuzódásról és kiterjedésről. U. o.
384. Elhomályosult üvegek tisztítása. U. o.
385. Lenolajfehérítés. U. o.
386. A penészfoltok eltávolítása fehéreneműből. U. o.
387. Fürészpor állandó összeragasztása. U. o. 708.
388. Töltéshüvelyek tisztítása. U. o. 709.
389. Védekezés a pincében felfakadó viz ellen. U. o.
390. Szappan ásványolajból. U. o.
391. A petroleum világító erejének fokozása. U. o. 710.
392. A régiek bibora és az indigó. K. XXXIII. 3. 1901.
393. Közgyűlési elnöki megnyitó beszéd. U. o. 117.
394. Jodoformos szag eltüntetése. U. o. 206.
395. A selyem megsárgulásának oka. U. o.
396. Cukorgyári szárítóról. U. o. 261.
397. Balmain-féle világítófesték beszerzése. U. o. 262.
398. Oxigénpótlás natriumperoxid elbontása útján. U. o. 318.
399. Az alizarin tinta megsűrűsödésének oka. U. o. 421.
400. A szesz denaturálására használható anyagokról. U. o. 478.
401. Az ezüstgomb gummiköpenytől való megfeketedésének oka. U. o. 533.
402. Az epekivonatról. U. o.
403. A vízvezeték vas csöveiben levő rozsdá eltávolítása. U. o. 590.
404. A borkő eltávolítása a hordó dongáiról. U. o.
405. A poshadtszagú bor megjavítása. U. o.
406. A fajsúly tabellák normális hőmérséklete. U. o. 645.
407. Reszelőedzés. U. o.
408. A must és bor védeke a vas káros hatásától s védekezés a pincepenész ellen. U. o. 782.
409. Illó anyagu hektograf tinta. U. o.
410. A keramit készítése. U. o.
411. A sterilizált must erjedésnek indítása. U. o.
412. Az üvegipar újabb haladásáról. K. XXXIV. 84. 1902.
413. A silicium alkalmazása a vasgyártásban. U. o. 93.
414. A chitin és a keratin oldószere. U. o.
415. A barnakő alkalmazhatósága. U. o.
416. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. U. o. 175.
417. A kocka- és süvegcsukor édességéről. U. o. 198.

418. Sósorszesz készítése. U. o. 254.
419. A levegőnek az egészségre nem káros széndioxid-tartalma. U. o. 310.
420. A puskapor égésekor keletkező gázok, a nyomás és a hő nagysága. U. o. 366.
421. A nyers faecet szineződése. U. o.
422. A photo-email készítése. U. o.
423. Mészhomoktégla gyártása. U. o. 422.
424. Jégkészítő gépekről. U. o.
425. Bitumenes agyagpala destillálása. U. o. 477.
426. Jégkészítés Schaller-féle hűtőkeverékkel. U. o.
427. Öntött cink szerkezete. U. o.
428. Petroleumokozta folt kivétele. U. o.
429. Acetilénlámpa robbanósága. U. o. 478.
430. Az expansio okozta lehülés. U. o. 533.
431. Tükör elhomályosodása nedves lakásban. U. o.
432. A bőrszékek elvesztett fényének visszaadása. U. o.
433. Fémkupnak üvegre ragasztása. U. o. 534.
434. Karbolszappan készítése. U. o.
435. Növények festése. U. o.
436. A »Rapid« és az »Aita« jéggép. U. o.
437. A szénsav eltávolítása a cefrekádból. U. o.
438. Petroleumfolt eltávolítása posztóról. U. o.
439. A konyhai rendelések értelmezése. U. o. 645.
440. A cukor ónoztatlan edényben való olvasztásának oka. U. o.
441. A reszelt csokoládé színe. U. o. 646.
442. Törött és reszelt cukor. U. o.
443. Palackba fejtésre éretlen bor. U. o.
444. Petroleumlámpa robbanásának oka. U. o.
445. Védekezés a moly ellen. U. o.
446. A borostyánkő oldószere. U. o.
447. A lokomotiv pihentetéséről. U. o. 700.
448. A bor fekete törése. U. o. 781.
449. Égetett téglán jelentkező kivirágzás. U. o.
450. Mészhomoktégla gyártása. U. o. 782.
451. Vörösréz bevonása patinával. U. o.
452. A vörösréz felszínén képződő rézoxidul rétegről. U. o.
453. Festővászon alapozása. U. o.
454. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. K. XXXV. 173. 1903.

455. A száraz homok súlyának változatlansága zárt térben. U. o. 196.
456. Anyagok a víz fagyáspontjának csökkentésére. U. o.
457. Penészfoltok eltávolítása ruhanemüből. U. o. 197.
458. A jég sózása. U. o. 198.
459. A »fenyőillat« készítése. U. o. 309.
460. Akkumulátor felhasználása elektromos kemence céljaira. U. o. 364.
461. Növényi tetvekre öldöklőleg ható folyadék. U. o.
462. A chryso-robin okozta sárga folt eltávolítása. U. o. 422.
463. Bor édesítése szőlőcukorral tilos. U. o.
464. Festett kávészemek. U. o.
465. Színes porzó készítése. U. o. 476.
466. Repedt gummicsőveket nem lehet összeragasztani. U. o.
467. A sör megsavanyodásának megakadályozása. U. o. 478.
468. Agyaggal és agyagárukkal foglalkozó munkák. U. o. 533.
469. Munka a növény fejlődésére szükséges anyagok meghatározásáról. U. o. 645.
470. Ezüst tárgyak megkülönböztetése a kínai ezüst tárgytól. U. o.
471. A Leclanche-elem készítése házilag. U. o. 646.
472. A boroshordó szagtalanítása. U. o.
473. A sárgaréz lecsapása galván úton. U. o. 697.
474. A tej konzerválása. U. o.
475. Fehér foltok eltávolítása fekete márványlapról. U. o. 698.
476. A kén előállítása pyritből. U. o. 780.
477. Ezüstözött tárgyak kivirágzása. U. o.
478. Avas zsir javítása. U. o.
479. Retorta higanyszulfid desztillációjára. U. o. 780.
480. A kereskedésbeli kókuszszirról. K. XXXVI. 92. 1904.
481. Az aleuronát liszt készítése. U. o.
482. Fűtő anyagok értéke. U. o.
483. Chemiai szinthézissel és analízissel foglalkozó munkák. U. o.
484. Bor-derítő por összetétele. U. o. 94.
485. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. U. o. 166.
486. Gyümölcsokozta folt kivevése abroszból. U. o. 254.

487. A növénytani szakosztály 100. ülése alkalmából. U. o. 404.

488. Az »ahoi« nevű fémtisztító folyadék és a »gyémántpor«. U. o. 461.

489. A natriumhidrokarbonat és a berndorfi ezüsttisztító por. U. o.

490. Az üvegpor megkülönböztetése a kvarcportól. U. o. 557.

491. Titkos írásra való tinta. U. o.

492. Megfakult vörös márványkő színének visszaadása. U. o.

493. A puskacső barnítása. U. o. 606.

494. A linoleum-szőnyeggel való burkolás. K. XXXVII. 93. 1905.

495. Fekete krétás ceruza. U. o.

496. Közgyűlési elnöki beszéd. U. o. 167.

497. Tetováláshoz való festék. U. o. 588.

498. Lakmusz papiros helyettesítése fekete szeder levéllel itatott papirossal. U. o. 589.

499. Fénylő szín előállítás butoron. U. o.

500. Kazánkő keletkezésének megakadályozása. U. o. 702.

501. A tükör és üvegtábla meghomályosodása. U. o.

502. Kútviz megvörösdésének oka. U. o.

503. Agyagművesség. Az iparművészet könyve. II. 1905.

504. Az ásványi kenőolajok felismerése és hamisítása. K. XXXVIII. 92. 1906.

505. Megkeményedett festményeken való segítség. U. o. 93.

506. Mézgás légykő. U. o.

507. A kazettába zárt száraz lemezek elromlása. U. o.

508. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. U. o. 161.

509. Kemény mosdóviz meglágyítása. U. o. 365.

510. A használt gépolaj tisztítása. U. o. 533.

511. Zsákok jelzésére alkalmas tinta. U. o. 701.

512. A nedves falakon kitörő salétrom képződésének megakadályozása festéssel. U. o. 782.

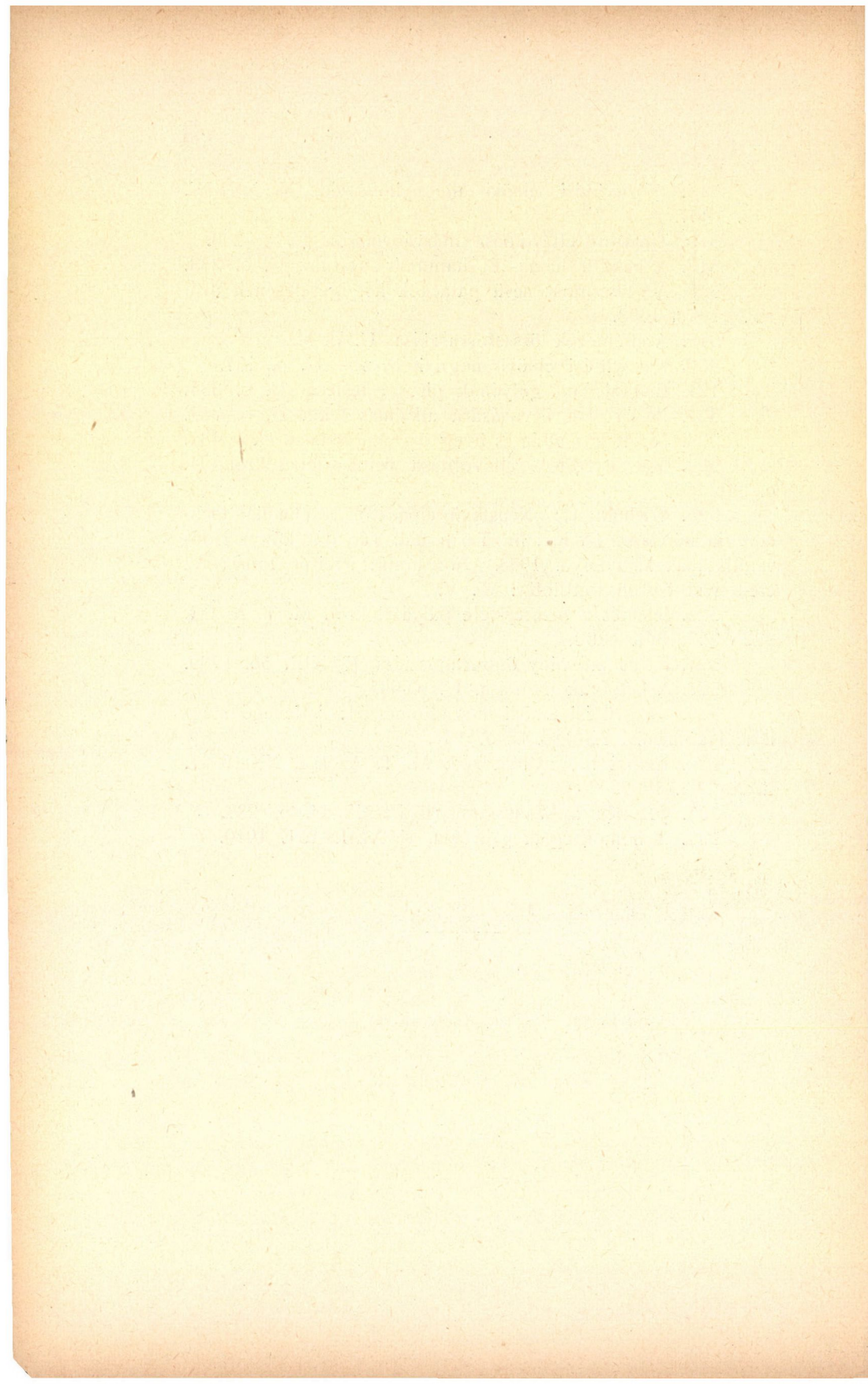
513. Chemiai technologia. A Magyar Chemiai Folyóirat melléklete. 1906.

514. Schmidt: A gyakorlati fotografozás kézikönyve. (II. kiadás.) Fordította: Csopey László. Az eredetivel összehasonlította: W. V.

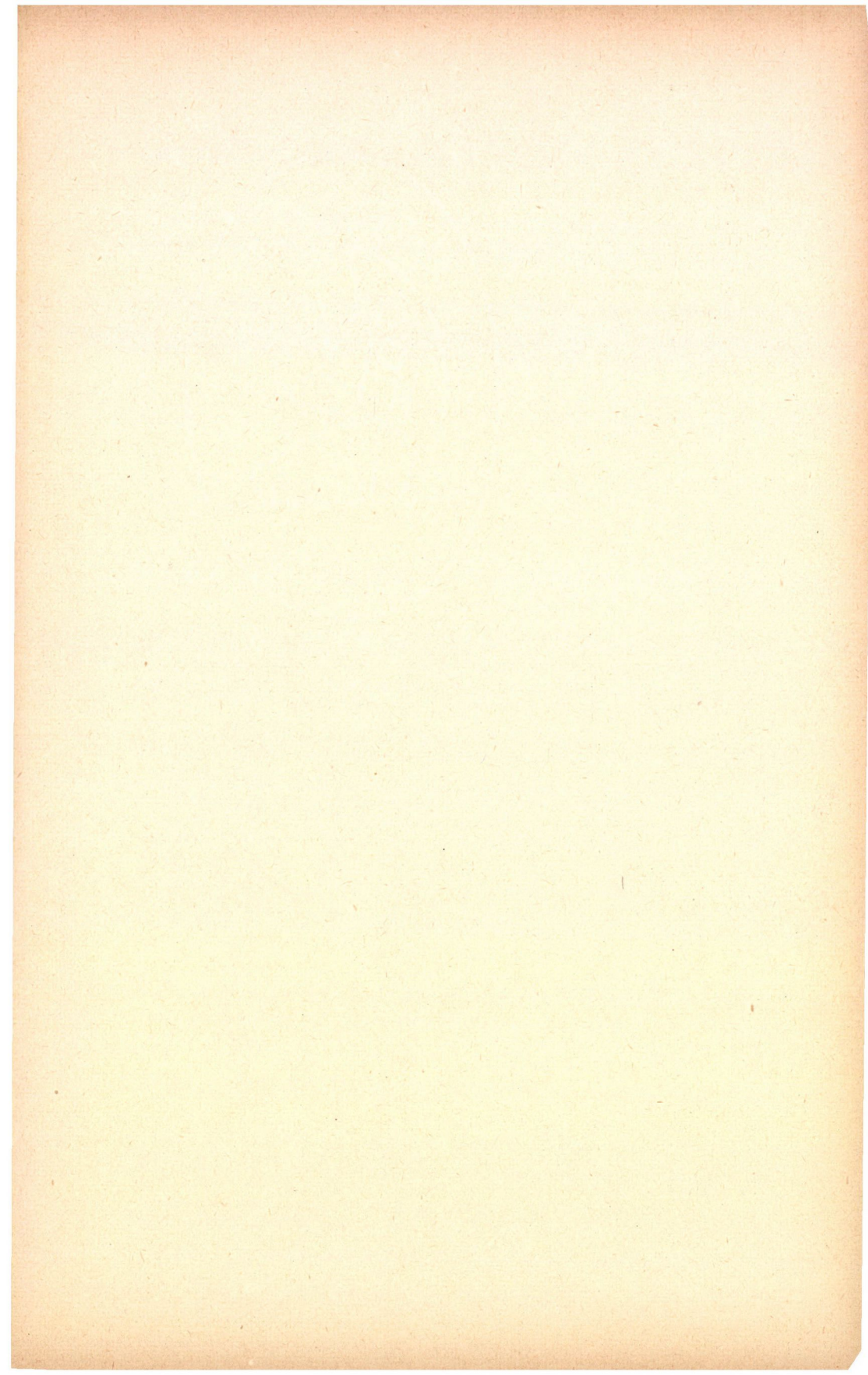

515. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. K. XXXIX. 142. 1907.
516. Tintafojt eltávolítása márványlapról. U. o. 230.
517. A bükkfa hamu- és hamuzsir-tartalma. U. o. 283.
518. A »Thermos« nevű palackok hőszigetelésének oka. K. XL. 70. 1908.
519. Acéllemezek összeforrasztása. U. o.
520. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd. U. o. 137.
121. Elefántcsont golyónak pirosra festése. U. o. 334.
522. Réztárgyak bevonására alkalmas lakk. U. o. 387.
523. Törött porcellán és üveg összeragasztása. U. o. 437.
524. Kátrányfojtok eltávolítása beton lépcsőkről. U. o. 646.
525. Wichelhaus: »Népszerű előadások a chemiai technologia köréből«. (A Kir. M. Term.-tud. Társulat könyvkiadó-vállalatának kiadványa. 1908.) Fordította: Pfeifer Ignác. Az eredetivel összehasonlította: W. V.
526. Jelentés a Semsey-féle pályázatokról. M. T. A. Ért. 222—223., 391. 1908.
527. Fa és márvány összeragasztása. K. XLI. 56. 1909.
528. A kesztyűk tisztítása. U. o. 93.
529. Közgyűlési elnöki megnyitóbeszéd: A levegő meghódítása chemiai célokra. U. o. 137.
530. Elnöki megnyitóbeszéd. M. T. A. Ért. XX. 6—7. füzet. 295. 1909.
531. Jelentés a Wahrmann-pályázatról. U. o. 233.
532. A homoktéglák gyártása. K. XLII. 151. 1910.
-

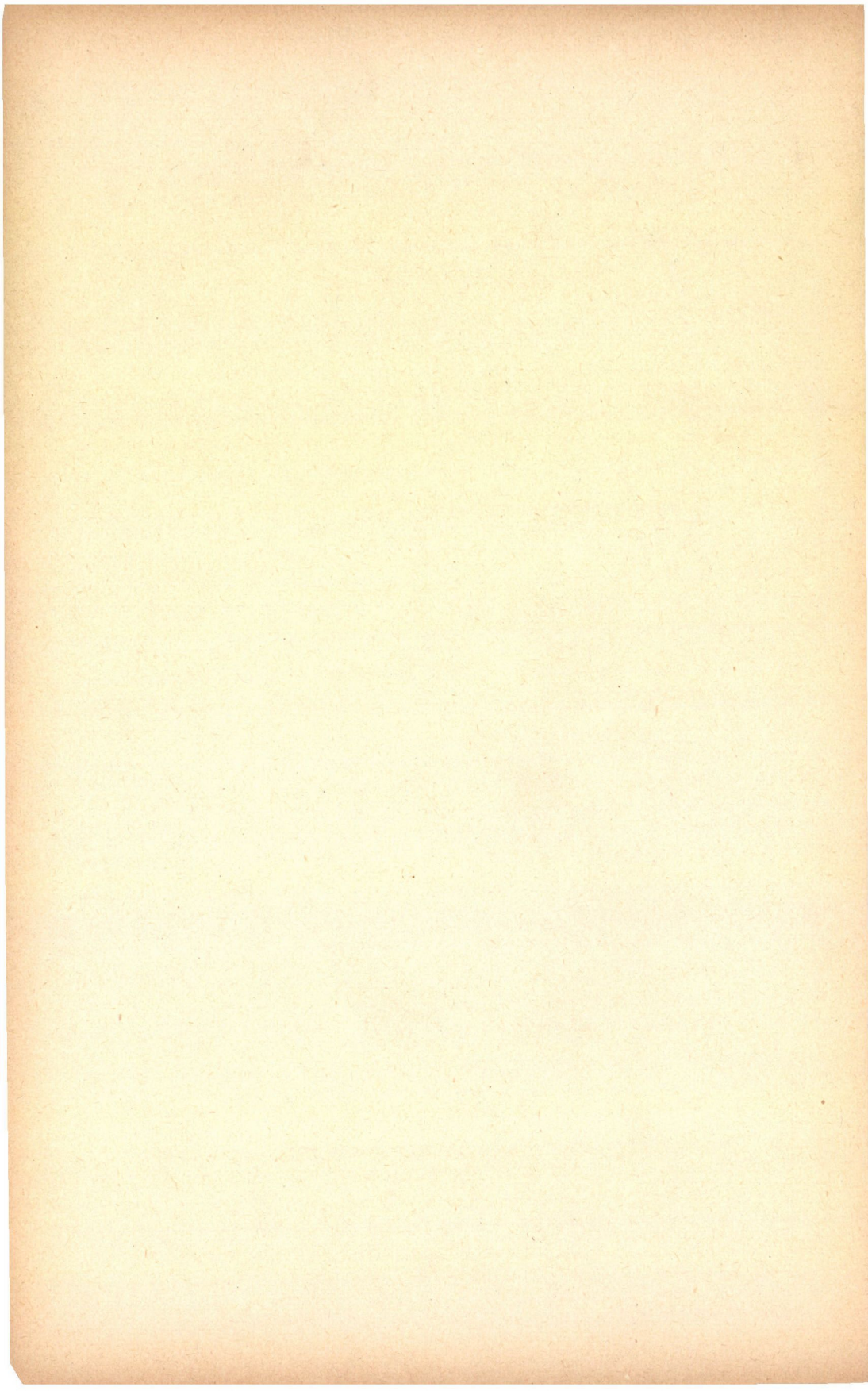

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 18. SZÁM.

**BURY BAGNELL JÁNOS K. TAG
EMLÉKEZETE.**

IRTA
DARKÓ JENŐ
L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1930 ÁPRILIS 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1930.

Pápa, 1930. — Főiskolai nyomda.

Bury Bagnell János k. tag emlékezete.

Irta : Darkó Jenő I. t.

Bury Bagnell János az Írország Ulster nevű tartományában fekvő *Monaghanban* született 1861 október 16-án. Atyja, *Bury Ede János*, clogheri lelkész, kiválóan járatos volt a klasszikus nyelvekben s fiát már négy éves korában kezdte a latin nyelvre tanítani. *Bagnell János* felsőbb tanulmányait a *dublini Trinity Collegeben* kezdette meg 1878-ban s itt is annyira kitűnt a görög és latin nyelvekben való jártassága által, hogy a klasszikus tudományokból tartott versenyvizsgálaton valamennyi társa közt az első helyre került. 1880-ban egy félévre a göttingai egyetemre iratkozott be, hol szanszkrittal és sémi nyelvészettel foglalkozott. Ugyanezen évben elnyerte *Dublinban* a *Berkeley-érmet*, mely nagy kitüntetés volt azok számára, akik a görögben a legkiválóbb előmenetelt tanúsítják. Egy évvel később, husz éves korában, *Mahaffy*, a hírneves graecista, munkatársul kéri őt maga mellé *Euripides Hippolytosa* új tudományos kiadása elkészítésében s teljes elismeréssel adózik fiatal munkatársa kiváló teljesítményének.

Kitartó és sikeres tanulmányok után, melyek során Londonban és Lipcsében is megfordult, 1885-ben megválasztják a *dublini Trinity College fellow-jának*. Ugyanezen évben megnősül; feleségül veszi második unokatestvérét, *Bury Johannát*. 1886-ban tanulmányai új irányt vesznek, ekkor kezd középkori történettel, illetve a késő római császárság történetével foglalkozni s több idevágó értekezése után 1889-ben kiadja két kötetes nagy művét, a *History of the later Roman Empire*t. 1893-ban *fellowból* a modern historia professzorává lép elő a *Trinity Collegeben*, azon-

ban a historia mellett állandóan nagy termékenységgel folytatja görög philologiai kutatásait is, melyek elismerésül ugyanazon főiskola 1898-ban őt a görög philologiai regius professorává is megválasztja s így párhuzamosan két egyetemi tanszék ellátását bizza reá egyidejűleg. Közben sűrűn utazgat Európa nyugati, déli és délkeleti országaiban. Ezen utazásai közül legjelentősebb a görögországi út, melynek folyamán 1895-ben Athént, Spartát s Közép- és Északi Görögország történelmileg nevezetesebb helyeit keresi fel, hogy a történelmi források adatait a hely színén autopsziával egészíthesse ki és ellenőrizhesse.

1900-ban Siciliát, 1902-ben Konstantinápolyt és Kis-Ázsia történelmi nevezetességű városait látogatja meg. Ugyanez évben két nagy kitüntetésben részesül: az *oxfordi* egyetem tb. doktorává, a *cambridgei* egyetem pedig a modern historia regius professorává választja meg *Lord Acton* utódául, mely állásában egész élete végéig megmarad. 1904-ben Amerikában, 1905-ben Dél-Franciaországban tesz kiterjedt utazásokat. 1908-ban újra Amerikába utazik, hogy mint meghívott előadó, a *Harvard*-egyetemen előadásokat tartson a régi görög történetirókról. 1912-ben ugyancsak meghívásra a londoni egyetemen tart előadásokat a késő római császárság alkotmányáról. 1910 tavaszát Olaszországban töltötte, beutazva a Nápolytól Bordigheráig terjedő területet. A nagy háború alatt nem mulasztotta el hazája érdekei mellett egy terjedelmes röpiratban sikraszállani, de a háború befejeztével egyike volt a legelsőknek, aki sietett a békés együttműködést a legyőzött államok tudósaival helyreállítani s különösen a német tudomány talpraállítására tényleges segítséget is nyújtani. A háború utáni években egészsége annyira megrendült, hogy előadásait néha hónapokra fel kellett függesztenie. Ezen idő alatt a teleket rendszerint Rómában töltötte. De betegsége ellenére is hősies önmegtagadással folytatta tudományos irodalmi munkásságát s vállalta egy oly nagyszabású tudományos vállalatnak, mint a *Cambridge Ancient History*, a főszerkesztőségét. Ezen vállalat számára írta utolsó történeti munkáját *Dionysiosról*, a *syracusaei tyrannosról*, visz-

szatérve ezzel élete végén ifjúkora első szerelméhez, az antik görögség tanulmányozásához. A halál Rómában, 1927 június 1-én érte el. Élete folyamán a már említetteken kívül számos tudományos kitüntetés érte úgy hazája, mint a külföld részéről: tb. doktora volt a *durhami, dublini, edinburghi, glasgowi* és *aberdeeni* egyetemeknek, tagja volt a brit, ir, orosz, magyar és román tudományos akadémiáknak, a *massachusettsi* történelmi társaságnak, a konstantinápolyi orosz archaeologiai intézetnek és az athéni byzantinologiai társaságnak.¹

Bury egész életén végig két egymással rokon tudományos disciplinát művelt csaknem egyenlő szeretettel és oly szoros kapcsolatban, hogy a határok nála gyakran elmosódnak s a kettő a legteljesebb egységben jelentkezik; e két disciplina: a philologia és historia. Az antik philológiából indult ki, melyben szerzett alapos jártasságát még az indogermán összehasonlító nyelvtudományban való speciális képzettséggel is kiegészítette s így fölvértvezve ment át a historiai kutatások mezejére, de a philológiához való hűségét nemcsak azzal bizonyította, hogy ezzel mindvégig kitartóan és nagy termékenységgel foglalkozott, hanem azzal is, hogy a philologiai módszert a történeti kutatásban állandóan érvényre juttatta. Valamint a disciplinák között nem ismerte a határokat, úgy nem hagyta magát korlátozni az időbeli választóvonalak által sem; bár munkássága túlnyomó részét a középkornak szentelte, számos nevezetes munkával gazdagította az ó-, illetve az újkorra vonatkozó ismereteinket is. Hogy rendkívül nagy terjedelmű munkásságának áttekintését megkönnyítsük, talán legcélszerűbb lesz azok ismertetését korok szerint csoportosítani s először az ókorra, majd a középkorra vonatkozó munkáival foglalkozni, végül azokkal, melyek egészben vagy részben már az újkort érintik.

---

¹ Az életrajzi adatokat részben Mrs. Bury szíves levélbeli közléseiből, részben Norman H. Baynes „A bibliography of the works of J. B. Bury compiled with a Memoir“ c. (Cambridge, 1929) kitűnő összeállításából merítettem.

Első munkája is, mellyel a husz éves *Bury* a tudományos világnak bemutatkozott, az antik görög philologia területén mozog: *Euripides Hippolytos*ának a nála jóval idősebb *Mahaffy*vel közösen készített új kiadása² volt ez, mely mint kész palaeographust, szerencsés szövegkritikust és ügyes interpretatort mutatja be őt, aki teljes önállósággal és szigorú módszerességgel lát hozzá nehéz philologiai problémák megoldásához. Innen kezdve nagy bőséggel jelennek meg a folyóiratokban a görög és római klasszikusok (*Pindaros, Euripides, Sophokles, Sappho, Catullus, Cicero* stb.) egyes helyeihez adott szövegjavításai és magyarázatai, jelezve, hogy szerzőjük állandóan olvassa s a philologus kritikájával és találékonyságával tanulmányozza az antik szövegeket a legátfogóbb terjedelemben. Folyóirati cikkeiben irodalomtörténeti és nyelvészeti kérdésekkel is sűrűn foglalkozik.

Pindaros volt legkedvesebb költője s legjelentősebb philologiai műveit is e költőnek szentelte. Gyors egymásutánban kiadta *Pindaros* nemeai³ és isthmiai⁴ ódáit bő magyarázatokkal kísérve. Nagyon jellemző rá, hogy minő ösztönzésekből szánta rá magát ez ódák kiadására. *Pindarost* tartotta a leggörögebbnek valamennyi görög költő között. Mig a többiek az általános emberit fejezik ki, melynél a különbségek antik és modern felfogás között rendesen elmosódnak s amely éppen ezért a magyarázat által könnyen modernizálható, addig *Pindaros* a hellén szellemnek éppen azokat a specifikus tulajdonságait tükrözi vissza, melyek a modern érzés- és eszmevilágtól távolabb állanak. E költőnél minden csupa fény és ragyogás; az élet legszebb és legbüszkébb oldalai tárulnak fel előttünk a királyok győzelmeiben,

² *ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ*. The Hippolytus of Euripides edited with Introduction Notes and Appendix by J. P. Mahaffy and J. B. Bury. Macmillan, 1881.

³ *ΠΙΝΔΑΡΟΥ ΕΠΙΝΙΚΟΙ ΝΕΜΕΟΝΙΚΑΙΣ*. The Nemean Odes of Pindar edited with Introductions and Commentary by J. B. Bury. Macmillan, 1890.

⁴ *ΠΙΝΔΑΡΟΥ ΕΠΙΝΙΚΟΙ ΙΣΘΜΙΟΝΙΚΑΙΣ*. The Isthmian Odes of Pindar ed. with Introd. and Comment. by J. B. Bury. Macmillan, 1892.

a testi és lelki erények felmagasztalásában s messze elmaradnak tőlünk a siralomvölgyének panaszai és háborgásai. A Charisok derűje és bája lengi át az ábrázolt cselekményeket s ugyancsak a Charisokra vall az a tökéletes és magas művészet, mely ez ódáiban kifejezésre jut. *Pindaros*, amint *Horatius* a IV. k. 2. ódájában^{4a} oly megragadóan ecseteli s *Welcker*^{4b} oly találóan magyarázza, még a threnoszok borújába is be tudta vinni ezt a hellén derűt, amidőn arról énekelt, hogy a tiszta lelkek a halál után nem Hades sötétségébe, hanem a fénylő csillagok honába költöznek. De ösztönözte őt kedvelt költőjével való behatóbb foglalkozásra még egy másik körülmény is. Tíz évvel előbb egy német tudós, *Mezger*,⁵ azt a megfigyelést tette, hogy *Pindaros* ismételni szokott egyes szavakat a különböző strófák ugyanazon versében és lábában s ezekkel a verbalis responsiókkal vagy echókkal bizonyos gondolati összefüggést jelez az óda elkülönített részei között. *Bury*-t egészen meghódította ez a megfigyelés s nyilván arra törekedett, hogy elődje ötletét tovább fejlesztve és következetesen alkalmazva, elsőrendű eszközt kovácsoljon belőle az ódák szerkezeti és tartalmi rendjének megvilágítására, sőt szövegkritikai célokra is. Ő szerinte ezek a responsiók nemcsak metrikailag megfelelő részekben fordulnak elő, hanem ezek-től függetlenül másutt is s nem véletlenek, mert mind a negyvenöt ódában kimutathatók. Buzgalma az echók iránt azonban látható tulzásokra ragadja. Két, nem is teljesen azonos, csak hasonló hangzású szó, bárhol forduljon is elő, már echó neki. Hogy csak egy példát említsek, az I. ne-

---

^{4a} Flebili sponsae iuvenemve raptum
Plorat et viris animumque moresque
Aureos educit in astra nigroque
Invidet Orco.

^{4b} Rhein. Mus. II. évf. 121. 1. Szépen összevág ezzel Finácsy Ernő jellemzése Pindarosról: „Mert az a magasság, hol ő áll, szédítő. Oda nem ér fel a gyalgó emberi könny árja, a siró keserv, oda csak a lelki harmónia üdvözítő fénysugara hatol.” (Pindaros élete és költészete EPhK. 8. (1884.) 800. l.)

⁵ Pindars Siegeslieder, erkl. v. F. Mezger. Leipzig, 1880.

meai óda első és utolsó sorában egyaránt előfordul a *σευρόν* szó s ezt ő már echónak veszi és úgy magyarázza, hogy az óda végén levő *σευρόν* az elején állóra való utalással, melynek környezetében említve van az Olympia melletti Alpheus folyó, voltaképpen az olympiai győzelmet mutatja fel *Chromios* előtt, mint jövőbeli reménységet.⁶ E magyarázat mesterkélt és erőszakolt volta egészen nyilvánvaló. Kritikusai csaknem egyhangulag vissza is utasították az ő echó-rendszerét — amint nálunk már nyolc évvel ezelőtt megtette volt ezt *Finácsy Ernő*^{6a} Mezger 'theóriájával szemben — úgyannyira, hogy *Bury* az isthmiai ódák két évvel később közrebocsátott kiadásában⁷ kénytelen volt visszavonulót fujni és elismerni, hogy a responsiók nagy része nem látható, hanem csak szorgos vizsgálattal lehet azokat felfedezni s így a költemények művészi hatására nézve közböbsek. Ez által önmaga metszette el egész theóriájának az ütőerét s az a cselekedete, mellyel ennek ellenére is az egyes ódákhoz irt bevezetésében az összes responsiókat összeállítani és értékesíteni igyekszik, már csak ünnepestes tiszteletadásnak tekinthető egy szép illúzió iránt.

A nemeai és isthmiai ódák kiadása, ezt az illúziót leszámítva, mégis nagy értéket képvisel rendkívül bőséges és alapos kommentárjánál fogva, melyben részben a szöveg alatt, részben a bevezetésekben és appendixekben az összes tárgyi, nyelvi, prosodiai és szövegkritikai kérdéseket tárgyalja a vérbeli philologus teljes felkészültségével s a görög nyelv és irodalom mélyreható ismeretével. Igen nevezeteseek különösen a pindarosi ódák szerkezetére vonatkozó eredményei, melyek értelmében elveti a régebbi, a terpan-drosi *νόμος* mintájára történt részekre bontást s ahelyett határozatlan számú (3, 4, 5 és több) metrikai systemák szerint tagol, kiemelve, hogy *Pindaros* általában a metrikai csoportokat a gondolatiakkal egyeztetni igyekszik. A historikus vena azonban már e munkájában erősen feltűnik a

⁶ I. *Bury* kiadásában a p. XXIV. és 8.

^{6a} I. E. Ph. K. 6. (1882) 268—9. lk.

⁷ I. e kiadás előszavát.

philologusé mellett. Az isthmiai ódák kiadásának legértékesebb része Aegina régi történetének a bevezetésben adott rekonstrukciója,⁸ melyben *Pindaros*nak az aeginai származású győzők jellemzésével kapcsolatosan elejtett nyilatkozataiból mesteri kombinációval rajzolja meg e város régebbi történetét fővonalaiban.

Az antik görög és római történetnek *Bury* két igen hasznos könyvet szentelt; mindkettő, mint egyetemi hallgatók részére irt rövidebb kézikönyv, a felsőbb oktatás céljait szolgálta. Az egyikben, mely 1893-ban jelent meg, a római császárság történetét tárgyalta *Augustus* principatusától *Marcus Aurelius* haláláig.⁹ E könyvét tulajdonkép *Arnold* helyett írta, akit *Murray* 12 évvel azelőtt felszólított volt a római történet ezen korszakának főiskolai kézikönyv alakjában való összefoglalására, de aki meghalt, mielőtt munkáját befejezhette volna s halála után csupán egy töredék maradt hátra belőle kidolgozva.¹⁰ Jellemző *Bury* rendkívüli tetterejére, hogy ő ezt a feladatot, bár speciális körein kívül esett, *Arnold* visszalépése után habozás nélkül vállalta s nagy gyorsasággal eleget is tett neki. A munka bár népszerű formában, de az eredeti források és modern feldolgozások teljes figyelembevételével készült s a politikai történet mellett tekintettel van az irodalom- és művelődéstörténetre is. Számos illusztráció és térkép diszíti. Tekintettel arra, hogy a legújabb történetkutatók a római történetnek ép ezt a korszakát részesítették a legmostohább elbánásban, *Bury* kézikönyve nagy hézagot pótol, újabb kiadására azonban nem került a sor. A másik, hasonló jellegű munkája, melyben *Görögország történetét* dolgozta fel *Nagy Sándor* haláláig,¹¹ már egészen kivételes népszerűsége tett szert s a legkedveltebb főiskolai tankönyvek közé emelkedett Angliában és Amerikában. 1900 júliusában jelent meg először,

⁸ I. p. XVI—XXXIII.

⁹ A History of the Roman Empire from its foundation to the death of Marcus Aurelius. London, Murray, 1893.

¹⁰ Studies of Roman Imperialism. Manchester University Press, 1906.

¹¹ A History of Greece to the death of Alexander the Great. Macmillan, 1900.

de már ugyanezen év októberében jött az első újrányomása s innen kezdve számos, két évenként szabályszerűen ismétlődő és néha alaposan revideált újrányomást, illetve kiadást ért meg annak dacára, hogy már 1903-ban készítettek belőle kezdők számára egy rövidebb kivonatot az angol,¹² és 1907-ben az amerikai főiskolák használatára.¹³ E kézikönyve is ugyanazon elvek és szempontok szerint készült, mint az előbbi, de megérzik, hogy ennek tárgya szívéhez sokkal közelebb állott, mint az előbbié. Míg a római császárság első századaiban már észrevette Seeckkel együtt¹⁴ a szellemi degeneráltság kétségtelen tüneteit, melyek Nyugaton csakhamar a birodalom katasztrófájához vezettek, addig a klasszikuskori görög történetben éppen a hellén szellemnek szabad és diadalmas kibontakozását bámulta leginkább, amelynek a művelődés minden ágában a leggazdagabb és hatásában legjelentősebb eredményeket köszönhetjük. Valójában a klasszikuskori görög szellem nagyszerű fejlődési folyamatának tömör foglalata e könyv, melyben a politikai és művelődéstörténet, gazdasági és szellemi erők, államrend, társadalmi élet, irodalom és művészet a maguk genetikus egységében vannak összefoglalva és kifejezésre juttatva. Mindez az eredeti, írott és monumentális források alapján, teljesen önálló, sőt sokszor egyéni felfogásban s praktikus rövidséggel és szemléletességgel előadva oly kézikönyvet hozott létre, melyet méltán irigyelhet bármely nemzet irodalma az angoloktól és amerikaiaktól.

Görögországi útjának terméke az *artemisiumi és thermopylaei csatáról* írt tanulmánya,¹⁵ melyben helyszíni szemlélet alapján a csataterek és távolságok pontos megfigyeléséből kiindulva veszi vizsgálat alá *Herodotos* idevonatkozó

¹² History of Greece for Beginners, by J. B. Bury. Macmillan, 1903.

¹³ J. B. Bury: A Students' History of Greece edited and prepared for American High Schools and Academies by Everett Kimball, Macmillan, New York, 1907.

¹⁴ Geschichte des Untergangs der antiken Welt, vol. I³ (1910), p. 295 squ.

¹⁵ The Campaign of Artemisium and Thermopylae (reprint from the Annual of the British School at Athens, 1895—6), p. 83—104.

tudósításait s ezeknek ismeretes ellenmondásait és homályosságait igen valószínű rekonstrukcióval javítja ki, megállapítván a görög történetíróról, hogy nem látta e csaták színtereit.

A régi görög történetírókról¹⁶ írt könyve nem egyéb, mint a *Harvard*-egyetemen tartott nyolc előadásának bővített kiadása. Célja itt nem az, hogy egyszerű irodalmi portrait-k gyűjteményét adja, hanem az, hogy az egyes írói individuumokon keresztül a görög történetírás elveinek, uralkodó eszméinek és módszereinek genetikus kialakulását mutassa be, bekapcsolva ezt a görög gondolkodás és történet általános fejlődésébe. Egyszersmind ki akarja mutatni, hogy valamint a költészetben és irodalomban, művészetben, filozóphiában és matematikában, úgy a történetírásban is a görögöknek való tartozásunk felülmulja számításainkat. Végighaladva a fejlődési folyamaton az epikus költőktől és logographusoktól kezdve egészen *Polybios*ig és *Poseidonios*ig, valamint a görög befolyás alatt álló római történetírásig, megmutatja, hogyan fejlődött ki fokozatosan a kriticismus a mythikus burokból párhuzamosan a kritikai gondolkodás s tudományos kutatás fejlődésével, először Ióniában, majd Athénben. Egyszersmind nem mulasztja el kidomborítani, miként befolyásolták és inspirálták a görög történet főeredményei a korukbeli történetírást s miként tükröződnek vissza az egyes történetírókban a különböző korok változó szellemi áramlatai. Külön fejezetet szentel azoknak a nézeteknek, melyeket a régi görögök a történetírás céljáról s a történeti eszméről (pragmatismus, antiquarianismus, tudományos történetírás, anacyclosis, történeti relativitás, a haladás eszméje stb.) vallottak s így mély bepillantást nyújtva a történetírást mozgató rugókba és irányító eszmékbe, e műfaj belső fejlődésének teljes képét adja. Az egész mű gerince az a két pompásan kidolgozott fejezet, melyben *Thukydides*t, mint a tudományos történetírás megalkotóját jellemzi.

¹⁶ The ancient Greek Historians (Harvard Lectures). Macmillan, 1909. p. X + 281.

A Nagy Sándor utáni görög történetnek Bury csak egy rövidebb tanulmányt szentelt »*A hellénisztikus kor és a művelődéstörténet*«¹⁷ címmel, amely bevezetésként jelent meg más szakférfiak által a *cambridgei* Corpus Christi Collegeben tartott előadássorozatba. Itt megmutatja, hogy ő ezt a kort is, bár érdeklődési körétől távolabb állott, egész kiterjedésében alaposan ismeri és érdeme szerint teljes tárgyilagossággal méltatni tudja. E kor jelentőségét abban látja, hogy ekkor veszi át Görögország Róma hellénizálásán keresztül Európa kulturális vezetését s így ez a kor köti össze a multat a modern kultúrával. De nemcsak a klasszikus görög kultúra közvetítéséről van itt szó, hanem igen erős keleti hatások elfogadásáról is, melyek közül főleg a szasszanida udvarnak a diadochokon át a római császári udvar szokásaira és intézményeire való erős befolyását hangsúlyozza. A kor praktikus, anyagi és utilitarius szellemét a gazdasági erőforrásoknak az új világbirodalmakban való nagymérvű megnövekedésére vezeti vissza s találóan állítja párhuzamba Amerika felfedezésével s ennek a modern kultúrára való visszahatásával. Természetes kísérő jelensége ennek akkor is és ma is az exakt tudományok hatalmas felvirágozása. Világnézetét leghívebben a hellénizmus vezető philosophiai iskolája, a stoicismus fejezi ki, mely a más nemzetek iránti türelmesség, a cosmopolitismus és az oikumene eszméinek hirdetésével a kor szükségérzetét fejezi ki s egész a legújabb időkig levezethető ösztönzésekkel szolgál az utókor számára.

Utolsó nagy műve ókori területen s egyuttal egész életmunkájának befejező akkordja volt a *Cambridge Ancient History*.¹⁸ Ennek a nagyszabású vállalatnak, mely a szakférfiak egész gárdájának közreműködésével készült, ő volt a spiritus rectora. Ő dolgozta ki az egész mű tervét s

¹⁷ The Hellenistic Age, Aspects of Hellenistic civilization treated by J. B. Bury etc. (The Hellenistic Age and the History of Civilization, p. 1—30.), Cambridge, University Press, 1923.

¹⁸ The Cambridge Ancient History edited by J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock. Cambridge, Univ. Press, 1926. voll. I—VI.

élete utolsó éveiben megtört egészséggel, de törhetetlen akaraterővel vezette, mint generalissimus, a kidolgozás bonyolult munkáját. Nemcsak, hanem számos fejezetét e tudományos kézikönyvnek ő maga írta meg. Így ő írta az *Achájok és a trójai háború, Homer, Görög irodalom a VIII. századtól a perzsa háborúig, a Felvilágosodás kora, a Syracusaei Dionysios*¹⁹ című fejezeteket. Látjuk, hogy itt az irodalomtörténeti témák vegyesen fordulnak elő a politikai történetiekkel, de a kidolgozásnál régi módszeréhez híven a két szempont a legszorosabb egységben jelenik meg. Valamennyi között a legmélyebb benyomást teszi a Syracusaei *Dionysios*-ról írt fejezet, mely egyuttal hatyudalául is tekinthető. Bury ebben a sokoldalú és nagytehetségű, energikus tyrannosban — ellentétben *Platon*nal — az uralkodó ideálját látta, aki korát megelőző hadügyi és politikai reformjaival és sikereivel új korszakot nyit az európai történetben s úgy jelenik meg, mint Nagy Sándor és a diadochok előfutára.

A középkori történettel való foglalkozásának nyomai már 1886 óta láthatók, amikor egymásután jelennek meg tanulmányai a római császárságnak a K. u. IV. században való tagozódásáról,²⁰ továbbá a lombárdok és velenceiek euboiái uralmáról. a XIII. században.²¹ Mégis meglepetést keltett, amidőn *A későbbi római császárság történetéről*²² írt kétkötetes nagy műve 1889-ben megjelent a 395-től 800-ig terjedő időszaknak, tehát négy évszázadnak részletes és minden oldalról való ábrázolását

¹⁹ v. II. c. XVII. The Achaeans and the Trojan War, v. II. c. XVIII. Homer, v. IV. c. XIV. Greek literature from the eighth century to the Persian Wars, v. V. c. XIII. The Age of Illumination, v. VI. c. V. Dionysios of Syracuse.

²⁰ The Praetorian Prefects and the Divisions of the Roman Empire in the 4th century A. D. Royal Irish Academy. Proc. II. S. vol. II. p. 490—516. 1888.

²¹ The Lombards and Venetians in Euboea. Journal of Hellenic Studies VII. p. 309—52. VIII. p. 194—213. IX. p. 91—117. 1886—8.

²² A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, voll. I—II. Macmillan, 1889. XXXIV + 482; XXIV + 579. A 'Byzantine Art.' (II. k. 40—54. lk.) c. részt Bury felesége írta.

hozva. Időrendben ez volt az első nagyobb munkája, melylyel a történetírás mezejére lépett s ez a munka egyszersmind úttörő jelentőségű is volt. Bár abból a felfogásból indul ki, melynek mestere és elődje a történetírásban, *Gibbon* is hódolt, hogy a római császárság története *Augustustól* kezdve *Konstantinos Palaiologosig* egységes és oszthatatlan egésznek alkot, s a külső területi megoszlás *Nagy Konstantin* és *Nagy Theodosios* fiai idejében és később is még nem jelentette a birodalom belső, államszervezeti egységének a felbomlását, azért észreveszi és minden elődjénél élesebben hangsúlyozza, hogy a görög és római kultúra különbsége volt az az elválasztó vonal, mely a császárságot belsőleg két külön világra osztotta s ez a különbség végre is megtörte a római universum mesterséges globusát, de ez nem egyszerre, hanem fokról-fokra történt. Mi természetesebb, mint hogy *Bury*, a hellénista ennek a folyamatnak arra az oldalára fordította főfigyelmét, amely a görög nyelvnek és kultúrának a császárság kebelében való mind erőteljesebb s mind nagyobb önállóságra törő érvényesülését jelentette? Ő a későbbi római császárság civilizációjában a régi Görögországnak folytatását látta s szerinte az a fúzió, amit *Nagy Sándor* és utódai hoztak létre a Keleten, legalább is annyival járult hozzá a római imperium hosszú fennmaradásához, mint maguknak a császároknak a munkái. Ezen új felfogásának megfelelően a főszínt a birodalom keleti részeiben lejátszódó eseményekre, a perzsa, avar, bolgár, szláv, láz és szaracén háborúkra helyezi, melyek szerinte fontosabbak voltak a birodalom fennmaradása tekintetében, mind a Nyugaton, Itáliában vívott harcok a gótokkal, vandalokkal, lombardokkal és frankokkal. Ennélfogva, de azért is, mert az események más, régebbi munkákban (*Gibbon*, *Hodgkin*) részletesen le vannak írva, a nyugati háborúkat lehető rövidre fogva tárgyalja. Nagy figyelemmel van a kulturtörténet minden ágára, az irodalomra, művészetre, egyházi és társadalmi életre, iparra és kereskedelemre, de az egyháztörténetet is onnan kezdve tárgyalja bővebben, amikor a görög egyházak befolyása emelkedni kezd, a görög nyelv fejlődését s a birodalomban való

érvényesülését teljes részletességgel ismerteti, úgyszintén a bizánci irodalom és művészet lépésről-lépésre való kibontakozását is megkülönböztetett érdeklődéssel ábrázolja.

Igy lett az egész munka egy erélyes tiltakozás és ellenhatás azon általánosan divatozó felfogással szemben, mely a római császárság történetében a Nyugatnak kedvezett s a Keletet elhanyagolta. *Nagy Károly* avar hadjáratánál történetileg jelentősebbek azok a küzdelmek, melyeket *Priskos*, *Maurikios* császár hadvezére vívott nehezebb körülmények közt az avarok ellen, *Martell Károlynak* az arabok elleni harca Dél-Galliában csekélységnek tűnik fel *III. Leo* hősie vállalkozásához képest, mellyel a szaracénokat szivós és sikeres küzdelmek után a Keleten visszaszorította, a későbbi keresztes háborúk eltörpülnek *Herakleios* nagy koncepciójú perzsa hadjárataival szemben, melyek során aratott győzelmeivel a birodalmat s vele az európai kultúrát a végveszelemtől mentette meg s mégis míg az előbbi eseményekről mindenki tud, az utóbbiakból alig él valami az európai köztudatban. De a késő-római császárság, középpontjában Uj Rómával, azaz Bizánccal, nemcsak katonai őrsege volt Európának, hanem konzerválója volt egyuttal a régi görög és római kultúrának is s nagy befolyást gyakorolt Nyugat fejlődésére a művészet, a tudomány, az egyházi élet, a jogrendszer és a kereskedelem terén is.

A római császárság keleti felének s benne a bizánci kultúrának erőteljes hangsúlyozásával *Bury* megelőzte *Krumbachert* is, kinek nagy feltűnést keltő Bizánci Irodalomtörténete egy évvel későbbben jelent meg az ő szóbanforgó művénél. Ennek a két, alapvető munkának egymás mellett van a helye az európai tudomány-történetben. Bár egymástól függetlenül s sok tekintetben különböző indító okokból jöttek létre, egymással teljesen párhuzamosan hatottak s lettek megalapítóivá Bizánc történeti jelentőségére vonatkozólag egy új és az eddiginél igazságosabb felfogásnak, úgyszintén az ezen felfogás irányában haladó, széleskörű tudományos kutatásoknak.

23 év múlva tette közzé ezen munkájának folytatása-

ként *A kelet-római császárság történetét*²³ Irene bukásától I. *Basilios* trónralépéséig (802—867), melyben mindössze 65 év történetét adja egy vaskos kötetben. Szerinte csak ez időtől, vagyis a IX. századtól kezdve beszélhetünk »kelet-római« császárságról, amikor Nyugaton Nagy *Károly* alatt megalakul a »nyugat-római« császárság. Ez a két birodalom már nemcsak területileg válik szét, hanem szellemben, kultúrában és szervezetben is erősen differenciálódik, bár eredetük közös és sok kölcsönhatás mutatható ki köztük. A kelet-római császárság ezen korának sajátos jelleme van, melyet az uralkodó *Amorian*-dynastiáról *Amorian*-korszaknak is lehetne nevezni. Politikailag ugyan ez a kor dicstelen átmeneti időnek, sőt hanyatlásnak látszik a megelőző és következő korokkal szemben az araboktól szenvedett vereségek s Kréta és Szicília elvesztésénél fogva. Kultúráilag azonban a bizánciak nagy életerejéről tanuskodik s kezdetét jelenti annak a nagy kulturális renaissancenak, melynek hatása a birodalom egész fennállásán végig és reflexeiben a Nyugaton is érezhető. Ez a renaissance lényegileg nem volt egyéb, mint az antik görög művelődés újjászületése, illetve a bizánci kultúra görög elemeinek minden eddiginél erőteljesebb és az eredeti forrásokra visszamenő, domináló érvényesítése. Az irodalomban *Photios*, a későbbi patriárka, *Konstantinos*, a későbbi szláv apostol és *Leon*, a matematikus a régi görög irodalom és tudomány már-már feledésbe menő kincseire irányítják újra a kortársak figyelmét s ugyanakkor a képháború győzelmes befejezése után föléledő bizánci profán-művészet egyenesen az alexandriai kor pogány-görög művészetéből merítve ennek szellemében és motívumaival (szirének, nymphák, kentaurok stb.) teremti meg az új dekoratív festői stylust s fokozatosan az egyházi művészetet is magával ragadja. A császárság minden hadi balsikere ellenére is pénzügyileg fellendül s ez nagyban előmozdítja a kulturális fejlődést. A kor egész iránya tehát a hellenista *Bury* szívéhez egészen közel állott s így megért-

²³ A History of the eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I. Macmillan, 1912. XV + 530.

jük azt a nagy figyelmet és érdeklődést, melyet neki szentel. A módszer, mellyel itt történetírói feladatát megoldja, valóban kiváló s felülmúlja előző műveit is. Az összes görög, arab, örmény, szír, szláv és nyugati irodalmi forrásokon kívül felhasználja az archaeologiai emlékeket is, különösen az azon időben Pliszkában, a régi bolgár fejedelmek városában *Uszpenszkij* és *Skorpil* által végzett nagyfontosságú ásatások eredményeit, melyeket a történetírásban ő értékesít először. Mindezeket a forrásokat átszűri az ő mintaszerű kritikai analysisén, melynek aprólékos finomságait külön is szemlélhetjük a mű Appendixében, hol a fontosabb forráskritikai, chronologiai, genealogiai és philologiai problémákat önálló fejezetekben behatóan tárgyalja. A történeti anyag elrendezésénél úgy jár el, hogy először adja Bizánc belső politikai történetét kapcsolatban az állami közigazgatással, az építkezésekkel s az egyházi élettel. De már a kor representatív egyéniségének, Photiosnak, úgyszintén a pénzügyi és katonai adminisztrációnak külön fejezeteket szentel. Külön, önálló fejezetben tárgyalja a külső államokkal való kapcsolatokat és háborúkat, a szaracénokat, Velencét, Bulgáriát, a szláv és bolgár térítést, a kazárokat, magyarokat s a többi északi népeket s végül külön adja a művészet, tudomány és nevelés képét az *Amorian*-korban. A szoros chronologiai egység helyébe a tárgyak szerinti csoportosítás lép s a nagy mű számos kisebb monografiára bomlik széjjel. Ezt a kritika kifogásolta, de ha jól meggondoljuk a dolgot, Bury elrendezése teljes összhangban áll történetírói céljával és módszerével. Ő a legszélesebb alapon tárgyalja Bizánc történetét, nemcsak politikai, hanem egyetemes művelődéstörténetet is ad s ezt a módszerét a kapcsolatos, idegen államokra is kiterjeszti, különös figyelmet fordítva pl. a szaracén, a bolgár és kazár birodalom belső történetére és sajátos művelődési viszonyaira. Ha mindezeket synchronistikusan akarta volna ismertetni, ez egyfelől szorosan összetartozó dolgok szétszakítását vonta volna maga után, másfelől heterogén tárgyak összezsufolásával a mű áttekinthetőségén ejtett volna érzékeny csorbát. Ez a változatos mozaikkép, mely a különböző tényezők genetikus fejlődésé-

nek világos rajzát adja, bőven kárpótol bennünket azért a fáradságért, mellyel egykorú eseményeket néha más-más fejezetekből kell összeszedgetnünk, imitt-amott ismétlésekkel is találkozva.

A kelet-római császárság történetét ezen a munkán, vagyis a IX. századon túl nem folytatta, bárha kisebb tanulmányai, melyekben a későbbi századokra vonatkozó előkészítő kutatásait közli,²⁴ arra engednek következtetni, hogy volt életének egy olyan szakasza, melyben szeme előtt lebegett Bizánc történetének előző művei conceptiója és szelleme szerint való folytatása és befejezése. Idővel azonban fontosabbnak tartotta, hogy újból visszatérve első ilyenmű munkájának tárgyára, ezt a tudomány újabb eredményeinek felhasználásával s a saját revideált álláspontjának megfelelően újra feldolgozza. Így adta ki *A későbbi római császárság történetét Nagy Theodosios halálától Justinianus haláláig*²⁵ (395—565) tárgyaló, kétkötetes nagy munkáját 1923-ban, tehát 34 évvel az első idevágó művének megjelenése után. E mű nem újabb kiadása az előbbinek, maga sem nevezi annak, hanem úgy anyagában, mint perspektívájában jórészt egészen új munka az előbbihez képest. Már maga az a körülmény, hogy itt nem egészen két évszázadot tárgyal kb. ugyanazon terjedelemben, mint előzőleg négyet, mutatja, hogy jóval bővebb anyaggal dolgozik. Számos új, főleg keleti forrást használ itt fel, a régebben ismerteket jobban kiaknázza s az újabb szakirodalmat is teljesen figyelembe veszi. A fősúlyt *Justinianus* korára helyezi; célja ezt a későbbiek szempontjából alapvető fontosságú kort a lehető legteljesebben feltárni. Az első munká-

²⁴ I. a 21. jegyzetben említetten kívül *Roman Emperors from Basil II. to Isaac Komnenos*. *English Historical Review* IV., p. 41—64., 251—285. 1889. *The Fall of Constantinople*. *Yale Review*. III., 56—77. 1913.

²⁵ *History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I. to the death of Justinian*, I—II. Macmillan, 1923. XXV + 471; IX + 494. Ugyanezen kor történetével foglalkozik bizonyos szempontból *The invasion of Europe by the barbarians* (Macmillan, 1928.) c. posthumus munkája is, melyet egyetemi előadásai alapján F. J. C. Hearnshaw adott ki.

jában követett módszerétől itt annyiban tér el, hogy a nyugati eseményeket a keletiekkel teljes egyensúlyban, egyenlő részletességgel tárgyalja, ellenben az irodalom, művészet, társadalmi élet és ethnographiai vonatkozások ismertetését rövidebbre fogja, erősen háttérbe szorítja az államszervezet, hadsereg, egyházi élet, ipar és kereskedelem s általában a politikai történet rajzával szemben, élénken kidomborítva ez oldalait az V—VI. sz. történetnek. Az irodalom, művészet és szociális viszonyok bővebb méltatását itt annál inkább mellőzhette, mert ezek Krumbacher, Diehl és mások műveiben azóta kitünő, speciális feldolgozást nyertek. Viszont, ha a perzsa és láz háborúkat és a szlávok szokásait most rövidebben, az itáliai háborúkat s az avar és ugor népek történetét pedig bővebben ismerteti, mint előző munkájában, ezzel csak előbbi művének bizonyos egyoldalúságait és túlzásait szünteti meg, anélkül, hogy ezt feleslegessé akarná tenni. Az 1923-iki kiadás nem teszi mindenben nélkülözhetővé az 1889-it, a kettőt ma is egymás mellett kell használni, mint két, egymást kiegészítő munkát.

Ha *Bury* így sohasem juthatott el odáig, hogy a késő-római császárságnak teljes történetét megírja, mégis mindent elkövetett arra nézve, hogy a történetírásnak egy régebbi, klasszikus terméke, mely ezt a tárgyat teljes egészében feldolgozza, megújítva és a modern tudomány eredményeivel kiegészítve terjedjen el széles e világon. Ezért vállalkozott *Gibbon A római császárság hanyatlása és bukása történetéről* irt híres munkájának új kiadására,²⁶ melyet első ízben 1896-tól 1900-ig, másodízben javítva és bővítve 1909—1914-ig készített el. Jellemző e munka példátlan népszerűségére, hogy az első kiadás egyes köteteit hétszer, nyolcszor, sőt némelyiket kilencszer is újra kellett nyomtatni gyors egymásutánban nagyobb és kisebb formá-

²⁶ The History of the Decline and Fall of the Roman Empire by Eduard Gibbon, edited in seven volumes with Introduction Notes Appendices and Index, by J. B. Bury, vol. I—VII., Methuen, 1896—1900. Index Mrs. Burytól. Új és revideált kiadása ugyanott, 1909—1914. vol. I—VII.

ban. A revideált, új kiadásból is megérte némely kötet az ujrányomatás szerencsáját. *Bury* a *Gibbon* szövegét minden változtatás nélkül adja, de a szöveg alatti jegyzetekben s az egyes kötetek végén található függelékekben az újabb kutatások eredményeit közölve igyekszik e művet a modern követelményeknek megfelelővé tenni. Előszavában jelzi *Gibbon* műve gyenge oldalait: keresztényellenes felfogását, mely főleg francia befolyás alatt a felvilágosodás korának intellektualizmusában gyökerezik, de másfelől az ő egyéniségében is, amelynek ép oly ellenszenves volt az első keresztények mértéktelen fanatizmusa, mint *Cicero* és *Tacitus* népies babonái. A hanyatlásért, mely a K. u. II. századtól kezdve a római birodalomban érezhető, *Gibbon* első sorban a kereszténységet teszi felelőssé s ezt a hanyatlást állandónak és feltartóztatatlannak látja. *Bury* ezzel szemben rámutat arra, hogy szó sem lehet itt fokozatos hanyatlásról, hanem csak egy hullámvonalról, melynek vannak többször ismétlődő magas és mély pontjai, hiszen egy folytonosan hanyatló birodalom nem lehetett volna az európai kultúrának őrbástyája és inspirálója egyszerre, amint hogy tényleg az volt. *Gibbon* továbbá nem ismerte eléggé az eredeti forrásokat, nem tudott jól görögül s ő utána óriásit haladt a források szövegének philologiai kritikája s történeti analyse, nagymennyiségű új anyag került elő főleg a monumentális források (feliratok, érmek, pecsétek stb.) köréből, melyeket *Gibbon* még nem ismert. Mindezen fogyatkozásai ellenére is *Bury* azt tartja, hogy *Gibbon* »még ma is mesterrünk s sokáig az is marad discreten tartózkodó ítélkezésénél, helyesen alkalmazott scepticismusánál s perspektívájának szabatosságánál fogva«. Ő nemcsak nagy historikus, hanem nagy író is, ki nagy súlyt vetett műve stílusának kidolgozására s páratlan hatásának titka éppen a forma művészetében van.

Sok tanulságot nyújt az a körülmény, hogy *Gibbon* ezen műve, melynek tartalmi avultságát a jegyzetek és függelékek csak annál rikítóbban feltűntették, tucatszámra menő új kiadást ért meg néhány év alatt, míg *Burynak* körülbelül egyidejűleg megjelenő, azonos tárgyú művei,

melyek hasonlíthatatlanul gazdagabb apparátussal a legmodernebb eredményeket hozták, az első kiadáson túl nem jutottak, bárha Bury a formát sem hanyagolta el. A finom részletező munka nem tudott versenyezni a grandiózusan nagyvonalu és művészi előadásban drámai hangulatot ébresztő conceptióval.

Ezen synthetikus nagy munkák mellett a philologiai-historiai analysis mezején mozgó monographiák és kisebb tanulmányok egész tömegével gazdagította Bury a középkori görögségre s a vele kapcsolatos népekre vonatkozó ismereteinket. E nemű munkái közül tudományos érték és jelentőség dolgában első helyen áll *A császári adminisztratív rendszerről a IX. században*²⁷ című alapvető tanulmánya. Ennek függelékében adja a *Konstantinos Porphyrogenetos* De caerimoniis-ébe beolvasztott *Philotheos*-féle Kletorologionnak, vagyis egy hivatalos udvari jegyzéknek új kritikai kiadását, melyben egy császári ebédre meghívandó összes állami méltóságok és hivatalnokok tisztségének nevei össze voltak írva. Az új kiadást megnehezítette az a körülmény, hogy nem csak a bonni kiadás (Reiske és Bekker munkája), hanem a kéziratok (Lipsiensis Rep. I. 17. és Hierosolymitanus 39.) is tele vannak hibákkal. Itt Bury, a philologus mesteri kézzel állítja helyre a romlott szövegrészeket s ha szövegmegállapításai nem is tekinthetők mindenütt véglegeseknek, a még visszamaradt apróbb fogyatkozásokat és elnézéseket már nem lesz nehéz a későbbi kutatásoknak kipótolnia.²⁸ Legfényesebb része az egész munkának e szövegkiadás elé csatolt terjedelmes bevezetés, melyben a közölt szöveg kommentárjaként igazán singularis eruditióval és hatalmas combinatív erővel rajzolja meg a bizánci közigazgatásban a VII. században kezdődő s a IX. században befejeződő nagy változást, mely a fő-

²⁷ The Imperial administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos. London, British Academy, Suppl. Papers I., 1911. p. 180.

²⁸ v. ö. Benesevič, Die byzantinischen Ranglisten, Byz.-Neugr. Jahrbücher V. (1926), 97. sk. lk.

hivatalok decentralizációjával s egymástól való függetlenítésével az abszolút monarchiától a főnemesi oligarchia felé halad s később még tovább folytatódván, végül is az államszervezet felmorzsolódásához vezetett. Az összes udvari méltóságok és állami hivatalok funkciójának oly részletes és világos képét kapjuk itt, mely minden várakozásunkat felülmulja.

A bizánci császárság alkotmányának története *Bury*-nak kezdettől fogva kedvenc témája volt. Már régebbi cikkeiben, nagyobb munkáinak excursusaiban és függelékeiben találkozunk idevonatkozó részletkutatásainak eredményeivel s egy előadásában, melyet 1909 novemberében tartott a londoni egyetemen, megrajzolta főbb vonásaiban ez alkotmány, illetve állami szervezet összefüggő képét is.²⁹ Szándékában volt egyik legfontosabb forrásnak, *Konstantinos Porphyrogenetos* »De administrando imperio«-jának új kiadását elkészíteni s örök kár, hogy ezt a tervét, melynek kivitelére senki sem lett volna alkalmasabb nála, nem valósíthatta meg.^{29a} De ránk hagyta nevezetes előmunkálatait ezen a téren, melyek mindvégig alapul fognak szolgálni a jövő kutatók számára. *The treatise De administrando imperio* című értekezése,³⁰ mely a magyar történetkutatókat is közvetlen közelről érdekli s irodalmunkban élénk visszhangot keltett *Dománovszky Sándor*³¹ elismerő bírálatában, a philológiai analysis és kritika bonckésével tagolja elemeire e munkát, mely eljárásnak — amint itt különös nyomatékkal hangsúlyozza — mindig meg kell előznie a historikus constructiv munkáját történeti források felhasználásánál. Megállapítja róla, hogy fércmunka, nem folytatólagosan s nem egységes terv szerint készült. Különböző

²⁹ The Constitution of the later Roman Empire (Creighton Memorial Lecture). Cambridge, Univ. Press, 1910. pp. 49.

^{29a} Mindössze a 29—36. fejezet revideált kiadását adta The early history of the Slavonic Settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia. Texts for Students No 18. Society for Promoting Christian Knowledge, p. 47.

³⁰ Byzantinische Zeitschrift XV. (1906), 517—577.

³¹ v. ö. Századok 41 (1907), 436—43. lk.

részei különböző forrásokból erednek. Nemcsak a forrásokat s az egyes részek keletkezési idejét határozza meg legalább megközelítőleg, hanem rámutat az értékes történeti adatok közé becsúsztott legendákra és nyilvánvaló tévedésekre is. Mindamellett e munkát egészben véve elvitathatatlan értékűnek tartja bőséges és jól informált személyektől származó értesüléseinél fogva. Mi, akik *Konstantinos* e művében a magyar honfoglalás korának legbecsesebb forrását tiszteljük, teljes meggyőződéssel csatlakozunk *Bury* ezen ítéletéhez s ha vizsgálódásainak némely eredményével szemben jogosan merült fel a kétkedés, ezért nem az ő módszere és tudása a felelősek, hanem azok a szinte leküzdhetetlen nehézségek, melyek e kor története egyes részletei felderítésének makacsul útját állják. Egészen hasonló természetű és értékű munkát végzett egy következő értekezésében,³² melyben Konstantinosnak másik, alkotmánytörténeti szempontból fontos munkáját, a *De caerimoniis aulae byzantinae*t veszi beható elemzés alá, elkülönítvén benne az eredeti alapvető részt a későbbi hozzáadásoktól, melyeket részben maga Konstantinos, részben mások illesztettek bele e munkába.

A bizánci irodalomtörténet mezejére vezet »*Lovagregények görög földön*«³³ című értekezése, mely egy *Oxford*-ban tartott előadásából nőtt ki. Széles kultúrtörténeti conceptiójánál fogva *Bury* nagy összefoglaló műveiben is állandó figyelemmel van az irodalomtörténeti fejlődésre, de amíg amazokban inkább csak az egyetemes kultúrtörténetnek irodalmi velejárói érdeklik, addig ezen értekezésében, az egyetlenben, melyet speciálisan a bizánci irodalomtörténetnek szentelt, az irodalmi probléma áll a központban, melynek megoldásához szerencsésen használja fel az általános kultúrtörténeti tanulságokat. Már régebről ismeretes, hogy a középgörög verses lovagregények szellemben, moti-

³² The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetos, English Historical Review XXII. (1907), p. 209—27., 417—39.

³³ Romances of Chivalry on Greek Soil (being the Romanes Lecture for 1911). Oxford, Clarendon Press, 1911, pp. 24.

vumokban s néha a kifejezésekben is sok hasonlóságot mutatnak az egykorú francia lovagregényekkel, egyiknél-másiknál a francia eredetitől való függést már ki is mutatták, másoknál eddig hiába keresték s az általános nézet arra felé hajlik, hogy itt az inspiratio Nyugatról jött s a kulturális talaj, melyből e görög regények fakadtak, a latin császárság idejében keletkezett frank hercegségekben keresendő. Bury ezzel szemben két tipikus görög lovagregény, »*Belthandros* és »*Chrysantza*«, valamint »*Lybistros* és »*Rhodamne*« beható elemzése alapján kimutatja, hogy a francia regények oly mértékű hatásáról a görögökre, mint amilyen-nél a német Wolfram v. Eschenbach és Gottfried v. Strassburg költészetére voltak, szó sem lehet. Ezek a regények elejüktől végig tisztán görögök; nincs bennük semmi, amit a görögöknek Nyugatról kellett volna kölcsönözniök, ellenben vannak olyan vonásaik, melyek csak Bizáncban látszanak otthonosaknak (pl. a mennyasszony-szemle szépségverseny útján). A görög és francia regények hasonlóságának oka nem a kettő közti kölcsönhatásokban van, hanem abban, hogy mindkettő közvetve, vagy közvetlenül ugyanarra a közös forrásra, t. i. az antik hellénisztikus kor elbeszéléseire megy vissza. A franciákhoz ez a hatás jobbra latin közvetítéssel, főleg Ovidius útján jutott el, a görögöknek pedig egy köztük szakadatlanul élő, irodalmi traditio közvetítette. A lovagregény a maga egész technikájával, eszméivel és apparátusával teljesen készen volt a görögöknél, mielőtt a franciák köztük a XIII. században megjelentek volna, akik tehát legfennebb impulzusokat adhattak nekik regények írására, de ezek a regények görög és nem idegen eredetűek voltak.³⁴

A különböző folyóiratokban (*Byzantinische Zeitschrift*,

³⁴ Hasonló irányban halad H. Schreiner: *Neue Quellen zum mittellgriechischen Roman Imberios und Margarona* (B. Z. XXX. [1929/30], 121—130. Festgabe A. Heisenberg gewidmet) legújabbán közzétett értekezése, melyben rámutat a Moreai Chronikára, mint a középgörög és francia regények közös forrására bizonyos tekintetben s e hatások kiinduló pontjául a moreai frank udvarokat tekinti, Bury fentemlített munkájára azonban nincs tekintettel.

English Historical Review, Journal of hellenic studies, Hermathena, Scottish Review, Harvard Studies stb.) elszórva alig áttekinthető, hosszú sorát tette közzé a kisebb cikkeknek, melyekben romlott, vagy nehezen érthető szövegrészekhez új emendatiókat és interpretatiókat közöl, a chronológiát állapítja meg, még fel nem használt kéziratokat ismertet, ezek collatióját, vagy éppen kisebb szövegeknek teljes philologiai apparátussal készült editióját adja.³⁵ Itt különösen kiemelendők fényes emendatiói, melyekkel a középgörög szövegeknek számos helyét ép olyan biztossággal állította helyre, mint az ógörögökét s melyeket mélységes nyelvismeretén kívül kiváló divinatorikus tehetségének s annak az éberségnek köszönhetünk, melynél fogva a philologiai kutatások minden új vivmányáról azonnal tudomást szerzett s ezeket a szöveggkritikában mindjárt értékesítette. Így pl. egyike volt a legelsőknek, aki W. Meyer hires fel-

³⁵ Így pl. A source of Symeon Magister B. Z. I. (1892), 572—4., melyben Symeon két helyének forrása gyanánt a „Scriptor incertus de Leone“-t jelöli meg. — Some notes on the text of Anna Commena B. Z. II. (1893), 576—8-ban emendatiókat közöl. — Date of the battle of Singara B. Z. II. (1893), 302—5. c. cikkében az időpontot 345-re teszi Julianus egy nyilatkozata alapján. — Johannes Malalas: the text of the codex Baroccianus B. Z. VI. (1897), 219—30. Itt Bury megállapítja, hogy a Hody által készített, Chilmead collatióján alapuló oxfordi kiadása Malalasnak nagyon gyarló munka; ő újra collationálta Malalas ez egyetlen kéziratát s közli ennek eredményeit. — Zu einer Stelle der Chronik des Theophanes, B. Z. VI. (1897), 508. fényes emendációval (p. 184, 3. ed. de Boor *μαϊστόρων* helyett olv. *ελαστόρων*). — Inedita Nicephori Blemmydae B. Z. VI. (1897), 526—37. közli a codex Baroccianus 131. alapján Blemmydes egy levelét Michael despotához és egy hymnusát Gregorios Thaumaturgos tiszteletére, megállapítva, hogy a hymnusból említett csodák Gregorios Nyssenos Vita Gregorii-jából vannak átvéve. — The *Παράδεισος* of Johannes Geometres B. Z. VII. (1898), 134—37. Előmunkálatok Geometres 99 epigrammájának kiadására. — An unnoticed Ms. of Theophanes. B. Z. XIV. (1905), 612. ismerteti az oxfordi Christ Church N^o V. kéziratát. — The Embassy of John the Grammarian, English Hist. Review 24 (1909), 296—99. János követjárása nem Bagdadba, hanem Damaskusba történt. — Mutasims March through Cappadocia in A. D. 838. Journal of hellenic Studies 29 (1909), arab és bizánci források alapján térképpel ellátott előadása az expedíciónak. A továbbiakat I. Norman H. Baynes i. m. 125. sk. lk.

fedezésének a középgörög clausula-törvényről a jelentőségét felismerte s a szövegek helyreállításában sikerrel alkalmazta is.³⁶ A középgörög történeti források alaposabb ismeretének és nagyobb használhatóságának szolgálatában állott *Byzantin Texts* (London, Methuennél) c. vállalata is, melyben elsőrendű szakférfiak közreműködésével közli Euagrius, Mitylenei Zakariás szír nyelven fennmaradt krónikája, Psellos történeti műve s az Ekthesis Chronika új kritikai kiadását.³⁷ Itt ő nemcsak a szerkesztő munkáját végezte, hanem néha új collatiókkal és emendatiókkal jelentékeny segítséget nyújtott munkatársainak.

Bury sokoldalú érdeklődésének bizonyosságai *Szent Patrick életével* foglalkozó nagy munkái is,³⁸ melyekben egyfelől az Írország nagy apostolának életrajzára vonatkozó dokumentumokat közli philologiai módszerrel, igyekezve megállapítani az archetypust és interpolatiókat, az életrajz keletkezési idejét és forrásait, másfelől pedig e források alapján e szent élettörténetét széles kulturtörténeti háttérrel rajzolja meg. Őt nem annyira az ir patriotismus vezette erre a munkássága zömétől távolabb eső területre, mint inkább az a felfogása, mely szerint *Patrick*-ban a római

³⁶ Iveron and our Lady of the Gate. Hermathena 10 (1897), 71—99. A Panagia Portaitissa képéről az oxfordi Lincoln College cod. 10-ben fennmaradt görög *ἑπομνημα* szövegének kritikai kiadását adván, a W. Meyer-féle törvényt értékesíti.

³⁷ Euagrius. ed. by J. Bidez and L. Parmentier. 1898. — The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene. ed. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks. 1899. — The History of Psellus. ed. by C. Sathas. 1899. — Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum. ed. by Sp. P. Lambros. 1902.

³⁸ A Life of St. Patrick (Colgans Tertia vita), Royal Irish Academy vol. XXXII. sect. c. part. III. Dublin, 1903. pp. 199—262. — The Life of St. Patrick and his place in history. Macmillan, 1905. pp. XV + 404. — V. ö. idevonatkozólag még The oldest Life of St. Patrick, The Guardian 1901. Nov. 20, 27. sz. — Tirechán's Memoir of St. Patrick. Engl. Hist. Rev. XVII. (1902), p. 235—67. — The Tradition of Muirchu's Text. Hermathena XII. (1903), pp. 172—207. — The Itinerary of Patrick in Connaught, Royal Irish Acad. Trans. XXXII., Sect. c. pp. 199—262. — Sources of the early Patrician Documents, Engl. Hist. Rev. XIX. (1904), pp. 493—503.

eszme képviselőjét s római intézmények irországi meghonosítóját látta. A kritika túlzottnak találta ezt a beállítást s szemére vetették neki, hogy »Rómán keresztül érkezett Irországba« s a maga képére formálta át Patrickot, aki távolról sem mélyedt bele annyira a római császárság tanulmányába, mint *Bury* professor. De annak ellenére, hogy ő nem volt kezdettől fogva otthonos az ir történetben s ez a munkája inkább csak alkalmi kirándulásnak tekinthető az ismeretlen mezőkre, mégis az ő kipróbált forráskritikai és analitikai módszere s bátor elöretörése azon kor homálylepte történetében a szakkritika szerint is »nagyobb lépéssel vitték előre *Szent Patrick* és történeti szerepe megértését, mint bármely más tudós«. ³⁹

Bury írt olyan munkákat is, melyek egészben, vagy legalább részben az újkor történetét érintik. De e nemű munkáinál is érezzük, hogy az ösztönzést régebbi idők történetéből, a középkorból, vagy éppen az ókorból merítette. Így megírta *Oroszország történetét 1462—1682-ig* ⁴⁰ a *Cambridge Modern History* c. gyűjteményes vállalat részére, amely állam bizonyos tekintetben a bizánci császárság tradícióit folytatta annak bukása után. E kor, melyben Oroszország kezdi magát emancipálni a tatár iga alól s kezd egyesülni Moszkva fenhatósága alatt, *III. Iván* nagyherceg uralkodásával kezdődik. *Iván* főérdeme, hogy szilárd monarchiát teremtett s megszabadította népét a lengyel nemesi anarchiától. Baj csak az volt, hogy nem gondolkodott arról, hogy a monarchiából ne váljék abszolút autokratia. *Iván* politikai és szociális előkészítései munkálják meg a talajt *Nagy Péter* radikális reformjai számára. *Iván* alatt, ki felesége, *Zoe* révén családi összekötetésben állott a depossedált bizánci császári házzal, a bizánci befolyás erősen érvényesült nemcsak az udvarnál, hanem a büntetőjogban és a magánjogban is, hol a régi szláv jogszokásokat sok tekintetben teljesen kiszorította a

³⁹ L. Norman H. Baynes i. m. 26. l.

⁴⁰ Russia, 1462—1682. Cambridge Modern History v. V. c. XVI. pp. 477—517.

bizánci jog, valamint az irodalomban és művészetben is. Bury nagy figyelemmel vizsgálja a bizánci hatásokat a moszkovita állam egész szerkezetére s a függelékben közölt kimerítő bibliografiája tanuskodik arról, hogy e kor történetének forrásai felett teljes áttekintése van.

Van még két nagyobb munkája, melyben egy-egy uralkodó eszmének az ókortól kezdve a történet egész folyamán végig kimutatható hatását és fejlődését veszi vizsgálat alá s amelyek már a történetfilozófia körébe vezetnek át. Az egyikben *A gondolatszabadság történetének áttekintését*⁴¹ adja. A gondolatszabadság, amint ismeretes s amint ezt Bury is nyomatékosan hangsúlyozza, az antik görög kultúrának volt egyik legjellegzetesebb vívmánya s ez magyarázza meg, hogy a hellenista Bury, ki egész lelkével csüngött az ókori görögség nagy hagyományain, miért érdeklődött annyira ez eszme iránt, mely az ő egyéni világnézetében is szilárd és kiemelkedő helyet foglalt el. E könyvének célja azon küzdelem jellemzése, mely a görögök által szabaddá tett s a rómaiak által is védelmezett, de a kereszténység által igába vetett gondolat felszabadításáért indul meg a XVI. századtól kezdve és pedig oly mértékben, hogy innen kezdve az összes fontos történeti tények valamikép összefüggenek a gondolatszabadságért folytatott harccal. Szerinte az észnek a tekintéllyel folytatott küzdelme, főleg a természettudományok nagy előretörése következtében, minden jel szerint a szabadság döntő és maradandó győzelmével végződött. E munkájába, melyet kissé elsietve és erősen subjectiv izű kifakadásokkal tarkítva bocsátott közre, a történeti tévedések egész sora csúszott be, melyet az ellentétes felfogású kritika természetesen nem késett diadalittasan kipellengérezni. Meglátásztott, hogy itt már nem a pártatlan, szigorú módszerű és éppen a részletkutatásban annyira biztos kezű historikus beszél, hanem a szenvedélyektől fűtött ember, aki a furor theologiccussal egy nem kevésbé tüzes furor rationalisticust sze-

⁴¹ A History of Freedom of Thought. Williams and Morgate, 1913. pp. 256.

gez szembe. Érdekes megemlíteni, hogy éppen ez a munkája, mely tudományos érték dolgában valamennyi közt talán a leggyengébb, részesült abban a megtiszteltetésben, hogy magyar nyelvre is lefordítottassék.⁴²

Másik idevágó munkájában *A haladás eszméjének*⁴³ történetét teszi vizsgálódása tárgyává. Ez az eszme s a benne való hit a historikus Burynek kezdettől fogva igen kedves volt s már régebbi munkáiban is többször foglalkozik vele. Bár sohasem ment odáig, mint a francia encyclopaedisták s utánuk a Comte-féle positivismus s a Darwin és Spencer-féle evolutionismus, hogy a haladás végtelen lehetőségét és szükségességét szinte minden korlát nélkül proklamálja, azért az eszmét magát mindig nagyon értékesnek és termékenynek tartotta, főleg a történetkutatás szempontjából s döntő szerepet tulajdonított neki a modern történettudomány kialakulásában, melynek lényege, az egyes eseménynek a történeti fejlődésbe való beállítása a megelőzőkhöz és a következőkhöz vezető causalis összefüggések felderítése által, éppen az eszme hatása alatt termelődött ki. A *Haladás Eszméje* című munkája azonban a világháború után jelent meg s ennek tanulságai az eszme életrevalóságára nézve sok tekintetben kiábrándítólag hatottak rá. »1914-ben — így kiált fel — még senki sem hitte volna, hogy a nyugati civilizáció hirtelen aláhanyatlik a saját fejlődése útján és ma már népszöveget alkotnak a háború megakadályozására, melyet még a haladás főpapjai is utopisztikusnak tartanak.« A világrengető események utáni kijózanodás csak javára szolgált a munkájának. Az erős hitet skepticismus, az optimista lelkesedést hideg és elfogulatlan szemlélődés váltotta fel. A haladás kérdését, hogy van-e, vagy nincs, tudományosan megoldhatatlannak tartja, akárcsak a személyes halha-

⁴² A gondolatszabadság története, ford. Balog Gábor, Budapest, 1915. (A Franklin-Társulat kiadásában megjelenő Kultúra és Tudomány c. vállalatban). V. ö. Baynes i. m. 36. l.

⁴³ The Idea of Progress: an inquiry into its origin and growth. Macmillan, 1920. pp. XV + 377.

tatlanságét, s ezért az élet mysteriumai, vagyis a hit körébe utalja. Nem is foglalkozik behatóbban ezzel a kérdéssel, csupán magának az eszmének a történetét adja. Kiindulva a görögök felfogásából, kik általában pessimisták voltak az emberi civilizáció haladásának megítélésében s még akkor is, mikor elismerték az emberi ismeretek és képességek fejlődését, nem hunytak szemet ennek erkölcsileg káros visszahatásai előtt s hirdették a világ majdani teljes összeomlását, majd tovább haladva a középkoron, melynek hite szerint minden ismeret és haladás legfennebb csak arra lehet jó, hogy az ember tulvilági boldogságát előremozdítsa, megállapítja, hogy az emberi haladás eszméjének optimisztikus felfogása az újkor terméke s első határozott fogalmazása a XVI. századi francia gondolkodónál, *Bodin*-nál található. Innen kezdve beható elemzés útján mutatja ki, hogy miként talál ez az eszme erős támaszt a *Bacon* és *Descartes* filozófiájában, megalapozást a szociális tudományok terén *Montesquieu*, kulturtörténetileg pedig *Voltaire* munkásságában, majd miként válik hatalmas kultúrpolitikai programmá az encyclopaedistáknál, kik szerint törvények és intézmények által az emberiség vég nélkül javítható, azaz perfectibilis. A fejlődés egyetlen akadálya *Condorcet* szerint a globus időtartama. *Rousseau* és *Goethe* kétkedése nem gátolhatták meg *Saint Simont* és *Comte*-ot abban, hogy a szükségszerűnek gondolt emberi haladás törvényeit ne kutassák, melyekből *Darwin* és *Spencer* eljutnak az egyetemes evolutio gondolatáig s ennek tudományos rendszerét a phylogenesis, a sociologia és ethika területein ki is dolgozzák. Mégis akadt az evolutionisták közt egy, *Hartmann*, aki arra az eredményre jut, mint *Rousseau*, hogy t. i. a civilizáció és a boldogság ellentétes fogalmak. A végső conclusio, melyet *Bury* ez áttekintésből levon, az, hogy az összes gondolkodók, kik a haladás eszméjét hirdették, rationalisták voltak. Az eszme végérvényessége csupán illúzió, melyen még át kell esnie az eszmének, de ha ez megtörténik, akkor félős, hogy maga a dogma is elesik. El fog jönni az idő, mikor ez eszme helyébe más jön, mely már ma is nagyon relativ értékű s

végeeredményben a jövő bizonytalan homályát takarja el ügyes dialektikával.

Ezzel a mélabús akkorddal végződik ez a nagy tudással és éles boncoló elmével felépített munka. *Bury* itt egyik, egész lényével összeforrott legkedvesebb eszméjét, amint ő maga kifejezi, legszebb álmát áldozza föl az átélt világesemények könnyörtelen tanulságainak nyomása alatt. Ő nem tartozott azok közé a tudósok közé, akik egyszer elfoglalt álláspontjuk mellett csökönyösen kitartanak s az új nézetek és ellenvélemények iránt kevés érzéket tanusítanak; ellenkezőleg nagyon fogékony volt a tudomány újabb haladása, a kutatások újabb eredményei iránt, szinte örült annak, hogy valamely régebbi nézetet félredobhat egy újabb kedvéért s eközben néha megesett vele, hogy az újság ingerénél fogva olyasvalamit is pozitív haladásnak tekintett, ami tényleg nem volt az.

Ha a tudományos kutatás területein a tények megállapítása és az adatok értékelése tekintetében nézeteit gyakran változtatta is, volt lelkében néhány uralkodó eszme, világnézetében néhány szilárd pont, melyekhez nagy következetességgel ragaszkodott mindvégig s melyek markáns bélyeget nyomtak az ő tudós egyéniségére.

Nagykiterjedésű és rendkívül szétágazó tudományos működésben van egy finom érrendszer, mely egy központból kiindulva az egészen végigfut, legalább hajszálfinom elágazásaiban mindenütt feltalálható s munkásságának hatalmas corpusát egy egységes organizmusban tartja össze. Ez az érrendszer hellenocentrikusnak nevezhető annál a domináló helyzetnél fogva, melyet az antik hellén világ szeretete az ő lelkében elfoglalt s melyből minden munkája, esett légyen bár a legtávolabb fekvő területekre is, valamiképpen levezethető. Az ő felfogása szerint a római császárság gyökerei *Nagy Sándor* makedo-hellén világbirodalmában keresendők, a császárság hivatása a görög kultúra védelmezése volt a barbárokkal szemben, amely kultúra e császárság történetében a középkor elejétől fogva hovatovább annál erőteljesebben érvényesült. *Patrick* Írországa és *III. Iván* Oroszországa Rómán, illetve Bizáncon keresz-

tül ehhez a kultúrához kapcsolódnak. A gondolatszabadság és a haladás eszméi is innen sugároztak széjjel az utókorra. Ő a történet folyamán mindenütt annak a további sorsát kutatta, amit a görögök egykor megalapoztak s aminek a fenntartásán az ó- és középkoron át állandóan fáradoztak. Mohó vágyakozással szerette volna rekonstruálni azt a drága csirát, amiből ez az egész hatalmas fejlődés kiindult, tisztán látni s a maga hamisítatlan mivoltában visszaérezni az ó-görög szellemet, az *εὐφροσύνη*-t, mely csak töredékesen s idegen elemekkel gyakran keveredve maradt reánk. De tisztában volt azokkal a nagy nehézségekkel is, melyek a modern emberre nézve más szellemi áramlatok közbeékelődése következtében ezt a rekonstrukciót ma még lehetetlenné teszik s későbbi generációk megfeszített munkájától remélte, hogy egyszer mégis csak el fog jutni a tudomány erre az »igéret földjére«. ⁴⁴

Mi sem természetesebb, mint hogy eme hellenocentrikus történeti felfogásának nyomai az ő világnézetében is fellelhetők. Rationalista volt s azt vallotta, hogy az emberi ész, a ratio az egyetlen világosság, melyet birunk. E tekintetben mesteréhez, *Gibbon*hoz hasonlít, csak hogy amíg *Gibbon* a francia felvilágosodás korának hatása alatt áll, *Bury* itt is közvetlenül a görögök tanítványa. *Gibbon* *Voltaire*éket követve a vallásban általában az emberi haladás ellenségét látja; *Bury* a kereszténységgel szemben nagyobb megértést tanusít, mint mestere, de hangsúlyozza, hogy a kereszténység a maga sikereit részben annak köszönheti, hogy az antik görög rationalistikus philosophiai iskolák hatása alatt átalakult, részben pedig annak, hogy a római császárság mintájára rendezte be a maga nagyszerű belső szervezetét. A vallás természetfeletti, mystikus elemei őt meglehetősen hidegen hagyták s innen van, hogy nemcsak a középkorban, hanem még az ókorban is igen sok fontos történeti momentumot nem tudott a maga érdeme

---

⁴⁴ V. ö. *Anima naturaliter pagana, A Quest of the Imagination* c. cikkét a *Fortnightly Review* N. S. XLIX. (1891), pp. 102–112. V. ö. Baynes i. m. 60. l.

szerint méltányolni. Munkáinak egyháztörténeti vonatkozásai pusztán általános politikai és kultúrtörténeti érdekekkel bírnak s erősen kiegészítendők a speciális vallástörténeti oldalról congenialis szerzők művei által.

Minden rationalismusa és a misztikumtól való idegenkedése ellenére sem hiányoztak belőle a lélek irracionális erői: a fantázia, az intuitív és divinatorikus tehetség, sőt ezek az adományok az átlagoson jóval felülemelkedő mértékben jutottak neki osztályrészlül. Legragyogóbb eredményeit úgy philologiai, mint historiai téren éppen ezen tehetségeinek köszönheti, amidőn az intuitio szárnyán a hagyomány hézagait kitöltve meglepő biztossággal rekonstruál egy szövegrészt, vagy egy egész történetet. Kevésen tudják, hogy *Bury*nak költői hajlamai is voltak. Nehány eredeti költeményén kívül, melyeket irt, egész sorát fordította át modern szerzők verseinek ógörögre és latinra a legkülönbébb antik versformákban, egyenlő könnyedséggel kezelve az ión, a dór és aeol dialektusokat. *Shelley*, *Shakespeare*, *Marlowe*, *Tennyson*, *Arnold*, *Goethe*, *Rossetti* és mások költeményeit jelentette meg kifogástalan antik mezben, leggyakrabban fordított azonban *Swinburne*-ből, kinek humanismusa leginkább megfelelt az ő izlésének s annak az idiomának is, melyre átültette.⁴⁵ E nemű fordításokkal, melyeket ő esztetikai érzékének fejlesztésére irányuló gyakorlatnak tekintett, csak fiatalabb éveiben foglalkozott; férfikora delén túl ez a vena — úgylátszik — kiapadt benne.

Mint történetíró egészen modern úgy módszereit, mint célját tekintve. Egyenes vonalban csatlakozik ahhoz a philologus-történetírói iskolához, melynek *Niebuhr* és *Mommsen* a legismertebb képviselői s melynek legerősebb oldala a források kritikai elemzése úgy a szöveg, mint a tartalom szempontjából. *Bury* ezt az elemző módszert minutiosus tökéletességig vitte s analízáló hajlama még

⁴⁵ Ezek a fordítások legnagyobb részben a Kottabos c. folyóiratban jelentek meg, melynek *Bury* szerkesztője is volt 1888–1891-ig. V. ö. Baynes i. m. 57. l.

olyankor is kiütközik, mikor synthesist csinál, amikornéha a részeket domborítja ki az egész összefüggésének rovására. Összefoglaló nagy munkái önálló részekre bomlanak széjjel, melyek ökonomiáját nem annyira a tervszerű tagolás arányai, mint inkább a forráskutatások mindenkori állománya szabják meg. Egyetemes encyclopaedikus szempontjai, melyektől vezetve valamely kor történetét egyszerre minden oldalról igyekezett megvilágítani, szintén csak akadályul szolgáltak abban, hogy egy könnyen áttekinthető, összefüggő és zárt egységet alkotó compositióba tudja összeolvasztani óriási anyagát. Fontosabbnak tartotta a forráskutatások eredményeinek pontos közlését, amit ő történettudománynak nevezett, az ars historiographicanál, vagyis a művészi szempontoknak hódoló irodalmi formába való öltöztetésnél. Ámbár ez utóbbit sem vetette meg; mindig elismerte, sőt bámulta *Gibbonnak* ezen a téren megnyilatkozó nagy erejét s ha kétszer annyi ideig élhetett volna, mint amennyit élt s módjában lett volna munkáit újból és újból átdolgoznia, végül bizonyára eljutott volna a compositio dolgában is a kívánt tökéletességre, mert a képességei nem hiányoztak hozzá. Bury ugyanis kitűnő stilista és finom ízlésű író volt.

Egészen modern felfogást vallott Bury a történetírás céljáról is. Itt határozottan eltért az antik világ azon hagyományától, melyet *Thukydides* és *Polybios* képviselt a legerőteljesebben, hogy t. i. a történetírás célja államférfiak számára tanulságokat nyújtani, miután a történet ismétlődik s a múlt eseményeiből ki lehet számítani, hogy hasonló körülmények között az államférfi mit tegyen és mitől óvakodjék. Ezzel szemben Bury azt vallja, hogy a történet soha sem ismétlődik, mert a körülmények, melyek közt az események lefolynak, mindig mások és mások s az eredmények is mások lesznek. A történet ismeretére azért van szükség, és pedig nemcsak az államférfi, hanem minden egyes polgár részéről, mert a jelent csak a múltból érthetjük meg igazán s így a jelenben csak az cselekedhetik helyesen, aki a múltat is ismeri.⁴⁶

⁴⁶ V. ö. An Inaugural Lecture delivered in the Divinity School

Bury, mint kutató, sok becses adalékkal járult hozzá az antik philológiai és historiai tudásunk gazdagításához s egyben-másban előmozdította az újkori történet megvilágítását is. Működésének súlypontja mégis a középkori, közelebbről bizánci történetkutatás mezejére esett, itt hozta létre a legnagyobb szabású és legjelentősebb alkotásokat, itt — amint a byzantinológia nagytekintélyű vezető-egyénisége állapította meg róla — »az ő munkássága túl fogja élni mindazokét, akik vele egyidejűleg dolgoztak ezen a területen«. ⁴⁷ Ő volt az, aki a bizánci történet addig meglehetősen hézagosan és felületesen ismert s sokszor ferde nézőpontból tárgyalt területét meghódította a szigorúan módszeres, elfogulatlan és a legszélesebb látókörrrel dolgozó történettudomány számára. A részletkutatásokban finom eszközeivel oly mélyre ásott, amint csak a rendelkezésre álló források mellett lehetséges volt; az összefoglalásokban pedig az összes történeti tényezők állandó szem előtt tartásával oly széles alapokon épített, mint senki más azon a területen. Az V.—IX. század történetére vonatkozó munkái úttörők és alapvetők s azok is fognak maradni sokáig.

Ugy nagy synthesiseiben, mint részletkutatásaiban gyakran foglalkozott speciális magyar történeti kérdésekkel is s hogy a magyar nyelvű szakirodalmat eredetiben olvashassa, megtanulta kitünően nyelvünket. Ő természetesen Bizáncon keresztül érkezett Magyarországra s nyelvünk és történetünk iránti ritka érdeklődését annak a jelentőségnek köszönhetjük, melyet ő Bizánccal való kapcsolatainknak s ezekre vonatkozó tudományos kutatásainknak és forrásainknak tulajdonított. E tekintetben az ő állásfoglalása tanulságos például szolgálhat mindnyájunk számára, kik e haza határain belül élünk. Már fiatalabb éveiben, midőn először lépett határozottan bizánci területre, irt egy

---

(Cambridge, Univ. Press, 1903. pp. 42.) c. székfoglaló értekezését, úgyszintén *The Ancient Greek Historians* c. már említett munkája (I. 16. jegyzet) 247. és k. lk.

⁴⁷ V. ö. August Heisenberg nekrológiát a B. Z. XXVII. (1927), 240. l.

értekezést a Magyarok vándorlásáról, eredetéről és régi hazájáról.⁴⁸ Ebben a *Hunfalvy-Vámbéry*-féle vitát ismer-teti s az ugor eredet mellett adja le szavazatát, számot adva nemcsak a történeti források, hanem nyelvünk alapos ismeretéről is. Jellemző az ő történetirői éleslátására, hogy *Hunfalvy* azon állítását, mely szerint a török befolyás a magyarok nyelvére és szokásaira csak Etelközben kezdődött volna, visszautasítja s ezzel szemben azt vallja, hogy ennek a befolyásnak jóval régebbre, még a Lebedia-korszakot is megelőző időkre kell visszanyulnia. Ma már tudjuk, hogy *Burynak* teljesen igaza volt; az idevonatkozó legújabb kutatások ebben a jegyben állanak s lépésről-lépésre több bizonyítékot hoznak fel az ő állítása helyes-sége mellett. Későbbi műveiben számos új szemponttal és gondolattal járult hozzá őstörténetünk forrásainak és tényeinek megvilágításához, melyeket csak nyereségként könyvelhetünk el nemzeti történetünk ismerete szempontjából. De nemcsak történetünkkel, hanem szépirodalmunkkal is foglalkozott; hátrahagyott könyvtárában ott találjuk több magyar költő műveit is, melyeket ő a nyelvgyakorlat mellett azért is olvasott, hogy a magyar lélek mélységeibe bepillantást nyerjen. Ő eredeti magyar szövegben olvasta és idézte a magyar szakmunkákat, e körből mindent, még a legfélreesőbbeket is, ismerte és értékesítette. Jó összeköttetést tartott fenn a magyar tudományos élet számos képviselőjével s — amint özvegye írja nekem — mindig büszke volt arra a kitüntetésre, melyben őt Akadémiánk részesítette.

A veszteség tehát, melyet ennek a korszakos jelentőségű tudósnak halála okozott az internationalis tudománynak, nálunk, magyaroknál némileg még a nemzeti érzések gyöngédebb hurjait is érinti. Mégis nem az elégia panaszos hangja volna az ő porladó hamvai fölött a legméltóbb hang, hanem sokkal inkább a fénytől és dicsőségtől sugárzó győzelmi ódái, egy *Pindarosnak* a modorában, aki

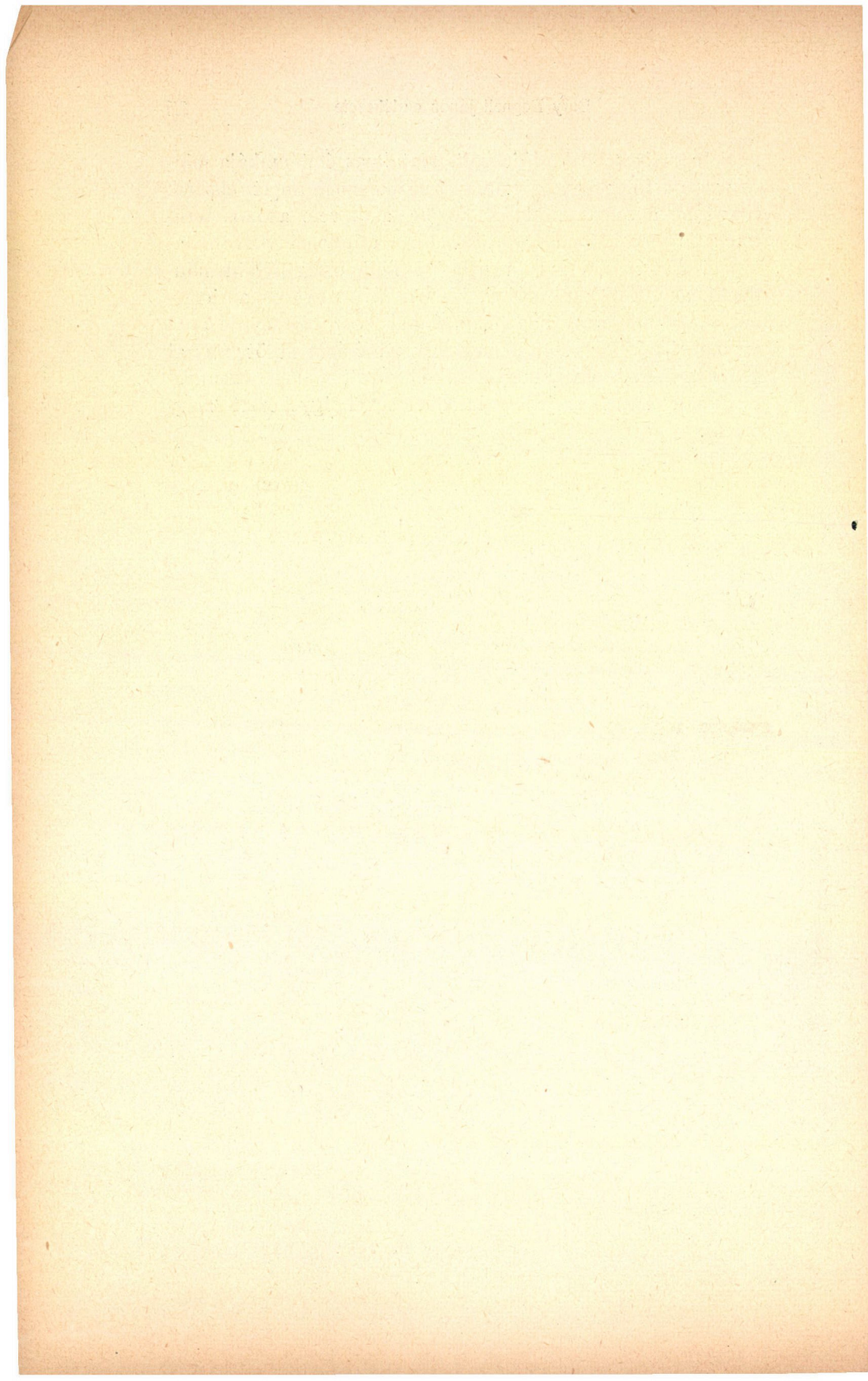
⁴⁸ The Coming of the Hungarians etc. Scottish Review, 1892. July, p. 29—52.

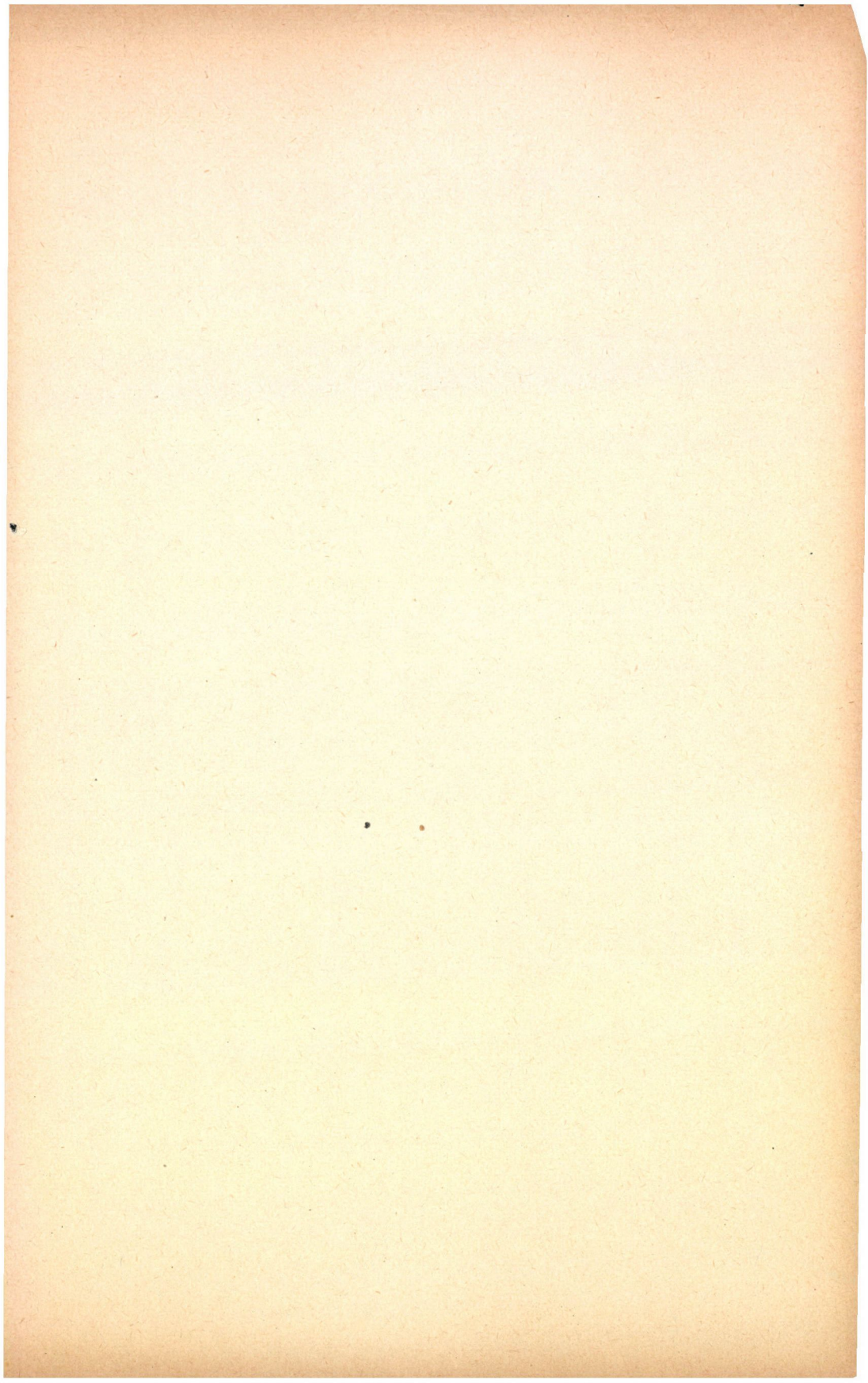
neki legkedvesebb költője volt. Hatalmas életmunkája mindenestre fölér egy olympiai győzelemmel, mert elsőnek futott be a célba mindazok között, akik vele azonos területen és egy időben haladtak előre a tudomány szolgálatában. Ezt elismeri róla nemzeti különbség nélkül mindenki, aki az ő munkásságát ismeri. Mi magyarok az internationalis tudomány nagy halottjának koszorúja mellé oda-teszünk hálás kegyelettel még egy babérágat átkötve azzal a nemzeti trikolorral, melyért ő dolgozott s amelynek mystériumait teljes erejének latbavetésével igyekezett megérteni.

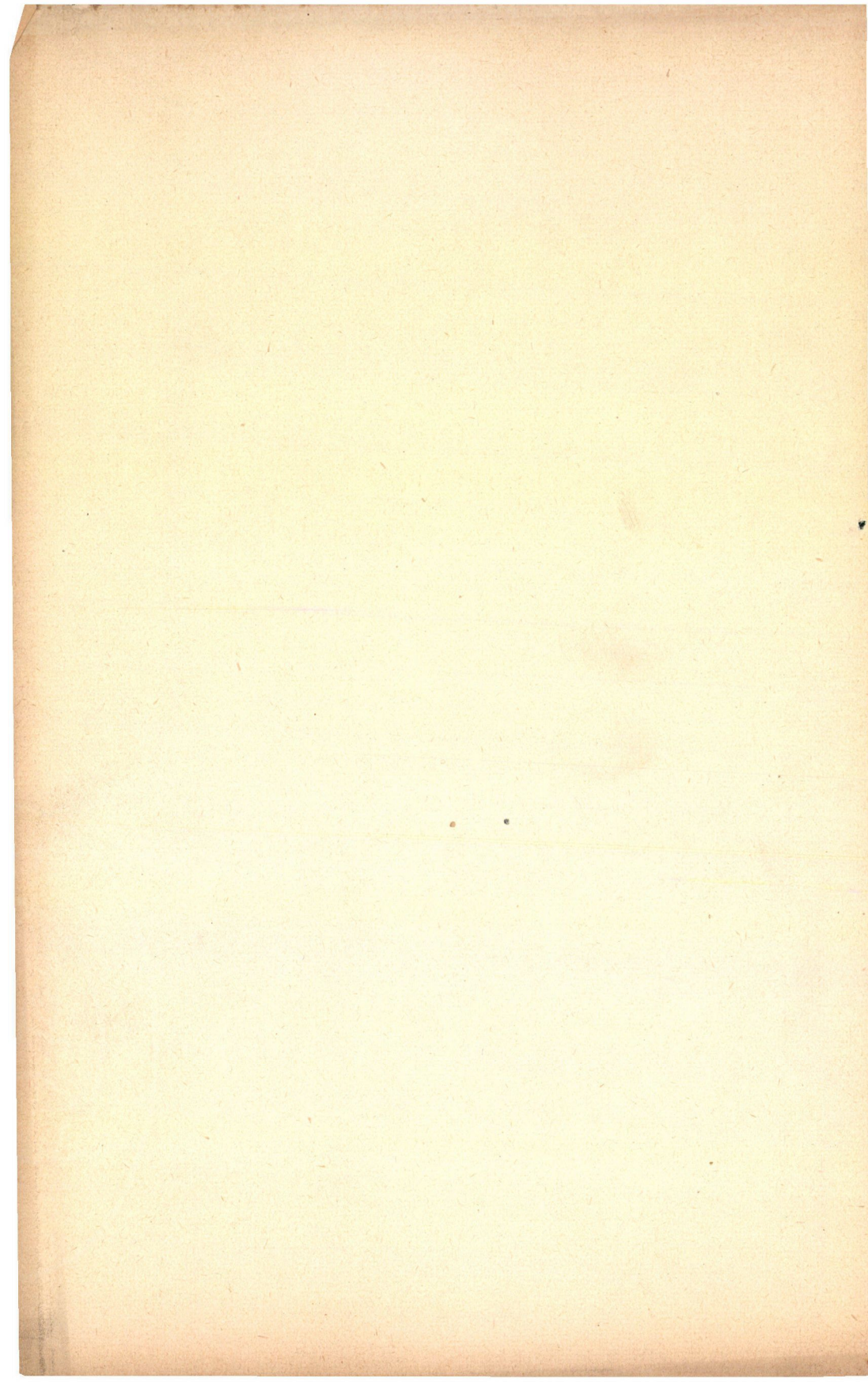

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XX. KÖTET. — 19. SZÁM.

FRANZENAU ÁGOSTON L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA

ZIMÁNYI KÁROLY

R. TAG.

ARCKÉPPEL.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1930 JUNIUS 16-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930.

Paul Laurence Goddard

Franzenau Ágoston 1. tag emlékezete.

Irta és a Magyar Tudományos Akadémia 1930. évi június hó 16-án tartott
összes ülésén felolvasta: **Zimányi Károly** r. tag.

Tizenegyedik éve, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályigazgatója, *Franzenau Ágoston* befejezván munkás életét, elhagyta családját, barátjait és szaktársait, 1919 november 19-én rövid szenvedés után örökre lehunyta szemeit. Két nappal később kísértük utolsó nyughelyére, a rákospalotai temetőbe.

Akadémiánk III. osztályának megtisztelő bizalmából nekem jutott a kegyeletes kötelesség, hogy elhunyt tagtársunkról megemlékezzem. A következőkben röviden vázolom a megboldogult életét, jellemezem egyéniségét és méltatom tudományos munkásságát. Több évtizedes barátság, csaknem egy negyedszázados együttes hivataloskodás kapcsolt hozzá, ez idő alatt alkalmam volt őt mint embert, barátot és szakférfiut megismernem és ezek alapján egyuttal megbecsülnöm.

A *Franzenau*-család Németországból származik, valószínűleg már a XVII. század második felében, talán már előbb, bevándorolván, Hunyad és Krassó-Szörény vármegyékben telepedtek le; az utódok hazánkban teljesen meghonosodtak és magyarokká lettek.

Elhunyt tagtársunk úgy atyai, mint anyai részről bányászcsaládból származott. Mindkét nagyapja — *Franzenau Félix* és *Zechentmayer Károly* Nagyágon bányaigazgató volt. A családnak egyik tagja a XVIII. század második felében a Krassó-Szörény vármegye ércbányáinál bányamérnök (Marktscheider) volt. A család több tagjának a természettudományok iránt való szeretetéről és hajlamáról választott életpályájuk, az azon folytatott munkásságuk és gyűjtési kedvük tanuskodik.

Franzenau Ágoston született 1856 szeptember 2-án Kolozsvárott. Apja *Franzenau József* cs. kir. bányatanácsos, a nagyági nemesércbányák főnöke, később a cs. kir. erdészeti és bányászati hivatal szakelőadója volt Kolozsvárott. Nagyágon kiváló érdemeket szerzett a bányászat fejlesztése körül, különösen pedig az 1848—49. szabadságharcunk éveiben, annak akadálytalan folytatása körül. A nagyági bányaiskola felállítása is az ő buzgóságának volt köszönhető. Hivatalos szakmunkódése mellett egész életén át Erdély lepkefaunáját tanulmányozta, erről szakfolyóiratokban közleményeket is irt. A nagyági bányahivatal tisztviselőkara volt főnökének halála után 1862-ben érdemeinek elismeréseül, tisztelete és kegyelete jeléül Nagyágon emléket állított. — Elhunyt tagtársunk édesanyja szül. *Zechentmayer Emilia* leánya volt *Zechentmayer Károlynak*, a nagyági bányafőnöknek, aki mellett mint fiatal bányatisztviselő kezdte meg hivataloskodását *Franzenau József*. *Franzenau* még nem volt hat éves, amikor elvesztette édesatyját. Az özvegyet rövid néhány év múlva újból nagy fájdalom érte, idősebb fia, *Félix*, a bécsi cs. kir. csillagvizsgáló assistense huszonhárom éves korában meghalt. Ezen fájdalom, keserű veszteségek után a gyászoló özvegy csak egyetlen fiának élt, akit hő szeretettel és legnagyobb gonddal nevelt, nem is hagyták el egymást a magas kort ért özvegy haláláig.

Franzenau elemi iskoláit Nagyszebenben és Bécsben végezte. A gimnázium első négy osztályát Máramarosszigeten a kegyesrendieknél, a középiskola felsőbb osztályait Budapesten a IV. ker. községi reáliskolában végezte. Nagy kedvvel és érdeklődéssel tanulta a mennyiségtant és a természettudományi tárgyakat, úgy a szabadkézi, mint a mértani rajzban nagy ügyességet tanúsított, mindezeknek későbbi pályáján nem csekély hasznát vette.

1874 őszén a József Műegyetem egyetemes szakosztályán rendes hallgatónak iratkozott be, 1876-ban pedig a gépészmérnöki szakra lépett át. Tanára és későbbi főnöke, *Krenner József*, a szorgalmas és ügyes fiatalembert műegyetemi hallgató korában ismerte meg, ajánlatot tett neki, hogy jöjjön tanszéke mellé tanársegédnek. *Franzenau* a kitüntető felszólí-

tást elfogadván, őt 1877 február 1-én a József Műegyetem ásvány-földtani tanszéke mellé tanársegéddé kinevezték. Ebben az állásban hat és egy fél évet töltött.

Tanársegédi éve alatt hivatalos teendői mellett szak-tárgyaiban, az ásványtanban és őslénytanban annyira bővítette ismereteit, hogy önálló szakirodalmi működését megkezdhette. A hallgatókkal a gyakorlati órákban nagy odaadással foglalkozott; alapos matematikai és ábrázoló geometriai ismereteinek nagy hasznát vette részint a kristálytani gyakorlatoknál, részint amikor főnökének tervbevelt, sajnos azonban félben maradt munkáihoz (Ásványtan, Magyarország ásványainak monografiája) sok rajzot készített.

1883 augusztus 8-án a Magyar Nemzeti Múzeum ásvány-őslénytani osztályához segédőrré nevezték ki, itt dolgozott teljes 36 éven át a magyar tudomány és kultúra érdekében. 1894-ben őrnek, 1902-ben igazgatóőrnek nevezték ki, 1918-ban pedig az osztályigazgatói címet és jelleget kapta.

Az ásvány-őslénytani osztály nagyérdemű igazgatójának, *Krenner Józsefnek* nyugdíjbavonulása után a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatójának, *Fejérpataky Lászlónak* felterjesztésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter *Franzenaut* az osztály vezetésével megbízta. Sajnos azonban a hivatalos értesítést csak betegágyán, néhány nappal halála előtt kapta kézhez, új megbízatását meg sem kezdhette.

Amikor 1895-ben a kolozsvári Ferenc József egyetemen az ásvány-földtani tanszék megüresedett, *Franzenau* is pályázott, azonban a tanszéket nem ő nyerte el. Nagy örömmel tért volna vissza szűkebb hazájába és születése helyére, amelyhez gyermekeveinek annyi kedves emléke fűződött. Örömmel és nagy buzgósággal készült új állására, ahol Erdély ifjait az ásvány-, föld- és őslénytan ismeretébe akarta bevezetni és őket ezeknek tudományos művelésére nevelni. Ezután még erősebben összeforrott a Magyar Nemzeti Múzeummal és még inkább azon volt, hogy az ásvány-őslénytani osztály anyagát saját gyűjtéseivel gyarapítsa, azokat pontosan meghatározza és azt a lehetőséghez képest dolgozatai és közleményei útján a szakkörökkel megismertesse.

Gyűjtőútjain elsősorban azokat a hazai vidékeket kereste

fel, amelyekről kevés, vagy silányabb anyag volt a gyűjteményben, másodsorban pedig azokat, amelyeket csak az irodalomból vagy más gyűjteményekből ismert. *Franzenau* gyűjtéseiből sok tudományos becsű anyag van az osztályban, legnagyobbbrészt meghatározva, egy jó része fel is dolgozva.

Figyelemmel és érdeklődéssel kísérte a mély fúrásokat, amelyeket Budapest területén és környékén viznyerés céljából, vagy nagyobb építkezések alapozását megelőzőleg végeztek. Iparvállalatok, különösen szénkutatásoknál, gyakran fordultak hozzá szakvéleményért. *Franzenau* a fúrási próbák anyagát megvizsgálta, a kövületeket meghatározta és ezek alapján a rétegek geológiai korát megállapította. A gyűjtései főképen kövületek, Budapest környékéről és hazánk különböző távolabbi vidékeiről. Nagyobb gyűjtései a következő lelethelekről valók: Budapest-Rákos, Budapest-Kelenvölgy, Budapest-Egergyár, Budapest-Drehergyár, Budafok, Bia, Sóskut, Rákospalota, Mogyoród, Tinnye, Fonyód, Tihany, Ócsa, Kőbölkut, Hidas, Nagymányok, Sopron-Rákos, Kismarton (Hartel hegy), Szentmargitta, Kemence, Letkés, Zebegény, Szob, Ipolyság, Királykegye, Delinyes, Kostély (alagút és kutfúrás), Domány, Tordaszentlászló, Bélapátfalva, Borbolya, Liptóhibbe.

Három nemzetközi geológiai kongresszuson és az ezekkel kapcsolatos kirándulásokon vett részt. 1897-ben Szt.-Pétervárott tartott kongresszus után az Ural-hegység híres ásványleletheleit, arany- és platina-mosásait látogatta meg, 1900-ban Párisban volt a kongresszus, az ülések után pedig *Lacroix* tanár vezetése mellett egy nagyobb kirándulás a Pyreneusokba. Ezen útjairól főképen kőzeteket hozott; tapasztalatairól és útjainak eredményeiről jelentéseiben részletesen beszámolt.

Még egy hosszabb külföldi úton volt 1912-ben, amelyen Németország, Németalföld és Ausztria leghíresebb muzeumainak és egyetemeinek ásvány- és őslénytani gyűjteményeit tanulmányozta, hogy az ott szerzett tapasztalatait hazai viszonyainak lehetőségéhez képest értékesíthesse. 1903-ban a bécsi nemzetközi kongresszuson vett részt.

Az őslénytani gyűjteménynek időnként szükségessé vált átrendezését, újból való felállítását egyedül ő végezte. *Franzenau* állította össze az osztálynak általános paleontológiai gyűjte-

ményét. Miután az anyagot a legnagyobb gonddal kiválasztotta, az egészet geológiai korszakok szerint stratigrafice rendezte és kiállította. Ezt a gyűjteményt az egyetemi hallgatók nagy haszonnal tanulmányozzák és a szakférfiak is annak megtekintése után teljes elismeréssel nyilatkoznak róla.

Nem ugyan az egyetemi katedráról, de mint muzeumi tisztviselő sikeresen hozzájárult a szaktudomány terjesztéséhez; részint a fiatal nemzedék tanításával, részint a muzeum gyűjtemény-anyagának a művelt közönséggel való közérdekű megismertetésével. 1904—1919-ig a budapesti magy. kir. tanárképző intézet repetitora volt. Tizenöt éven át a tanárjelölteknek előadásokat tartott a rendszeres ásványtanból, kristályszámításról és kristályrajzolásról. A muzeumban több ismeretterjesztő előadást tartott, amelyeket nagyszámu közönség élénk érdeklődéssel hallgatott.

Tudományos munkásságának elismerésül a Magy. Tud. Akadémia 1896 május 15-én levelezőtagjának választotta. Székfoglalóját 1898 április 18-án tartotta a bélabányai pyritről irt kristálymorfológiai értekezésével.

1892 május 8-án házasságra lépett *Németh Terézzel*, akinek apja, *Németh János*, Taródházán (Vas megye) gazdálkodó volt. Mivel gyermekei nem voltak, sógorának leánykáját, *Kovács Emmát* már kora gyermekkorában magához fogadta, őt szeretettel és gondnal felserdült koráig nevelte, amig férjhez nem adta.

* * *

Franzenau rendkívül nyugodt, mondhatnám nehezen megközelíthető természet volt, azonban az ő udvarias, figyelmes modora már az első találkozáskor is mindenkit kellemesen érintett. Gyakoribb személyes érintkezés, közelebbi megismerés után mindinkább beszédesebb, melegebb, bizalmasabb lett, amiből később igaz baráti viszony is fejlődött. Barátai és szaktársai akár tudományos tárgyról, akár az élet különböző komoly kérdéseiről, vagy a fehér asztalnál kedélyesen beszélgettek, kellemesen emlékeznek vissza az együtt eltöltött órákra.

Szelidlelkű, végtelenül türelmes természetű volt, aki nem egyszer kellemetlen nagyobb összeütközések elkerülése végett

még az irányában tapasztalt méltatlanságokat, igazságtalanságokat is képes volt eltűrni, haragját és jogos felháborodását elfojtani.

Szaktársainak sikerét és eredményeit örömmel fogadta, azok munkáit mindig a legtárgyilagosabban bírálta, sohasem elfogultan. Ellenben a saját munkáiról csak akkor beszélt, ha bizonyos irányban felvilágosítást kértek tőle.

Ifjúkori tanulótársai szerették, akik közül többen élete végéig meleg baráti viszonyban volt. Egykori hallgatói tisztelettel és hálával emlékeznek reá, akinek nyugodt, megérthető magyarázatát sok haszonnal hallgatták.

Hivatalfőnökei és kollégái a kötelességtudó, lelkiismeretes munkást becsülték benne; családja és legközelebbi rokonai a jó, mindig szolgálatrakész, önzetlen családfőt vésztették el.

Hőn szeretett hazájának sorsa a világháborúnak reánk nézve oly szerencsétlen befejezése után, különösen a proletárdiktatúra idején nagyon bántotta és aggasztotta. Ez utóbbinak bukása után könnyebbülten lélekzett fel, mert némi reménysugárt látott a javulásra. De a későbbi állapotokról és változásokról már nem sokat tapasztalt, hiszen rövid idő múlva elhunyt.

* * *

Franzenau kiváló megfigyelő és szigorúan lelkiismeretes kutató volt, akit helyes és pontos megfigyelései kétes, vagy bizonytalan következtetésekre nem vezettek soha.

Tudományos szakmunkássága nagy, általános kérdésekre nem terjedt ki, vizsgálatainak tárgyát és anyagát csaknem kizárólag hazánk földjéről választotta. Munkáit a lelkiismeretesség és feltétlen megbízhatóság jellemzik, amit nemcsak itthon, de a külföldön is elismernek a szakférfiak. Dolgozataival elsősorban hazánk őslénytani és ásványtani ismeretét nem csekély mértékben bővítette, amiért a magyar tudomány művelői neki mindig hálás elismeréssel és köszönettel fognak adózni. Szakirodalmi működését, mint tanársegéd 1879-ben kezdte meg és azt csaknem haláláig ernyedetlenül folytatta. Hátrahagyott iratai közt sok újabb megfigyelést, kristálymérést és rajzot találtam, amelyek még nem voltak közlésre

teljesen készek. Elismerésre méltó, kegyeletes munkát végeztek *dr. Schréter Zoltán*, a m. kir. Földtani Intézet főgeológusa, *dr. Vendl Mária*, a Magyar Nemzeti Múzeum őre, egyetemi magántanár és *dr. Tokody László* reálgimnáziumi tanár és egyetemi magántanár, amikor az iratokat sajtó alá rendezték és közlésüket lehetővé tették.

Franzenau munkáinak nagyobb része geológiai, illetőleg paleontológiai, a kisebbik részük pedig mineralógiai tárgyú. Az elsőnek vizsgálati anyaga kizárólagosan, az utóbbiaké kettő kivételével hazánk területéről való. Különös előszeretettel a fossilis foraminiferákkal foglalkozott, amelyek tudvalevőleg hazánk számos fiatal képződményében nagy fontosságuk és a geológiai kor meghatározásában is nagy szerepet játszottak. *Hantken Miksa* halála után ő volt jó ideig a paleontológia emez ágának egyedüli művelője hazánkban. Magyarország legkülönbözőbb vidékeiről gyűjtötte össze vizsgálataihoz az anyagot, azt feldolgozta, közölte. Célja volt annak idején az egészet egy monográfiában összefoglalni. Ezt azonban már nem érthette el. Ezeknek a felette változatos, apró lényeknek alakjait valóban mesteri módon, oly hűen rajzolta, hogy a litografusnak ugyancsak nehéz munkája volt ezek reprodukálása. A kristályok geometriai rajzai, bármily komplikáltak voltak is, pontosság és világosság tekintetében valóságos mesterművek.

* * *

Geológiai és paleontológiai tekintetben első munkája volt a Budapest-rákosi foraminifera fauna feldolgozása. (Földt. Közl. 1881.) Ebben az addig előkerült makrofauna teljes összeállításán kívül főleg a foraminiferákra fekteti a súlyt. Pontos meghatározásai az azóta keletkezett, új nomenklaturába beleillesztve ma is, közel félszázad múltán, érvényben vannak.

1884—85-ben és 1887—88-ban, valamint 1894-ben jelennek meg új foraminifera genus felállításai: a *Heterolepa*, *Pleiona* és *Semseya* kapcsolatban a foraminiferák héjszerkezetéről való, gondos tanulmányaival. Ezek közül a *Heterolepa* n. gen. a városligeti artézi kút közép-oligocén agyagrétegeiből került ki négy fajjal; a *Pleiona* nov. gen. a krisztinavárosi temető oligocén márgáiból kilenc fajjal; a *Semseya*

pedig a Zágráb mellett levő Markusovec homokos agyagjából került ki egy fajjal. Az utóbbival kapcsolatban foglalkozik a sokat vitatott, markusoveci faunával; megállapítván, hogy ebben tulajdonképpen erősen kevert fauna van: pliocénkorú tavi és közép-miocén tengeri alakokkal együtt.

1885-ben jelenik meg első közleménye Letkés felső-mediterrán faunájáról, ennek teljes és kimerítő faunisztikai feldolgozását a Math. Termtud. Közlemények 1894. XXVI. kötetében találjuk. Ezen a réven lett Letkés hazánk legjobban feldolgozott „locus classicusainak” egyike a dúsgazdag magyar közép-miocén lelethelyek között.

1887—88-ban a borsodmegyei Bélapátfalva Verence völgyének geológiáját dolgozza fel. Az itteni slirszerű miocén agyag komplexusból való foraminifera meghatározásai alapvetők e vidékről.

1888-ban az új országház építési munkálatainál eszközölt próbafurások 27 próbájának anyagát dolgozta fel. Ebből négy új foraminifera fajt ír le. De munkájának még fontosabb része az, hogy az ily feledésnek könnyen kitett (talán soha többé hozzá nem férhető) anyagból nyerhető eredmények rögzítésén kívül megállapítja ezeknek a rétegeknek a kevert faunáját: oligocén és miocén, ebből következtetve aztán a rétegeket a felső oligocén fölé, az alsó miocénba sorozza, ahogy a régiek tették általában a lajtameszeknél régibb képződményekkel. Ezt ma, a szintek további szétválasztása révén s a csak közép-miocénben meginduló nagy pestvidéki transgressio alapján a közép-miocén Helvecien alsó emeletébe kell sorolnunk, a többi pestvidéki u. n. „régibb miocén” képződménnyel együtt.

1889-ben dolgozta fel a budaörsi út mellől való kiscelli agyagfélésegek 128 fajból álló, gazdag foraminifera faunáját, saját gyönyörű és pontos rajzai alapján készült táblákkal, *Hantken* alapvető munkásságát tovább fejlesztve ezen a téren is.

1890-ben a hires erdélyrészi Bujtúr foraminifera faunájával foglalkozik. Ebben 123 fajt — köztük 5 új Miliolinát — ír le. Szép és a jellemző vonásokat erősen kidomborító rajzai után készült ábrái milyen mások, mint az újabban

szokásos, gyöngé fényképek után készült paleontológiai ábrázolások, amelyek inkább ott se lennének, mert ezek révén ugyan nem lehet felismerni az alakokat.

1892-ben a romhányi tályag (közép-oligocén kiscelli agyagféleség) érdekes foraminiferáit írta le. 1894-ben pedig a krassószörénymegyei Zsupanek felsőmediterrán agyagjait tanulmányozza, főképen annak érdekes foraminifera faunáját.

1906-ban a békésgyulai 252 m.-es artézi kút geológiai viszonyait állapítja meg mintaszerű, pontos petrográfiai analízissel. Az épen maradt kövületek hiánya miatt, a környezettel való összevetés alapján következtet arra, hogy a kút 160 m. mélységen alul nem érte el a levantei rétegeket, tehát a pleistocén hatalmas felhalmozódásával van itt dolgunk.

1910-ben jelenik meg életében utolsó föld- és őslénytani munkája a rákospalotai Niedermann Szanatórium területén fúrt artézi kútból előkerült közép-miocén faunáról. Ebben fővárosunk környékének legérdekesebb és leggazdagabb Helvecien előfordulásáról számol be. Vizsgálati anyagának pompás törpe faunáját, úgy mint legtöbb munkájának tudományos anyagát, Nemzeti Muzeumunk őrzi.

Posthumus munkái közül a Földtani Közönyben jelennek meg: 1920-ban a „Szebenmegyei Rekita mediterrán (slir) foraminiferái“; 1926-ban az „Alsófehérmegyei Urháza melletti lajtamész alatti agyag faunája“ és az „Adatok a hidas miocén fauna ismeretéhez“ című tanulmányai, melyeket hátrahagyott irataiból kellett röviden összeállítani, hogy legalább főbb eredményeiben közkinccsé legyenek azok.

Az ő írásba nem foglalt, de Nemzeti Muzeumunk gyűjteményében meglevő, több fauna meghatározásának (Kismarton, Hartelhegy, Sopronrákos, Szentmargitta, Kemence, Letkés, Felsőorbó) alapul vétele mellett készült *dr. Noszky Jenőnek* a Nemzeti Muzeum Annaleseinek 1925-iki évfolyamában megjelent: „Adatok a magyarországi lajtameszek faunájához“ című munkája, a facies viszonyok különbségét feltüntető adattára is. Ebben — mint a szerző jelzi — legalább a legfőbb eredményeit igyekezett megmenteni azon nagy és kitartó munkának, amelyet *dr. Franzenau* évek hosszú során át végezett, — „ha már azokat a következteté-

seket és gondolatszárnyalásokat nem is lehetett rekonstruálnia, amelyek az elköltözöttnek a halál által örökre megállított, csodás finom agygépezetét ezekkel kapcsolatban foglalkoztatták“.

Idevágó munkáinak másik csoportját alkotják mintaszerű, részletes jelentései kül- és belföldi szaktanulmányi útjairól (Nemzeti Múzeum Jelentései 1901—1912.), mégpedig a párisi 1900-as és a bécsi 1903-as nemzetközi geológiai kongresszusról és a velük kapcsolatos kirándulásokról; azután az 1906-iki észak- és középeurópai tanulmányútjáról. Végül a veszprémmegyei és Esztergom-vidéki gyűjtőútjának leírása. Kár, hogy a többi, hasonló jelentése nem láthatott napvilágot.

1902-ben ő írja le „A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene“ munkában az általános őslénytani gyűjteményt, annak a páratlanul szép, nemcsak a kronológiai, de a facies viszonyokra is tekintettel levő összeállításának alapján, amely a tárnak úgynevezett „Paleontológiai“ termében volt. Ez a hosszú évtizedek óta mostoha elbánásban részesült tárrészlet szerényke kis kiállításának úgy a szakemberek, mint az igazán érdeklődők szemében igen tanulságos összefoglaló és hézagpótló részlete, amelynek, mint az idők és formák fejlődésének mozzanatait feltüntető, általános geológiai és paleontológiai bevezetésnek — nem volna szabad egy muzeumban sem hiányoznia.

Ezen kívül irt még a Magyar Szalonba és a Természet-tudományi Közlönybe, valamint a Földtani Közlönybe, melynek 1882-ben, mint társulati titkár, egyik szerkesztője volt, több kisebb ismertető közleményt és cikket a geológia és a paleontológia köréből.

E munkáin kívül nem szabad említés nélkül hagyni azon tudományos munkásságát, amelyet hivatalos tisztében végzett a Nemzeti Muzeumban, mint a Föld- és Őslénytani csoport kezelője; a már említett nagyszabású kor- és facies viszonyokat feltüntető gyűjteményösszeállításon kívül is, mert hiszen a muzeológusnak az irodalmi és rendező munkásságon kívül feladata, még pedig főfeladata „a gyűjtési körébe tartozó, főleg hazai anyagnak a lehetőség határáig teljes összegyűjtése, feldolgozás céljaira való előkészítése, konzerválása

és nyilvántartása“. Ezt a nagy és ezen téren egyedül az ő vállára nehezedett munkát igazán mintaszerűen végezte úgyszólván élete utolsó percéig. Nemcsak a saját maga gyűjtötte és az időközben beérkezett hazai és külföldi tekintélyes anyagot, hanem a félbehagyott régi gyűjtések, vételek, ajándékok stb. anyagát is igyekezett, amennyire csak lehetett, meghatározni, revideálni, bevinni a muzeum élő vérkeringésébe.

Mindezt a még relative is, számos szakembernek szóló munkát még az ő végtelen szorgalma és emberfeletti munkássága sem végezhetné el egyedül — más oldalról is erősen igénybe véve. Különösen mikor még számos gátló körülmény is közbejött: anyagi nehézségek, a háború és egyéb rázkódások. Bizony ezeket nagyon fájdalmas volt látnia!

* * *

Mineralógiai munkái úgy számukat, mint tartalmukat tekintve főképen kristallografiaiak. Ezzel kapcsolatban azonban az ásványok előfordulás körülményeivel is behatóan megismertet; ha pedig a vizsgálati anyag megfelelő volt és új, eddig ismeretlen eredményeket várhatott, azon optikai vizsgálatokat is végzett. Az által, hogy hazánkknak több, addig ismeretlen, vagy a szakirodalomban csak röviden megemlített előfordulások ásványait kimerítően leírta, a magyar föld tudományos megismerését nem csekély mértékben vitte előre. Ha annak idején sorra kerülhet majd Magyarország ásványainak monografikus leírása, a jövő szerzője bő és teljesen megbízható adatot fog találni *Franzenau* munkáiban.

Első ásványtani munkáját az utahi azuritól főnökével, volt tanárával együtt készítette. Kár, hogy ez a dolgozat csak kivonatosan jelent meg az Akad. Értesítő 1879. évfolyamában.

Két következő, kisebb értekezésében új anglesit, baryt és markasit előfordulásokat írt le a máramarosi vármegyei Felsővisóról és Ferencvölgyről.

1882-ben jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadványában az Aranyhegy amfibóljának kristálytani és optikai vizsgálatait tartalmazó dolgozata, melyet rövid idő múlva teljes terjedelmében a Zeitschrift f. Kristallographieban is közölt és így a külföld szakférfiainak is hozzáférhetővé vált. Ebben a munkájában a fiatal szerzőt, mint komoly ku-

tatót ismerhetjük meg, aki exact megfigyeléseit, mielőtt azokat elfogadja, a legszigorúbban ellenőrzi; erről egyebek közt gondosan összeállított számadatai győznek meg. Az apró, lapdús kristálykákon összesen 19 alakot állapított meg, tehát nem sokkal kevesebbet, mint akkor az amfibolon egyáltalában ismertek. Mivel az ismételt ellenőrző mérések a megengedhető hibahatárokon belül alig tértek el egymásközt, de más lelethelyek szögértékeitől különböztek: az Aranyihegy amfibóljára új tengelyarányt állapított meg. A zöldes barna, átlátszó kristálykák optikai sajátságait is megfigyelte és a sárga fényre optikai állandók számbeli értékeit is adja.

Következő munkájának tárgya a seissi (Tirol) datolith volt. Dacára, hogy ezt az előfordulást már 1819 óta ismerték, első rövid kristálytani leírását csak két (!) szögadat alapján adta Lévy A. 1837-ben. Ötven év telt el, amíg a lelethelyről újabb példányok jutottak a gyűjtők és kereskedők útján a különböző ásványgyűjteményekbe. A Magyar Nemzeti Múzeum új anyagán *Franzenau* pontos, gondos és kimerítő méréseket végzett, amelyek alapján geometriai konstansait, 19 egyes alakot, köztük két újat állapított meg.

1891 november közepe táján az olvasó közönségnél nagy feltűnést és a szakkörökben még élénkebb érdeklődést keltett a napilapoknak az a hire, hogy a hunyadmegyei Brád mellett a Muszári völgy egyik bányájában közel 58 kg. súlyú termés arany leletet ütöttek meg. Tagtársunk a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságának megbízásából rövidesen leutazott a lelet és az előfordulásnak megtekintésére, s hogy a terméсарany leletből néhány példányt megvásároljon a múzeum gyűjteménye számára.

A látottakról és tapasztaltakról hivatalos jelentésén kívül a Földtani Közönyben a szakköröknek is beszámolt.

Sajnos, a brádi aranybányáknak Koburg-Gothában székelő igazgatóságának érthetetlen és eléggé el nem ítélhető szűkkeblősége folytán, a ritka gazdag leletből már csak négy és fél kg.-t talált és ebből sem engedtek át semmit a múzeumnak. Mindent kérlelhetetlenül beolvasztottak, mielőtt szakférfiak látták és leírhatták volna. Gyűjteményekbe és múzeumokba nem került semmi.

1894-ben jelent meg nem szakfolyóiratban, hanem külön kiadványban *Drechsler Lőrinc* kismácsi (Hunyad vm.) aranyezüstmányából való ásványok kristálytani vizsgálata. Tíz ásvány paragenézisét ismerteti. Ezek közül hét új erre a lelethelyre. Megállapításai nemcsak a lelőhely ásványainak ismeretére hézagpótlók, de általában is az egyes fajok formagazdagságát bővítették.

Akadémiai székfoglalója a bélabányai pyriteken végzett kimerítő kristálytani tanulmány volt. Ezzel újból igazolta azt, hogy még egy oly közönséges, nem mindig muzeális szépségben kifejtett ásvány, mint a pyrit gondos vizsgálatok útján még mindig új, tanulságos eredményekhez juttathat. A bélabányai pyriten 33 alakot állapított meg, ezek közül 11 új volt. A kristályok egyszerűek és jól felismerhető ikrek voltak. Az ikrek közül megfigyelt olyanokat is, amelyeknek ikervoltát nem lehetett kétségtelenül megállapítani, csak a pozitív és negatív alakok együttes fellépéséről kellett arra következtetni. Az egyes alakok kifejlődését, a lapdús kombinációk jellegzetes kifejlődését részletesen leírta. Ez az első munka, mely a bélabányai pyritet kristálytanilag ismerteti és kombinációit mesterileg, pontosan szerkesztett rajzokban érzékíti.

A rozsnyói baryt (Wolnyn), amelynek lelethelye a múlt század irodalmában több helyen tévesen Bettlér, szintén vizsgálati tárgya volt egy dolgozatának. Ennek eredményeit a Magyar Tudományos Akadémián ismertette. Munkájában a baryton addig új ismeretlen három alakot állapított meg. Azon kívül erre a tárgyra vonatkozó régebbi munkák néhány hibás adatát javította.

Még életében három dolgozata jelent meg a magyarországi kalcitokról; egyik a Földtani Közönyben, másik kettő pedig a Math. és Termtud. Értesítőben. Ezekben hét magyarországi lelethely kalcitját írta le kristálytani szempontból, kísérve a szükséges mérési adatokkal, a kristálytypusok és röviden az előfordulási viszonyok ismertetésével. Mind oly lelethelyekkel foglalkozik, amelyekről ilyenmő adataink nagyon hiányosak, vagy egyáltalán még nem is voltak.

Hátra hagyott iratai és saját észleléseit tartalmazó feljegyzései közt még több, magyarországi ásványról és lelet-

helyről maradtak fenn bővebb, részben új adatok, amelyeknek közlése az észlelő halála után is kívánatosnak látszott.

Franzenau 17 magyarországi ásvánnyal foglalkozott behatóbban, főképen kristálytani tekintetben. Ezek 50 lelethelyről valók voltak, melyek közül harminchármat az irodalomban addig nem ismertünk. Dolgozatai oly értékes tartalmúak, hogy a jövőben mindig bő és feltétlenül megbízható forrásai lesznek a speciális részletes tanulmányoknak, vagy Magyarország ásványainak monografikus megírásánál.

* * *

*Franzenau Ágoston*ra családja, rokonai és barátai mindig szeretettel és tisztelettel fognak visszaemlékezni; tisztelői és szaktársai ezen kívül még teljes elismeréssel fognak neki adózni azért a szellemi hagyatékért, amit munkáiban a tudományos világnak örökbe hagyott. Egész életén át csendesesen, feltűnést és érvényesülést nem hajszolva, de sikerrel dolgozott. Csak a tudományszeretete és kötelességtudása sarkalta, buzdította őt.

Az utókor teljes elismeréssel és hálás kegyelettel fog reá visszagondolni.

Franzenau Ágoston munkái.

I. Paleontológia és geológia.

1. Adatok a rákosi (Budapest) felső mediterrán emelet foraminifera faunájához. Földt. Közl. 1881. **11.** köt. 31. l., német: 83. l.

2. Heterolepa, egy új genus a foraminiferák rendjében. Földt. Közl. 1884. **14.** köt. 297. l., német: 579. l. és Természetr. Füz. 1884. **8.** köt. 181. l., német: 214. l.

3. Adalék néhány foraminifera héjszerkezetének ismeretéhez. Természetr. Füzetek 1885. **9.** köt. 92. l., német: 151. l.

4. Letkés felső-mediterrán faunájáról. Természetr. Füzetek 1886. **10.** köt. 1. l., német: 91. l.

5. Pleiona n. gen. a foraminiferák rendjében és a Chilostomella eximia n. sp.-ről. Természetr. Füzetek 1887—88. **11.** köt. 146. l., német: 203. l.

6. Adalékok a borsodmegyei Apátfalva környékének geológiájához. Természetr. Füzetek 1887—88. **11.** köt. 61. l., német: 90. l.

7. Adatok Budapest altalajának ismeretéhez. Földt. Közl. 1888. **18.** köt. 87. l., német: 157. l.

8. A budaörsi út mellett feltárt márga foraminifera faunájáról. Math. és Term. Értesítő. 1889. **7.** köt. 241. l. és Math. und Naturw. Ber. aus Ungarn 1889. Bd. **7.** pag. 61.

9. Bujtúr fosszil foraminiferái. Természetr. Füzetek. 1890. **13.** köt. 95. l., német: 161. l.

10. A romhányi tállyag. Természetr. Füzetek 1892. **15.** köt. 107. l., német: 138. l.

11. Semseya új nem a foraminiferák rendjében. Math. és Term. Értesítő 1894. **12.** köt. 96. l., német: Math. und Naturw. Ber. aus Ungarn. 1893. Bd. **11.** p. 358.

12. Markusevec Zágráb környéki fosszil foraminiferák. Földt. Közl. 1894. **24.** köt. 23. l., német: 92. l. és Glasnik hrvatsk. naravn. društva. Zagreb. 1894. **6.** köt.

13. Adatok Letkés fosszil faunájához. Math. és Term. Közl. 1894. 26. köt. 1. sz.

14. A zsupaneki felső mediterránkorú tályag foraminiferái. Természetrjai Füzetek 1894. 17. köt. 38. l., német: 75. l.

15. A békésgyulai artézi kút geológiai szelvénye. Annal. hist. nat. Musei Nation. Hungar. 1906. 4. köt. 537. l., német: 540. l.

16. Középmiocén-rétegeknek új előfordulásáról Budapest környékén, Rákospalotán. Földt. Közl. 1910. 40. köt. 156. l., német: 253. l. és Centralblatt f. Min. Geol. 1910. p. 45.

17. A szebenmegyei Rekitánál előforduló mediterránkorú foraminiferák. Földt. Közl. 1920. 50. köt. 39. l., német: 124. l.

18. Urháza mellett elterülő lajtamész alatt fekvő agyag foraminiferái. Földt. Közl. 1926. 56. köt. 123. l., német: 243. l.

19. Adatok a hidasi miocénfauna ismeretéhez. Földt. Közl. 1926. 56. köt. 124. l., német: 244. l.

II. Mineralógia és Krystallographia.

1. — és Krenner J. S.: Azurit Utahról (Kivonat) M. T. Akadémia Értesítője. 1879. 13. köt. 12. l.

2. Egy új lelőhelyű két ásványról. Földt. Közl. 1880. 10. köt. 76. l., német: 119. l.

3. Kristálytani és optikai vizsgálatok az aranyhegyi amphibolon, Értekezések a Természetud. köréből. 1882. 12. köt. 2. sz. és Zeitschrift für Krystallographie 1883. Bd. 8. p. 568.

4. A felső-visői anglesit. Természetrjai Füz. 1884. 8. köt. 77. l., német: 119. l.

5. Vizsgálatok a siessi havas datolith szögértékeinek állandóságáról. Math. és Term. Értesítő 1887. 5. köt. 233. l. és Math. und Naturw. Ber. aus Ungarn 1887. Bd. 5. pag. 241.

6. A Brád környékén tett nagy termésarany leletről. Földt. Közl. 1892. 22. köt. 80. l., német: 119. l.

7. A hunyadmegyei Kis-Almás néhány ásványa kristálytani tekintetben. Budapest, 1894.

8. Kristálytani vizsgálatok a bélabányai pyritről. Math. és Term. Értesítő 1898. 26. köt. 273. l. és Math. und Naturw. Ber. aus Ungarn. 1898. Bd. 15. pag. 198.

9. Az esztergomi Kis-Strázsahegy Calcitjáról. Földt. Közl. 1907. 37. köt. 238. l., német: 301. l. és Zeitschrift für Krystallographie 1907. Bd. 43. pag. 468.

10. Magyarországi kalcitokról. Math. és Term. Értesítő.

1909. 27. köt. 241. l. és Zeitschrift für Krystallographie 1909. Bd. 46. pag. 454.

11. A rozsnyói wolnyról. Annal. hist. nat. Musei. Nation. Hungar. 1913. 11. köt. 103. l., német: 108. l.

12. A diósgyőri calcitról. Math. és Term. Értesítő 1914. 32. köt. 318. l. és Zeitschrift für Krystallographie 1915. Bd. 54. pag. 570.

13. — és *Vendl Mária*: Adatok a magyarországi kalcitok kristálytani ismeretéhez. Math. és Term. Értesítő 1930. 47. köt.

14. — és *Tokody L.*: Kristálytani megfigyelések magyarországi ásványokon. Math. és Term. Közlemények 1931. 37. köt.

15. — és *Tokody L.*: Pyrit és baryt Binnentalból. Math. és Term. Értesítő 1930. 47. köt.

III. Közérdekű cikkek és úti jelentések.

1. Jelentés a VIII. nemzetközi geológiai kongresszusról Párizsban és franciaországi tanulmányútjáról. Jelentés a M. N. Muzeum 1900. évi állapotáról. 159. l.

2. Jelentés az 1903. évi bécsi IX. nemzetközi geológiai kongresszusról. Jelentés a M. N. Muzeum 1903. évi állapotáról. 184. l.

3. Jelentés az esztergom- és veszprémmegyei tanulmányútról. Jelentés a M. N. Muzeum 1906. évi állapotáról. 191. l.

4. Jelentés külföldi tanulmányútról. Jelentés a M. N. Muzeum 1912. évi állapotáról. 326. l.

5. A gyémánt (2 előadás). Jelentés a M. N. Muzeum 1901. évi állapotáról. 182. l.

6. Általános őslény-gyűjtemény. A M. N. Muzeum Multja és Jelene. 1902. 330. l.

7. Ásványtár. (II. rész.) A M. N. Muzeum Multja és Jelene. 1902. 318. l.

8. Az őslénytani osztály és anyagának szerzéséről. Magyar Szalon 1887—88. 8. kötet.

